

Ἔρχη Φρόμ: Καί Ὡς Θεοί Ἔσεσθε

Έργα του Έριχ Φρόμ πού εκδόθηκαν στα ελληνικά
από τις Έκδόσεις Μπουκουμάνη

1. Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία
2. Η υγιής κοινωνία
3. Ο άνθρωπος για τον εαυτό του
4. Ψυχανάλυση και θρησκεία
5. Τό δόγμα του Χριστού και άλλα δοκίμια
6. Η κρίση της ψυχανάλυσης
7. Η ξεχασμένη γλώσσα
(Εισαγωγή στην κατανόηση των ονείρων,
των παραμυθιών και των μύθων)
8. Η αποστολή του Φρόντ
9. Η εικόνα του ανθρώπου στον Μάρξ
10. Καί ως θεοί έσεσθε
11. Θά επικρατήσει ο άνθρωπος;
12. Πέρα από τά δεσμά της αὐταπάτης
13. Η άνατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας

ERICH FROMM

Καί Ὡς Θεοί Ἔσεσθε

ΜΙΑ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ

Ἐπίδοση στὰ ἑλληνικά
ΔΗΜ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΤΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ – ΑΘΗΝΑ

Τίτλος του έργου στα αγγλικά:
YOU SHALL BE AS GODS

© 1966 Holt, Rinehart and Winston

© 1977 για την ελληνική γλώσσα εκδόσεις
Μπουκουμάνη

Φωτοστοιχειοθεσία: Μάρτης 1977 ΠΡΟΦΩΤ Ε.Π.Ε.
(Κάνιγγος 27, Ἀθήνα 147, Τηλ. 3604-369)

Μακέτα εξωφύλλου: Λέκα Φλώρου
Διώρθωση: Γιώτα Κουλουρίδου

Boukoumanis Editions
1 Mavromikhali st., Athens 143, Greece.
Tel. 3618-502, 3606-313

Περιεχόμενα

	Πρόλογος	7
I	Είσαγωγή	9
II	Ἡ Ἔννοια τοῦ Θεοῦ	23
III	Ἡ Ἔννοια τοῦ Ἀνθρώπου	73
IV	Ἡ Ἔννοια τῆς Ἱστορίας	97
	1. Γιά τή Δυνατότητα τῆς Ἐπανάστασης	97
	2. Ὁ Ἀνθρώπος σάν Δημιουργός τῆς Ἱστορίας	127
	3. Ἡ Βιβλική Ἔννοια τῆς Μεσσιανικῆς Ἐποχῆς	134
	4. Ἡ Μεταβιβλική Ἐξέλιξη τῆς Μεσσιανικῆς Ἐννοιας	147
	5. Τό Παράδοξο τῆς Ἐλπίδας	167
V	Ἡ Ἔννοια τῆς Ἀμαρτίας καί τῆς Μετάνοιας	173
VI	Ὁ Τρόπος: Χαλακά	193
VII	Οἱ Ψαλμοί	215
VIII	Ἐπίλογος	239
IX	Παράρτημα: Ὁ Ψαλμός KB' καί τό Θεῖο Πάθος	245
	Εὐρετήριο Ὄνομάτων καί Ὄρων	251

Πρόλογος

Ἐπιθυμῶ νά ἐκφράσω τήν εὐγνωμοσύνη μου σέ δλους ἐκείνους πού τόσο γενναιόδωρα μέ βοήθησαν νά φέρω σέ πέρας τό βιβλίό τοῦτο. Ὁ κ. Νήλ Κοζοντόν διάβασε δλόκληρο τό χειρόγραφο καί ἔκανε ἀξιόλογες κριτικές καί δημιουργικές ὑποδείξεις πού ἡ συμβολή τους στή βελτίωση τοῦ βιβλίου ἦταν μεγάλη. Οἱ καθηγητές Τζαίημς Λούθερ Ἄνταμς καί Κρίστερ Σταντάλ, καί οἱ κληρικοί Ἰβάν Ἰλιτς καί Ζάν Λεφέμπρ μέ βοήθησαν πάρα πολύ στό νά κατανοήσω τή χριστολογική φιλολογία σέ σχέση μέ τήν ἀφήγηση τοῦ Θείου Πάθους. Ὁ κ. Ἄρθουρ Α. Κοέν συνέβαλε σημαντικά μέ τήν κριτική καί μέ τίς ὑποδείξεις του, καί ὁ κ. Τζόζεφ Κουνήν πρόσφερε μεγάλη βοήθεια μέ τή βαθυστασιαστική καί ἐποικοδομητική ἐπιμέλεια τῶν χειρογράφων μου.

Ἐπιθυμῶ νά εὐχαριστήσω πολύ θερμά τή Βεατρίκη Μάγιερ, πού ἐπί δεκαπέντε χρόνια ὄχι μόνο δακτυλογραφεῖ καί ξαναδακτυλογραφεῖ ὅλα μου τά χειρόγραφα μέ μεγάλη φροντίδα, περιλαμβανομένου καί τούτου τοῦ βιβλίου, ἀλλά καί ἔχει κάνει μιὰ πρώτη καί πολύ ὠφέλιμη ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου.

Ε.Φ.

I Εἰσαγωγή

Εἶναι ἡ Ἑβραϊκὴ Βίβλος, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἱστορικό λείψανο, στό ὁποῖο πρέπει νά φερόμαστε μέ σεβασμό γιατί ἀποτελέσῃ τήν πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀνάδυσαν οἱ τρεῖς μεγάλες δυτικές θρησκείες; Ἐχει νά μᾶς πεί τίποτα σήμερα, στόν ἄνθρωπο πού ζεῖ σ' ἓνα κόσμον ἐπαναστάσεων, αὐτοματισμοῦ, πυρηνικῶν ὅπλων, μέ μιὰ ὑλιστικὴ φιλοσοφία πού σιωπηρὰ ἢ ρητὰ ἀρνεῖται τίς θρησκευτικὰς ἀξίες;

Δύσκολα φαίνεται πὼς ἡ Ἑβραϊκὴ Βίβλος ἔχει νά μᾶς πεί ἀκόμα κάτι. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη (περιλαμβανομένων τῶν Ἀποκρύφων) εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ κείμενα πολλῶν συγγραφέων, πού γράφτηκαν στή διάρκεια μιᾶς καί πλέον χιλιετηρίδας (περὶ τὸ 1200 ὥς τὸ 100 π.Χ.). Περιέχει κώδικες νόμων, ἱστορικές ἐκθέσεις, ποιήματα, προφητικές ὁμιλίες, πού εἶναι ἓνα μέρος μόνο ἀπὸ τήν ἀρκετὰ μεγαλύτερη φιλολογία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους κατὰ τὴν διάρκεια τῶν 11 αὐτῶν αἰώνων.* Τὰ βιβλία αὐτὰ γράφτηκαν σέ μιὰ μικρὴ χώρα πού θρῖσκειται στό σταυροδρόμι τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικῆς, γιὰ ἀνθρώπους πού ζοῦσαν σέ μιὰ κοινωνία πού οὔτε πολιτιστικά οὔτε κοινωνικά ἔχει καμιά ὁμοιότητα μέ τὴν σημερινή, δική μας κοινωνία.

* Γιὰ μιὰ σύντομη καί συνοπτικὴ φιλολογικὴ ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης συνιστοῦμε τὸ ἔργο τοῦ Ρόμπερτ Πφάιφερ, «Τὰ Βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», 2η ἐκδ. (Νέα Ἰόρκη, Harper & Row, 1948).

Γνωρίζουμε, φυσικά, ότι η Έβραϊκή Βίβλος ήταν μιά από τις κύριες πηγές έμπνευσης όχι μόνο για τον Ίουδαϊσμό αλλά και για τό Χριστιανισμό και τον Ίσλαμισμό, και έτσι έχει άσκήσει βαθιά επίδραση στην πολιτιστική ανάπτυξη της Εύρώπης, της Άμερικής και της Έγγυς Άνατολής. Όστόσο, σήμερα φαίνεται πώς ακόμη και ανάμεσα στους Έβραίους και τους χριστιανούς, ή Έβραϊκή Βίβλος δέν είναι κάτι πολύ περισσότερο από μιά αξιοσέβαστη φωνή του παρελθόντος. Στους χριστιανούς ή Παλαιά Διαθήκη διαβάζεται πολύ λίγο σέ σύγκριση μέ την Καινή Διαθήκη. Άκόμη, τά περισσότερα από όσα διαβάζονται, παραμορφώνονται συνήθως από προκατάληψη. Συχνά πιστεύεται πώς ή Παλαιά Διαθήκη έκφράζει αποκλειστικά τίς αρχές δικαιοσύνης και έκδίκησης, σέ αντίθεση μέ την Καινή Διαθήκη, πού αντιπροσωπεύει τίς αρχές της αγάπης και του έλέους. Άκόμα και ή φράση «Άγάπα τον πλησίον σου ώς σεαυτόν», θεωρείται από πολλούς ότι προέρχεται από την Καινή και όχι από την Παλαιά Διαθήκη. Ή πιστεύεται ότι ή Παλαιά Διαθήκη γράφτηκε αποκλειστικά μέ τό πνεύμα ενός στενού έθνικισμού και ότι δέν περιέχει τίποτε από τον ύπερεθνικό ούνιβερσαλισμό πού είναι τόσο χαρακτηριστικός στην Καινή Διαθήκη. Στην πραγματικότητα, ύπάρχει μιά ένθαρρυντική ένδειξη άλλαγής στην στάση και στην πρακτική τόσο ανάμεσα στους προτεστάντες όσο και ανάμεσα στους καθολικούς, πολλά, όμως, μένουν νά γίνουν ακόμη.

Οί Έβραίοι πού παρακολουθούν τίς θρησκευτικές τελετές είναι περισσότερο έξοικειωμένοι μέ την Παλαιά Διαθήκη, καθώς ένα τμήμα της Πεντατεύχου διαβάζεται κάθε Σάββατο, τίς Δευτέρες και τίς Τρίτες, και έτσι τό διάβασμα όλόκληρης της Πεντατεύχου ολοκληρώνεται μιά φορά τό χρόνο.* Αυτή ή γνώση πλουτίζεται περισσότερο μέ τή μέλητη του Ταλμούδ, και μέ τά αναρίθμητα χωρία από τίς

* Την ανάγνωση της Πεντατεύχου ακολουθεί ένα κεφάλαιο από τά προφητικά κείμενα, και έτσι γίνεται μιά ανάμιξη του πνεύματος της Πεντατεύχου μέ τό πνεύμα των προφητών.

Γραφές. Όσοι ακολουθοῦν τήν παράδοση αὐτή, ἀποτελοῦν μιά μειοψηφία ἀνάμεσα στους σημερινούς Ἑβραίους, πρὶν ὅμως ἀπὸ ἐνάμιση αἰῶνα μόλις, ὁ τρόπος αὐτός ζωῆς ἀποτελοῦσε κοινὴ ἐκδήλωση τῶν Ἑβραίων. Στὴν παραδοσιακὴ ζωὴ τῶν Ἑβραίων ἡ μελέτη τῆς Βίβλου ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ βασιστοῦν ὅλες οἱ νέες ιδέες καὶ τὰ θρησκευτικὰ κηρύγματα στὸ κύρος τῶν βιβλικῶν στίχων. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ χρῆση τῆς Βίβλου εἶχε ἕνα ἀμφίβολο ἀποτέλεσμα. Ἐπειδὴ οἱ βιβλικοὶ στίχοι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ στηρίξουν μιά νέα ιδέα ἢ τὸ θρησκευτικὸ δίκαιο, συχνὰ ἀναφέρονταν ἐκτὸς κειμένου, καὶ τοὺς δινόταν μιά ἐρμηνεία πού δὲν ἀνταποκρινόταν στὸ πραγματικὸ τους νόημα. Ἀκόμα καὶ ὅταν δὲ γινόταν μιά τέτια διαστρέβλωση, συχνὰ ἐκδηλωνόταν περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ «χρησιμότητα» ἐνὸς στίχου προκειμένου νὰ ὑποστηριχτεῖ μιά νέα ιδέα παρά γιὰ τὸ νόημα ὅλου τοῦ κειμένου στὸ ὁποῖο ἀνήκε. Στὴν πραγματικότητα, τὸ κείμενο τῆς Βίβλου γινόταν γνωστὸ περισσότερο μέσω τοῦ Ταλμούδ καὶ τῶν ἑβδομαδιατικῶν ἀναγνώσεων παρά μέ τὴν ἀμεση, συστηματικὴ μελέτη. Ἡ μελέτη τῆς προφορικῆς παράδοσης (Μισνά, Γεμάρα κλπ.) εἶχε μεγαλύτερη σπουδαιότητα καὶ ἀποτελοῦσε μιά πιὸ ἐνδιαφέρουσα πνευματικὴ πρόκληση.

Διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἡ Βίβλος γινόταν κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ὄχι μόνο σύμφωνα μέ τὸ πνεῦμα τῆς δικῆς τους παράδοσης ἀλλὰ ἐπίσης, σέ σημαντικό βαθμὸ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ιδεῶν ἄλλων πολιτισμῶν μέ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἔλθει οἱ λόγοι τους σέ ἐπαφή. Ἔτσι ὁ Φίλων ἔβλεπε τὴν Παλαιὰ Διαθήκη μέ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Μαϊμονίδης μέ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Χέρμαν Κοέν μέ τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ. Πάντως, τὰ κλασικὰ σχόλια γράφτηκαν τὸ Μεσαίωνα· ὁ πιὸ διαπρεπὴς σχολιαστὴς εἶναι ὁ ραβίνος Σολομών μπέν Ἰσαάκ (1040-1105), γνωστὸς ὡς *Ρασί*, πού ἔδωσε στὴ Βίβλο ἐρμηνεῖες σύμφωνες μέ τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τοῦ μεσαιωνικοῦ φεουδαλισμοῦ.* Αὐτὸ εἶναι ἀληθινὸ, μολοντί τὰ δικά του καὶ ἄλλα

* Ἡ ἐξήγηση τοῦ Ρασί γιὰ τὴν πρώτη πρόταση τῆς Βίβλου ἀποτελεῖ

σχόλια σχετικά με την Έβραϊκή Βίβλο ξεκαθάρισαν τό κείμενο γλωσσικά και λογικά, και σε πολλές περιπτώσεις τό πλούτισαν προσφεύγοντας στα χαγκαδικά λεξικά τών ραβίνων, στίς έβραϊκές μυστικές παραδόσεις και πολλές φορές σε Άραβες και Έβραίους φιλόσοφους.

Μετά τό τέλος του Μεσαίωνα, τό μεσαιωνικό πνεύμα τών κλασικών αυτών σχολίων συνέβαλλε, γιά πολλές γενιές Έβραίων, προπάντων γιά δσους ζούσαν στή Γερμανία, τή Πολωνία, τή Ρωσία και Αύστρια, στό νά ένισχύονται οί τάσεις πού δημιουργούσε ή κατάσταση του γκέτο δπου ζούσαν, έχοντας περιορισμένη έπαφή με τήν κοινωνική και πολιτιστική ζωή τών νεότερων χρόνων. Άπό τήν άλλη μεριά, οί Έβραίοι εκείνοι πού, αρχίζοντας από τό τέλος του 18ου αιώνα, άφομοιώθηκαν από τό σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό, ξδειχναν γενικά πολύ μικρό ένδιαφέρον γιά τή μελέτη τής Παλαιάς Διαθήκης.

Ή Παλαιά Διαθήκη είναι ένα βιβλίο με πολλές άποχρώσεις, πού έγραψαν, έπιμελήθηκαν και ξαναεπιμελήθηκαν πολλοί συγγραφείς στήν πορεία μιās χιλιετηρίδας, και πού περιέχει μιá άξιοσημείωτη εξέλιξη από τόν πρωτόγονο άπολυταρχισμό και πατριαρχισμό ώς στήν ιδέα τής ριζικής έλευθερίας του ανθρώπου και τής άδελφοσύνης όλων τών ανθρώπων. Ή Παλαιά Διαθήκη είναι έπαναστατικό βιβλίο. Θέμα του είναι ή άπελευθέρωση του ανθρώπου από τούς αίμομιχτικούς δεσμούς με τό αίμα και τό έδαφος, από τήν ύποταγή στα είδωλα, από τή δουλεία, από τούς πανίσχυρους άφέντες, ώς στήν έλευθερία γιά τό άτομο, γιά τό έθνος και γιά όλη τήν ανθρωπότητα.*

καλό παράδειγμα: «Ο λόγος πού τό κείμενο αρχίζει με τή δημιουργία είναι γιά νά αιτιολογηθεί ή παραχώρηση τών Άγίων Χωμάτων στο Ίσραήλ. Καθώς ό Θεός είναι ό Δημιουργός του Κόσμου, μπορεί νά εκχωρήσει όποιοδήποτε κομμάτι του σε όποιον επιθυμεί». Ή στενότητα πνεύματος του σχολίου του Ρασί είναι εκκλησιαστική. Όπου τό κείμενο μιλάει γιά τή δημιουργία του κόσμου, ό Ρασί έχει στο νοϋ του τίς άπαιτήσεις τών Έβραίων πάνω στο Ίσραήλ και σύμφωνα με τά φεουδαρχικά έθιμα, άποδειχνει ότι ό Θεός, όντας ό επικυρίαρχος όλόκληρου του κόσμου, έχει τό δικαίωμα νά παραχωρήσει ένα κομμάτι γής σε όποιον θέλει.

* Άκριδώς στον έπαναστατικό χαρακτήρα τής Παλαιάς Διαθήκης

Ίσως έμείς, σήμερα, μπορούμε νά κατανοήσουμε τήν Έβραϊκή Βίβλο καλύτερα από οποιαδήποτε προηγούμενη εποχή, ακριβώς γιά τό λόγο δι ζοῦμε σέ μιά εποχή επανάστασης, στήν οποία ό άνθρωπος, παρά τά πολυάριθμα λάθη πού τόν οδηγούν σέ νέες μορφές εξάρτησης, αποτινάξει από πάνω του όλες τίς μορφές κοινωνικής δουλείας πού κάποτε καθαγιάζονταν από τό «Θεό» και από τούς «κοινωνικούς νόμους». Ίσως, ένα από τά παλιότερα διβλία του δυτικού πολιτισμού νά μπορεί νά κατανοηθεί καλύτερα, όσο και αν φαίνεται παράδοξο αυτό, από κείνους πού δεσμεύονται λιγότερο από τήν παράδοση και έχουν μεγαλύτερη επίγνωση σχετικά μέ τή ριζική φύση τής διαδικασίας απελευθέρωσης πού συνεχίζεται στή σημερινή εποχή.

Θά πρέπει νά πω λίγα λόγια γιά τήν προσέγγιση πού επιχειρώ στή Βίβλο στό διβλίο τούτο. Δέν τή θεωρώ σάν τό «λόγο του Θεού», όχι μόνο επειδή ή ιστορική εξέταση αποδείχνει δι γράφτηκε από ανθρώπους – διαφόρων ειδών, πού ζοῦσαν σέ διαφορετικές εποχές – αλλά και γιατί δέν είμαι θεϊστής. Ωστόσο, γιά μένα είναι ένα εξαιρετικό διβλίο και εκφράζει πολλούς κανόνες και αρχές, πού ή εγκυρότητά τους διατηρήθηκε γιά χιλιάδες χρόνια. Είναι ένα διβλίο στό οποίο δίνεται στους ανθρώπους ένα δράμα, δράμα πού δέν έχει πάψει νά ισχύει και νά αναμένει τήν πραγματοποίησή του. Δέ γράφτηκε από έναν άνθρωπο, ούτε υπαγορεύτηκε από τό Θεό. Έκφράζει τό πνεῦμα ενός λαού πού αγωνιζόταν γιά τή ζωή και τήν έλευθερία στή διάρκεια πολλών γενιών.

Μολοντί θεωρώ τήν ιστορική και φιλολογική κριτική τής Παλαιάς Διαθήκης εξαιρετικά σημαντική στό δικό της πλαίσιο αναφοράς, δέν πιστεύω πώς είναι ούσιαστική γιά τούς σκοπούς τούτου του διβλίου, πού αποβλέπουν στό νά βοηθήσουν στήν κατανόηση του κειμένου τής Βίβλου και έτσι δέν προχωρώ στό νά δώσω μιά ιστορική ανάλυση.

οφείλεται τό δι αποτέλεσε οδηγό γιά τίς επαναστατικές χριστιανικές αιρέσεις πριν και μετά τή Μεταρρύθμιση.

Ὡστόσο, ὅπου νομίζω πῶς χρειάζεται νά ἀναφερθῶ στά ἀποτελέσματα τῆς ἱστορικῆς ἢ φιλολογικῆς ἀνάλυσης τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, θά τό κάνω.

Οἱ ἐπιμελητές τῆς Βίβλου δέν ἐξομαλύνουν πάντοτε τίς ἀντιφάσεις πού παρουσιάζονται ἀνάμεσα στίς διάφορες πηγές πού χρησιμοποιοῦν. Ἀσφαλῶς ὁμως θά ἦταν ἀνθρώποι μέ μεγάλη διορατικότητα καί σοφία. Μόνο ἔτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὁ μετασχηματισμός τῶν πολυάριθμων μερῶν σέ μιά ἐνότητα πού ἀντανακλᾷ ἓνα ἐξελικτικό προ-τσές, τοῦ ὁποίου οἱ ἀντιφάσεις ἀποτελοῦν ἀπόψεις ἐνός συνόλου. Ἡ ἐπιμέλεια τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, καί ἀκόμη τό ἔργο τῶν σοφῶν πού ἔκαναν τήν τελική ἐπιλογή τῶν Ἀγίων Γραφῶν, εἶναι, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια, ἔργο ἀνθρώπων μέ κύρος.

Ἡ Ἑβραϊκή Βίβλος μπορεῖ κατά τή γνώμη μου, νά θεωρηθεῖ σάν ἓνα βιβλίο, μολονότι ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπό πολλές πηγές. Ἐγίνε ἓνα βιβλίο, ὄχι μόνο μέ τήν ἐργασία τῶν διάφορων ἐπιμελητῶν, ἀλλά ἀκόμη καί ἀπό τό γεγονός ὅτι διαβάζεται καί γίνεται κατανοητό σάν ἓνα βιβλίο τά τελευταῖα 2.000 χρόνια. Ἀκόμη, τά μεμονωμένα ἐδάφια ἀλλάζουν τό νόημά τους, ὅταν μεταφέρονται ἀπό τίς ἀρχικές πηγές τους στό νέο νοηματικό περιεχόμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σάν σύνολο. Δύο παραδείγματα ἀρκοῦν γιά νά μᾶς δώσουν μιά σαφή ἀντίληψη αὐτοῦ πού λέμε. Στή Γένεση, Α': 26 ὁ Θεός λέει: «Ἄς κάμωμεν ἀνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμῶν». Αὐτό, σύμφωνα μέ πολλούς μελετητές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἶναι μιά ἀρχαϊκή πρόταση πού ἔχει καταχωρήσει ὁ ἐπιμελητής τοῦ Ἱερατικοῦ Κώδικα χωρίς πολλές ἀλλαγές. Σύμφωνα μέ μερικούς συγγραφεῖς ἡ πρόταση ἀντιλαμβάνεται τό Θεό σάν ἀνθρώπινο ὄν. Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι ἀπόλυτα σωστό ὅσο ἀφορᾷ τό νόημα τοῦ πρωτότυπου ἀρχαϊκοῦ κειμένου. Προβάλλει ὁμως τό ἐρώτημα γιατί ὁ ἐπιμελητής αὐτῆς τῆς παραγράφου, πού ἀναμφίβολα δέν εἶχε μιά τέτια ἀρχαϊκή ἀντίληψη γιά τό Θεό, δέν ἀλλάξε τήν πρόταση. Πιστεύω πῶς ὁ λόγος γι' αὐτό εἶναι ὅτι γιά τόν ἐπιμελητή ἡ πρόταση σήμαινε πῶς ὁ

άνθρωπος, όντας δημιουργημένος «κατ' εικόνα και όμοίωση του Θεού», έχει μιά θεϊκή ποιότητα. Ένα άλλο παράδειγμα, είναι ή απαγόρευση νά κατασκευάζει κανείς τό είδωλο του Θεού ή νά χρησιμοποιεί τό όνομά του. Είναι πολύ πιθανό ή απαγόρευση αυτή νά πήρε άρχικά τή σημασία της από ένα άρχαίο έθιμο πού τό συναντάμε σέ μερικές σημιτικές λατρείες, πού θεωρούν τό Θεό και τ' όνομά του ταμπού. Για τό λόγο αυτό απαγόρευαν νά κατασκευάζει κανείς είδωλα του Θεού και νά χρησιμοποιεί τό όνομά του. Στο νοηματικό, όμως, περιεχόμενο όλόκληρου του διβλίου τό νόημα του άρχαίου ταμπού έχει μεταμορφωθεί σέ μιά νέα ιδέα: δηλαδή, ότι ο Θεός δέν είναι πράγμα, και κατά συνέπεια δέν μπορεί νά παρουσιάζεται μ' ένα όνομα ή μ' ένα είδωλο.

Η Παλαιά Διαθήκη είναι ένα ντοκούμέντο πού παρουσιάζει τήν εξέλιξη ενός μικρού, πρωτόγονου έθνους, πού οί πνευματικοί του ήγέτες επέμειναν στην ύπαρξη ενός Θεού και τή μη ύπαρξη ειδώλων, και σέ μιά θρησκεία πού πίστευε σ' ένα Θεό δίχως όνομα, στην τελική ένοποίηση όλων των ανθρώπων, στην πλήρη έλευθερία του κάθε άτομου.

Η Ιουδαϊκή ιστορία δέν τερματίστηκε όταν κωδικοποιήθηκαν τά 24 βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Προχώρησε και συνέχισε στην πληρέστερη πορεία της τήν εξέλιξη των ιδεών πού είχαν εμφανιστεί άρχικά στην Έβραϊκή Βίβλο. Η συνέχιση αυτή πραγματοποιείται σέ δύο γραμμές: ή μιά εκφράζεται στην Καινή Διαθήκη, τή χριστιανική Βίβλο: ή άλλη στην έβραϊκή εξέλιξη, πού συνήθως όνομάζεται «προφορική παράδοση». Οί Έβραίοι σοφοί τόνιζαν πάντοτε τή συνέχεια και τήν ένότητα της γραφτής παράδοσης (της Παλαιάς Διαθήκης) και της προφορικής παράδοσης. Η προφορική παράδοση κωδικοποιήθηκε και αυτή: τό παλιότερο μέρος της, τό Μισνά, γύρω στό 200 μ.Χ. Τό κατοπινό μέρος της, ή Γεμάρα, γύρω στό 500 μ.Χ. Είναι πραγματικά παράδοξο ότι, θεωρώντας τή Βίβλο αυτό πού ιστορικά είναι, δηλαδή μιά συλλογή από κείμενα πολλών

αίωνων, εύκολα μπορούμε νά συμφωνήσουμε μέ τήν παραδοσιακή άποψη πού θεωρεί πώς ύπάρχει ένότητα ανάμεσα στή γραφή και προφορική παράδοση. Ή προφορική παράδοση, όπως και ή γραφή Βίβλος, περιέχει τό ιστορικό τών ιδεών πού εκφράστηκαν σ' ένα διάστημα πάνω από δώδεκα αιώνες. "Αν μπορούσαμε νά φανταστούμε διτι επρόκειτο νά γραφτεί μιά δεύτερη Έβραϊκή Βίβλος, θά περιείχε τό Ταλμούδ, τά κείμενα του Μαιμονίδη, τήν καθβάλα καθώς και τά ρητά τών χασιδικών δασκάλων. "Αν μπορούσαμε νά δραματιστούμε μιά τέτια συλλογή κειμένων, ή συλλογή αυτή θά κάλυπτε λίγους μόνο αιώνες περισσότερο από όσους ή Παλαιά Διαθήκη. Θά τή συνέθεταν πολλοί συγγραφείς πού θά ζούσαν κάτω από όλότελα διαφορετικές περιστάσεις και θά παρουσίαζε και αυτή πολλές αντιφατικές ιδέες και διδάγματα, όπως και ή Βίβλος. Φυσικά μιά τέτια δεύτερη Βίβλος δέν ύπάρχει και για πολλούς λόγους δέ θά ήταν δυνατή ή ύπαρξή της. Αυτό όμως πού επιθυμώ νά δείξω μέ τούτη τή σκέψη είναι πώς ή Παλαιά Διαθήκη αντιπροσωπεύει τήν εξέλιξη τών ιδεών σε μιά μεγάλη χρονική περίοδο, και διτι οι ιδέες αυτές συνέχισαν νά αναπτύσσονται στή διάρκεια μιās ακόμη μεγαλύτερης περιόδου, μετά τήν κωδικοποίηση τής Παλαιάς Διαθήκης. Ή συνέχεια αυτή παρουσιάζεται έντονα και παραστατικά σε κάθε σελίδα του Ταλμούδ πού τυπώνεται σήμερα: περιλαμβάνει όχι μόνο τό Μισνά και τή Γεμάρα αλλά και τά μετέπειτα σχόλια και τίς πραγματείες πού γράφτηκαν μέχρι σήμερα από τήν εποχή πριν τον Μαιμονίδη ως και μετά τον Βίβνα Γκαόν.

Ή Παλαιά Διαθήκη και ή προφορική παράδοση περιέχουν ή καθεμιά αντιφάσεις, αλλά οι αντιφάσεις στήν καθεμιά απ' αυτές είναι κάπως διαφορετικού χαρακτήρα. Οι αντιφάσεις στήν Παλαιά Διαθήκη όφείλονται περισσότερο στήν εξέλιξη τών Έβραίων από μιά μικρή νομαδική φυλή σε λαό πού έζησε στή Βαβυλωνία και δέχτηκε άργότερα τήν επίδραση του έλληνιστικού πολιτισμού. Στήν περίοδο πού άκολούθησε τήν όλοκλήρωση τής Παλαιάς Διαθήκης,

οί αντιφάσεις δέ βρίσκονται στην εξέλιξη από την αρχαϊκή στην πολιτισμένη ζωή. Βρίσκονται περισσότερο στο μόνιμο ρήγμα ανάμεσα στις διάφορες αντιμαχόμενες τάσεις που συνεχίζονται σ' όλη την ιστορία του Ίουδαισμού από την καταστροφή του Ναού ως την καταστροφή των κέντρων του παραδοσιακού έβραϊκού πολιτισμού από τον Χίτλερ. Τό ρήγμα αυτό είναι τό ρήγμα ανάμεσα στον έθνικισμό και τον σύνιδερσαλισμό, τό συντηρητισμό και τό ριζοσπαστισμό, τό φανατισμό και την άνεκτικότητα. Οί δυνάμεις των δύο αντίστοιχων τάσεων – και των πολυάριθμων ύποδιαιρέσεων που βρίσκονται ανάμεσά τους – έχουν, φυσικά, τά αίτια τους. Θά πρέπει νά αναζητηθούν στίς ιδιόμορφες συνθήκες των χωρών στίς όποιες αναπτύχθηκε ό Ίουδαισμός (Παλαιστίνη, Βαβυλωνία, Ισλαμική Βόρεια Άφρική και Ίσπανία, χριστιανική μεσαιωνική Εύρώπη, τσαρική Ρωσία) και στίς ιδιαίτερες κοινωνικές τάξεις από τίς όποιες προήλθαν οί λόγιοι.*

Οί παραπάνω παρατηρήσεις αναφέρονται στή δυσκολία έρμηνείας τής Βίβλου και τής κατοπινής έβραϊκής παράδοσης. Λέγοντας έρμηνεία ενός εξέλικτικού προτσές έννοούμε τό νά δείξουμε την ανάπτυξη όρισμένων τάσεων που έκδηλώθηκαν κατά τό προτσές αυτό τής εξέλιξης. Ή έρμηνεία αυτή επιβάλλει νά επιλέξουμε τά στοιχεία εκείνα που αποτελούν τό κύριο ρεύμα, ή τουλάχιστο ένα κύριο ρεύμα

* Ή διάκριση ανάμεσα στή «δεξιά τάση» και την «άριστερή τάση» εκφράζεται πιο καθαρά σέ δυό από τούς παλιότερους εκπροσώπους των Φαρισαίων: τον Χιλλέλ και τον Σαμμάι. Όταν ένας ειδωλωλάτης πήγε στον Σαμμάι και του ζήτησε νά του έξηγήσει όλο τό Τορά στεκόμενος στο ένα πόδι, ό Σαμμάι τον έδιωξε. Όταν πήγε μέ τό ίδιο αίτημα στον Χιλλέλ, πήρε την ακόλουθη απάντηση: «Ή ούσία του Τορά είναι ή έντολή: "Μήν κάνεις στους άλλους αυτό που δέ θάθελες νά κάμουν οί άλλοι σέ σένα – τά ύπόλοιπα είναι σχόλια. Πήγαινε και μελέτησε"». Σέ ένα θαυμάσιο διβλό, «Οί Φαρισαίοι» (Φιλαδέλφεια: Έβραϊκή Έκδοτική Έταιρία τής Άμερικής, 1962), ό Λούις Φινκελστάιν έδειξε τίς διαφορές ανάμεσα στή δεξιά και την άριστερή τάση των Φαρισαίων και προχώρησε στην άνάλυση τής κοινωνικής τους προέλευσης. Για την έμβριθέστερη μελέτη δυό τέτιων «σχολών σκέψης» στή μεσαιωνική έβραϊκή κοινωνία, βλ. τό έργο του Ίακώβ Κάτς, «Exclusiveness and Tolerance» (Όξφορντ Γιουνιβέρσιτυ Πρές, 1961).

στό εξελικτικό προτσές. Αυτό σημαίνει πώς πρέπει νά ζυγίσουμε όρισμένα γεγονότα, επιλέγοντας μερικά σάν περισσότερο καί άλλα σάν λιγότερο αντιπροσωπευτικά. Μιά ιστορία πού αποδίδει τήν ίδια σημασία σέ όλα τά γεγονότα, δέν είναι τίποτε άλλο από μιá άπλή άπαρίθμηση τών γεγονότων. Δέν μπορεί νά νιώσει τή σημασία τών γεγονότων. Συγγραφή ιστορίας σημαίνει πάντα έρμηνεία τής ιστορίας. Τό έρώτημα είναι κατά πόσο ό έρμηνευτής έχει έπαρκή γνώση καί σεβασμό γιά τά γεγονότα, έτσι πού νά αποφύγει τόν κίνδυνο νά διαλέξει μερικά από τά γεγονότα αυτά γιά νά ύποστηρίξει μιá προκαθορισμένη θέση. 'Ο μόνος όρος πού πρέπει νά εκπληρώσει ή έρμηνεία πού δίνεται σίς ακόλουθες σελίδες είναι ότι τά κείμενα από τή Βίβλο, τό Ταλμούδ καί τήν κατοπινή έβραϊκή φιλολογία δέν πρέπει νά είναι σπάνιες καί εξαιρετικές εκφράσεις, αλλά διατυπώσεις πού έχουν γίνει από αντιπροσωπευτικές φυσιογνωμίες καί νά αποτελούν μέρος ενός συνεπούς καί αναπτυσσόμενου σχήματος σκέψης. 'Ακόμα, δέ θά πρέπει νά άγνοηθούν οί αντιφατικές δηλώσεις, αλλά νά παρθούν γι' αυτό άκριβώς πού είναι: μέρος, δηλαδή, ενός συνόλου στό όποιο τά αντιφατικά σχήματα σκέψης ύπηρεξαν τό ένα δίπλα στό άλλο καί πού τό ένα άπ' αυτά τά σχήματα τονίζεται στό βιβλίο τούτο. 'Απαιτείται πολύ μεγαλύτερης έκτασης έργασία γιά ν' άποδειχτεί ότι ή προοδευτική ούμανιστική σκέψη είναι ή σκέψη πού σημαδεύει τά κύρια στάδια τής εξέλιξης τής έβραϊκής παράδοσης, ενώ τό συντηρητικό-έθνικιστικό σχήμα είναι τό σχετικά άμετάβλητο λείψανο τών παλαιότερων έποχών καί ποτέ δέ συμμετέχει στην προοδευτική εξέλιξη τής έβραϊκής σκέψης ως πρós τή συμβολή της στή δημιουργία καθολικών ανθρώπινων αξιών.

Μολονότι δέν είμαι ειδικός στον τομέα τών βιβλικών θεμάτων, τό βιβλίο τούτο είναι καρπός πολλών χρόνων σκέψης, καθώς μελετώ τήν Παλαιά Διαθήκη καί τό Ταλμούδ από τόν καιρό πού ήμουν παιδί. 'Ωστόσο, δέ θά τολμούσα ποτέ νά φέρω στό φώς τής δημοσιότητας τά σχόλια

τοῦτα γιά τίς Γραφές, ἂν δέν εἶχα λάθει τό θεμελιακό προσανατολισμό μου σχετικά μέ τήν Ἑβραϊκή Βίβλο καί τήν κατοπινή ἑβραϊκή παράδοση ἀπό δασκάλους πού ἦταν μεγάλοι ραβίνοι-λόγιοι. Ὅλοι αὐτοί οἱ δάσκαλοι ἦταν ἐκπρόσωποι τῆς οὐμανιστικῆς πτέρυγας τῆς ἑβραϊκῆς παράδοσης καί τηροῦσαν αὐστηρά τή θρησκεία τους. Ὡστόσο, παρουσίαζαν μεταξύ τους μεγάλες διαφορές. Ὁ ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Λούντβιχ Κράουζε, εἶχε μείνει παραδοσιακός καί εἶχε δεχτεῖ πολύ λίγο τήν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης σκέψης. Ἕνας ἄλλος, ὁ Ναχμίας Νόμπελ, ἦταν μυστικός, βαθιά θυθισμένος στόν ἑβραϊκό μυστικισμό ἀλλά καί στό πνεῦμα τοῦ δυτικῆ οὐμανισμοῦ. Ὁ τρίτος, ὁ Σαλμά Β. Ραμπίνκωφ, πού ἀνήκε στή χασιδική παράδοση, ἦταν σοσιαλιστής καί λόγιος μέ μοντέρνες ἀντιλήψεις. Μολονότι κανεῖς ἀπό τούς παραπάνω δέν ἄφησε ἐκτεταμένο γραφτό ἔργο, ἦταν γενικά γνωστοί ὡς οἱ πιό ἐξέχοντες ταλμουδικοί λόγιοι πού ζοῦσαν στή Γερμανία πρὶν ἀπό τό ναζιστικό ὄλοκαύτωμα. Καθώς δέν εἶμαι ἕνας ἀπό τούς Ἑβραίους πού ἀσκεῖ τά καθήκοντά του ἢ πού «πιστεύει», θρῖσκομαι, φυσικά, σέ πολύ διαφορετική θέση ἀπό τή δική τους καί ποτέ δέ θά τολμοῦσα νά τούς καταστήσω ὑπεύθυνους γιά τίς ἀπόψεις πού ἐκφράζονται στό βιβλίό τοῦτο. Ὡστόσο, οἱ ἀπόψεις μου διαμορφώθηκαν ἀπό τή δική τους διδασκαλία καί ἔχω τήν πεποίθηση ὅτι σέ κανένα σημεῖο δέ διασπᾶται ἡ συνέχεια ἀνάμεσα στή διδασκαλία τους καί τίς δικές μου ἀπόψεις. Στή συγγραφή τοῦ βιβλίου τούτου μέ παρότρυνε ἐπίσης τό παράδειγμα τοῦ μεγάλου καντιανοῦ Χέρμαν Κοέν, πού στό ἔργο του «*Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*», χρησιμοποίησε τή μέθοδο τοῦ νά θεωρεῖ τήν Παλαιά Διαθήκη καί τήν κατοπινή ἑβραϊκή παράδοση σάν σύνολο. Μολονότι τό μικρό τοῦτο βιβλίό δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τό μεγάλο ἔργο τοῦ Κοέν, καί μολονότι τά συμπεράσματά μου μερικῆς φορές διαφέρουν ἀπό τά δικά του, ἡ μέθοδος πού χρησιμοποίησα φέρει ἔντονα τήν ἐπίδραση τοῦ δικοῦ του τρόπου θεώρησης τῆς Βίβλου.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου πού δίδεται στό βιβλίό τοῦτο εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ προοδευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Μέ τόν ὄρο προοδευτικός οὐμανισμός ἀναφέρομαι σέ μιὰ παγκόσμια φιλοσοφία πού τονίζει τήν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους, τήν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις του καί νά φτάνει σέ μιὰ ἐσωτερική ἀρμονία καί στήν ἐδραίωση ἑνός εἰρηνικοῦ κόσμου. Ὁ προοδευτικός οὐμανισμός θεωρεῖ πῶς σκοπός τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ὀλοκληρωτική ἀνεξαρτησία καί αὐτό ἐξυπονοεῖ ὅτι ὁ ἀνθρώπος πρέπει, ἀπό τούς μύθους καί τίς αὐταπάτες, νά φτάσει σέ μιὰ πλήρη ἐπίγνωση τῆς πραγματικότητας. Ἐξυπονοεῖ, ἐπίσης, πῶς ὁ ἀνθρώπος θά πρέπει νά υἱοθετήσῃ μιὰ σκεπτική στάση ἀπέναντι στή χρησιμοποίηση τῆς βίας, ἀκριβῶς ἐπειδή κατά τή διάρκεια τῆς ἱστορίας ἦταν, καί ἐξακολουθεῖ καί σήμερα νά εἶναι ἡ βία – ὁ δημιουργός τοῦ φόβου – πού ἔκανε τόν ἀνθρώπο πρόθυμο νά παίρνει τή φαντασίωση γιά πραγματικότητα, τίς αὐταπάτες γιά ἀλήθεια. Ἦταν ἡ βία πού ἔκανε τόν ἀνθρώπο ἀνίκανο νά ἀποκτήσῃ τήν ἀνεξαρτησία του καί, ἐπομένως, τοῦ νάρκωνε τή λογική καί τά συναισθήματά του.

Ἄν εἶναι δυνατό νά ἀνακαλύψουμε τά σπέρματα τοῦ προοδευτικοῦ οὐμανισμοῦ στίς παλιότερες ἀπό τή Βίβλο πηγές, αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι γνωρίζουμε τόν προοδευτικό οὐμανισμό τοῦ Ἀμώς, τοῦ Σωκράτη, τῶν οὐμανιστῶν τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Κάντ, τοῦ Χέρντερ, τοῦ Λέσσιγκ, τοῦ Γκαίτε, τοῦ Μάρξ, τοῦ Σβάιτσερ. Μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε ξεκάθαρα τό σπόρο ἀπό τό ἀνθος πού ἔδωσε. Ἡ παλιότερη φάση ἐρμηνεύεται συχνά μέ τή νεότερη φάση, μολονότι, γενετικά, ἡ παλιότερη φάση προηγείται τῆς νεότερης.

Ἐπάρχει μιὰ ἀκόμη ἀποψη τῆς ἐρμηνείας τοῦ προοδευτικοῦ οὐμανισμοῦ, πού πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ. Οἱ ἰδέες, ἰδιαίτερα ἂν πρόκειται γιά ἰδέες ὄχι μόνο ἑνός μεμονωμένου ἀτόμου, ἀλλά γιά ἰδέες πού ἔχουν ἀφομοιωθεῖ στό ἱστορικό προτσές, ὀφείλουν τήν προέλευσή τους στήν πραγματική ζωή τῆς κοινωνίας. Ἔτσι, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι

ή ιδέα του προοδευτικού ούμανισμού είναι μία κύρια τάση στη βιβλική και μεταβιβλική παράδοση, θά πρέπει νά δεχτούμε ότι, σ' όλόκληρη τήν ιστορία των Έβραίων, ύπῆρχαν οί βασικές εκείνες συνθήκες πού επέτρεψαν τήν ύπαρξη και ανάπτυξη τῆς ούμανιστικῆς τάσης. Ὑπάρχουν τέτιες θεμελιώδεις συνθήκες; Πιστεύω πώς υπάρχουν και ότι δέν είναι δύσκολο νά τίς ανακαλύψουμε. Οί Έβραῖοι εἶχαν στήν κατοχή τους ἀποτελεσματική και ἐντυπωσιακή κοσμική δύναμη μόνο γιά ἓνα μικρό διάστημα χρόνου, στήν πραγματικότητα μόνο λίγες γενιές. Μετά τῆ βασιλεία τοῦ Δαβίδ και τοῦ Σολομώντα, ἡ πίεση ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις στό βορρά και στό νότο ἔφτασε σέ τέτιες διαστάσεις, πού οί Ἰουδαῖοι και Ἰσραηλίτες ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ὀλοένα αὐξανόμενη ἀπειλή νά κατακτηθοῦν. Καί πραγματικά κατακτήθηκαν, γιά νά μὴν ἀναλάβουν ἀπό τότε ποτέ. Ἀκόμα και ὅταν ἀργότερα οί Έβραῖοι κατόρθωσαν νά ἀποκτήσουν τυπικά τήν πολιτική τους ἀνεξαρτησία, ἦταν ἓνας μικρός και ἀνίσχυρος δορυφόρος πού βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή μεγάλων δυνάμεων. Ὅταν τελικά οί Ρωμαῖοι ἔβαλαν τέρμα στήν κατάσταση αὐτή, μετά τήν προσχώρηση στοῦς Ρωμαίους τοῦ ραβίνου Γιοχανάν μπέν Ζακκάι, ὁ ὁποῖος τό μόνο πού ζήτησε ἦταν ἡ ἄδεια νά ἀνοίξει μία ἀκαδημία γιά νά ἐκπαιδεύει τίς μελλοντικές γενιές τῶν ραβίνων λόγιων, πρόβαλε ἓνας Ἰουδαϊσμός χωρίς βασιλιάδες και ἱερεῖς. Ὁ Ἰουδαϊσμός τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀναπτυσσόταν ἐπί αἰῶνες πίσω ἀπό μία πρόσωση πού γκρέμισαν οί Ρωμαῖοι καταφέροντας τό τελειωτικό χτύπημα. Οί προφῆτες ἐκείνοι πού εἶχαν καταγγείλει τόν εἰδωλολατρικό θαυμασμό γιά τήν κοσμική ἐξουσία δικαιώθηκαν ἀπό τήν πορεία τῆς ιστορίας. Ἔτσι οί προφητικές διδασκαλίες, και ὄχι τό μεγαλεῖο τοῦ Σολομώντα, ἔγιναν ἡ κυρίαρχη και μόνιμη ἐπιρροή πάνω στό ἔβραϊκό πνεῦμα. Ὑστερα ἀπ' αὐτό οί Έβραῖοι σάν ἔθνος, δέν ἀνάκτησαν ποτέ τῆ δύναμή τους. Ἀπεναντίας, στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ιστορίας τους ὑπόφεραν κάτω ἀπό ἐκείνους πού ἦταν σέ θέση νά χρησιμοποιοῦν τῆ βία. Δέν

υπάρχει αμφιβολία πώς ή θέση αυτή έπόμενο ήταν να όδηγήσει, και όδήγησε, στην έθνική δυσαρέσκεια, τον πατριαρχισμό, και την ύπεροψία. Καί αυτό άποτελεί τή βάση της άλλης τάσης πού υπάρχει στην έβραϊκή ιστορία, πού την αναφέραμε παραπάνω.

Δέν είναι όμως φυσικό ό μύθος της άπελευθέρωσης από τή δουλεία στην Αίγυπτο, οί λόγοι των μεγάλων ούμανιστών-προφητών, να βρουν βαθιά άπήχηση στις καρδιές των ανθρώπων πού είχαν νιώσει τή βία μόνο σαν άντικείμενα βίας και ποτέ σαν έκτελεστές της; Είναι έκπληκτικό τό ότι τό προφητικό δράμα μιās ένωμένης, είρηνικής άνθρωπότητας, γεμάτης δικαιοσύνη για τους φτωχούς και τους αδύναμους, βρήκε γόνιμο έδαφος στους Έβραίους και δέν ξεχάστηκε ποτέ; Καί πρέπει να μās προκαλεί κατάπληξη τό ότι, όταν τά τείχη των γκέτο έπεσαν, ήταν δυσανάλογα μεγάλος ό αριθμός των Έβραίων ανάμεσα σ' εκείνους πού διακήρυσσαν τά ιδανικά του διεθνισμού, της είρήνης και της δικαιοσύνης; Ό,τι από κοσμική άποψη άποτέλεσε τήν τραγωδία των Έβραίων – ή άπώλεια της χώρας τους και του κράτους τους – από ούμανιστική άποψη στάθηκε ή μεγαλύτερη εύλογία τους· όντας ανάμεσα στους περιφρονημένους και τους πάσχοντες, στάθηκαν ίκανοί να αναπτύξουν και να διατηρήσουν μιá παράδοση ούμανισμού.

II Ἡ Ἐννοια τοῦ ΘΕΟΥ

Οἱ ἔννοιες καί οἱ λέξεις πού ἀναφέρονται σέ φαινόμενα σχετικά μέ τό ψυχικό ἢ πνευματικό βίωμα δημιουργοῦνται καί ἀναπτύσσονται – ἢ ἐκφυλίζονται – μαζί μέ τό πρόσωπο πού στά βιώματά του ἀναφέρονται. Ἀλλάζουν καθώς ἀλλάζει· ἔχουν μιά δική τους ζωή, ὅπως καί τό πρόσωπο ἔχει τή δική του ζωή.

Ἄν ἕνα ἐξάχρονο ἀγόρι λέει στή μητέρα του, «σ' ἀγαπῶ», χρησιμοποιοῖ τή λέξη ἀγάπη γιά νά ὑποδηλώσει τό βίωμα πού ἔχει στήν ἡλικία τῶν ἔξη χρόνων. Ὄταν τό παιδί μεστῶσει καί ἀναπτυχθεῖ σέ ἄντρα, τά ἴδια λόγια, πού λέγονται σέ μιά γυναίκα πού ἀγαπάει, θά ἔχουν διαφορετικό νόημα, ἐκφράζοντας τό μεγαλύτερο εὖρος, τό μεγαλύτερο βάθος, τή μεγαλύτερη ἐλευθερία καί δραστηριότητα πού διακρίνει τήν ἀγάπη ἑνός ἄντρα ἀπό τήν ἀγάπη ἑνός παιδιοῦ. Ὡστόσο, ἐνῶ τό βίωμα στό ὁποιο ἢ λέξη ἀγάπη ἀναφέρεται εἶναι διαφορετικό στό παιδί καί διαφορετικό στόν ἄντρα, ἔχει ἕνα κοινό πυρήνα, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἄντρας εἶναι διαφορετικός ἀπό τό παιδί χωρίς νά παύει νά εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.

Στά ζωντανά ὄντα παρατηρεῖται ταυτόχρονα σταθερότητα καί ἀλλαγῆ. Ἄρα ὑπάρχει σταθερότητα καί ἀλλαγῆ σέ κάθε ἔννοια πού ἀντανακλᾷ τό βίωμα ἑνός ζωντανοῦ ἀνθρώπου. Πάντως, τό ὅτι οἱ ἔννοιες ἔχουν τή δική τους

ζωή και τό ότι αναπτύσσονται, μπορεί νά γίνει κατανοητό μόνο αν οί έννοιες δέ διαχωρίζονται από τό βίωμα πού εκφράζουν. Άν ή έννοια αποξενωθεί – αν δηλαδή διαχωριστεί από τό βίωμα στό όποιο αναφέρεται – χάνει τήν πραγματικότητά της και μετατρέπεται σέ τεχνητό δημιούργημα του ανθρώπινου νου. Έτσι δημιουργείται ό μύθος ότι όποιος χρησιμοποιεί τήν έννοια αναφέρεται στό ύπόστρωμα του βιώματος πού βρίσκεται κάτω απ' αυτήν. Όταν συμβαίνει αυτό – και αυτή ή διαδικασία τής αλλοτρίωσης των έννοιών είναι περισσότερο ό κανόνας παρά ή εξαίρεση – ή ιδέα πού εκφράζει ένα βίωμα μετατρέπεται σέ ιδεολογία πού σφετερίζεται τή θέση τής βαθύτερης πραγματικότητας πού ένυπάρχει μέσα στό ζωντανό ανθρώπινο όν. Στην περίπτωση αυτή ή ιστορία γίνεται περισσότερο ή ιστορία των ιδεολογιών παρά ή ιστορία συγκεκριμένων, πραγματικών ανθρώπων πού είναι οί παραγωγοί των ιδεών τους.

Οί παραπάνω σκέψεις είναι εξαιρετικά σημαντικές αν θέλει κανείς νά κατανοήσει τήν έννοια του Θεού.

Είναι επίσης σημαντικές γιά νά καταλάβουμε τή θέση από τήν όποία γράφτηκαν οί σελίδες τούτες. Πιστεύω πώς ή έννοια του Θεού ήταν μιά ιστορικά διαμορφωμένη έκφραση ενός έσωτερικού βιώματος. Μπορώ νά καταλάβω τί έννοει ή Βίβλος ή οί πραγματικά θρησκοί άνθρωποι, όταν μιλούν γιά τό Θεό, αλλά δέ συμμερίζομαι αυτό πού σκέφτονται. Πιστεύω πώς ή έννοια «Θεός» διαμορφώθηκε από τήν παρουσία μιάς κοινωνικοπολιτικής δομής, στην όποία οί πατριάρχες άρχηγοί ή βασιλιάδες είχαν τήν υπέρτατη έξουσία. Η υπέρτατη άξία γίνεται νοητή σαν κάτι τό ανάλογο μέ τήν υπέρτατη έξουσία στην κοινωνία.

Ο «Θεός» είναι μιά από τίς πολλές διαφορετικές ποιητικές εκφράσεις τής ύψηλότερης άξίας στον ούμανισμό, και όχι πραγματικότητα αυτή καθ αυτή. Πάντως είναι αναπόφευκτο όταν μιλώ γιά τό πνεύμα ενός μονοθεϊστικού συστήματος νά χρησιμοποιώ συχνά τή λέξη «Θεός», και θά ήταν ένοχλητικό νά προσθέτω κάθε φορά τούς δικούς μου

χαρακτηρισμούς. Γι' αυτό θέλω να ξεκαθαρίσω τή θέση μου από τήν άρχή. Άν μπορούσα να όρίσω κατά προσέγγιση τή δική μου θέση, θάλεγα πώς είναι ή θέση ενός μη θείστικου μυστικισμού.

Σέ ποιά πραγματικότητα ανθρώπινης έμπειρίας (άνθρώπινου βιώματος) αναφέρεται ή έννοια του Θεού; Είναι ό Θεός του Άδραάμ ίδιος μέ τό Θεό του Μωυσή, του Άσατα, του Μαϊμονίδη, του Μάγιστρου Έχαρτ, του Σπινόζα; Καί άν δέν είναι ό ίδιος, μπορούμε να πούμε πώς υπάρχει κάποιο κοινό βιωματικό ύπόστρωμα στην έννοια αυτή καθώς χρησιμοποιείται από τους παραπάνω, ή μπορούμε να πούμε πώς, ένώ ένα τέτιο κοινό έδαφος υπάρχει για μερικούς, δέν υπάρχει για άλλους;

Τό ότι μία ιδέα, ή έννοιολογική έκφραση ενός ανθρώπινου βιώματος, προσφέρεται σε τέτιο βαθμό πού να μπορεί να μετασχηματιστεί σε ιδεολογία, όφείλεται όχι μόνο στό φόβο του ανθρώπου μήπως δεσμευτεί όλοκληρωτικά μέ τό βίωμα, αλλά και στην ίδια τή φύση τής σχέσης ανάμεσα στό βίωμα και τήν ιδέα (έννοιοποίηση-νοηματική έννοια). Μία έννοια ποτέ δέν μπορεί να εκφράσει έπαρκώς τό βίωμα στό όποιο αναφέρεται. Έποδειχνει τό βίωμα αυτό, αλλά δέν είναι αυτό τό ίδιο. Είναι καθώς λένε οί Ζέν βουδιστές, «τό δάχτυλο πού δείχνει τό φεγγάρι» – δέν είναι τό φεγγάρι. Ένα πρόσωπο μπορεί να αναφέρεται στό βίωμά του μέ μία έννοια *α*, ή μέ τό σύμβολο *χ*. Μία όμάδα ανθρώπων μπορεί να χρησιμοποιούν τήν έννοια *α*, ή τό σύμβολο *χ* για να υποδηλώσουν ένα κοινό βίωμα πού έχουν όλοι. Στην περίπτωση αυτή, άκόμη κι άν ή έννοια δέν είναι άποξενωμένη από τό βίωμα, ή έννοια – ή τό σύμβολο – είναι μία κατά προσέγγιση μόνο έκφραση του βιώματος. Αυτό όφείλεται στό ότι κανενός προσώπου τό βίωμα δέν ταυτίζεται μέ τό βίωμα ενός άλλου. Μπορεί να προσεγγίζει μόνο σε ίκανοποιητικό βαθμό τό άλλο κι έτσι να επιτρέπει τή χρήση ενός κοινού συμβόλου ή έννοιας. (Στήν πραγματικότητα, άκόμη και τό βίωμα ενός προσώπου δέν είναι ποτέ άκριβώς τό ίδιο στίς διάφορες περι-

πτώσεις, γιατί κανένας δέν είναι ακριβῶς ὁ ἴδιος σέ δύο διαφορετικές στιγμές τῆς ζωῆς του). Ἡ ἔννοια καί τό σύμβολο ἔχουν τό μεγάλο πλεονέκτημα ὅτι ἐπιτρέπουν στούς ἀνθρώπους νά μεταδίδουν τά διώματά τους. Καί ἔχουν τό τρομακτικό μειονέκτημα ὅτι προσφέρονται πολύ εὐκόλα σέ μιᾶ ἀλλοτριωμένη χρήση.

Ἐπάρχει ἀκόμη κι ἓνας ἄλλος παράγοντας πού συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀλλοτρίωσης καί «ἰδεολογοποίησης». Φαίνεται πῶς τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἔχει μιᾶ ἐμφυτη τάση νά τείνει πρὸς τή συστηματοποίηση καί ὀλοκλήρωση. (Μιά ρίζα τῆς τάσης αὐτῆς βρῖσκεται πιθανότατα στήν ἀναζήτηση ἀπό τόν ἀνθρώπο βεβαιότητας – ἀναζήτηση πού μπορεῖ νά γίνει κατανοητή σέ ἀξιόλογο βαθμό ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τήν προσωρινή φύση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς). Ὅταν γνωρίζουμε μερικά κομμάτια τῆς πραγματικότητας, ἐπιθυμοῦμε νά τά συμπληρώσουμε ἔτσι πού νά «ἔχουν κάποιο νόημα» μέ συστηματικό τρόπο. Ὡστόσο, ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῶν περιορισμῶν τοῦ ἀνθρώπου ἔχουμε πάντα μόνο «ἀποσπασματικές» γνώσεις καί ποτέ ὀλοκληρωμένη γνώση. Αὐτό πού ἔχουμε τήν τάση νά κάνουμε στήν περίπτωση αὐτή εἶναι νά κατασκευάσουμε μερικά συμπληρωματικά κομμάτια γνώσης, πού τά προσθέτουμε στά κομμάτια πού ἔχουμε γιά νά τά κάνουμε ἓνα σύνολο, ἓνα σύστημα. Συχνά δέν ἔχουμε τήν ἐπίγνωση τῆς ποιοτικῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στά «κομμάτια» καί τά «συμπληρώματα» ἐξαιτίας τῆς ἔντονης ἐπιθυμίας μας γιά βεβαιότητα.

Τῆ διαδικασία αὐτή μποροῦμε συχνά νά τή δοῦμε ἀκόμη καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης. Σέ πολλά ἐπιστημονικά συστήματα διαπιστώνουμε ἓνα μίγμα ἀληθινῆς δξείας ἀντίληψης τῆς πραγματικότητας μέ μερικά πρόσθετα φανταστικά πλαστά κομμάτια πού σκοπό ἔχουν νά δημιουργήσουν ἓνα ὀλοκληρωμένο σύστημα. Καί μόνο σέ κάποιο κατοπινό σημεῖο ἐξέλιξης ἀναγνωρίζεται ξεκάθαρα ποιά ἦταν τά ἀληθινά, ἀποσπασματικά ὁμως, κομμάτια γνώσης καί ποιά ἦταν «τά μπαλώματα», πού προστέθηκαν γιά νά

κάνουν τό σύστημα περισσότερο αποδεχτό. Ἡ ἴδια διαδικασία παρατηρεῖται καί στήν πολιτική ἰδεολογία. Ὅταν, στή Γαλλική ἐπανάσταση, ἡ γαλλική ἀστική τάξη ἀγωνιζόταν γιά τή δικιά της ἐλευθερία εἶχε τή ψευδαίσθηση ὅτι ἀγωνιζόταν γιά τήν ἐλευθερία καί εὐτυχία τοῦ συνόλου πού τίς θεωροῦσε ἀπόλυτες ἀρχές καί κατά συνέπεια ἐφαρμόσιμες σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους.

Στήν ἱστορία τῶν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν διαπιστώνουμε τήν ἴδια διαδικασία. Τήν ἐποχή πού ὁ ἀνθρώπος εἶχε μιά ἀποσπασματική γνώση τῆς δυνατότητας νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης μέ τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεών του· ὅταν ἐνωθε ὅτι μποροῦσε νά βρεῖ τήν ἀρμονία περισσότερο μέ τό νά προχωρήσει στήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς ἀγάπης καί τῆς λογικῆς, παρά μέ τήν τραγική προσπάθεια νά ὀπισθοδρομήσει στή φύση καί νά ἐξαλείψει τή λογική, ἔδινε στό νέο αὐτό δράμα, σ' αὐτό τό *χ*, πολλά ὀνόματα: Βραχμάν, Τάο, Νιρβάνα, Θεός. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή παρατηρήθηκε σ' ὄλο τόν κόσμο κατά τή χιλιετηρίδα ἀνάμεσα στό 1500 π.Χ. καί 500 π.Χ.:* στήν Αἴγυπτο, στήν Παλαιστίνη, στίς Ἰνδίες, στήν Κίνα καί στήν Ἑλλάδα. Ἡ φύση τῶν διάφορων αὐτῶν ἐννοιῶν ἐξαριτόταν ἀπό τίς οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές βάσεις τῶν ἀντίστοιχων πολιτισμῶν καί κοινωνικῶν τάξεων, καί ἀπό τά σχήματα σκέψης πού πρόβαλαν ἀπό τίς βάσεις αὐτές. Ἀλλά τό *χ*, ὁ σκοπός, πολύ σύντομα μετατράπηκε σέ ἀπόλυτο. Γύρω ἀπ' αὐτό τό *χ* χτίστηκε ἕνα σύστημα. Οἱ κενοί χώροι πληρώθηκαν μέ πολλές φανταστικές ὑποθέσεις, μέχρι πού τό κοινό πού ὑπάρχει σέ κάθε δράμα σχεδόν ἐξαφανίστηκε κάτω ἀπό τό βάρος τῶν φανταστικῶν «συμπληρωμάτων» πού ἔδωσε κάθε σύστημα.

Κάθε πρόοδος στήν ἐπιστήμη, στίς πολιτικές ἰδέες, στή θρησκεία καί στή φιλοσοφία τείνει νά δημιουργήσει ἰδεολογίες πού ἀνταγωνίζονται καί ἀντιμάχονται ἡ μιά τήν ἄλλη. Ἐπιπλέον, στή διαδικασία αὐτή συμβάλλει τό ὅτι, μόλις τό ἐννοιολογικό σύστημα γίνει ὁ πυρήνας μιᾶς ὀργά-

* Βλ. τήν ἐννοια τοῦ Κάρολ Γιάσπερ γιά τήν «ἀξονική ἐποχή».

νωσης, εμφανίζονται γραφειοκράτες πού, για νά διατηρήσουν τήν ἐξουσία καί τόν ἔλεγχο, ἐπιθυμοῦν νά τονίσουν περισσότερο τίς διαφορές παρά τό κοινό πού ὑπάρχει, καί πού ἐνδιαφέρονται κατά συνέπεια νά κάνουν τίς φανταστικές προσθήκες τό ἴδιο ἢ καί περισσότερο σημαντικές ἀπό ἀρχικά κομμάτια. Ἐτσι ἡ φιλοσοφία, ἡ θρησκεία, οἱ πολιτικές ἰδέες καί μερικές φορές ἀκόμη καί ἡ ἐπιστήμη, μετατρέπονται σέ ἰδεολογίες, πού ἐλέγχονται ἀπό τούς ἀντίστοιχους γραφειοκράτες.

Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ στήν Παλαιά Διαθήκη ἔχει τή δική της ζωή καί ἐξέλιξη πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἐξέλιξη ἑνός λαοῦ σέ χρονικό διάστημα δώδεκα αἰώνων. Ὑπάρχει ἕνα κοινό στοιχεῖο βίωματος (ἐμπειρίας) στό ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ὑπάρχει ἐπίσης καί μιᾶ συνεχῆς ἀλλαγῆ πού παρατηρεῖται σ' αὐτό τό βίωμα καί κατά συνέπεια στό νόημα τῆς λέξης καί τῆς ἔννοιας. Τό κοινό πού ὑπάρχει εἶναι ἡ ἰδέα πώς ἡ ὑπέρτατη πραγματικότητα ἢ ἡ ὑψηλότερη ἀξία δέ βρῖσκεται οὔτε στή φύση οὔτε στά δημιουργήματα τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὅτι ἕνα μόνο ὑπάρχει πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπέρτατη ἀξία καί τόν ὑπέρτατο σκοπό γιά τόν ἀνθρώπο: ὁ σκοπός τοῦ νά βρεῖ τήν ἔνωση μέ τόν κόσμον μέ τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν εἰδικά ἀνθρώπινων ἰκανοτήτων του τῆς ἀγάπης καί τῆς λογικῆς.

Ὁ Θεός τοῦ Ἀβραάμ καί ὁ Θεός τοῦ Ἡσαΐα εἶχαν τίς ἴδιες οὐσιαστικά ἰδιότητες τοῦ Ἐνός, κι ὥστόσο ἦταν τόσο διαφορετικοί ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον ὅσο ἕνας ἀμόρφωτος πρωτόγονος ἀρχηγός νομαδικῆς πατριαρχικῆς φυλῆς καί ἕνας οὐνιβερσαλιστής στοχαστής πού ἐξῆσε σέ ἕνα ἀπό τά κέντρα τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ χίλια χρόνια ἀργότερα. Ὑπάρχει μιᾶ πρόοδος καί μιᾶ ἐξέλιξη στήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ πού συνοδεύει τήν πρόοδο καί ἐξέλιξη ἑνός ἔθνους. Ἐχει κοινό πυρήνα, ἀλλά οἱ διαφορές πού ἀναπτύσσονται στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι τόσο μεγάλες πού συχνά φαίνεται νά ξεπερνοῦν τά κοινά στοιχεῖα.

Στό πρώτο στάδιο τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς ὁ Θεός παρουσιά-

ζεται σάν απόλυτος ήγεμόνας. Είναι ο δημιουργός της φύσης και του ανθρώπου κι αν δεν είναι ευχαριστημένος απ'τά δημιουργήματά του μπορεί να καταστρέψει αυτό που δημιούργησε. 'Ωστόσο, αυτή η απόλυτη έξουσία του Θεού πάνω στον άνθρωπο αντισταθμίζεται από την ιδέα πως ο άνθρωπος είναι ο ένδεχόμενος ανταγωνιστής του Θεού. 'Ο άνθρωπος μπορεί να γίνει Θεός, αν κατορθώσει να φάει από τό δέντρο της γνώσης και από τό δέντρο της ζωής. 'Ο καρπός του δέντρου της γνώσης δίνει στον άνθρωπο τη σοφία του Θεού· ο καρπός απ' τό δέντρο της ζωής θά του δώσει την άθανασία του Θεού. Μέ την παρακίνηση του ὄφη, ο 'Αδάμ και η Εύα τρώνε απ' τό δέντρο της γνώσης και έτσι κάνουν τό πρώτο από τά δύο βήματα. 'Ο Θεός νιώθει να απειλούνται τά βάρη της ανώτατης θέσης του. Λέει: «'Ιδού ἔγεινεν ὁ 'Αδάμ ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν, εἰς τό γινώσκειν τό καλόν και τό κακόν· και τώρα μήπως ἔκτεινη τήν χεῖρα αὐτοῦ, και λάβη και ἀπό τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, και φάγη και ζῆση αἰωνίως...» (Γένεσις, Γ': 22). Για να προφυλαχτεί από τόν κίνδυνο αὐτόν, ὁ Θεός ἔξορίζει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν Παράδεισο και ὀρίζει να μήν ὑπερβαίνει ἡ ἡλικία του τά 120 χρόνια.

'Η χριστιανική ἐρμηνεία πού δίνεται στό μύθο της πράξης ἀνυπακοῆς τοῦ ἀνθρώπου σάν «πτώση» του, ἔχει προκαλέσει σύγχυση στό ξεκάθαρο νόημα τοῦ μύθου. Τό διβλικό κείμενο δέν ἀναφέρει πουθενά τή λέξη «ἀμάρτημα». 'Ο ἄνθρωπος διεκδικεῖ τήν ὑπέρτατη ἔξουσία τοῦ Θεοῦ και εἶναι σέ θέση να τήν διεκδικήσει γιατί «δυνάμει» εἶναι Θεός. 'Η πρώτη πράξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐξέγερση, και ὁ Θεός τόν τιμωρεῖ ἐπειδή ἐξεγέρθηκε και ἐπειδή ὁ Θεός θέλει να διατηρήσει τήν ἀνωτερότητά του. 'Ο Θεός εἶναι ὑποχρεωμένος να προστατέψει αὐτή τήν ἀνωτερότητα μέ μιά πράξη βίας, ἔξορίζοντας τόν 'Αδάμ και τήν Εύα ἀπό τόν Κήπο τῆς 'Εδέμ κι ἐμποδίζοντάς τους έτσι να κάνουν τό δεύτερο βήμα και να γίνουν Θεοί τρώγοντας ἀπό τό δέντρο τῆς ζωῆς. 'Ο ἄνθρωπος εἶναι ὑποχρεωμένος να ὑποκύψει στήν ὑπέρτερη δύναμη τοῦ Θεοῦ, χωρίς να

εκφράζει λύπη ή μεταμέλεια. Διωγμένος από τόν Κήπο τής Έδεμ, αρχίζει τήν ανεξάρτητη ζωή του. Ή πρώτη του πράξη άνυπακοής είναι ή άπαρχή τής ανθρώπινης ιστορίας, γιατί είναι ή άπαρχή τής ανθρώπινης έλευθερίας.

Δέν είναι δυνατό νά κατανοήσουμε τήν παραπέρα εξέλιξη τής έννοιας του Θεού άν δέν κατανοήσουμε τή σύμφυτη στήν πρώτη αυτή έννοια αντίφαση. Ή Θεός, μολονότι είναι ό υπέρτατος έξουσιαστής, έχει δημιουργήσει ένα πλάσμα πού έχει γίνει ό ένδεχόμενος άνταγωνιστής του. Ή από τήν αρχή κιόλας τής ύπαρξής του, ό άνθρωπος γίνεται άντάρτης και τρέφει μέσα του «δυνάμει» τή θεότητα. Όπως θά δούμε παρακάτω, όσο περισσότερο αναπτύσσεται, τόσο περισσότερο απελευθερώνεται από τήν κυριαρχία του Θεού, και τόσο περισσότερο μπορεί νά γίνει σάν τό Θεό.* Ή παραπέρα εξέλιξη τής έννοιας του Θεού στό σύνολό της περιορίζει τό ρόλο του Θεού σάν ιδιοκτήτη του ανθρώπου.

Γιά μία ακόμη φορά ό Θεός παρουσιάζεται στό βιβλικό κείμενο σάν ό αυθαίρετος έξουσιαστής πού μπορεί νά κάνει μέ τά πλάσματά του ό,τι μπορεί νά κάνει ό άγγειοπλάστης μ' ένα άγγείο πού δέν τόν εύχαριστεί. Ήπειδή ό άνθρωπος είναι «κακοήθης» (διεφθαρμένος, άσεθής, άμαρτωλός, άνομος), ό Θεός άποφασίζει νά καταστρέψει κάθε ζωή πάνω στή γή.* Ήστούσο ό μύθος αυτός και ή συνέχισή

* Μιλώντας από Ιστορική άποψη, μπορεί νά προβληθεί τό έπιχείρημα ότι τό βιβλικό κείμενο έχει τίς πηγές του στίς πολύ παλιές παραδόσεις, όπου ό Θεός δέν είναι άκόμα ό υπέρτατος έξουσιαστής και όπου ό άνθρωπος αντιπροσωπεύει τίς αρχαιότερες θεότητες πού εξακολουθούν νά άμφισβητούν τήν ανωτερότητα του Θεού. Μολονότι αυτό μπορεί νά είναι έτσι, δέν έχει καμιά σημασία από τήν άποψη τής μεθοδολογίας πού χρησιμοποιούμε στήν έρμηνεία μας, πού δέχεται τήν τελική επιμέλεια και διατύπωση του κειμένου σάν ένα ενιαίο σύνολο. Οι επιμελητές του κειμένου θά μπορούσαν, άν ήθελαν, νά διαγράψουν τίς αρχαικές περικοπές. Δέν τό έκαναν όμως, και τό άφησαν μέ τή σύμφυτη αντίφασή του σχετικά μέ τήν εικόνα του Θεού, αφήνοντας έτσι ένα σπέρμα για τήν έντονα άλλαγμένη εικόνα του Θεού πού θρίσουμε άργότερα.

☆ Θεωρώντας ότι ή άπόφαση αυτή άκολουθεί μία αρχαική πρόταση πού πραγματεύεται «τούς γιούς των θεών» πού έχουν άποκτήσει παιδιά μέ «τίς θυγατέρες των ανθρώπων», μπορεί νά σκεφτεί κανείς πώς ή «κα-

του οδηγεί σε μία παραπέρα σπουδαία αλλαγή στην έννοια του Θεού. 'Ο Θεός «μετανοεί» για την απόφασή του και αποφασίζει να σώσει τον Νώε, την οικογένειά του, καθώς και ένα ζεύγος από κάθε είδος ζώων. 'Αλλά τό αποφασιστικό σημείο έδω είναι ότι ο Θεός συνάπτει μία συμφωνία (μπερίτ) με τον Νώε και όλους τούς απογόνους του που συμβολίζεται με τό ουράνιο τόξο. «Και στήνω την διαθήκην μου προς έσας· και δέν θέλει πλέον έξολοθρευθή πάσα σάρξ από των ύδάτων του κατακλυσμού· ουδέ θέλει είσθαι πλέον κατακλυσμός διά να φθειρη την γήν» (Γένεσις, Θ': 11). 'Η ιδέα της συμφωνίας-διαθήκης ανάμεσα στό Θεό και τον άνθρωπο μπορεί να έχει αρχαϊκή προέλευση, πού χρονολογείται από την εποχή πού ο Θεός δέν ήταν παρά ένας έξιδανικευμένος άνθρωπος, ίσως όχι και πολύ διαφορετικός από τούς 'Ολύμπιους θεούς των 'Ελλήνων – ένας Θεός πού μοιάζει με τον άνθρωπο στίς άρετές και στίς κακίες και πού μπορούν οί άνθρωποι να άμφισβητήσουν την κυριαρχία του. Στο νοηματικό όμως πλαίσιο πού έχουν τοποθετήσει οί επιμελητές της Βίβλου την αφήγηση για τή συμφωνία αυτή, τό νόημά της δέν είναι μία όπισθοδρομηση σε πιο αρχαϊκές μορφές της έννοιας του Θεού, αλλά μία πρόοδος σε ένα πιο έξελιγμένο και πιο ώριμο δράμα. 'Η ιδέα της συμφωνίας αποτελεί στην πραγματικότητα ένα από τά πιο αποφασιστικά θέματα στη θρησκευτική έξέλιξη του 'Ιουδαϊσμού, ένα βήμα πού προετοιμάζει τό δρόμο για την έννοια της ολοκληρωτικής έλευθερίας του ανθρώπου, ακόμα και της έλευθερίας του από τό Θεό.

Κλείνοντας τή συμφωνία, ο Θεός παύει να είναι ο άπόλυτος έξουσιαστής. Αυτός και ο άνθρωπος έχουν γίνει οί συμβαλλόμενοι σε μία συνθήκη. 'Ο Θεός μεταμορφώνεται από «άπόλυτο» σε «συνταγματικό» μονάρχη. Δεσμεύεται,

κοήθεια» του ανθρώπου δρίσκεται αρχικά στην άπειλή του ένάντια στην άνωτερότητα του Θεού. Τό ίδιο μπορούμε να πούμε και για την ιστορία του Πύργου της Βαβέλ, όπου ο Θεός εκδηλώνει την αντίθεσή του στην ένότητα του ανθρώπινου γένους, λέγοντας: «Και τώρα δέν θέλει έμποδισθή εις αυτούς πάν δ,τι σκοπεύουσι να κάμωσιν·» (Γένεσις, ΙΑ': 6).

ὅπως δεσμεύεται καί ὁ ἄνθρωπος, μέ τούς δρους τοῦ συντάγματος. Ὁ Θεός ἔχασε τήν ἐλευθερία νά εἶναι αὐθαίρετος, καί ὁ ἄνθρωπος κέρδισε τήν ἐλευθερία νά μπορεῖ νά προκαλέσει τό Θεό στό ὄνομα τῶν ἰδίων τῶν ὑποσχέσεων τοῦ Θεοῦ, στό ὄνομα τῶν ἀρχῶν πού θεσπίζονται στή συμφωνία. Ὑπάρχει μία μόνο συνομολόγηση δρου πού εἶναι ὁμως θεμελιακή: ὁ Θεός ἀναλαμβάνει τήν ὑποχρέωση νά σεβαστεῖ ἀπόλυτα κάθε ζωή, τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου καί ὄλων τῶν ἄλλων ζωντανῶν πλασμάτων. Τό δικαίωμα ὄλων τῶν ζωντανῶν πλασμάτων νά ζήσουν καθιερώνεται σάν πρωταρχικός νόμος, πού δέν μπορεῖ νά τόν ἀλλάξει οὔτε ὁ Θεός. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ πρώτη σύμβαση (στήν τελική μορφή τῆς Βίβλου) εἶναι μιὰ σύμβαση ἀνάμεσα στό Θεό καί τήν ἀνθρωπότητα, ὄχι ἀνάμεσα στό Θεό καί τήν ἔβραϊκή φυλή. Ἡ ἱστορία τῶν Ἑβραίων νοεῖται μόνο σάν μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχή τοῦ «σεβασμοῦ τῆς ζωῆς»* ἔχει προτεραιότητα ἀπ' ὄλες τίς ἄλλες ὑποσχέσεις πού δίνονται σέ μιὰ ἰδιαίτερη φυλή ἢ ἓνα ἔθνος.

Τήν πρώτη αὐτή σύμβαση ἀνάμεσα στό Θεό καί τήν ἀνθρωπότητα ἀκολουθεῖ μιὰ δεύτερη, ἀνάμεσα στό Θεό καί τούς Ἑβραίους.* Στή Γένεση, 1Β': 1-3 παρουσιάζεται κιόλας ἡ σύμβαση: «Ὁ δέ Κύριος εἶπε πρὸς τόν Ἄβραμ, Ἐξέλθε ἐκ τῆς γῆς σου, καί ἐκ τῆς συγγενείας σου, καί ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου, εἰς τήν γῆν τήν ὁποῖαν θέλω σοί δεῖξει· καί θέλω σέ κάμει εἰς ἔθνος μέγα· καί θέλω σέ εὐλογῆσει, καί θέλω μεγαλύνει τό ὄνομά σου· καί θέλεις εἰσθαι εἰς εὐλογίαν· καί θέλω εὐλογῆσει τούς εὐλογοῦντάς σε, καί τούς καταρωμένους σε θέλω καταρασθῆ· καί θέλουσιν εὐλογηθῆ ἐν σοι πᾶσαι αἱ φυλαί τῆς γῆς». Στά τε-

* Βλ. τήν κεντρική θέση τοῦ Ἄλμπερτ Σβάιτσερ.

☆ Ἡ συμφωνία μέ τόν Ἄβραάμ εἶναι ἀπό τήν πηγὴ J, ἡ συμφωνία μέ τόν Νῶε ἀπό τήν E πηγὴ, κι ἔτσι ἡ ἀφήγηση τῆς συμφωνίας μέ τόν Ἄβραάμ πρέπει νά εἶναι ἱστορικά ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴν συμφωνία μέ τόν Νῶε. Σύμφωνα ὁμως μέ ὄσα ἀναφέρθηκαν στήν ἀρχή, αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀνάλυσή μας. Ὁ ἐπιμελητής τῆς Γένεσης ἔχει συνδυάσει τίς δύο πηγές μέ τέτιο τρόπο, πού ἡ συμφωνία μέ τήν ἀνθρωπότητα προηγεῖται τῆς συμφωνίας μέ τήν ἔβραϊκή φυλή. Εἶχε τούς λόγους του γιὰ νά τό κάνει αὐτό καί τό βιβλίό πῆρε τὴ μορφή πού ἔκρινε κατάλληλη.

λευταία αὐτά λόγια ξαναβρίσκουμε τὴν ἔκφραση τοῦ οὐνι-
βερσαλισμοῦ. Ἡ εὐλογία δὲ θὰ χρησιμεύσει μόνο στὴ φυλὴ
τοῦ Ἀβραάμ. Ἀπλώνεται σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη οἰ-
κογένεια. Ἀργότερα, ἡ ὑπόσχεση τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν
Ἀβραάμ ἐπεκτείνεται σὲ μιά σύμβαση πού ὑπόσχεται
στοὺς ἀπογόνους του τὴ γῆ ἀνάμεσα στὸν ποταμὸ τῆς Αἰ-
γύπτου καὶ στὸν ποταμὸ Εὐφράτη. Ἡ σύμβαση αὐτὴ ἐπα-
ναλαμβάνεται σὲ μιά ἐκτεταμένη παραλλαγή τῆς Γένεσης,
ΙΖ': 7-10.

Ἡ πιὸ δραματικὴ ἔκφραση τῶν ριζοσπαστικῶν συνε-
πειῶν τῆς σύμβασης διαπιστώνουμε πὼς βρίσκεται στὴ φι-
λονικία τοῦ Ἀβραάμ μὲ τὸ Θεό, ὅταν ὁ Θεὸς θέλει νά
καταστρέψει τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορρα γιὰ τὴ «διαφθο-
ρά»* τους. Ὅταν ὁ Θεὸς λέει στὸν Ἀβραάμ τὸ σχέδιό του,
πλησίασε ὁ Ἀβραάμ καὶ εἶπε: «Μήπως θέλεις ἀπολέσει
τὸν δίκαιον μετὰ τοῦ ἀσεβοῦς; ἔάν ἦναι πενήκοντα δι-
καιοὶ ἐν τῇ πόλει, θέλεις ἄρα γε ἀπολέσει αὐτούς; καὶ δὲν
ἤθελες συγχωρήσει εἰς τὸν τόπον διὰ τοὺς πενήκοντα δι-
καίους, τοὺς ἐν αὐτῷ; μὴ γένοιτο ποτέ σὺ νά πράξης τοι-
οῦτον πρᾶγμα, νά θανατώσης δίκαιον μετὰ ἀσεβοῦς, καὶ ὁ
δίκαιος νά ἦναι ὡς ὁ ἀσεβής! μὴ γένοιτο ποτέ εἰς σέ! ὁ
κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν δὲν θέλει κάμει κρίσιν; Εἶπε δὲ
Κύριος, ἔάν εὔρω ἐν Σοδόμοις πενήκοντα δικαίους ἐν τῇ
πόλει, θέλω συγχωρήσει εἰς πάντα τὸν τόπον δι' αὐτούς.
Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἀβραάμ εἶπεν, Ἰδοῦ, τώρα ἐτόλμησα νά
ὀμιλήσω πρὸς τὸν Κύριόν μου, ἐνῶ εἶμαι γῆ καὶ σποδός·

* Ἡ ἰδέα τῆς φύσης τῆς ἁμαρτίας πού ἔχουν διαπράξει τὰ Σόδομα καὶ
τὰ Γόμορρα δείχνει μιά ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη τῆς ἑβραϊκῆς παράδοσης.
Στὸ διβλικὸ κείμενο αὐτὴ ἡ διαφθορὰ περιγράφεται ὡς ὀμοφυλοφιλία.
Αὐτὸ εἶναι ξεκάθαρα τὸ νόημα τοῦ κειμένου, κι ἔτσι τὸ ἀντιλαμβάνονται
ὁ Ρασί, ὁ Ἀβραάμ Ἰμπν Ἐζρα (γεννῆθ. τὸ 1092) καὶ ὁ Ρασμπάμ (ραβί-
νος Σαμουὴλ μπέν Μείρ, 1085-1174). Ὁ Ναχμανίδης (ραβίνος Μωυσῆς
μπέν Ναχμάν, 1194-1270), ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δίνει στὸ κείμενο τὴν
ἐρμηνεῖα ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν κατοίκων τῶν Σοδόμων καὶ τῶν Γομόρρων
ἦταν νά κρατήσουν τοὺς ξένους μακριὰ γιὰ νά ἔχουν ὄλο τὸν πλοῦτο
δικό τους. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ πλησιάζει τὸν ταλμουδικὸ ὀρισμὸ σχετικὰ μὲ
τὴν κακοήθεια τῶν Σοδόμων καὶ τῶν Γομόρρων πού λέει ὅτι ἦταν ἡ
ἀπροθυμία τους νά κάμουν κάτι γιὰ κάποιον ἄλλο πού «δίνει στὸν ἄλλο
εὐχαρίστηση καὶ δὲ σὲ ζημιώνει ἐσένα».

ἐάν λείψωσι πέντε ἐκ τῶν πενήκοντα δικαίων, θέλεις ἀπολέσει πᾶσαν τὴν πόλιν ἐξ αἰτίας τῶν πέντε; Καί εἶπε, Δέν θέλω ἀπολέσει αὐτὴν ἐάν εὕρω ἐκεῖ τεσσαράκοντα πέντε. Καί προσέθεσεν ἔτι ὁ Ἄβραάμ νά λαλήσῃ πρὸς αὐτόν, καί εἶπεν, ἐάν εὕρεθῶσιν ἐκεῖ τεσσαράκοντα; Καί εἶπε, Δέν θέλω ἀπολέσει αὐτὴν χάριν τῶν τεσσαράκοντα. Καί εἶπεν ὁ Ἄβραάμ, Ἔς μὴ παροξυνθῆ ὁ Κύριός μου ἐάν ἔτι λαλήσω· ἐάν εὕρεθῶσιν ἐκεῖ τριάκοντα; Καί εἶπε, Δέν θέλω ἀπολέσει αὐτὴν ἐάν εὕρω ἐκεῖ τριάκοντα. Καί εἶπεν ὁ Ἄβραάμ, Ἰδού, τώρα ἐτόλμησα νά λαλήσω πρὸς τόν Κύριόν μου· ἐάν εὕρεθῶσιν ἐκεῖ εἴκοσι; Καί εἶπε, Δέν θέλω ἀπολέσει αὐτὴν χάριν τῶν εἴκοσι. Καί εἶπεν ὁ Ἄβραάμ, Ἔς μὴ παροξυνθῆ ὁ Κύριός μου, ἐάν λαλήσω ἔτι ἅπαξ· ἐάν εὕρεθῶσιν ἐκεῖ δέκα; Καί εἶπε, Δέν θέλω ἀπολέσει αὐτὴν χάριν τῶν δέκα.» (Γένεσις, ΙΗ΄: 23-32).

«Ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν δέν θέλεις κάμει κρίσιν;». Ἡ φράση αὐτὴ σημειώνει τὴ θεμελιακὴ ἀλλαγὴ πού ἐπῆλθε στὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ σάν ἀποτέλεσμα τῆς σύμβασης. Μὲ εὐγενικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ καί μὲ τὴν τόλμη ἑνός ἥρωα, ὁ Ἄβραάμ καλεῖ τὸ Θεὸ νά συμμορφωθῆ μὲ τίς ἀρχές τῆς δικαιοσύνης. Ἡ στάση αὐτὴ δέν εἶναι ἡ στάση ἑνός ταπεινοῦ ἰκέτη ἀλλὰ ἡ στάση ἑνός ὑπερήφανου ἀνθρώπου πού ἔχει τὸ δικαίωμα νά ζητᾶ ἀπ' τὸ Θεὸ νά τηρήσῃ τίς ἀρχές τῆς δικαιοσύνης. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ἄβραάμ μεταπίπτει μὲ πολὺ μεγάλη μαεστρία ἀπὸ τὴν ἐθιμοτυπικὴ ἔκφραση στὴν προκλητικὴ στάση – δηλαδή, ἀπὸ τὸ τρίτο πρόσωπο ἐνικοῦ («Ἔς μὴ παροξυνθῆ ὁ Κύριός μου...») στὸ δεύτερο πρόσωπο («θέλεις ἀπολέσει πᾶσαν τὴν πόλιν ἐξ αἰτίας τῶν πέντε;»).

Μὲ τὴν πρόκληση τοῦ Ἄβραάμ, εἰσάγεται στὴ βιβλικὴ καί στὴν κατοπινὴ ἑβραϊκὴ παράδοση ἕνα νέο στοιχεῖο. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ Θεὸς δεσμεύεται μὲ τοὺς κανόνες τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἀγάπης, ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι πιά δούλος του. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά προκαλέσει τὸ Θεὸ – καθὼς ὁ Θεὸς μπορεῖ νά προκαλέσει τὸν ἄνθρωπο – γιὰτί πάνω καί ἀπὸ τοὺς δυὸ ὑπάρχουν ἀρχές καί

κανόνες. 'Ο 'Αδάμ καί ἡ Εὐα προκάλεσαν καί αὐτοί τό Θεό μέ τήν ἀνυπακοή τους· ἀλλά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ὑποχωρήσουν. 'Ο 'Αβραάμ προκαλεῖ τό Θεό ὄχι μέ τήν ἀνυπακοή, ἀλλά κατηγορώντας τον πώς παραβιάζει τίς δικές του ὑποσχέσεις καί ἀρχές.* 'Ο 'Αβραάμ δέν εἶναι ὁ ἀντάρτης Προμηθέας. Εἶναι ἕνας ἐλεύθερος ἄνθρωπος πού ἔχει τό δικαίωμα νά ἀπαιτήσει καί ὁ Θεός δέν ἔχει τό δικαίωμα νά ἀρνηθεῖ.

'Η τρίτη φάση στήν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ πραγματοποιεῖται μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στόν Μωυσή. 'Ὅστόσο, ἀκόμα καί σ' αὐτό τό σημεῖο, δέν ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ὅλα τά ἄνθρωπομορφικά στοιχεῖα. 'Απεναντίας, ὁ Θεός ἐξακολουθεῖ νά «μιλεῖ». «Κατοικεῖ ἐπί ὄρους». Καί θά γράψει ἀργότερα τούς νόμους πάνω σέ δύο πλάκες. 'Η ἀνθρωπομορφική γλώσσα πού περιγράφει τό Θεό συνεχίζεται σ' ὀλόκληρη τή Βίβλο. Τό καινούργιο πού ὑπάρχει εἶναι πώς ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται περισσότερο σάν Θεός τῆς ἱστορίας παρά σάν Θεός τῆς φύσης. Καί τό πῶς σημαντικό εἶναι πώς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό Θεό καί σ' ἕνα εἶδωλο βρῖσκει τήν ὀλοκληρωμένη ἐκφρασή της στήν ἰδέα ἑνός *δίχως ὄνομα* Θεοῦ.

Θά ἐξετάσουμε τήν ἱστορία τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τήν Αἴγυπτο λεπτομερέστερα ἀργότερα. 'Εδῶ εἶναι ἀρκετό νά ἀναφέρουμε ὅτι στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἱστορίας ὁ Θεός κάνει συνεχεῖς παραχωρήσεις στίς διάφορες αἰτιάσεις τοῦ Μωυσῆ, πού δηλώνει πώς οἱ εἰδωλολάτρες 'Εβραῖοι δέν μποροῦν νά κατανοήσουν τή γλώσσα τῆς ἐλευθερίας ἢ τήν ἰδέα ἑνός Θεοῦ πού ἀποκαλύπτεται μόνο σάν Θεός τῆς

* Μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ τό ἐρώτημα γιατί ὁ 'Αβραάμ σταματᾷ στοὺς δέκα καί δέ ζητάει νά μὴν καταστραφεῖ ἡ πόλη γιά χάρις ἀκόμα καί ἑνός δίκαιου. 'Ο λόγος κατά τή γνώμη μου πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ἔννοια πώς δέκα ἄνθρωποι ἀντιπροσωπεύουν τόν ἐλάχιστο ἀριθμό πού συγκροτεῖ μιά κοινωνική ὄντοτητα καί ὅτι ἡ ἔκκληση τοῦ 'Αβραάμ σημαίνει πώς ὁ Θεός δέν μπορεῖ νά καταστρέψει μιά ὀλόκληρη πόλη ἐφόσον ὑπάρχει ἕνας πυρῆνας μὴ ἀμαρτωλῶν. Τήν ἰδέα τοῦ πυρῆνα τή βρῖσκουμε καί στοὺς προφῆτες σχετικᾶ μέ τό 'Ισραήλ, καθώς καί στήν ταλμουδική ἰδέα γιά τούς «τριαντάξυ δίκαιους», πού ἡ ὑπαρξή τους σέ κάθε γενιά εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπιβίωση τῆς ἀνθρωπότητος.

ιστορίας, χωρίς ν' αναφέρουν ένα όνομα, λέγοντας «'Εγώ είμαι ό Θεός του πατρός σου, ό Θεός του 'Αβραάμ, ό Θεός του 'Ισαάκ, και ό Θεός του 'Ιακώβ» ('Εξοδος, Γ': 6). 'Ο Μωυσής όμως ισχυρίζεται πώς οί 'Εβραίοι δέ θά τόν πιστέψουν: «Και είπεν ό Μωϋσής προς τόν Θεόν, ίδού, όταν έγώ υπάγω προς τούς υιούς 'Ισραήλ, και είπω προς αυτούς, ό Θεός τών πατέρων σας μέ απέστειλε προς έσας, και εκείνοί μ' έρωτήσωσι, Τί είναι τό όνομα αυτού; τί θέλω είπει προς αυτούς;» ('Εξοδος, Γ': 13). 'Η αντίρρηση του Μωυσή είναι σωστά τοποθετημένη. 'Η ίδια ή ούσία ενός είδώλου θρίσκει στο ό τι έχει όνομα. Κάθε πράγμα έχει όνομα, επειδή είναι τελειωμένο στο χρόνο και στο χώρο. Για τούς 'Εβραίους, πού είναι συνηθισμένοι στην έννοια της είδωλολατρίας, ένας δίχως όνομα Θεός της ιστορίας δέν έχει κανένα νόημα, γιατί ένα δίχως όνομα είδωλο αποτελεί αυτό καθαυτό αντίφαση. 'Ο Θεός τό αναγνωρίζει αυτό και κάνει μιά παραχώρηση, ώστε νά καταλάβουν οί 'Εβραίοι. Δίνει στον έαυτό του ένα όνομα και λέει στον Μωυσή: «ΕΓΩ ΕΙΜΑΙ Ο ΩΝ· και είπεν, Ούτω θέλεις είπει προς τούς υιούς 'Ισραήλ· 'Ο ΩΝ μέ απέστειλε προς έσας.» ('Εξοδος, Γ': 14).

Τί σημαίνει αυτό τό παράξενο όνομα πού έδωσε ό Θεός στον έαυτό του; Τό έβραϊκό κείμενο αναφέρει ΕΧΕΓΙΕΧ άσέρ ΕΧΕΓΙΕΧ, ή «ό 'Εχεγιέχ μέ έστειλε σέ σās».

'Εχεγιέχ είναι τό πρώτο πρόσωπο του άτελου χρόνου του έβραϊκού ρήματος «είμαι». Πρέπει νά θυμόμαστε πώς στην έβραϊκή δέν υπάρχει ένεστώτας, αλλά μόνο δυό βασικές χρονικές μορφές: ό παρωχημένος (τετελεσμένος, τελειωμένος) και ό άτελής. 'Ο ένεστώτας μπορεί νά σχηματιστεί μέ τή χρησιμοποίηση της μετοχής, όπως στα άγγλικά τό «I am writing», αλλά δέν υπάρχει χρόνος πού νά αντιστοιχεί στο «I write». Όλες οί σχέσεις του χρόνου εκφράζονται μέ όρισμένες δευτερεύουσες άλλαγές του ρήματος.* Βασικά μιά πράξη θεωρείται πώς είναι είτε τελειωμένη είτε άτελής. Μέ λέξεις πού δηλώνουν πράξεις στο φυσικό κόσμο, ό πα-

* Βλ. Γεσένιου «'Εβραϊκή Γραμματική».

ρωχημένος εκφράζει αναγκαστικά τό παρελθόν. Ἐάν ἔχω ολοκληρώσει τό γράψιμο ἑνός γράμματος, τό γράψιμό μου ἔχει τελειώσει. Ἄνήκει στό παρελθόν. Ἄλλά μέ δραστηριότητες πού δέν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στό φυσικό κόσμο, ὅπως τόν γνωρίζω, λόγου χάρη, τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἐάν τελειοποιήσω τίς γνώσεις μου, αὐτό δέ γίνεται αναγκαστικά στό παρελθόν, ἀλλά ὁ παρωχημένος τοῦ γνωρίζω μπορεί νά σημαίνει – καί συχνά σημαίνει – στά ἑβραϊκά «γνωρίζω πλήρως» ἢ «καταλαβαίνω ολοκληρωτικά». Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ρήματα ὅπως τό «ἀγαπῶ» καί τά παρόμοια.*

Ἐξετάζοντας τό «ὄνομα» τοῦ Θεοῦ, ἡ σπουδαιότητα τοῦ Ἐχειγιέχ βρῖσκεται στό ὅτι εἶναι ὁ ἀτελής χρόνος τοῦ ρήματος «εἶμαι». Λέει πῶς ὁ Θεός εἶναι, μά ἡ ὑπαρξή του δέν εἶναι ολοκληρωμένη ὅπως ἡ ὑπαρξή ἑνός πράγματος, ἀλλά εἶναι ἕνα ζωντανό προτοές, ἕνα γίνεσθαι. Μόνο ἕνα πράγμα, κάτι δηλαδή πού ἔχει φτάσει στήν τελική μορφή του, μπορεί νά ἔχει ὄνομα. Μιά ἐλεύθερη μετάφραση τῆς ἀπάντησης τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν Μωυσή θά μπορούσε νά εἶναι: «Τό ὄνομά μου εἶναι Ἀνώνυμος. Πές τους πῶς ὁ “Ἀνώνυμος” σέ ἔστειλε».† Μόνο τά εἰδωλα ἔχουν ὄνομα-

* Ὁ Ψαλμός ΡΙΣΤ' ἀποτελεῖ ἐξαιρετικό παράδειγμα: ἀρχίζει μέ τό στίχο *Ahanti ki yishma Adonai et koli tahaunpai*. Ἡ πρώτη λέξη εἶναι ὁ παρωχημένος τύπος τοῦ ἑβραϊκοῦ ρήματος ἀχόμπ (=ἀγαπῶ), καί σημαίνει «ἀγαπῶ ολοκληρωτικά». Στήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ ψαλμοῦ, τό «ἀχόμπ» ἀποδίδεται σάν «χαίρω». Ὁ ἀναγνώστης λοιπόν θά ἐννοήσει τά παραπάνω σέ σχέση μέ τό «χαίρω» ἀντί γιά τό «ἀγαπῶ» πού ὑπάρχει στό ἀγγλικό κείμενο (Σ.τ.Μ.). Κατόπιν ὁ στίχος συνεχίζει «ὅτι ὁ Κύριος εἰσήκουσε τῆς φωνῆς μου, τῶν δεήσεών μου». Ἡ συνήθης μετάφραση «ἀγάπησα» ἐλάχιστα δίνει κάποιο νόημα στό κείμενο. Μολονότι ἡ ἑβραϊκή γραμματική ἦταν πολύ καλά γνωστή στούς χριστιανούς καί Ἑβραίους μεταφραστές τῆς Βίβλου, ἔκαναν πάρα πολλά λάθη μεταφράζοντας στίχους ὅπως ὁ παραπάνω, προφανῶς ἐπειδή δέν μπορούσαν νά ἀλλάξουν ἀπό τό χρονικό αἶσθημα πού ἐπικρατοῦσε στίς εὐρωπαϊκές γλώσσες, πού ἔχουν ρηματικές μορφές πού ἐκφράζουν καί τό χρόνο καί τήν ιδιότητα τῆς ὀλοκλήρωσης.

† Τό νόημα ἑνός ἀνώνυμου Θεοῦ τό συνέλαβε μέ θαυμαστό τρόπο ὁ Μάγιστρος Ἐχαρτ. «Τό ὀριστικό τέλος τῆς ὑπαρξῆς», εἶπε, «εἶναι τό σκότος τῆς ἀγνοίας τοῦ κρυφοῦ Θεοῦ, στόν ὁποῖο τό φῶς τοῦτο λάμπει καί τό σκότος δέν τόν καταλαβαίνει. Γι' αὐτό ὁ Μωυσῆς εἶπε: “Ὁ Ὄν μέ

τα, επειδή είναι πράγματα. Ὁ «ζωντανός» Θεός δέν μπορεῖ νά ἔχει ὄνομα. Στό ὄνομα τοῦ Ἐχεγιέχ βρισκουμε ἕναν εἰρωνικό συμβιβασμό ανάμεσα στήν παραχώρηση τοῦ Θεοῦ στήν ἀγνοια τοῦ λαοῦ καί τήν ἐπιμονή του νά μείνει ἀνώνυμος Θεός.

Ὁ Θεός αὐτός πού ἐκδηλώνεται στήν ἱστορία δέν μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ κανένα εἶδος εἰδώλου, οὔτε μέ κανένα ἠχητικό εἶδωλο – δηλαδή ὄνομα – οὔτε καί μέ εἶδωλο ἀπό πέτρα ἢ ξύλο. Αὐτή ἡ ἀπαγόρευση κάθε εἰδους ἀναπαράστασης τοῦ Θεοῦ ἐκφράζεται καθαρά στίς Δέκα Ἐντολές, ὅπου ἀπαγορεύεται στόν ἄνθρωπο νά προσκυνήσει «εἶδωλον, μηδέ ὁμοίωμα τινός, ὅσα εἶναι ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, ἢ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω, ἢ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς» (Ἐξοδος, Κ': 4). Ἡ ἐντολή αὐτή ἀποτελεῖ μιὰ ἀπό τίς βασικές ἀρχές τῆς ἑβραϊκῆς «θεολογίας».

Μολονότι ὁ Θεός ὀρίζεται μέ ἕνα παράδοξο ὄνομα (YHWH), ἀκόμα καί αὐτό τό «ὄνομα» δέν πρέπει νά προφέρεται «ἐπί ματαίῳ», ἀναφέρεται στίς Δέκα Ἐντολές. Ὁ Ναχμανίδης ἐξηγεῖ στό σχόλιό του αὐτό τό «ἐπί ματαίῳ» πῶς σημαίνει «χωρίς σκοπό». Καί ἡ κατοπινή ἑβραϊκή παράδοση καί θρησκευτική πρακτική ξεκαθάρισε τί σημαίνει αὐτό τό «χωρίς σκοπό». Ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι τηροῦν μέχρι σήμερα τήν παράδοση νά μὴ προφέρουν τό YHWH, ἀλλά ἀντί γι' αὐτό λένε Ἄντονάι, πού σημαίνει «Κυριέ μου», κι αὐτό ἀκόμα τό Ἄντονάι δέν τό λένε παρά μόνο στίς προσευχές ἢ διαβάζοντας τίς Γραφές, ἀντικαθιστώντας το μέ τό Ἄντοσέμ (τό πρῶτο γράμμα τοῦ Ἄντονάι σύν τῇ λέξει σέμ πού σημαίνει ἀπλῶς «ὄνομα») ὅταν μιλοῦν γιά τό Θεό. Ἀκόμα καί ὅταν γράφει γιά τό Θεό σέ μιὰ ξένη γλῶσσα, λόγου χάρη στά ἀγγλικά, ἕνας θεοσεβούμενος Ἑβραῖος θά γράψει «G'd», γιά νά μὴν προφέρει τό ὄνομα

ἀπέστειλε" (Ἐξοδος, Γ': 14). Αὐτός πού εἶναι δίχως ὄνομα καί πού ποτέ δέν πήρε ὄνομα, καί γι' αὐτό ὁ προφήτης εἶπε: "Τῶντι σὺ εἶσαι Θεός κρυπτόμενος" (Ἠσαίας, ΜΕ': 15). Ὅσο περισσότερο Σέ ἀναζητεῖ κανεὶς, τόσο λιγότερο Σέ βρῖσκει. Πρέπει νά Τόν ἀναζητοῦμε μέ τέτιο τρόπο πού νά μὴν Τόν βρῖσκει. Ἄν δέν Τόν ἀναζητεῖς, τότε θά Τόν βρεῖς». (Ἀπό τά ἔργα καί τά κηρύγματα τοῦ Μάγιστρον Ἐχαρτ).

του Θεού «ἐπί ματαίῳ». Μὲ ἄλλα λόγια, σύμφωνα μὲ τὴν ἑβραϊκὴ παράδοση, ἢ βιβλικὴ ἀπαγόρευση κάθε εἴδους παράστασης τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ «ἐπί ματαίῳ» σημαίνει ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλᾷ στό Θεό στήν προσευχή του, στήν πράξη τῆς σύνδεσής του μέ τό Θεό, ἀλλά δέν πρέπει νὰ μιλᾷ γιά τό Θεό, γιά νὰ μή μετατραπῆ ὁ Θεός σέ εἶδωλο.* Ἡ συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης θά συζητηθεῖ παρακάτω στό κεφάλαιο αὐτό σέ σχέση μέ τή δυνατότητα τῆς «θεολογίας».

Ἡ ἐξέλιξη ἀπό τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ σάν πατριαρχικοῦ ἀρχηγοῦ ὡς τήν ἔννοια ἑνός ἀνώνυμου Θεοῦ, πού δέν ἐπιτρέπεται καμιά παράστασή του, βρῆκε τήν πιό προωθημένη καί ριζοσπαστικὴ διατύπωσή της δεκαπέντε αἰῶνες ἀργότερα στή θεολογία τοῦ Μωυσῆ Μαϊμονίδη. Ὁ Μαϊμονίδης (1135-1204) ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς πιό ἐξέχοντες λόγιους τῆς ραβινικῆς παράδοσης, πού ἡ ἐπίδρασή του ἦταν μεγάλη. Ἦταν ἐπίσης καί ὁ σπουδαιότερος Ἑβραῖος φιλόσοφος – ἢ θεολόγος – τοῦ Μεσαίωνα. Στό κύριο φιλοσοφικό του ἔργο, «Ὁδηγός γιά τοὺς Ἀμφιβάλλοντες», γραμμένο στήν ἀραβικὴ, ἀναπτύσσει τήν «ἀποφατικὴ θεολογία» του, πού διακηρύσσει σάν ἀπαράδεχτη τὴ χρῆση θετικῶν ἰδιοτήτων γιά τήν περιγραφή τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ (ὅπως ὑπαρξη, ζωή, δύναμη, μοναδικότητα, σοφία, βούληση κ.τ.τ.), ἀν καί εἶναι ἐπιτρεπτό νὰ χρησιμοποιοῦνται λέξεις πού ἀποδίδουν πράξεις σχετικὰ μέ τό Θεό.

Ὁ Μαϊμονίδης ἀναφέρει: «Ὁ πιό σοφός ἄνθρωπος, ὁ Δάσκαλός μας Μωυσῆς, ζήτησε δυό πράγματα ἀπό τό Θεό καί πῆρε μιά ἀπάντηση καί γιά τὰ δυό. Τό ἕνα πράγμα πού ζήτησε ἦταν νὰ τόν ἀφήσει ὁ Θεός νὰ μάθει τίς ιδιότητές Του. Ἀπαντώντας σ' αὐτά τὰ δυό αἰτήματα ὁ Θεός ὑποσχέθηκε ὅτι θά τόν ἀφῆγε νὰ γνωρίσει ὅλες τίς ιδιότητές Του καί ὅτι οἱ ιδιότητες αὐτές δέν ἦταν τίποτα ἄλλο

* Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι στήν ἑβραϊκὴ παράδοση ὑπάρχει ἐπίσης καί μιά ἀντίληψη ὅτι δέν ἐπιτρέπεται νὰ φτιάχνεις τήν εἰκόνα ἑνός προσώπου. Καθὼς ὁ Θεός βρῆσκειται καί στόν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος στήν ἀπεραντότητά του δέν πρέπει νὰ παριστάνεται μέ ἕνα εἶδωλο, ὅπως ἕνα πράγμα.

παρά οί πράξεις Του. Τοῦ εἶπε ἀκόμα διτι ἡ πραγματική οὐσία Του δέν ἦταν δυνατό νά γίνει ἀντιληπτή, καί ὑπέδειξε μιά μέθοδο μέ τήν ὁποία μπορούσε νά ἀποκτηθεῖ τό μέγιστο τῆς γνώσης πού ἦταν δυνατό νά ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος γιά τό Θεό».*

Ὁ Μαϊμονίδης ξεχωρίζει αὐτό πού θά πρέπει νά λέγεται στούς ἀπλούς καί ἀμαθεῖς ἀνθρώπους, καί αὐτό πού πρέπει νά λέγεται σέ κείνους πού ἔχουν φιλοσοφική μόρφωση. Στούς πρώτους, εἶναι ἀρκετό νά πει κανεῖς διτι πρέπει νά περιοριστοῦν στό διτι ὁ Θεός εἶναι Ἕνας, ἀσώματος, πού δέν ὑπόκειται ποτέ σέ ἐξωτερικές ἐπιδράσεις καί διτι δέν εἶναι δυνατό νά τόν συγκρίνουμε μέ τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό.

Ὅταν ὁμως ὁ Μαϊμονίδης ἀναπτύσσει τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ γιά κείνους πού δέν εἶναι ἀπλοῖκοί, συμπεραίνει διτι «πρέπει νά καταλάβετε πώς ὁ Θεός δέν ἔχει καμιά οὐσιαστική ιδιότητα σ' ὁποιαδήποτε μορφή ἢ μ' ὁποιαδήποτε ἔννοια, καί διτι ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐνσώματος τοῦ Θεοῦ ἔχει σάν ἐπακόλουθο τήν ἀπόρριψη τῶν οὐσιαστικῶν ιδιοτήτων. Ἐκεῖνοι πού πιστεύουν διτι ὁ Θεός εἶναι Ἕνας, καί διτι ἔχει πολλές ιδιότητες, μιλᾶνε γιά τήν ιδιότητα τοῦ Θεοῦ νά εἶναι Ἕνας μέ τά χεῖλη τους, ἀλλά στή σκέψη τους πιστεύουν στήν πολλαπλότητα».*

Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ὁ Μαϊμονίδης εἶναι τό ἀκόλουθο: «Ἔτσι εἶναι φανερό διτι δέν ἔχει καμιά θετική ιδιότητα. Ὅσποσο οἱ ἀποφατικές ιδιότητες εἶναι ἐκείνες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά κατευθύνουν τό μυαλό στίς ἀλήθειες πού πρέπει νά πιστέψουμε πώς ἀφοροῦν τό Θεό. Γιατί, ἀπό τό ἕνα μέρος, δέν ἔχουν σάν ἐπακόλουθο τήν πολλαπλότητα, καί ἀπό τό ἄλλο, ἐξασφαλίζουν στόν ἄνθρωπο τή μέγιστη δυνατή γνώση γιά τό Θεό».*

* Μωυση Μαϊμονίδης: «Ὁδηγός γιά τοὺς Ἄμφιβάλλοντες» («The Guide for the Perplexed») ἀγγλική μετάφραση ἀπό τὰ ἀραβικά (Λονδίνο, Paldes Publishing House, 1904), σελ. 75.

☆ Στό ἴδιο σελ. 67.

★ Στό ἴδιο σελ. 82.

Ἡ ἔννοια πού ὁ Μαϊμονίδης ἀντιλαμβάνεται γιά τό Θεό, πώς δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ καμιά θετική ιδιότητα πού νά ἀναφέρεται στήν οὐσία του, ὀδηγεῖ σέ ἓνα αὐτονόητο ἐρώτημα, πού τό θέτει μέ τήν ἀκόλουθη μορφή:

Μπορεῖ νά βάλει κανεῖς τό ἀκόλουθο ἐρώτημα: Ἐπειδή δέν ὑπάρχει δυνατότητα νά ἀποκτήσουμε κάποια γνώση γιά τήν ἀληθινή οὐσία τοῦ Θεοῦ, καί ἀφοῦ ἔχει ἐπίσης ἀποδειχθεῖ ὅτι τό μόνο πράγμα πού μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά καταλάβει σχετικά μ' Αὐτόν εἶναι τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει, καί ὅτι ὅλες οἱ θετικές ιδιότητες εἶναι, ὅπως ἀποδείξαμε, ἀπαράδεχτες, ποιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἔχουν κάποια γνώση γιά τό Θεό; Καί δέν πρέπει νά εἶναι ἡ γνώση πού ἀπόκτησε ὁ δάσκαλός μας Μωυσῆς καί ὁ Σολομών, ἡ ἴδια μέ τή γνώση πού ἀπόκτησε ἓνας ὁποιοσδήποτε ἀπό τούς ἄλλους φιλόσοφους κατώτερης κατηγορίας, ἀφοῦ ἡ γνώση αὐτή δέν μπορεῖ νά γίνῃ περισσότερο; Ἄλλά ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ θεολόγοι, καθώς καί οἱ φιλόσοφοι, παραδέχονται γενικά ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα σέ δύο πρόσωπα ἀναφορικά μέ τή γνώση πού ἔχουν ἀποκτήσει σχετικά μέ τό Θεό. Μάθε ὅτι αὐτό ἀκριβῶς συμβαίνει, ὅτι ἐκεῖνοι πού ἔχουν μιά γνώση γιά τό Θεό διαφέρουν πάρα πολύ μεταξύ τους... *Τώρα θά καταλάβεις πολύ ξεκάθαρα, ὅτι κάθε φορά πού ἀποδείχνεις τήν ἕρνηση ἑνός πράγματος σέ σχέση μέ τό Θεό, γίνεται πιο τέλειος, ἐνῶ μέ κάθε πρόσθετη θετική θεοκατανοήσιμη ἀκολουθεῖς τή φαντασία σου καί ἀπομακρύνεσαι ἀπό τήν ἀληθινή γνώση τοῦ Θεοῦ.**

Ὁ Μαϊμονίδης κλείνει αὐτή τή συζήτηση παρατηρώντας ὅτι ὁ Ψαλμός Δ΄: 4, «Ἡ σιωπή εἶναι ὕμνος πρὸς Σέ», ἐκ-

* Στό ἴδιο σελ. 83-84. (Οἱ ὑπογραμμίσεις τοῦ Ε.Φ.).

φράζει μέ τόν καλύτερο τρόπο τήν ιδέα του γιά τήν άκαταλληλότητα τών θετικών ιδιοτήτων.*

Όπως είδαμε, ύπάρχουν δυό άλληλένδεταις όψεις στή θεωρία του Μαϊμονίδη γιά τίς ιδιότητες: «ή άπόδοση τών πράξεων και ή θεωρία τών άποφατικών ιδιοτήτων».* Έπιδιώξη του είναι νά απαλλάξει τήν έννοια του Θεού άπό όλα τά άκάθαρτα, ξένα σώματα και παραμερίζει όλες τίς θετικές ιδιότητες τής ούσίας γιατί συνεπάγονται τέτλια ξένα, άκάθαρτα σώματα. Όστόσο είναι λιγότερο ριζοσπαστικός άπό τούς Έλληνες νεοπλατωνικούς, πού είναι όπαδός τής θεωρίας τους, γιατί ώς ένα σημείο χρησιμοποίησε πάλι τίς θετικές ιδιότητες, όχι όμως στήν τυπική δομή τής σκέψης του. Έτσι, λόγου χάρη, όταν λέμε ότι ο Θεός δεν είναι άδύναμος, έξυπνοοούμε ότι ο Θεός είναι παντοδύναμος. Καί τό ίδιο ισχύει γιά όλες τίς άρνήσεις τών έλλείψεων. Γιά τό λόγο αυτό ή θεωρία του Μαϊμονίδη γιά τίς άποφατικές ιδιότητες προκάλεσε τήν αντίθεση τών φιλοσόφων στό Μεσαίωνα, πού ισχυρίζονταν ότι «όδηγοΰσαν

* Στο έρώτημα πώς μπορούμε νά συμβιβάσουμε τή θεωρία του μέ τή διαπίστωση ότι ή Βίβλος άναφέρει συνέχεια θετικές ιδιότητες του Θεού, ο Μαϊμονίδης άπάντησε άναφερόμενος στήν άρχή «τό Τορά μιλάει τή γλώσσα του άνθρώπου». Τίς άρχές αυτές τίς ξεκαθαρίζει περισσότερο όταν διαπραγματεύεται τή θυσία, τήν προσευχή κτλ. Τονίζει ότι ο Θεός επέτρεψε στον άνθρωπο νά συνεχίσει μερικές άπό τίς καθιερωμένες μορφές σκέψης και λατρείας και ότι δεν τον διάταξε «νά σταματήσει όλους αυτούς τούς τρόπους λειτουργίας. Γιατί ή ύπακοή σέ μία τέτλια έντολή, θά ήταν αντίθετη στή φύση του άνθρώπου, πού γενικά ρέπει σ' αυτό πού έχει συνήθει. Τίς μέρες εκείνες θά έκανε τήν ίδια έντύπωση μέ τήν έντύπωση πού θά έκανε σήμερα ένας προφήτης πού θά μάς καλούσε νά υπηρετούμε τό Θεό και θά μάς έλεγε νά μήν προσευχόμαστε σ' Αύτόν, νά μή νηστεύουμε, νά μή ζητάμε τή βοήθειά Του όταν δρισκόμαστε σέ δύσκολη θέση. Για τό λόγο αυτό ο Θεός επέτρεψε νά συνεχιστούν αυτές οι λειτουργίες. Μετέφερε στή λειτουργία Του τή λειτουργία πού χρησίμευε πρωτίτερα γιά τή λατρεία δημιουργημένων ύπάρξεων και πραγμάτων φανταστικών και μη πραγματικών και έδωσε έντολή νά Τόν υπηρετούν κατά τόν ίδιο τρόπο». (Στό ίδιο, σελ. 323). Αυτό πού έξυπνοοείται έδω είναι ότι ή προσευχή, ή νηστεία και τά λοιπά, είναι μόνο παραχωρήσεις στή κλίση του άνθρώπου νά κάνει αυτό πού συνήθισε στό παρελθόν.

☆ Τζούλιους Γκούτμαν: «Φιλοσοφίες του Ίουδαϊσμού» («Philosophies of Judaism», μετάφραση στά άγγλικά του Ντ. Σίλβερμαν, Νέα Ύόρκη: Holt, Rinehart and Winston, 1964), σελ. 161.

ἔμμεσα στή θεβαίωση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἰδιοτήτων, πού, σύμφωνα μέ τόν Μαϊμονίδη, δέ θά πρέπει νά θεβαίωνονται ἄμεσα γιά τό Θεό. Ἄρνούμενοι τήν ἀγνοιά του (τοῦ Θεοῦ), ἐπιθεβαίωνομε στήν πραγματικότητα τή γνώση του. Ἄρνούμενοι τήν ἀδυναμία του, θεβαίωνομε στήν πραγματικότητα τή δύναμή του».*

Ἔτσι συνοψίζει ὁ Γκούτμαν: «ἡ θεωρία τοῦ Μαϊμονίδη γιά τήν ἀρνηση τῶν ἐλλείψεων μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀπλή οὐσία τοῦ Θεοῦ περιλαμβάνει μέσα της τελειότητες πού ἀνταποκρίνονται κατά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο στίς ἰδιότητες τῆς γνώσης, τῆς βούλησης καί τῆς δύναμης, μά πού ἡ οὐσία τους παραμένει ἀκαθόριστη».* Τά παραπάνω, μολονότι ἀποτελοῦν μιᾶ παραδεχτή ἐρμηνεία, δέ μεταβάλλουν τή διαπίστωση ὅτι ἡ δομή τῆς σκέψης τοῦ Μαϊμονίδη δέν εἶναι διαφορετική ἀπό τή σκέψη τῶν ἐλλήνων νεοπλατωνικῶν πού κι αὐτή τονίζει ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά γνωστεῖ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ. Στό σημεῖο αὐτό, ὅπως καί σέ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ Μαϊμονίδη, ὑπάρχουν ὀρισμένες ἀντιφάσεις πού προφανῶς ἔχουν σχέση μέ τήν ἀντίφαση πού ὑπάρχει στόν ἴδιο τόν Μαϊμονίδη: τό θαρραλέο φιλόσοφο, πού δέχτηκε τήν ἰσχυρή ἐπίδραση τῆς ἐλληνικῆς καί τῆς ἀραβικῆς σκέψης, ἀπό τή μιᾶ, καί τόν ταλμουδικό παραδοσιακό ραβίνο, ἀπό τήν ἄλλη, πού δέν ἤθελε νά χάσει τήν ἐπαφή μέ τήν παραδοσιακή βάση τῆς ἐβραϊκῆς σκέψης. Ἡ δική μου ἐρμηνεία γιά τή θεολογία τοῦ Μαϊμονίδη βασίζεται σέ μιᾶ ἀποψη αὐτῆς τῆς θεολογίας. Φρονῶ ὅτι αὐτό εἶναι ἐπιτρεπτό, ἂν δέν ἀγνοήσουμε τό γεγονός ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ θέση του ἦταν κάπως διαφορούμενη.

Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ πέρασε ἀπό ἕνα προτσές ἐξέλιξης ξεκινώντας ἀπό τό ζηλόφθονο Θεό τοῦ Ἀδάμ στόν

* Στό ἴδιο σελ. 164. Βλέπε τήν ἀνάλυση πού κάνει ὁ Γκούτμαν σ' αὐτό τό πρόβλημα καί τήν ἀναφορά του στό ἔργο τοῦ Μπαχῦ Ἰμπν Πακόντα «Βιβλίο τῶν Καθηκόντων τῆς Καρδιάς» («Book of the Duties of the Heart»).

☆ Στό ἴδιο, σελ. 164.

άνώνυμο Θεό του Μωυσή, και από κει στό Θεό του Μαϊμονίδη, για τόν όποιο ό άνθρωπος μπορεί νά μάθει μόνο τί δέν είναι. 'Η «άποφατική θεολογία» του Μαϊμονίδη όδηγει, sé τελευταία άνάλυση – άν και δέν πρόδλεψε κάτι τέτιο ό Μαϊμονίδης – στό τέλος τής θεολογίας. Πώς μπορεί νά ύπάρχει μιá «έπιστήμη για τό Θεό» όταν δέν μπορεί κανείς τίποτα νά πει ή νά σκεφτεί για τό Θεό; "Όταν ό ίδιος ό Θεός είναι κάτι πού δέν μπορεί νά τό συλλάβει ή σκέψη, είναι δηλαδή ό «κρυμμένος», ό «σιωπηλός» Θεός, τό τίποτα;*

'Η έξέλιξη από τόν άνώνυμο Θεό του Μωυσή στό Θεό του Μαϊμονίδη, χωρίς ιδιότητες ούσίας, όδηγει sé δυό έρωτήματα: 1) Ποιός είναι ό ρόλος τής θεολογίας στή διβλική και στήν κατοπινή έβραϊκή παράδοση; 2) Ποιό νόημα έχει στήν παράδοση αύτή τό ότι ό άνθρωπος αποδέχεται τήν ύπαρξη του Θεού;

'Ως πρός τό έρώτημα σχετικά μέ τό ρόλο τής θεολογίας* και τήν εμφάνιση μιás ορθοδοξίας, μιás, δηλαδή, «όρθης πίστης», είναι γεγονός ότι ούτε ή Βίβλος ούτε ό κατοπινός 'Ιουδαϊσμός δέν παρουσίασαν sé σοβαρό όγκο θεολογία. Φυσικά ή Βίβλος είναι γεμάτη μέ δηλώσεις για πράξεις του Θεού. 'Εδημιούργησε τή φύση και τόν άνθρωπο. 'Απελευθέρωσε τούς 'Εβραίους από τήν Αίγυπτο. Τούς όδήγησε στή Γή τής 'Επαγγελίας. 'Ο Θεός ύπάρχει σημαίνει ό

* Μολοντί ό Μαϊμονίδης δρίσκεται πολύ μακριά από τούς μυστικούς, αξίζει νά θυμηθούμε ότι χρησιμοποίησε μη άριστοτελικές πηγές, όπως τά νεοπλατωνικά συστήματα του άλ-Φαραμπί και τής σχολής του, συστήματα πού άργότερα τά πήραν και οι 'Εβραίοι και οι μη 'Εβραίοι μυστικοί. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ό γιός του Μαϊμονίδη 'Αβραάμ, συγγραφέας άρκετών άντιλογικών έργων πού δρίσκονται κοντά στό μουσουλμανικό μυστικισμό, άφιέρωσε τή ζωή του στήν υπεράσπιση του έργου του πατέρα του.

☆ Μιά θαυμάσια άνάλυση αύτου του σημείου δρίσκεται στό έργο του Μορντεκάι Καπλάν «'Ο 'Ιουδαϊσμός σαν Πολιτισμός» («Judaism as a Civilization», Νέα 'Υόρκη: Μακμίλλαν, 1934). 'Ο συγγραφέας άντικρούει μέ θαυμαστό τρόπο μερικές από τίς πιο ύπερβολικές διακηρύξεις πού έχουν γίνει σχετικά μέ τή μη ύπαρξη μιás έβραϊκής θεολογίας. Κατά τή γνώμη μου, όμως, κανένα από τά έπιχειρήματά του δέν άντικρούει τή θέση πού ύποστηρίζεται εδώ.

Θεός κάνει πράξεις: μέ αγάπη, μέ συμπάθεια, μέ δικαιοσύνη, αμείβει καί τιμωρεί. Δέν υπάρχουν όμως σκέψεις σχετικά μέ τήν ούσία καί τή φύση τοῦ Θεοῦ. Ὅτι ὁ Θεός *ὑπάρχει* εἶναι τό μόνο θεολογικό δόγμα – ἂν μπορούμε νά τό ὀνομάσουμε ἔτσι – πού βρισκουμε στήν Παλαιά Διαθήκη καί ὄχι κάτι σχετικά μέ τό *τί* ἢ *ποιός* εἶναι ὁ Θεός. Πραγματικά, ὅταν ἡ Πεντάτευχος λέει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νά ἐρευνᾷ «τά κρυπτά», ἀλλά μόνο «τά ἀποκεκαλυμμένα» (Δευτερονόμιον, ΚΘ΄: 29), φαίνεται νά ἀποθαρρύνει, ρητά, κάθε θεολογική σκέψη σχετικά μέ τή φύση τοῦ Θεοῦ.

Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μεγάλους προφῆτες μετά τόν Ἄμώσ πολύ λίγο ἐνδιαφέρον δείχνουν κι αὐτοί γιά τή θεολογική θεώρηση. Μιλοῦν γιά τίς πράξεις τοῦ Θεοῦ, γιά τίς ἐντολές του στόν ἄνθρωπο, γιά τίς ἀνταμοιβές καί τιμωρίες του, ἀλλά δέν ἀσχολοῦνται ἤ δέν ἐνθαρρύνουν κανένα εἶδος θεώρησης *σχετικά* μέ τό Θεό, ὅπως δέν εὐνοοῦν καί τίς τελετές.

Στήν πρώτη ματιά τό Ταλμούδ καί ἡ κατοπινὴ ἑβραϊκὴ παράδοση φαίνεται νά περιέχουν περισσότερη θεολογία καί ὀρθοδοξία. Τό πιό ἀξιόλογο ταλμουδικό παράδειγμα πού μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ, ἂν καί δέν πραγματεύεται τίς δηλώσεις σχετικά μέ τή φύση τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ ἐπιμονὴ τῶν Φαρισαίων πῶς ἓνας εὐσεβὴς Ἑβραῖος πρέπει νά πιστεύει στήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν (πού συνήθως δέ διαχωρίζεται καθαρὰ ἀπό τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς), καί ἡ προειδοποίηση ὅτι δέ θά ἔχει θέση «στόν κόσμον τοῦ μέλλοντος» ἂν δέ συμμερίζεται αὐτὴ τήν πεποίθηση. Ἄλλὰ μιὰ πιό προσεχτικὴ ἐξέταση δείχνει ὅτι αὐτό τό σπάνιο δόγμα εἶναι περισσότερο ἓνα *σύμπτωμα* τῆς πάλης ἀνάμεσα σέ δύο κοινωνικὲς ὁμάδες, τούς Φαρισαίους καί τούς Σαδδουκαίους καί ὄχι τό θεολογικὸ αἴτιον τοῦ σχίσματος ἀνάμεσά τους. Οἱ Σαδδουκαῖοι εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀριστοκρατίας (κοσμικῆς καί κληρικῆς), ἐνῶ οἱ Φαρισαῖοι ἀντιπροσωπεύουν τούς λόγιους καί διανοούμενους τῶν με-

σαίων τάξεων. Τά κοινωνικά καί πολιτικά τους συμφέροντα εἶναι διαμετρικά ἀντίθετα καί ἡ ἀντίθεση αὐτή μεταδόθηκε σέ μερικές ἀπό τίς θεολογικές ἀπόψεις τους.* Ἡ κύρια δογματική διαφορά ἀνάμεσά τους ἀφοροῦσε τίς ἀπόψεις τους γιά τήν ἀνάσταση. Οἱ Φαρισαῖοι ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ πεποίθηση γιά τήν ἀνάσταση πρέπει νά βρισκεται στή Βίβλο. Οἱ Σαδδουκαῖοι τό ἀρνιόνταν. Ἡ προσπάθεια τῶν Φαρισαίων νά ἀποδείξουν τήν ἀποψή τους περιοριζόταν στό νά ἀναφέρουν περικοπές ἀπό τή Βίβλο. Ἀλλά οἱ περικοπές πού πρόβαλλαν ἀντέκρουαν τήν ἀποψή τους, καθῶς οἱ «ἀποδείξεις» πού πρόσφεραν ἦταν, στήν καλύτερη περίπτωση, αὐθαίρετες ἐρμηνεῖες διβλικῶν προτάσεων.* Ρεαλιστικά, οἱ Σαδδουκαῖοι εἶχαν ἀναμφίβολα δίκιο, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ Βίβλος δέ διδάσκει τό δόγμα τῆς ἀνάστασης. Ἀπό τό κείμενο στό Μισνά (Σανχεντρίν Χ) εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ Φαρισαῖοι ἤθελαν νά προσβάλουν τούς Σαδδουκαίους μέ τό νά τούς ἀρνοῦνται τή σωτηρία ἐπειδή δέν πίστευαν στήν ἀνάσταση, καθῶς καί γιά ἄλλες αἰρέσεις τους.*

* Βλ. τή θαυμαστή ἐρμηνεία τῆς δογματικῆς αὐτῆς διαφορᾶς στό ἔργο τοῦ Λούις Φινκελστάιν «Οἱ Φαρισαῖοι» («The Pharisees», τρίτη ἀναθεωρημένη ἐκδοση, Τόμ. ΙΙ – Φιλαδέλφεια: Ἑβραϊκή Ἑταιρία Ἐκδόσεων Ἀμερικῆς, 1962).

☆ Βλ. Σανχεντρίν 90β. Παρά τό ἐπίσημο φαρισαϊκό δόγμα τῆς ἀνάστασης, βρισκόμε ἐνδείξεις στό Ταλμούδ πού δείχνουν ὅτι οἱ ταλμουδικοί σοφοί δέν ἦταν βαθιά προσηλωμένοι στήν πίστη αὐτή. Ἔτσι, λόγου χάρι, ὁ ραβῖνος Γιοχάναν, ὅταν τέλειωσε τό Βιβλίό τοῦ Ἰώβ, συνήθιζε νά λέει: «Τό τέλος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά πεθάνει καί τό τέλος ἐνός ζώου εἶναι νά σφαγεῖ καί ὅλοι εἴμαστε καταδικασμένοι νά πεθάνουμε. Εὐτυχισμένος ἐκεῖνος πού ἀνατράφηκε μέ τό Τορά καί πού ἔδωσε εὐχαρίστηση στό δημιουργό του καί μεγάλωσε μέ καλό ὄνομα καί ἄφησε τόν κόσμον μέ καλό ὄνομα! "Κάλλιον ὄνομα καλόν παρά πολῦτιμον μύρον· καί ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου παρά τήν ἡμέραν τῆς γεννήσεως." (Ἐκκλῆσ. Ζ': 1)» (Μπερακότ 17α). Ἀπό τίς προσωπικές παρατηρήσεις μου πού ἔκανα στούς πολύ πιστούς, μορφωμένους Ἑβραίους, ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς πίστευαν στό δόγμα τῆς ἀνάστασης μέ ἀφηρημένο μᾶλλον τρόπο καί μέ πολύ μικρή συναισθηματική βαρύτητα.

★ Μιά λογομαχία παρόμοια μέ κείνη πού δημιουργήθηκε μέ τούς Σαδδουκαίους δημιουργήθηκε μερικούς αἰῶνες ἀργότερα ἀνάμεσα στούς προσανατολισμένους πρὸς τό Ταλμούδ λόγιους καί τήν αἵρεση τῶν Κα-

Πέρα απ' αυτή την άντιμαχία μέ τούς Σαδδουκαίους, έλάχιστα βρίσκονται στό Ταλμούδ πού μπορούν νά χαρακτηριστούν σάν «θεολογία» καί «όρθοδοξία». Τά θέματα πού συζητούν οί σοφοί του Ταλμούδ δέν είναι οί πεποιθήσεις σχετικά μέ τό Θεό, αλλά οί έρμηνείες του νόμου καί οί άρχές πού διέπουν τή ζωή. Κι αυτό γιατί στην έβραϊκή παράδοση ή πίστη στό Θεό σημαίνει μίμηση των πράξεων του Θεού, όχι γνώση σχετικά μ' αυτόν. Τονίζω τό σχετικά, γιατί μού φαίνεται πώς τέτια είναι ή γνώση πού μπορεί νά έχουμε μόνο για τά πράγματα. Είναι αλήθεια πώς οί προφήτες καί ό Μαϊμονίδης μιλούν για τή γνώση (ντάατ) του Θεού σάν μιά πρώτη άρχή πού διέπει κάθε θρησκευτική πράξη. Ή γνώση όμως αυτή είναι διαφορετική από μιά γνώση πού θά έπιτρέπει τή χρήση θετικών ιδιοτήτων ούσιας σχετικά μέ τό Θεό. Τό κύριο σημείο πού θέλω νά τονίσω είναι ότι «γνωρίζοντας τό Θεό» μέ τήν προφητική έννοια είναι τό ίδιο μέ τήν άγάπη για τό Θεό ή τήν άναγνώριση της ύπαρξης του Θεού. Αυτό δέν είναι θεολογία.

Ένδιαφέρον παράδειγμα άποτελεί ένα ταλμουδικό σχόλιο για τήν κατηγορητική πρόταση του προφήτη (Ίερεμίας, Ιστ': 11): «Έγκατέλιπον έμέ καί τόν νόμον μου δέν έφύλαξαν». Στο «*Pesikta de Rav Kahana*» βρίσκουμε τό σχόλιο: «Άς μέ ξεχνούσαν κι άς τηρούσαν τό νόμο μου». Τό σχόλιο αυτό δέ σημαίνει φυσικά πώς ό συγγραφέας του ήθελε νά έγκαταλείψουν οί Έβραίοι τό Θεό. Σημαίνει όμως ότι, άνάμεσα στά δυό, ήταν προτιμότερο νά τηρούν τό νόμο παρά νά πιστεύουν στό Θεό. Οί σχολιαστές έπιχειρούν νά άπαλύνουν τή σκληράδα αυτής της δήλωσης, λέγοντας πώς ή τήρηση του νόμου από τούς Έβραίους θά τούς έφερε μέ τόν καιρό καί πάλι κοντά στό Θεό.

Σχετικά μέ τό δευτερεύοντα ρόλο των θεολογικών δογμάτων στην κατοπινή έβραϊκή εξέλιξη, τίποτα δέν είναι περισσότερο χαρακτηριστικό από τήν τύχη των «δεκα-

ραϊτών. Ό διαπρεπής ταλμουδιστής καί φιλόσοφος Σααδία ά-Γκαόν απέκρουε τήν άποψη των Καραϊτών πώς τό Τορά καί όχι «ή προφορική παράδοση» ήταν ή μόνη αυθεντική πηγή νόμου.

τριών άρθρων της πίστης» πού διατύπωσε ο Μαϊμονίδης Ποιά ήταν ή τύχη αὐτῶν τῶν άρθρων; Ἐγιναν ἀποδεχτά σάν δόγμα ἢ σάν πίστη ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτιόταν ἡ σωτηρία; Καθόλου. Ποτέ δέν ἐγιναν «ἀποδεχτά» ἢ ποτέ δέ δογματοποιήθηκαν. Στήν πραγματικότητα, ἡ μεγαλύτερη χρήση πού τούς ἐγινε εἶναι ὅτι στήν παραδοσιακή λειτουργία τῶν Ἑβραίων Ἀσκενάζυ ψάλλονται μέ τή μορφή στίχων στό τέλος τοῦ ἑσπερινοῦ τίς γιορτές καί τά Σάββατα, καί σέ μερικούς Ἀσκενάζυ στό τέλος τῶν πρωινῶν προσευχῶν.

Τά δύο μεγάλα σχίσματα πού ἐκδηλώθηκαν στήν κατοπινή ἑβραϊκή ἱστορία πολύ λίγη σχέση ἔχουν μέ τήν καθαυτό θεολογία, ἄν καί μέ εὐρύτερη ἔννοια ὅλοι οἱ ἀντιμαχόμενοι θεωροῦσαν τά ἐπιχειρήματα αὐτά σάν «θεολογικά».* Τό ἓνα ἀπό αὐτά τά σχίσματα ἦταν – μετά τήν ἀποτυχία τοῦ ψευδομεσσία Σαββαταί Τσεβί τό 17ο αἰῶνα – ἡ πάλι ἐνάντια σέ μιά μειονότητα πού τά μέλη της δέν μποροῦσαν νά πείσουν τούς ἑαυτούς τους ὅτι εἶχαν πέσει θύματα τῆς ὠμῆς ἀπάτης ἑνός σφετεριστή. Τό ἄλλο ἦταν τό σχίσμα ἀνάμεσα στό Χασιδισμό καί τούς ἀντιπάλους του (Μιτναγκντίμ), καί ἀποτελοῦσε τήν ἔκφραση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στίς φτωχές καί ἀπαιδευτες μάζες στή Γαλικία, τήν Πολωνία καί τή Λιθουανία, καί τούς λόγιους ραβίνους, πού ἔδιναν μεγάλη σημασία στή διανοητική γνώση καί τήν πολυμάθεια.*

* Ὑπῆρχε ἐπίσης μιά θεολογική σύγκρουση σχετικά μέ τό ἔργο τοῦ Μαϊμονίδη ὅταν ὁ Σολομών τοῦ Μονπελλιέ κατήγγειλε τό κείμενό του στούς Δομινικανούς, στούς ὁποίους ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΧ μόλις εἶχε δώσει ἱεροεξεταστικές ἐξουσίες. Τό 1233 τά ἔργα του κήκταν δημόσια στό Παρίσι. Περίπου ἑκατό χρόνια ἀργότερα, ὁ ραβίνος Σολομών μπέν Ἀντρέτ τῆς Βαρκελώνας κατάφερε νά ἐκδώσει μιά ἀπαγόρευση πού ἀπαγόρευε σέ ὅσους ἦταν κάτω ἀπό τριάντα νά διαβάσουν τά ἔργα τοῦ Μαϊμονίδη. [Βλ. τό ἔργο τοῦ Τζόζεφ Σάρατσεκ «Πίστη καί Λογική» – «Faith and Reason» – (Ὁυίλιαμσπόρτ, Πασαντένας, The Bayard Press, 1935)]. Ὡστόσο ἡ λογομαχία σχετικά μέ τή φιλοσοφία τοῦ Μαϊμονίδη δέ δημούρησε μόνιμο σχίσμα στούς κόλπους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

* Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στό Χασιδισμό καί στούς ἀντιπάλους του μπορεῖ νά συγκριθεῖ πολύτροπα μέ τή σύγκρουση ἀνάμεσα στούς ἀμ χα-αρέτζ, τούς ἀπαιδευτους χωρικούς, ψαράδες ἢ φτωχοῦς χειροτέχνες τῆς

Ἡ συζήτησή μας γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ μᾶς ὀδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι στή βιβλική καί στήν κατοπινὴ ἑβραϊκὴ ἀποψη ὑπάρχει μόνο ἓνα πράγμα πού ἔχει σημασία, δηλαδή, ὅτι ὁ Θεός *ὑπάρχει*. Πολύ λίγη σημασία ἀποδίνεται στή θεώρηση *σχετικά* μέ τὴ φύση καί τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, δέν ὑπῆρξε θεολογικὴ ἐξέλιξη πού νά μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τὴ θεολογικὴ ἐξέλιξη πού σημειώθηκε στό Χριστιανισμό. Μποροῦμε ὅμως νά καταλάβουμε πού ὀφείλεται τὸ φαινόμενο πὼς δέν ἀνάπτυξε ὁ Ἰουδαϊσμός μιὰ ἀποδοτικὴ θεολογία, μόνο στήν περίπτωση πού θά κατανοήσουμε σ' ὅλη του τὴν ἔκταση τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἑβραϊκὴ «θεολογία» ἦταν ἀποφατικὴ, ὄχι μόνο μέ τὴν ἔννοια τοῦ Μαϊμονίδη, ἀλλὰ καί μέ μιὰ ἀκόμη ἔννοια: *τὴν ἀναγνώριση πὼς ὁ Θεός εἶναι, βασικά, ἡ ἄρνηση τῶν εἰδώλων*.

Ὅποιος διαβάσει τὴν Ἑβραϊκὴ Βίβλο δέν μπορεῖ παρά νά ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἐλάχιστα στοιχεῖα θεολογίας περιέχει, κεντρικὸ θέμα της εἶναι ἡ πάλῃ ἐνάντια στήν εἰδωλολατρία.

Οἱ Δέκα Ἐντολές, ὁ πυρήνας τοῦ βιβλικοῦ νόμου, ἐνῶ ἀρχίζουν μέ τὴ διακήρυξη «Ἐγὼ εἶμαι Κύριος ὁ Θεός σου ὁ ἐξαγαγὼν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας» (ὁ Θεός εἶναι ὁ Θεός τῆς ἀπελευθέρωσης), δηλώνει σάν πρώτη ἐντολὴ τὴν ἀπαγόρευση τῆς εἰδωλολατρίας: «Μὴ ἔχῃς ἄλλους θεοὺς πλὴν ἐμοῦ. Μὴ κάμῃς εἰς σεαυτὸν εἶδωλον, μηδὲ ὁμοίωμα τινός, ὅσα εἶναι ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, ἢ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, ἢ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς· μὴ προσκυνήσῃς αὐτὰ μηδὲ λατρεύσῃς αὐτὰ.» (Ἐξοδος, Κ': 3-6).

Ὁ πόλεμος ἐνάντια στήν εἰδωλολατρία ἀποτελεῖ τὸ κύριο θρησκευτικὸ θέμα πού διατρέχει ὁλόκληρη τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο ὡς τὸν Ἡσαΐα καί τὸν Ἱερεμία. Ὁ σκληρὸς πόλεμος ἐνάντια στίς φυλές πού ζοῦσαν στή Χαναάν, καθὼς καί πολλοὶ τελετουργικοὶ νόμοι,

Παλαιστίνης, πού ἀπὸ τίς γραμμὲς τους ξεπερῶαλε ὁ Χριστιανισμός, καί τοὺς μορφωμένους Φαρισαίους. Οἱ κοινωνικὲς καί πολιτιστικὲς διαφορὲς μοιάζουν πάρα πολύ καί στίς δύο περιπτώσεις, καθὼς καί ἡ ἀνυπόμονη ἀναμονὴ τῆς Ἐλευσης τοῦ μεσσία.

μπορούν να εξηγηθούν πώς δημιουργήθηκαν μόνο από την επιθυμία να προστατευτεί ο λαός από το μίσημα της λατρείας των ειδώλων. Στους προφήτες, το θέμα της αντιειδωλολατρίας δεν είναι λιγότερο κυριαρχικό. 'Αλλά αντί της έντολης να εξοντωθούν οι ειδωλολάτρες, εκφράζεται η έλπίδα πώς όλα τα έθνη θα εγκαταλείψουν την ειδωλολατρία και θα ένωθούν στην κοινή άρνησή της.

Τί είναι ειδωλολατρία; Τί είναι είδωλο; Γιατί ή Βίβλος επιμένει τόσο στο ξερίζωμα κάθε ίχνους ειδωλολατρίας; Ποιά είναι ή διαφορά ανάμεσα στο Θεό και τά είδωλα;

Ή διαφορά δεν είναι κυρίως ότι υπάρχει ένας μόνο Θεός και πολλά είδωλα. Κι αν ακόμα ο άνθρωπος λάτρευε ένα μόνο είδωλο και όχι πολλά, πάλι θα ήταν ένα είδωλο και όχι Θεός. Στην πραγματικότητα, πόσες φορές ή λατρεία του Θεού δεν ήταν τίποτε άλλο από τή λατρεία ενός είδωλου, μεταμφιεσμένου σαν ο Θεός της Βίβλου;

Ό τρόπος να γίνει κατανοητό τί είναι ένα είδωλο αρχίζει με την κατανόηση του τί δεν είναι ο Θεός. Ό Θεός, σαν υπέρτατη αξία και σκοπός, δεν είναι άνθρωπος, κράτος, θεσμός, φύση, δύναμη, κατοχή, σεξουαλική δύναμη ή οποιοδήποτε κατασκεύασμα των χειρών του ανθρώπου. Οί διαβεβαιώσεις «άγαπώ τό Θεό», «άκολουθώ τό Θεό», «θέλω να γίνω σαν τό Θεό» – σημαίνουν πρώτ' άπ' όλα «δέν άγαπώ, δέν άκολουθώ και δέ μιμούμαι τά είδωλα».

Ένα είδωλο αντιπροσωπεύει τό αντικείμενο του κεντρικού πάθους του ανθρώπου: τήν επιθυμία να επιστρέψει στη γή-μάννα, τόν πόθο για κατοχή, δύναμη, φήμη κ.τ.τ. Τό πάθος πού αντιπροσωπεύει ένα είδωλο είναι, ταυτόχρονα, ή υπέρτατη αξία στο σύστημα αξιών του ανθρώπου. Μόνο μία ιστορία ειδωλολατρίας θα μπορούσε να άπαριθμήσει τς εκατοντάδες τά είδωλα και να αναλύσει ποιά άνθρωπινα πάθη και επιθυμίες αντιπροσωπεύουν. Μπορεί να είναι άρκετό να πούμε ότι ή ιστορία της ανθρωπότητας ως τά σήμερα είναι κατά κύριο λόγο ή ιστορία μιάς λατρείας ειδώλων, από τά πρωτόγονα είδωλα του πληού και του ξύλου, ως τά σύγχρονα είδωλα του κράτους, του ήγέτη, της

παραγωγής και της κατανάλωσης – πού έχουν καθαγιαστεί με τις εϋλογίες ενός είδωλοποιημένου Θεού.

Ὁ ἄνθρωπος μεταφέρει τὰ πάθη του και τις ιδιότητες του στό εἶδωλο. Ὅσο περισσότερο φτωχαίνει τόν ἑαυτό του, τόσο μεγαλύτερο και ισχυρότερο γίνεται τό εἶδωλο. Τό εἶδωλο εἶναι ἡ ἄλλοτριωμένη μορφή τῆς ἐμπειρίας πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἑαυτό του.* Λατρεύοντας ἕνα εἶδωλο, ὁ ἄνθρωπος λατρεύει τόν ἑαυτό του. Ἀλλά αὐτός ὁ ἑαυτός εἶναι μιά μερική, περιορισμένη ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου: τῆς νοημοσύνης του, τῆς φυσικῆς του δύναμης, τῆς φήμης του κτλ. Ταυτίζοντας τόν ἑαυτό του μέ μιά μερική ἀποψη τοῦ ἑαυτοῦ του, ὁ ἄνθρωπος περιορίζει τόν ἑαυτό του στήν ἀποψη αὐτή. Χάνει τήν ὁλότητά του σάν ἀνθρώπινο ὄν και παύει νά ἀναπτύσσεται. Ἐξαριτέται ἀπό τό εἶδωλο, ἀφοῦ μόνο στήν ὑποταγή στό εἶδωλο βρῖσκει τή σκιά, ἄν και ὄχι τήν οὐσία, τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τό εἶδωλο εἶναι πράγμα, και δέν εἶναι ζωντανό. Ὁ Θεός εἶναι, ἀπεναντίας, ζωντανός Θεός. «Ἄλλ' ὁ Κύριος εἶναι Θεός ἀληθινός, εἶναι Θεός ζῶν.» (Ἱερεμίας, Κ': 10). Ἡ «Διψᾶ ἡ ψυχὴ μου τόν Θεόν, τόν Θεόν τόν ζῶντα.» (Ψαλμοί, ΜΒ': 2). Ὁ ἄνθρωπος, προσπαθώντας νά εἶναι σάν τό Θεό, εἶναι ἕνα ἀνοιχτό σύστημα, πού προσεγγίζει στό Θεό. Ὁ ἄνθρωπος, μέ τό νά ὑποτάσσεται στό εἶδωλο, εἶναι ἕνα κλειστό σύστημα, πού γίνεται και αὐτός ἕνα πράγμα. Τό εἶδωλο εἶναι δίχως ζωή. Ὁ Θεός εἶναι ζωντανός. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν εἰδωλολατρία και τήν ἀναγνώριση τοῦ Θεοῦ εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀγάπη τοῦ θανάτου και στήν ἀγάπη τῆς ζωῆς.*

Ἡ ἰδέα πῶς τό εἶδωλο εἶναι ἕνα πράγμα καμωμένο ἀπό

* Ἡ ἐγελομαρξιστική ἔννοια τῆς ἄλλοτρίωσης κάνει τήν πρώτη ἐμφάνισή της – ἄν και ὄχι μέ τέτια διατύπωση – στή βιβλική ἔννοια τῆς εἰδωλολατρίας. Ἡ εἰδωλολατρία εἶναι ἡ λατρεία τῶν ἄλλοτριωμένων, περιορισμένων ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ εἰδωλολάτρης εἶναι, ὅπως και κάθε ἄλλος ἄλλοτριωμένος ἄνθρωπος, τόσο πῶς φτωχός, ὅσο πῶς πλούσια προικίζει τό εἶδωλό του.

☆ Βλ. Ε. Φρόμ: «Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου».

τόν ἄνθρωπο, ἔργο τῶν χειρῶν του πού λατρεύει καί πού μπροστά στό ὁποῖο σκύβει τό κεφάλι του, ἐκφράστηκε πολλές φορές. «Χύνουσι χρυσίον ἐκ τοῦ βαλαντίου καί ζυγίζουσιν ἀργύριον διά τοῦ στατήρος καί μισθόνουσι χρυσοχόον καί κατασκευάζει αὐτό θεόν· ἔπειτα προσπίπτουσι καί προσκυνοῦσι· σηκόνουσιν αὐτόν ἐπ' ὤμου· φέρουσιν αὐτόν καί θέτουσιν αὐτόν εἰς τόν τόπον αὐτοῦ καί ἵστανται· δέν θέλει μετασαλεύσει ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ· προσέτι βοῶσι πρός αὐτόν ἀλλά δέν δύναται νά ἀποκριθῆ οὔδέ νά σώσῃ αὐτούς ἀπό τῆς συμφορᾶς αὐτῶν.» (Ἡσαίας ΜΣτ': 6-7). Ὁ χρυσοχόος κάνει τό χρυσάφι Θεό – ἕνα Θεό πού δέν μπορεῖ νά κινηθεῖ, οὔτε νά ἀπαντήσῃ, οὔτε νά ἀντιδράσῃ. Ἕνα Θεό πού εἶναι νεκρός. Στόν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ὑποταχτεῖ, ἀλλά μέ τόν ὁποῖο δέν μπορεῖ νά ἔχει καμιά σχέση. Ὑπάρχει καί μιᾶ ἄλλη ἔντονα εἰρωνική περιγραφή τοῦ εἰδώλου ἀπό τόν Ἡσαία:

«Ὁ χαλκεύς κόπτει σίδηρον καί ἐργάζεται εἰς τούς ἄνθρακας καί μέ τά σφυρία μορφώνει αὐτό καί κατασκευάζει αὐτό μέ τήν δύναμιν τῶν βραχιόνων αὐτοῦ· μάλιστα πεινᾷ καί ἡ δύναμις αὐτοῦ ἀποκάμνει· ὕδωρ δέν πίνει καί ἀτονεῖ. Ὁ ξυλουργός ἐξαπλώνει τόν κανόνα, σημειώνει αὐτό μέ στάθμην, ὁμαλύνει αὐτό διά τοῦ διαβήτου καί κάμνει αὐτό κατά τήν ἀνθρωπίνην μορφήν, κατά ἀνθρωπίνην ὠραιότητα, διά νά κατοική ἐν τῇ οἰκίᾳ. Κόπτει εἰς ἑαυτόν κέδρους καί λαμβάνει τήν κυπάρισσον καί τήν δρυῖν, τά ὁποῖα ἐκλέγει εἰς ἑαυτόν μεταξύ τῶν δένδρων τοῦ δάσους· φυτεύει πεύκην καί ἡ βροχή αὐξάνει αὐτήν. Καί θέλει εἶσθαι χρήσιμον εἰς τόν ἄνθρωπον διά καύσιμον· καί ἐξ αὐτοῦ λαμβάνει καί θερμαίνεται· προσέτι καίει αὐτό καί ψήνει ἄρτον· προσέτι κάμνει αὐτό θεόν καί προσκυνεῖ αὐτό· κάμνει αὐτό εἶδωλον καί γονατίζει ἐμπροσθεν αὐτοῦ. Τό ἥμισυ αὐτοῦ ἐν πυρί· μέ τό ἄλλο ἥμισυ τρώγει τό κρέας· ψήνει τό ψητόν καί χορταίνει· καί θερμαίνει-

ται, λέγων, ὦ! ἔθερμάνθην, εἶδον τό πῦρ· καί τό ἐναπολειφθέν αὐτοῦ κάμνει θεόν, τό γλυπτόν αὐτοῦ· γονατίζει ἔμπροσθεν αὐτοῦ καί προσκυνεῖ αὐτό καί προσεύχεται εἰς αὐτό καί λέγει, Λύτρωσόν με, διότι εἶσαι ὁ θεός μου. Δέν καταλαμβάνουσιν οὐδέ νοοῦσι· διότι ἔκλεισε τούς ὀφθαλμούς αὐτῶν διά νά μή βλέπωσι, καί τάς καρδίας αὐτῶν διά νά μή νοῶσι. Καί οὐδεῖς συλλογίζεται ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ οὐδέ εἶναι γνώσις ἐν αὐτῷ οὐδέ νόησις, ὥστε νά εἴπη, τό ἡμῖν αὐτοῦ ἔκαυσα ἐν πυρί· ἔτι ἔψησα ἄρτον ἐπὶ τῶν ἀνθρώκων αὐτοῦ· ἔψησα κρέας καί ἔφαγον· ἔπειτα θέλω κάμει τό ὑπόλοιπον αὐτοῦ βδέλυγμα; θέλω προσκυνήσει δένδρου κορμόν;»

(Ἑσαίας ΜΔ': 12-19)

Πραγματικά, δέ θά ἦταν δυνατό νά ἐκφραστεῖ παραστατικότερα ἢ φύση τῆς εἰδωλολατρίας: ὁ ἄνθρωπος λατρεύει εἰδῶλα πού δέν μποροῦν νά δοῦν, καί κλείνει τά μάτια του ἔτσι πού νά μήν μπορεῖ κι αὐτός νά δεῖ.

Ἡ ἴδια ἰδέα ἐκφράζεται μέ θαυμαστό τρόπο στόν Ψαλμό ΡΙΕ': 7-9: «Χεῖρας ἔχουσι καί δέν ψηλαφῶσι· Πόδας ἔχουσι καί δέν περιπατοῦσιν· οὐδέ ὀμιλοῦσι διά τοῦ λάρυγγος αὐτῶν. Ὅμοιοι αὐτῶν ἄς γείνωσιν οἱ ποιοῦντες αὐτά,..». Μ' αὐτά τά λόγια ὁ ψαλμωδός ἐκφράζει τήν οὐσία τῆς εἰδωλολατρίας: τό εἰδῶλο εἶναι νεκρό, ὅπως νεκρός εἶναι καί κείνος πού τό φτιάχνει. Μπορεῖ νά μήν εἶναι συμπτωματικό ὅτι ὁ συνθέτης τοῦ Ψαλμοῦ, πού πρέπει νά ἔχει μιᾶ ὀξύτατη αἴσθηση τῆς ἀγάπης γιά τή ζωή, γράφει λίγους στίχους παρακάτω: «Οἱ νεκροί δέν θέλουσιν αἰνέσει τόν Κύριον, οὐδέ πάντες οἱ καταβαίνοντες εἰς τόν τόπον τῆς σιωπῆς·».

Ἄν τό εἰδῶλο εἶναι ἡ ἀλλοτριωμένη ἐκδήλωση τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, καί ἂν ὁ τρόπος γιά νά ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος ἐπαφή μέ τίς δυνάμεις αὐτές εἶναι μιᾶ ὑποτακτική προσήλωση στό εἰδῶλο, ἐπακόλουθο εἶναι ὅτι ἡ εἰδωλολατρία εἶναι ἀναγκαστικά ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἐλευθερία καί τήν ἀνεξαρτησία. Ἐπανελημμένα οἱ προφῆτες

χαρακτηρίζουν την είδωλολατρία σάν αὐτενουχισμό καί αὐτοταπείνωση καί τή λατρεία τοῦ Θεοῦ σάν αὐτοαπελευθέρωση καί ἀπελευθέρωση ἀπό τούς ἄλλους. Ἐνῶ θά μπορούσε νά ἀντιτείνει κανείς, δέν εἶναι ὁ ἑβραϊκός Θεός ἕνας Θεός πού προκαλεῖ φόβο; Αὐτό ἀληθεύει ἀναμφίβολα, ἀφοῦ ὁ Θεός εἶναι ὁ αὐθαίρετος ἔξουσιαστής. Ἐνῶ ὁ Ἄβραάμ, μολονότι δέν ἔπαψε νά φοβᾶται, τολμᾷ νά προκαλέσει τόν Θεό. Καί ὁ Μωυσῆς τολμᾷ νά τοῦ φέρει ἀντιρρήσεις. Ὁ φόβος πρὸς τόν Θεό καί ἡ ὑποταγή σ' αὐτόν περιορίζονται ὀλοένα καί περισσότερο καθὼς ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἀναπτύσσεται στήν πορεία τῆς κατοπινῆς παράδοσης. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται συνεταῖρος τοῦ Θεοῦ καί σχεδόν ἴσος του. Ὁ Θεός παραμένει φυσικά ὁ θεσμοδότης, αὐτός πού ἀνταμείβει καί τιμωρεῖ. Ἐνῶ οἱ ἀμοιβές καί οἱ τιμωρίες του δέν εἶναι αὐθαίρετες πράξεις (ὅπως, λόγου χάρη, οἱ ἀποφάσεις τοῦ Θεοῦ γιά τήν τύχη τοῦ ἀνθρώπου στόν Καλδινισμό). Εἶναι ἀποτελέσματα τῆς συμμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἢ τῆς παραβίασης ἀπό τόν ἄνθρωπο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καί δέ διαφέρουν καί πολύ ἀπό τήν ἀπρόσωπη Ἰνδική *κάρμα*.* Ὁ Θεός στή Βίβλο καί τήν κατοπινῆ παράδοση ἀφήνει τόν ἄνθρωπο νά εἶναι ἐλεύθερος. Τοῦ ἀποκαλύπτει τόν σκοπό τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τόν δρόμο ἀπό τόν ὁποῖο μπορεῖ νά φτάσει σ' αὐτό τόν σκοπό. Ἐνῶ δέν τόν ὑποχρεώνει νά ἀκολουθήσει αὐτόν ἢ τόν ἄλλο δρόμο. Δύσκολα θά μπορούσε νά συμβαίνει διαφορετικά σέ ἕνα θρησκευτικό σύστημα ὅπου, ὅπως θά προσπαθῆσω νά ἀποδείξω στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ὁ ὑψηλότερος κανόνας γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ἡ είδωλολατρία ἀπαιτεῖ, ἀπό τήν ἴδια της τή φύση, ὑποταγή – ἐνῶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀπαιτεῖ ἀνεξαρτησία.

Ἡ λογική συνέπεια τοῦ ἑβραϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ εἶναι τόν παράλογο τῆς θεολογίας. Ἐνῶ ὁ Θεός δέν ἔχει ὄνομα, τότε

* (Σ.τ.Μ.) Σανσκριτική λέξη πού σημαίνει δράση ἢ ἔργο. Στό Βουδισμό, τόν Ἰνδουισμό καί τή Βεδάντα δηλώνει εἰδικότερα τήν αἰτιότητα, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἔχει ἀγαθή ἢ κακή συνέχεια στήν ἀτομική ἐμπειρία.

δέν υπάρχει τίποτα για τό οποίο μπορούμε νά μιλήσουμε. Ὡστόσο, κάθε κουθέντα γύρω ἀπό τό Θεό – καί κατά συνέπεια ὅλη ἡ θεολογία – συνεπάγεται τή χρησιμοποίηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ «ἐπί ματαίω». Στήν πραγματικότητα ὁδηγεῖ πιό κοντά στόν κίνδυνο τῆς εἰδωλολατρίας. Ἐπί τό ἄλλο μέρος, τά εἰδωλα ἔχουν ὄνομα. Εἶναι πράγματα. Δέ βρίσκονται στό γίγνεσθαι. Εἶναι τελειωμένα. Ἐτσι μπορούμε νά μιᾶμε γι' αὐτά. Πρέπει νά μιᾶμε γι' αὐτά γιατί ἂν δέν τά ξέρουμε, πῶς εἶναι δυνατό νά ἀποφύγουμε νά τά ὑπηρετοῦμε χωρίς νά τό θέλουμε;

Μολονότι δέν υπάρχει θέση γιά τή θεολογία, νομίζω πῶς υπάρχει θέση καί ἀνάγκη γιά μιᾶ «εἰδωλογία». Ἡ «ἐπιστήμη τῶν εἰδώλων» πρέπει νά δείξει τή φύση τῶν εἰδώλων καί τῆς εἰδωλολατρίας καί πρέπει νά προχωρήσει στήν ἀναγνώριση τῶν διαφόρων εἰδώλων ὅπως λατρεύτηκαν στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὡς καί τή σημερινή ἐποχή. Κάποτε τά εἰδωλα ἦταν ζῶα, δέντρα, ἀστέρια, φηγούρες τοῦ ἀντρα καί τῆς γυναίκας. Τά ὀνόμαζαν Βάαλ ἢ Ἀστάρτη καί ἦταν γνωστά μέ χιλιάδες ἄλλα ὀνόματα. Σήμερα τά λένε τιμή, σημαία, κράτος, μητέρα, οἰκογένεια, φήμη, παραγωγή, κατανάλωση, καί πολλά ἄλλα ὀνόματα. Ἐπειδή ὁμως τό ἐπίσημο ἀντικείμενο τῆς λατρίας εἶναι ὁ Θεός, τά εἰδωλα σήμερα δέν ἀναγνωρίζονται μέ τόν πραγματικό τους ρόλο – σάν τά πραγματικά ἀντικείμενα τῆς λατρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι χρειαζόμαστε μιᾶ «εἰδωλογία» πού νά μπορεῖ νά ἐξετάσει τά δραστικά εἰδωλα κάθε δοσμένης περιόδου, τό εἶδος τῆς λατρίας πού τούς πρόσφεραν, τίς θυσίες πού τούς πρόσφερε ὁ ἀνθρώπος, πῶς ἔγινε ὁ συγκρητισμός τους μέ τή λατρεία τοῦ Θεοῦ, καί πῶς ὁ Θεός ἔγινε κι αὐτός ἓνα ἀπό τά εἰδωλα – στήν πραγματικότητα τό ἀνώτερο εἶδωλο πού δίνει τίς εὐλογίες του στά ἄλλα. Ὑπάρχει πραγματικά τόση διαφορά ὅση πιστεύουμε ἀνάμεσα στίς ἀνθρωποθυσίες τῶν Ἀζτέκων στούς θεούς τους καί τίς σύγχρονες ἀνθρωποθυσίες στόν πόλεμο πού προσφέρονται στά εἰδωλα τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τοῦ κυρίαρχου κράτους;

Ἡ κρίσιμη σπουδαιότητα τοῦ κινδύνου τῆς εἰδωλολατρίας ἔχει βρεῖ πολλές ἐκφράσεις στήν ἔβραϊκή παράδοση. Τό Ταλμούδ λόγου χάρη, ἀναφέρει: «Ὅποιος ἀρνιέται τήν εἰδωλολατρία εἶναι σά νά τηρεῖ ὀλόκληρο τό Τορά.» (Χουλίν 5α). Στήν κατοπινή ἐξέλιξη τό ἐνδιαφέρον στράφηκε στό ὅτι ἀκόμα καί οἱ θρησκευτικές πράξεις μποροῦν νά μεταβληθοῦν σέ εἰδωλα. Ἐτσι ἕνας ἀπό τούς μεγάλους χασιδικούς δασκάλους, ὁ Κοζκέρ, εἶπε: «Ἡ ἀπαγόρευση τῆς κατασκευῆς εἰδώλων περιλαμβάνει μέσα της καί τήν ἀπαγόρευση τῆς κατασκευῆς εἰδώλων ἀπό τά *μιτζβότ* (θρησκευτικές πράξεις). Ποτέ δέν πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι ὁ κύριος σκοπός ἐνός *μιτζβά* εἶναι ἡ ἐξωτερική του μορφή, καί ὅτι τό ἐσωτερικό του νόημα πρέπει νά εἶναι δευτερεύον. Ἡ θέση πού πρέπει νά ὑποστηρίζουμε εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίθετη».*

Ἡ «εἰδωλογία» μπορεῖ νά δείξει ὅτι ἕνας ἀλλοτριωμένος ἄνθρωπος εἶναι ἀναγκαστικά λάτρης τῶν εἰδώλων, μιά καί ἔχει φτωχύνει τόν ἑαυτό του μεταφέροντας τίς ζωντανές δυνάμεις του σέ πράγματα ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του, τά ὁποῖα εἶναι ὑποχρεωμένος νά λατρεύει γιά νά διατηρήσει ἕνα ἐλάχιστο τοῦ ἐγώ του καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά κρατήσει τήν αἴσθηση τῆς ταυτότητάς του.

Ἡ διδλική καί ἡ κατοπινή ἔβραϊκή παράδοση ἔθεσαν τήν ἀπαγόρευση τῆς εἰδωλολατρίας σέ θέση τό ἴδιο ἐξέχουσα μέ τή λατρεία τοῦ Θεοῦ – ἡ ἴσως καί πῶς ἐξέχουσα. Στήν παράδοση αὐτή γίνεται ἀπόλυτα σαφές ὅτι ὁ Θεός μπορεῖ νά λατρεύεται μόνο ὅταν καί ὅπου κάθε ἰχνος εἰδωλολατρίας ἔχει ἐξαλειφθεῖ, ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ὑπάρχουν ὄρατά καί γνωστά εἰδωλα, ἀλλά καί μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ στάση τῆς εἰδωλολατρίας, καί ἡ ὑποταγή καί ἡ ἀλλοτρίωση, ἔχει ἐξαφανιστεῖ.

Πραγματικά, ἡ γνώση τῶν εἰδώλων καί ἡ πάλι ἐνάντια στήν εἰδωλολατρία μποροῦν νά ἐνώσουν τούς ἀνθρώπους

* Βλ. B. Jeuszhoh, πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Λούις Νιούμαν, «Ἡ Χασιδική Ἀνθολογία» («The Hasidic Anthology», Νέα Ὑόρκη: Charles Scribner's Sons, 1934), σελ. 193.

δλων τών θρησκειών καί εκείνους πού δέν έχουν θρησκεία. Τά επιχειρήματα σχετικά μέ τό Θεό όχι μόνο χωρίζουν τούς ανθρώπους, αλλά αντικαθιστούν μέ τίς λέξεις τήν πραγματικότητα τής ανθρώπινης εμπειρίας καί οδηγούν τελικά σέ νέες μορφές ειδωλολατρίας. Αυτό δέ θά πεί πώς οί ὀπαδοί τής θρησκείας πρέπει νά πάψουν νά εκφράζουν τήν πίστη τους σάν πίστη στό Θεό (μέ τήν προϋπόθεση πώς έχουν ξεκαθαρίσει τήν πίστη τους ἀπό ὅλα τά ειδωλολατρικά στοιχεία) αλλά ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ πνευματικά νά ἐνωθεῖ στήν ἀρνηση τών ειδώλων, δηλαδή μέ μιὰ ἀναλλοτρίωτη κοινή πίστη.

Ἡ ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας τοῦ ρόλου τῆς θεολογίας καί τῆς ἀρνησης τῆς ειδωλολατρίας προκύπτει ἀπό μιὰ ἀπό τίς πιό σημαντικές ἐξελίξεις τῆς μεταβίβλικῆς ἐβραϊκῆς παράδοσης, τῆς ἔννοιας τών «Νωεϊτῶν», τών γιῶν τοῦ Νῶε.

Γιά νά καταλάβουμε τήν ἰδέα αὐτή πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε τό ἰδιόμορφο δίλημμα τών σοφῶν τοῦ Ταλμούδ καί τών διαδόχων τους. Δέν προσδοκοῦν, ἢ ἀκόμη δέν ἐπιθυμοῦν, νά υἱοθετήσουν τά ἄλλα ἔθνη τοῦ κόσμου τήν ἐβραϊκή πίστη. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ μεσσιανική ἰδέα ἐξυπονοεῖ τήν ἐνοποίηση καί τή σωτηρία κάποια μέρα ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας. Σημαίνει τάχα αὐτό ὅτι στή μεσσιανική ἐποχή ὅλα τά ἔθνη θά υἱοθετήσουν τήν ἐβραϊκή πίστη καί θά ἐνωθοῦν πιστεύοντας ἕνα Θεό;

Ἄν αὐτό ἀληθεύει, πώς μπορεῖ νά γίνει ἂν οἱ Ἑβραῖοι δέν κερδίζουν προσήλυτους; Ἡ ἀπάντηση στό δίλημμα αὐτό βρῖσκεται στήν ἔννοια τών Νωεϊτῶν: «Οἱ ραβῖνοι μας μᾶς διδάξαν: ἑφτά ἐντολές δόθηκαν στούς γιούς τοῦ Νῶε: κοινωνικοί νόμοι γιά τήν ἴδρυση δικαστηρίων δικαιοσύνης (ἢ, σύμφωνα μέ τόν Ναχμανίδη, ἡ ἀρχή τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης), νά ἀπέχουν ἀπό τό νά βλαστημοῦν (νά καταριοῦνται τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ), ἀπό τήν ειδωλολατρία, ἀπό τή μοιχεία, ἀπό τό φόνο, ἀπό τή ληστεία καί ἀπό τό νά τρῶνε τή σάρκα ζωντανοῦ ζώου.» (Σανχεντρίν 56α). Ἡ ὑπόθεση πού διατυπώθηκε ἐδῶ εἶναι ὅτι πολύ προτοῦ

ἀποκαλύπτει ὁ Θεός τόν ἑαυτό του καί δώσει τό Τορά στό ὄρος Σινά, ἡ γενιά τοῦ Νῶε ἐνωνόταν ἤδη ἀπό κοινούς κανόνες ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἐνας ἀπ' αὐτούς τούς κανόνες ἀναφέρεται στήν ἀπαγόρευση μιᾶς ἀρχαϊκῆς μορφῆς τοῦ νά τρώει κανεῖς, τοῦ νά τρώει δηλαδή τή σάρκα ἐνός ζωντανοῦ ζώου.* Τέσσερις ἐντολές ἀναφέρονται στίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μέ ἄνθρωπο: ἡ ἀπαγόρευση τῆς αἱματοχυσίας, τῆς ληστείας, τῆς μοιχείας καί ἡ ἀπαίτηση νά ὑπάρχει ἕνα σύστημα νόμου καί δικαιοσύνης. Μόνο δύο ἐντολές ἔχουν θρησκευτικό περιεχόμενο: ἡ ἀπαγόρευση νά βλαστημοῦν οἱ ἄνθρωποι τό Θεό καί ἡ ἐντολή σχετικά μέ τήν εἰδωλολατρία. Ἐντολή νά λατρεύεται ὁ Θεός δέν ὑπάρχει.

Ἡ ἀπουσία αὐτή δέ φαίνεται ἐκπληκτική, Ἄφοῦ ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει καμιά γνώση τοῦ Θεοῦ, πῶς εἶναι δυνατό νά τόν λατρεύει; Ἡ ὑπόθεση ὅμως εἶναι ἀκόμα πιό μπερδεμένη. Ἄν δέν ἔχει καμιά γνώση τοῦ Θεοῦ, πῶς εἶναι δυνατό νά τοῦ δοθεῖ ἡ ἐντολή νά μήν τόν βλαστημάει καί νά μή λατρεύει εἰδῶλα; Ἱστορικά, ἀναφερόμενες στή γενιά τοῦ Νῶε, αὐτές οἱ δύο ἀποφατικές ἀπαγορεύσεις πολύ λίγο νόημα ἔχουν.* Ἄν ὅμως πάρουμε τήν ταλμουδική διακήρυξη ὄχι σάν ἱστορική ἀλήθεια ἀλλά σάν ἠθικοθρησκευτική ἔννοια, τότε βλέπουμε ὅτι οἱ ραβῖνοι διατύπωσαν μιᾶ ἀρχή στήν ὁποία ἡ «ἀποφατική θεολογία» (μέ ἔννοια διαφορετική ἀπό ἐκείνη τοῦ Μαϊμονίδη), δηλαδή, νά μή βλαστημᾶνε οἱ ἄνθρωποι τό θεό καί νά μή λατρεύουν εἰδῶλα, εἶναι ὅλα ὅσα ζητήθηκαν ἀπό τούς γιούς τοῦ Νῶε.

* Τό οὐσιῶδες ἐδῶ φαίνεται πῶς εἶναι τό ἴδιο ὅπως καί στήν κατοπινή ἀπαγόρευση σχετικά μέ τό νά τρώγεται τό αἷμα ἐνός ζώου, γιατί «αἷμα εἶναι ζωή». Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἀπέχει ἀπό τοῦ νά ἀναλίσκει ζωή.

☆ Ὁ Χ. Κοέν ὑπέδειξε ὅτι ὁ Γιοχ. Σέλντεν στό ἔργο του «De Jure Naturali et Gentium Justa Disciplinam Ebraeorum» (Λονδίνο, 1890), εἶχε δεῖ τή σπουδαιότητα τῆς ἔννοιας τῶν Νωεϊτῶν γιά τό ἔθνικό καί διεθνές δίκαιο. Τό ἴδιο πράγμα τονίστηκε καί ἀπό τόν Α. Γκ. Βάεχνερ στό ἔργο του «Antiquitates Ebraeorum» (1743). Τήν ἔννοια τῶν Νωεϊτῶν ἔχει ἐπαινεσει καί ὁ Οὐγος Γκρότιος. Βλ. τό ἔργο τοῦ Χ. Κοέν: «Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums» (Φραγκφούρτη: J. Kaufman Verlag, 1929), σελ. 143.

Αυτή ειδικά ή ταλμουδική περικοπή μᾶς λέει μόνο διτι οί δυό ἀποφατικές ἐντολές ἔχουν ἐγκυρότητα γιά τήν περίοδο πρίν ἀπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στόν Ἄβραάμ, καί δέν ἀποκλείει τή δυνατότητα μετά τό γεγονός αὐτό ή λατρεία τοῦ Θεοῦ νά ἔγινε ἐγκυρος κανόνας γιά ὄλους τοὺς ἀνθρώπους. Μιά ἄλλη, ὁμως, ἔννοια πού βρῖσκεται στή ραβινική φιλολογία, ή ἔννοια τῶν «εὐσεβῶν ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου», τῶν εὐσεβῶν Ἑθνικῶν (χασιντεϊ οὐμόθ χά-ὄλάμ), δείχνει διτι δέν εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα. Ἡ ὁμάδα αὐτή ὀρίζεται σάν τοὺς ἀνθρώπους πού τηροῦν τίς ἑπτὰ ἐντολές τοῦ Νῶε. Τό οὐσιῶδες στή νέα αὐτή ἔννοια εἶναι διτι λέγεται γι' αὐτούς: «Οἱ ἐνάρετοι Ἑθνικοὶ ἔχουν τή θέση τους στόν κόσμο πού θάρθει» (Τοσεφτά, Σανχεντρίν, XIII, 2). Αὐτή «ή θέση στόν κόσμο πού θάρθει» εἶναι ὁ παραδοσιακός ὄρος γιά τή σωτηρία, πού ἀναφέρεται συνήθως γιά ὄλους τοὺς Ἑβραίους πού ζοῦν σύμφωνα μέ τίς ἐντολές τοῦ Τορά. Ἡ ἐπίσημη διατύπωση βρῖσκεται στό ἔργο τοῦ Μαϊμονίδη «Μισνέ Τορά», XIV, 5, 8: «Ἐνας εἰδωλολάτρης πού ἀποδέχεται τίς ἑπτὰ ἐντολές (τοῦ Νῶε) καί τίς τηρεῖ συνειδητά εἶναι "ἐνάρετος εἰδωλολάτρης" καί θά ἔχει τή μερίδα του στόν κόσμο πού θάρθει».

Τί σημαίνει τελικά αὐτή ή ἔννοια; Ἡ ἀνθρωπότητα, γιά νά σωθεῖ, δέ χρειάζεται νά λατρεύει τό Θεό. Αὐτό πού χρειάζεται εἶναι νά μή βλαστημάει τό Θεό καί νά μή λατρεύει εἰδῶλα. Ἐτσι οἱ σοφοὶ ἔλυσαν τή σύγκρουση ἀνάμεσα στή μεσσιανική ἰδέα πῶς ὄλοι οἱ ἀνθρωποι θά σωθοῦν καί τήν ἀποστροφή τους νά κάνουν προσήλυτους. Ἡ παγκόσμια σωτηρία δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν προσχώρηση στόν Ἰουδαϊσμό. Δέν ἐξαρτιέται οὔτε ἀπό τή λατρεία τοῦ Θεοῦ. Τό ἀνθρώπινο γένος θά μπορέσει νά κατακτήσει τήν κατάσταση τῆς εὐλογίας μέ τή μόνη προϋπόθεση νά μή λατρεύει εἰδῶλα καί νά μή βλαστημάει τό Θεό. Αὐτή εἶναι ή *πρακτική* ἐφαρμογή τῆς «ἀποφατικῆς θεολογίας» στό πρόβλημα τῆς ἐνότητας καί τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἄν ή ἀνθρωπότητα ἐδραιώσει τήν ἀλληλεγγύη καί τήν εἰρήνη, δέ χρειάζεται οὔτε ἀκόμα καί ή κοινή λατρεία

ένός μόνο Θεοῦ.*

Δέν εἶναι ὁμως παράλογο ἐκεῖνοι πού δέν πιστεύουν στό Θεό νά μήν ἐπιτρέπεται νά τόν βλαστημᾶνε; Γιατί πρέπει νά εἶναι ἀρετή τό νά μή βλαστημᾶς τό Θεό ἂν δέν τόν πιστεύεις; Μοῦ φαίνεται πώς αὐτή ἡ καταφανής ἀντίρρηση ὑπεραπλοποιεῖ τό ζήτημα, παίρνοντας τίς δηλώσεις αὐστηρά στήν κυριολεξία τους. Ἐπό τήν ἀποψη τῆς διβλικῆς καί τῆς μεταβιβλικῆς παράδοσης, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει. Ἐν κάποιος βλαστημαί τό Θεό, προσβάλλει αὐτό πού συμβολίζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Ἐν δέ λατρεῖ τό Θεό, μπορεῖ ἀπλούστατα ἀπό τήν ἀποψη τοῦ πιστοῦ αὐτό νά ὀφείλεται σέ ἀγνοια καί νά μή σημαίνει θετική προσβολή ἐνάντια στήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Πρέπει ἐπίσης νά θυμόμαστε ὅτι στήν ἑβραϊκή παράδοση, τό νά καταριέσαι τό Θεό ἔχει τό ἰδιαίτερο νόημα πώς παραβιάζεις ἕνα παντοδύναμο ταμπού. Τό νά μή καταριέσαι τό Θεό, κατά τή γνώμη μου, εἶναι παράλληλο μέ τό νά μή λατρεῖς εἰδῶλα. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ ἄνθρωπος ἀποφεύγει τό θετικό λάθος, ἀκόμα κι ἂν γιά τό θεῖσθι δέν ἔχει συλλάβει ὀλόκληρη τήν ἀλήθεια.

Εἶδαμε ὅτι στήν ἑβραϊκή παράδοση ἡ μίμηση τῶν πράξεων τοῦ Θεοῦ ἀντικατέστησε τή γνώση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι ὁ Θεός δρεᾷ στήν ἱστορία καί ἀποκαλύπτεται στήν ἱστορία. Ἡ ἰδέα αὐτή ἔχει δύο συνέπειες: ἡ μία, ὅτι ἡ πίστη στό Θεό ἔχει σάν ἐπακόλουθο τήν ἐπίδειξη ἐνδιαφέροντος γιά τήν ἱστορία, καί, χρησιμοποιώντας τή λέξη μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια, τήν ἐπίδειξη κάποιου πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος. Βλέπουμε τό πολιτικό αὐτό ἐνδιαφέρον πιό καθαρά στούς προφήτες. Ἐντελῶς ἀντίθετα μέ τούς Δασκάλους τῆς Ἐπιτοῦ Ἀνατολῆς, οἱ προφῆτες σκέφτονται μέ ἱστορικούς καί πολιτικούς ὄρους. «Πολιτικό» ἐδῶ σημαίνει ὅτι οἱ προφῆτες ἐνδιαφέρονται

* Τό θέμα τῶν Νωεϊτῶν πού τό πραγματευτήκαμε ἐδῶ σέ συνδυασμό μέ τό πρόβλημα τῆς «ἀποφατικῆς θεολογίας», τό ἔχει χειριστεῖ μέ θαυμαστό τρόπο ὁ Χέρμαν Κοέν σέ συνδυασμό μέ τήν ἀγάπη γιά τόν ξένο στό ἔργο του «Die Religion der Vernunft».

γιά τά ιστορικά γεγονότα πού ἐπηρεάζουν ὄχι μόνο τό Ἰσραήλ, ἀλλά ὄλα τά ἔθνη τοῦ κόσμου. Σημαίνει, ἀκόμα, πώς τά κριτήρια γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν ιστορικῶν γεγονότων εἶναι πνευματικοθησκευτικά: δικαιοσύνη καί ἀγάπη. Σύμφωνα μέ τά κριτήρια αὐτά τά ἔθνη κρίνονται, ὅπως καί τά άτομα, ἀπό τίς πράξεις τους.

Εἶδαμε ὅτι γιά ιστορικούς λόγους οἱ Ἑβραῖοι ἔδωσαν τό ὄνομα «Θεός» στό χ, πού ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά προσεγγίσει γιά νά γίνει ὀλοκληρωτικά ἄνθρωπος. Ἀνάπτυξαν τή σκέψη τους ὡς τό σημεῖο ὅπου ὁ Θεός παύει νά ὀρίζεται μέ ὀποιοσδήποτε θετικές ιδιότητες οὐσίας, καί ὅπου ὁ σωστός (ἐνάρετος) τρόπος ζωῆς – γιά τά άτομα καί γιά τά ἔθνη – παίρνει τή θέση τῆς θεολογίας. Μολονότι λογικά τό ἐπόμενο βῆμα τῆς ἐβραϊκῆς ἐξέλιξης θά εἶναι ἕνα σύστημα χωρίς «Θεό», εἶναι ἀδύνατο γιά ἕνα θεϊστικό-θησκευτικό σύστημα νά κάνει αὐτό τό βῆμα χωρίς νά χάσει τήν ταυτότητά του. Ὅσοι δέν μποροῦν νά ἀποδεχτοῦν τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ βρίσκονται ἔξω ἀπό τό σύστημα τῶν ἐννοιῶν πού συγκροτοῦν τήν ἐβραϊκή θρησκεία. Μπορεῖ, ὀστόσο, νά βρίσκονται πολύ κοντά στό πνεῦμα τῆς ἐβραϊκῆς παράδοσης, μέ τήν προϋπόθεση νά θέτουν τό καθῆκον τῆς «ἐνάρετης ζωῆς» σάν τόν ὑπέριστατο σκοπό τῆς ζωῆς, ἄν καί αὐτή ἢ «ἐνάρετη ζωή» δέν πρέπει νά εἶναι ἢ ἐκτέλεση τῶν τελετῶν καί τῶν πολλῶν εἰδικά ἐβραϊκῶν ἐντολῶν, ἀλλά τό νά ἐνεργεῖ κανεῖς σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἀγάπης μέσα στό πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς σύγχρονης ζωῆς. Θά διαπιστώσουν πώς βρίσκονται πολύ κοντά στοὺς βουδιστές καί στοὺς χριστιανούς ἐκείνους πού, ὅπως ὁ ἄβδᾶς Πίρ, λένε: «Αὐτό πού ἔχει σημασία σῆμερα δέν εἶναι ἢ διαφορά ἀνάμεσα σέ πιστούς καί ἄπιστους, ἀλλά ἀνάμεσα σέ κείνους πού δείχνουν ἐνδιαφέρον καί σέ κείνους πού εἶναι ἀδιάφοροι».

Πρίν κλείσουμε τό κεφάλαιο αὐτό, θά πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε μέ ἕνα ἀκόμη ἐρώτημα, πού ἔχει κιόλας δημιουργηθεῖ στό μυαλό πολλῶν ἀναγνωστῶν. Ἄν ὀρίσω ὅτι ἢ οὐσία τοῦ ἐβραϊκοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος δέν εἶναι ἢ

θεολογία, αλλά τό *imitatio Dei* (ή μίμηση του Θεού), δέ διατυπώνω τήν άποψη πώς ό 'Ιουδαισμός είναι ουσιαστικά ένα ήθικό σύστημα πού άπαιτεί από τούς ανθρώπους νά ενεργούν ενάρετα, μέ αλήθεια και εύσπλαχνία; Είναι ό 'Ιουδαισμός περισσότερο ήθικό παρά θρησκευτικό σύστημα;

Στό έρώτημα αυτό δυό άπαντήσεις υπάρχουν. 'Η πρώτη βρίσκεται στην έννοια του *χαλακά** πώς ό άνθρωπος πρέπει νά ενεργεί όχι μόνο σύμφωνα μέ τίς γενικές άρχές τής δικαιοσύνης, τής αλήθειας και τής αγάπης, αλλά πώς κάθε πράξη τής ζωής πρέπει νά «καθαγιάζεται», νά διαποτίζεται μέ θρησκευτικό πνεύμα. 'Η «έναρκτη δράση» αναφέρεται στό καθετί: στην προσευχή τό πρωί, στην εύλογία του φαγητού, στή θέα του ώκεανού και του πρώτου λουλουδιού τής άνοιξης, στή βοήθεια πού δίνεται στό φτωχό, στην έπίσκεψη στον άσθενή, στό νά μήν κάνεις τόν άνθρωπο νά ντρέπεται μπροστά στους άλλους.

'Αλλά άκόμα κι αυτή ή έξήγηση του *χαλακά* θά μπορούσε νά θεωρηθεί ότι έξυπνοει άπλά και μόνο ένα πολύ έκτεταμένο σύστημα «ήθικης κουλτούρας». Και εξακολουθεί νά προβάλλει τό έρώτημα κατά πόσο ό 'Ιουδαισμός, παρά τή διαπίστωση ότι δίνει τόση σημασία στην παγκόσμια ήθική, είναι τίποτα περισσότερο από ένα ήθικό σύστημα.

Πρίν έξετάσουμε τή διαφορά ανάμεσα στον ήθικό (καλό) και τό θρησκευτικό άνθρωπο, τό πρόβλημα τής ήθικης χρειάζεται νά ξεκαθαριστεί άκόμα περισσότερο. Έχει σημασία ή διάκριση ανάμεσα στην «αύταρχική» και τήν «ούμανιστική» ήθική. * Μιά αύταρχική συνείδηση (τό ύπερεγώ του Φρόντ) είναι ή φωνή τής έσωτερικευμένης έξουσίας, όπως οί γονείς, τό κράτος, ή θρησκεία. «'Εσωτερικευμένη» σημαίνει πώς ένα πρόσωπο έχει κάμει τούς κανόνες και τίς

* Θά συζητηθεί λεπτομερέστερα στό Κεφάλαιο V.

* Βλ. τή λεπτομερειακή έξέταση των έννοιών αυτών στό έργο του E. Φρόμ: «'Ο Άνθρωπος γιά τόν 'Εαυτό του», έλληνική μετάφραση εκδόσεις Μπουκουμάνη, 'Αθήνα 1974.

ἀπαγορεύσεις τῆς ἐξουσίας δικούς του καί ὑπακούει σ' αὐτούς σάν νά ὑπάκουε στόν ἑαυτό του. Νιώθει τή φωνή αὐτή σάν νά εἶναι ἡ δικιά του συνείδηση. Αὐτός ὁ τύπος συνείδησης, πού μπορεῖ ἐπίσης νά ὀνομαστῆ ἑτερόνομη συνείδηση, ἐγγυάται πώς τό πρόσωπο μπορεῖ νά εἶναι βέβαιο ὅτι θά ἐνεργήσει πάντα σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς συνείδησής του. Γίνεται ὅμως ἐπικίνδυνη ὅταν οἱ ἐξουσίες διατάζουν τό κακό. Τό πρόσωπο μέ «αὐταρχική συνείδηση» θεωρεῖ καθήκον του νά συμμορφώνεται μέ τίς ἐντολές τῶν ἐξουσιῶν στίς ὁποῖες ὑποτάσσεται, ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό τους. Πραγματικά δέν ὑπάρχει ἐγκλημα πού νά μὴν ἔχει ἐκτελεστεῖ στό ὄνομα τοῦ καθήκοντος καί τῆς συνείδησης.

Ὅλοτελα διαφορετική ἀπό τήν αὐταρχική (ἑτερόνομη) συνείδηση εἶναι ἡ «οὐμανιστική» (αὐτόνομη) συνείδηση. Δέν εἶναι ἡ ἐσωτερικευμένη φωνή μιᾶς ἐξουσίας πού ἐπιθυμοῦμε ζωηρά νά εὐχαριστήσουμε καί φοβόμαστε μήπως δυσαρεστήσουμε. Εἶναι ἡ φωνή ὅλης τῆς προσωπικότητάς μας πού ἐκφράζει τίς ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς καί τῆς ἀνάπτυξης. «Καλό» γιά τήν οὐμανιστική συνείδηση εἶναι καθετί πού προωθεῖ τή ζωή. «Κακό» εἶναι καθετί πού τήν ἀναχαιτίζει καί τή στραγγαλίζει. Ἡ οὐμανιστική συνείδηση εἶναι ἡ φωνή τοῦ ἑαυτοῦ μας πού μᾶς ἀνακαλεῖ στόν ἑαυτό μας, γιά νά γίνουμε αὐτό πού εἴμαστε «δυνάμει».* Τό πρόσωπο πού ἡ συνείδησή του εἶναι οὐσιαστικά αὐτόνομη* κάνει τά σωστά πράγματα, ὄχι μέ τό νά ὑποχρεώνει τόν ἑαυτό του νά ὑπακούει στή φωνή τῆς ἐσωτερικευμένης ἐξουσίας, ἀλλά γιατί εὐχαριστιέται κάνοντας τό σωστό, ἀν καί πολλές φορές χρειάζεται κάποια ἀσκήση στήν ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν του γιά νά μπορεῖ νά εὐχαριστιέται ὀλόπλευρα αὐτό πού κάνει.

Δέν κάνει τό «καθήκον» του ὑπακούοντας μιᾶ ἐξουσία,

* Βλ. λεπτομερειακή ἐξέταση τοῦ θέματος στό ἔργο τοῦ Ε. Φρόμ: «Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου».

★ Εἶναι περιττό νά τονίσουμε ὅτι βρίσκουμε πολλά ἀμαγάλματα ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς τύπους συνείδησης. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ ἀντίστοιχη βαρῦτητα κάθε τύπου στή συνολική συνείδηση.

ἀλλά εἶναι «ὑπεύθυνος», γιατί «ἀποκρίνεται» στὸν κόσμον πού ἀποτελεῖ μέρος του σάν ζωντανή, μέ ἐσωτερική δραστηριότητα, ἀνθρώπινη ὑπαρξη.

Ὅταν μιᾶμε λοιπόν γιὰ «ἠθική» στάση σέ σύγκριση μέ μιὰ «θρησκευτική» στάση, ἔχει μεγάλη σημασία κατὰ πόσον μιᾶμε κατὰ κύριο λόγο γιὰ αὐταρχική ἢ γιὰ οὐμανιστική ἠθική. Ἡ αὐταρχική ἠθική ἔχει πάντα κάποια χροιά εἰδωλολατρίας. Ἐνεργῶ σύμφωνα μέ τίς ἐντολές μιᾶς ἐξουσίας πού τή λατρεύω σάν τόν κάτοχο τῆς ἀπόλυτης κρίσης τοῦ σωστοῦ καί τοῦ λάθους. Ἡ αὐταρχική ἠθική εἶναι, ἀπό τήν ἴδια της τή φύση, ἀλλοτριωμένη ἠθική. Ἀντιπροσωπεύει μιὰ στάση πού ἀπό πολλές ἀπόψεις ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή στάση τοῦ θρησκευτικοῦ προσώπου, μέ τήν ἔννοια πού περιγράφεται στίς παρακάτω σελίδες. Ἡ στάση τῆς οὐμανιστικῆς ἠθικῆς δέν εἶναι ἀλλοτριωμένη ἢ εἰδωλολατρική. Ἔτσι, δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή θρησκευτική στάση. Αὐτό δέ σημαίνει, ὡστόσο, ὅτι δέν ὑπάρχει διαφορά.

Θεωρώντας ὅτι ἡ στάση πού χαρακτηρίζει τήν ἐβραϊκή παράδοση ξεπερνάει τόν τομέα τῆς ἠθικῆς, προβάλλει τό πρόβλημα σχετικά μέ τό ποιό εἶναι τό ἰδιαίτερο θρησκευτικό στοιχεῖο της. Θά μπορούσαμε πολύ ἀπλά νά ἀπαντήσουμε ὅτι τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι ἡ πίστη στό Θεό, σέ ἕνα ὑπερφυσικό, ὑπέρτατο Ὄν. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψη αὐτή, ἕνας θρησκός ἄνθρωπος θά πίστευε σέ ἕνα Θεό καί ταυτόχρονα θά ἦταν (σάν συνέπεια τῆς πίστεως του) ἠθικός ἄνθρωπος. Ὡστόσο ἕνας τέτιος ὀρισμός δημιουργεῖ πολλά ἐρωτήματα. Ἡ ἰδέα τοῦ θρησκου* δέ στηρίζεται ἐδῶ ὀλοκληρωτικά σέ μιὰ *ιδεατή* σύλληψη, στό Θεό; Καί δέ βγαίνει ἀπ' αὐτό ὅτι ἕνας Ζέν βουδιστής ἢ ἕνας εὐσεβῆς «Ἐθνικός» δέν μπορεῖ νά λέγεται θρησκός;

Στό σημεῖο αὐτό φτάνουμε σέ ἕνα κεντρικό ἐρώτημα. Ἡ θρησκευτική ἐμπειρία συνδέεται ἀναγκαστικά μέ μιὰ θεϊ-

* Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ κλασική ἐβραϊκή δέν ἔχει ἰσοδύναμο γιὰ τό «θρησκεία» ἢ τό «θρησκευτικός». Ἡ μεσαιωνική καί ἡ σύγχρονη ἐβραϊκή χρησιμοποιεῖ μιὰ λέξη (ντάτ) μέ ἀραβική ρίζα.

στική αντίληψη; Πιστεύω όχι. Μπορούμε νά πούμε ότι μιὰ «θρησκευτική» ἐμπειρία εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη ἐμπειρία πού χαρακτηρίζει – καί εἶναι κοινό στοιχεῖο – ὀρισμένους τύπους θεϊστικῶν καθώς καί μή θεϊστικῶν, ἀθεϊστικῶν ἢ ἀκόμη ἀντιθεϊστικῶν νοηματικῶν ἐννοιῶν (ἐννοιοποιήσεων). Αὐτό πού διαφέρει εἶναι ἡ ἐννοιοποίηση τῆς ἐμπειρίας καί ὄχι τό ἐμπειρικό ὑπόστρωμα πού χαρακτηρίζει τίς διάφορες ἐννοιοποιήσεις. Ὁ τύπος αὐτός ἐμπειρίας ἐκφράζεται πιά ξεκάθαρα στό χριστιανικό, μουσουλμανικό καί ἑβραϊκό μυστικισμό, καθώς καί στό Ζέν Βουδισμό. Ἄν ἀναλύσουμε περισσότερο τήν ἐμπειρία παρά τήν ἐννοιοποίηση, τότε μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά θεϊστική, καθώς καί γιά μή θεϊστική θρησκευτική ἐμπειρία.

Δέν παραμερίστηκε ὁμως ἡ ἐπιστημολογική δυσκολία. Δέν ὑπάρχει λέξη γιά τό ὑπόστρωμα αὐτοῦ τοῦ τύπου θρησκευτικῆς ἐμπειρίας στίς δυτικές γλώσσες, ἐκτός ἂν ἀναφέρεται σέ σχέση μέ τό θεϊσμό. Ἔτσι εἶναι διαφοροῦμενο νά χρησιμοποιήσουμε τή λέξη «θρησκευτικός». Ἀκόμη καί ἡ λέξη «πνευματικός» δέν εἶναι πολύ καλύτερη, καθώς ἔχει καί ἄλλες παραπλανητικές σημασίες. Γιά ὄλους αὐτούς τοὺς λόγους θεωρῶ προτιμότερο νά μιλάμε, τουλάχιστο σ' αὐτό τό βιβλίο, γιά *χ ἐμπειρία** πού τῆ βρισκούμε σέ θρησκευτικά καί φιλοσοφικά συστήματα (ὅπως στό σύστημα τοῦ Σπινόζα), ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ἔχουν ἢ ὄχι μιὰ ἐννοια τοῦ Θεοῦ.

Μιὰ ψυχολογική ἀνάλυση τῆς *χ ἐμπειρίας* θά ξεπερ-

* Τό ζήτημα μιᾶς μή θεϊστικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ἔχει συζητηθεῖ πλατιά στά τελευταῖα χρόνια ἀπό προτεστάντες θεολόγους. Ὁ Πῶλ Τίλλιτς χρησιμοποιοῦσε τήν ἐννοια «θάθος ὑπαρξης» ἢ ἀπλῶς «θάθος», σάν ὑποκατάστατο τοῦ Θεοῦ. Ὁ καθηγητής Ἰλντρετ μιλάει γιά ἀθεϊστικό Χριστιανισμό. Ὁ Ντήτριχ Μπονχόφφερ γιά μή θρησκευτικό Χριστιανισμό. Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Γούλγουιτς, Τζῶν Α.Τ. Ρόμπινσον, ἔχει ἐκφράσει ἀπόψεις πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση στό ἔργο του «Τίμοι ἀπέναντι στό Θεό» («Honest to God», Λονδίνο, S.C.M. Press, 1963). Βλ. ἐπίσης Πῶλ Τίλλιτς: «The Shaking of the Foundation» καί «Systematic Theology». Ρούντολφ Μπάλτμαν: «Kerygma and Myth». Ντήτριχ Μπονχόφφερ στό ἔργο του: «Letters from Prison». Καί Ντ. Τ. Σουζούκι στό «Mysticism, East and West», πού δείχνει τήν οὐσιαστική ταυτότητα ἀνάμεσα στίς δυτικές θεϊστικές μυστικιστικές στάσεις.

νοῦσε κατά πολύ τίς ἀρμοδιότητες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ὅσοσο, γιά νά δείξουμε μέ συντομία τουλάχιστο μερικές ἀπό τίς κύριες ἀπόψεις τοῦ φαινομένου, προτείνω τά ἀκόλουθα σημεῖα:

1) Τό πρῶτο χαρακτηριστικό στοιχεῖο εἶναι νά ζεῖ *κα- νεῖς τήν ἐμπειρία τῆς ζωῆς σάν πρόβλημα*, σάν ἓνα «ἐρώ- τημα» πού ἀπαιτεῖ ἀπάντηση. Τό μή *χ* πρόσωπο δέν αἰ- σθάνεται μιά βαθιά, ἢ τουλάχιστο μιά συνειδητή, ἀνησυχία σχετικά μέ τίς ὑπαρξιακές ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς. Ἡ ζωή αὐτή καθαυτή δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα γι' αὐτόν. Δέν τόν ἀπασχολεῖ ἡ ἀνάγκη μιᾶς λύσης. Ἰκανοποιεῖται – τουλά- χιστο συνειδητά – μέ τό νά βρῖσκει τό νόημα τῆς ζωῆς στήν ἐργασία ἢ τή διασκέδαση ἢ τή φήμη ἢ τήν ἐξουσία ἢ ἀκόμη, ὅπως ὁ ἠθικός ἄνθρωπος, στό νά ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τή συνείδησή του. Γι' αὐτόν ἡ ἐγκόσμια ζωή ἔχει νόημα καί δέ νιώθει τόν πόνο τῆς ἀπομόνωσης του ἀπό τόν ἄν- θρωπο καί τή φύση, οὔτε τή φλογερή ἐπιθυμία νά ξεπερά- σει τήν ἀπομόνωσή του αὐτή.

2) Γιά τή *χ* ἐμπειρία ὑπάρχει μιά καθορισμένη ἱεραρχία ἀξιών. Ἡ ὑψηλότερη ἀξία εἶναι ἡ μέγιστη ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τῆς λογικῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς εὐσπλαχνίας καί τοῦ θάρρους τοῦ ἀτόμου. Ὅλες οἱ ἐγκόσμιες ἐπιτυχίες ὑποτάσσονται σ' αὐτές τίς ὑψιστες ἀνθρώπινες (ἢ πνευμα- τικές ἢ *χ*) ἀξίες. Αὐτή ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιών δέ συνεπάγε- ται τόν ἀσκητισμό. Δέν ἀποκλείει τίς ἐγκόσμιες ἀπολαύ- σεις καί χαρές, ἀλλά κάνει τήν ἐγκόσμια ζωή μέρος τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ καλύτερα, ἡ ἐγκόσμια ζωή διαποτί- ζεται ἀπό πνευματικούς σκοπούς.

3) Σχετική μέ τήν ἱεραρχία τῶν ἀξιών εἶναι μιά ἄλλη ἀποψη τῆς *χ* ἐμπειρίας. Γιά τό μέσο πρόσωπο, ἰδιαιτέρα σέ μιά ὑλιστική κουλτούρα, ἡ ζωή ἀποτελεῖ μέσο γιά σκοπούς διαφορετικούς ἀπό τό ἴδιο τό πρόσωπο. Οἱ σκοποὶ αὐτοὶ εἶναι: ἡ ἀπόλαυση, τό χρεῖμα, ἡ δύναμη, ἡ παραγωγή καί ἡ διανομή ἐμπορευμάτων κ.τ.τ. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δέ χρησιμο- ποιεῖται ἀπό ἄλλους γιά τούς σκοπούς τους, χρησιμοποιεῖ αὐτός τόν ἑαυτό του γιά τούς δικούς του. Καί στίς δυό

περιπτώσεις γίνεται μέσο. Για τό χ πρόσωπο, ὁ ἄνθρωπος εἶναι σκοπός καί ποτέ μέσο. Ἀκόμη, ὀλόκληρη ἡ στάση του πρὸς τὴ ζωὴ εἶναι μιὰ στάση στὴν ὁποία σέ κάθε γεγονός ἀντιδρᾷ μέ γνώμονα τό κατά πόσο βοηθάει στό μετασχηματισμό του πρὸς τὴ διεύθυνση νά γίνει περισσότερο ἄνθρωπινος. Εἴτε πρόκειται γιὰ τέχνη ἢ γιὰ ἐπιστήμη, γιὰ χαρὰ ἢ γιὰ λύπη, γιὰ ἐργασία ἢ γιὰ παιχνίδι, ὅτιδήποτε συμβαίνει ἀποτελεῖ κίνητρο γιὰ νά γίνει πιό ἰσχυρός καί πιό εὐαίσθητος. Αὐτό τό προτσές τοῦ ἀδιάκοπου ἐσωτερικοῦ μετασχηματισμοῦ καί τῆς συμμετοχῆς στὸν κόσμο κατά τὴν πράξη τῆς ζωῆς εἶναι ὁ σκοπός στὸν ὁποῖο ὑποτάσσονται ὅλοι οἱ ἄλλοι σκοποί. Ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἓνα ὑποκείμενο πού ἀντιτάσσεται στὸν κόσμο γιὰ νά τὸν ἀλλάξει. Βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο καί χρησιμοποιεῖ τὴν ὑπαρξή του μέσα στὸν κόσμο γιὰ τὸν ἀδιάκοπο αὐτομετασχηματισμό του. Ἔτσι ὁ κόσμος (ὁ ἄνθρωπος καί ἡ φύση) δέν εἶναι ἀντικείμενο πού στέκεται ἀντιμέτωπό του, ἀλλὰ μέσο, μέσα στό ὁποῖο ἀνακαλύπτει τὴν πραγματικότητά του καί τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου ὅλο καί πιό βαθιά. Οὔτε εἶναι ἓνα «ὑποκείμενο», τό ἐλάχιστο ἀτιμητο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς (ἓνα μόριο, ἓνα ἄτομο), οὔτε καί τό ἀνώτερο σκεπτόμενο ὄν τοῦ Ντεκάρετ, ἀλλὰ ἓνα ἐγὼ πού εἶναι ζωντανό καί ἰσχυρό ἀκριβῶς στό βαθμό πού παύει νά παραμένει αὐτό πού εἶναι, ἀλλὰ μετασχηματίζεται ἀντιδρώντας.

4) Εἰδικότερα, ἡ χ στάση μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ τούς ἀκόλουθους ὄρους: μιὰ ἐγκατάλειψη ἀπὸ τό ἄτομο τοῦ «ἐγὼ», τῆς ἀπληστίας του, καί μαζί μ' αὐτό τῶν φόβων του. Μιὰ ἐγκατάλειψη τῆς ἐπιθυμίας νά διατηρήσει τό «ἐγὼ» του σάν μιὰ ἀφθάρτη, ξεχωριστὴ ὄντοτητα. Τό νά ἀδειάζει κανεὶς τὸν ἑαυτό του γιὰ νά μπορέσει νά τὸν πληρώσει μέ τὸν κόσμο, νά ἀντιδρᾷ στὸν κόσμο, νά γίνεται ἓνα μαζί του, νά τὸν ἀγαπάει. Τό νά ἀδειάζει κανεὶς τὸν ἑαυτό του δέν ἐκφράζει παθητικότητα ἀλλὰ ἀνοιγμα. Πραγματικά, ἂν δέν μπορεῖ ἓνα ἄτομο νά ἀδειάσει τὸν ἑαυτό του, πῶς εἶναι δυνατό νά ἀντιδράσει στὸν κόσμο;

Πώς είναι δυνατό νά δει, νά ακούσει, νά αιστανθεί, νά αγαπήσει, αν είναι γεμάτο μέ τό ἐγώ του, αν ὀδηγεῖται ἀπό τήν ἀπλησία;*

5) Ἡ ἐμπειρία χ μπορεῖ ἐπίσης νά ὀνομαστεῖ ἐμπειρία ὑπερβατότητας. Ἄλλά καί δῶ πάλι θρῖσκουμε τό ἴδιο πρόβλημα ὅπως στήν περίπτωση τῆς λέξης «θρησκευτικός». Ἡ «ὑπερβατότητα» χρησιμοποιεῖται συμβατικά μέ τήν ἔννοια τῆς ὑπερβατότητας τοῦ Θεοῦ. Ἄλλά σάν ἀνθρώπινο φαινόμενο ἐννοοῦμε ὅτι τό ἄτομο ξεπερνάει (ὑπερβαίνει) τό ἐγώ, ἐγκαταλείποντας τή φυλακή τοῦ ἐγωισμοῦ καί τῆς ἀπομόνωσής του. Κατά πόσο ἐννοοῦμε ὅτι ἡ ὑπερβατότητα' αὐτή γίνεται πρός τήν κατεύθυνση τοῦ Θεοῦ, εἶναι θέμα κονσεπτουαλιστικῆς διαδικασίας. Ἡ ἐμπειρία εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἴδια, εἴτε ἀναφέρεται στό Θεό εἴτε ὄχι.

Τῆ χ ἐμπειρία, θεϊστική ἢ ὄχι, χαρακτηρίζει ἡ μείωση καί, στήν πληρέστερη μορφή της, ἡ ἐξαφάνιση, τοῦ ναρκισσισμοῦ. Γιά νά εἶμαι ἀνοιχτός στόν κόσμο, γιά νά ξεπεράσω τό ἐγώ μου, πρέπει νά μπορῶ νά περιορίσω ἢ νά ἐξαφανίσω τό ναρκισσισμό μου. Πρέπει ἀκόμα νά ἐγκαταλείψω ὅλες τίς μορφές τῆς αἰμομικτικῆς προσήλωσης καί τῆς ἀπλησίας. Πρέπει νά ξεπεράσω τίς καταστροφικές καί τίς νεκρόφιλες τάσεις μου. Πρέπει ἀκόμα νά ἔχω τό κριτήριο γιά νά μπορῶ νά κάνω διάκριση ἀνάμεσα σέ μιά ψεύτικη χ ἐμπειρία, πού ἔχει τίς ρίζες της στήν ὑστερία καί σ' ἄλλες μορφές ψυχικῆς ἀσθένειας, καί στή μὴ παθολογική ἐμπειρία τῆς ἀγάπης καί τῆς ἔνωσης. Πρέπει νά ἔχω μιά ἀντίληψη τῆς ἀληθινῆς ἀνεξαρτησίας, πρέπει νά εἶμαι ἰκανός νά κάνω διάκριση ἀνάμεσα στή λογική καί τήν παράλογη ἐξουσία, ἀνάμεσα στήν ἰδέα καί τήν ἰδεολογία, ἀνά-

* Αὐτό τό εἶδος ἀδειάσματος εἶναι ὀλότελα διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού ὁ ψυχαναλυτής θά μπορούσε νά ὀνομάσει «δεκτικότητα». Ἡ δεκτικότητα εἶναι παθητική. Τό ἀδειασμα εἶναι ἐνεργητικό – ὅπως ἡ ἀναπνοή εἶναι ἐνεργητική καθώς καί ἡ ἐκπνοή. Βλ. τό θαυμάσιο ἔργο τοῦ Ἔρνεστ Σάχτελ, «Μεταμόρφωση» (Νέα Ὑόρκη: Basic Books, 1959) σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς ἐνεργητικότητας καί τῆς παθητικότητας.

μεσα στην προθυμία να υποφέρω για τις πεποιθήσεις μου και τό μαζοχισμό.*

Από τις παραπάνω σκέψεις προκύπτει ότι η ανάλυση της χ έμπειρίας μετατίθεται από τό επίπεδο της θεολογίας στό επίπεδο της ψυχολογίας και ιδιαίτερα της ψυχανάλυσης. Πρώτα απ' όλα, επειδή είναι απαραίτητο να γίνει ή διαφοροποίηση ανάμεσα στή συνειδητή σκέψη και στή συναισθηματική έμπειρία πού μπορεί ή όχι να εκφράζεται μέ την κατάλληλη κονσεπτουαλιστική διαδικασία. Δεύτερο, επειδή ή ψυχαναλυτική θεωρία επιτρέπει να κατανοούμε τις άσυνείδητες εκείνες έμπειρίες πού χαρακτηρίζουν τή χ έμπειρία, ή, από τό άλλο μέρος, εκείνες πού είναι αντίθετες σ' αυτή ή πού της φράζουν τό δρόμο. Χωρίς την κατανόηση των άσυνείδητων προτσές, είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε τό σχετικό και συχνά συμπτωματικό χαρακτήρα των συνειδητών μας σκέψεων. Όστόσο, για να κατανοήσουμε τή χ έμπειρία, ή ψυχανάλυση πρέπει να διευρύνει τό νοητικό της πλαίσιο πέρα από τά όρια πού καθόρισε ό Φρόυντ. Τό κεντρικό πρόβλημα του ανθρώπου δέν είναι τό πρόβλημα της λήμπιντό του. Είναι τό πρόβλημα των σύμφυτων μέ την ύπαρξή του αντιφάσεων, της απομόνωσής του, της άλλοτριωσής του, των δεινών του, του φόβου του μπροστά στην έλευθερία, της επιθυμίας του για ένότητα, της ικανότητάς του για μίσος και καταστροφή, της ικανότητάς του για αγάπη και ένότητα.

Μέ δυό λόγια, χρειαζόμαστε μιá έμπειρική ψυχολογική ανθρωπολογία πού να μελετάει τή χ και τή μή χ έμπειρία σάν έμπειρικά ανθρώπινα φαινόμενα, ανεξάρτητα από την κονσεπτουαλιστική διαδικασία. Μιá τέτια σπουδή μπορεί να όδηγήσει στην έπιβολή της ύπεροχής του χ τρόπου λο-

* Βλ. Ε. Φρόμ: «Η Καρδιά του Άνθρώπου», όπου έχω αναλύσει λεπτομερειακά τά φαινόμενα αυτά, ιδιαίτερα τό σύνδρομο του κακού (ή της παρακμής), της νεκροφιλίας (της αγάπης του θανάτου), της συμβιοτικής, αίμομκτικής προσήλωσης, και του κακώθη ναρκισσισμού. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ό Μαϊμονίδης θεωρούσε τή φυσική και πνευματική υγεία σάν απαραίτητες προϋποθέσεις για έναν προφήτη.

γικά, όπως ήδη έχει κάνει ο Βούδας μεθοδολογικά. Και ενώ ο Μεσαίωνας προσπαθούσε να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού με φιλοσοφικά και λογικά επιχειρήματα, στο μέλλον μπορεί να καταβληθούν προσπάθειες για τη σκιαγράφηση της ουσιαστικής ορθότητας του χ τρόπου πάνω στη βάση μιας υψηλά αναπτυγμένης ανθρωπολογίας.

Συνοψίζοντας την κύρια γραμμή σκέψης αυτού του κεφαλαίου: Η ιδέα του Ένός Θεού εκφράζει μία νέα απάντηση για τη λύση των αντιφάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος μπορεί να γίνει ένα με τον κόσμο, όχι με τό να υποχωρήσει στην προανθρώπινη κατάσταση, αλλά με την πλήρη ανάπτυξη των ειδικά ανθρώπινων ιδιοτήτων του: της αγάπης και της λογικής. Η λατρεία του Θεού είναι πρώτ' απ' όλα η άρνηση της ειδωλολατρίας. Η έννοια του Θεού διαμορφώθηκε αρχικά σύμφωνα με τις πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις ενός πατριαρχικού άρχηγού ή βασιλιά. Η εικόνα αυτή εξελίχθηκε στη συνέχεια στην εικόνα ενός συνταγματικού μονάρχη που αναλαμβάνει την υποχρέωση απέναντι στον άνθρωπο να τηρήσει τις αρχές του: την αγάπη και τη δικαιοσύνη. Γίνεται ο ανώνυμος Θεός, ο Θεός σχετικά με τον οποίο δεν είναι δυνατό να οριστεί καμιά ιδιότητα της ουσίας του. Αυτός ο χωρίς ιδιότητες Θεός, που λατρεύεται «έν σιωπή», έπαψε να είναι αυταρχικός Θεός. Ο άνθρωπος πρέπει να είναι ολόπλευρα ανεξάρτητος, και αυτό σημαίνει ανεξάρτητος ακόμα και απέναντι στο Θεό. Στην «αποφατική θεολογία», καθώς και στο μυστικισμό, βρίσκουμε τό ίδιο επαναστατικό πνεύμα ελευθερίας που χαρακτηρίζει τό Θεό της επανάστασης ενάντια στην Αίγυπτο. Δέ θα μπορούσα να εκφράσω τό πνεύμα αυτό καλύτερα από τον Μάγιστρο Έχαρτ:

Πώς είμαι άνθρωπος
αυτό τό μοιράζομαι με όλους τούς ανθρώπους.
Πώς βλέπω και ακούω και
πώς τρώω και πίνω

είναι κάτι πού τό κάνουν δμοια όλα τά ζῶα.
Ἐλλά πῶς εἶμαι Ἐγώ αὐτό εἶναι δικό μου
καί ἀνήκει σέ μένα
καί σέ κανένα ἄλλον ἄνθρωπο
οὔτε ἄγγελο οὔτε στό Θεό
παρά στό βαθμό πού εἶμαι ἕνα μέ Αὐτόν.*

* «Ἀποσπάσματα» (ἡ μετάφραση τοῦ Ε. Φρόμ).

III 'Η Έννοια του ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Ἡ πῶς θεμελιακή δήλωση τῆς Βίβλου σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει γίνει κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ. «Καί εἶπεν ὁ Θεός, "Ἄς κάμωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμῶν, καθ' ὁμοίωσιν ἡμῶν· καί ἕξ ἐξουσιάξῃ ἐπὶ τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καί ἐπὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καί ἐπὶ τῶν κτηνῶν καί ἐπὶ πάσης τῆς γῆς καί ἐπὶ παντός ἔρπετου ἔρποντος ἐπὶ τῆς γῆς." Καί ἐποίησεν ὁ Θεός τόν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἑαυτοῦ· κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν· ἄρσεν καί θήλυ ἐποίησεν αὐτούς.» (Γένεσις, Α': 1-28).^{*} Δέ γεννιέται ζήτημα γιά τὴν ἔμφαση ποὺ δίνει ἡ ἀφήγησις στό σημεῖο αὐτό. Χρησι-

* Οἱ Ἑβραῖοι σοφοὶ συναντοῦσαν κάποια δυσκολία στό νά ἐξηγήσουν τὴ χρήση τοῦ πληθυντικοῦ στὴν πρότασις «Ἄς κάμωμεν ἄνθρωπον...», ὅπου, ἀντίθετα μέ τὰ ὅσα ἰσχύουν γενικά, τὸ ὑποκείμενο, ὁ Θεός (Ἐλοχ(μ), ποὺ εἶναι ἐνικός, συνδέεται μέ τόν πληθυντικὸ τύπο τοῦ ρήματος «Ἄς ποιήσωμεν» (ναασέ). Φυσικὰ ἐπιδίωκαν νά ἀποκρούσουν κάθε ὑπόφρασις πῶς στή διατύπωσις αὐτὴ θά μπορούσε νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ Θεοῦ. Τὸ σχόλιο τοῦ Ρασί εἶναι: «Αὐτὸ μᾶς διδάσκει τὴ μετριοφροσύνη τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος ἐγενε καθ' ὁμοίωσι τῶν ἀγγέλων, πῆρε πρῶτα τὴ συμβουλή τους, ἀδιάφορο ἂν αὐτὸ μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι σημαίνει πῶς ἔκανε τόν ἄνθρωπο μέ τὴ βοήθειά τους. Μ' αὐτὸ ἡ Γραφή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἀνώτερος θά πρέπει πάντα νά συμβουλευεταί καί νά παίρνει τὴν ἀδεια ἀπὸ τόν κατώτερο». Ἡ ἰδέα τοῦ Ρασί πῶς ὁ Θεός συμβουλευτήκε τοὺς ἀγγέλους εἶναι ἐκπληκτικὴ ἂν θεωρήσουμε ὅτι εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντίθετη μέ τὸ πνεῦμα τῆς βιβλικῆς ἀφήγησις, στὴν ὁποία ὁ Θεός παρουσιάζεται σίγουρα ὡς ἀπολυταρχι-

μποιοῖ δυό ἐκφράσεις, «εἰκόνα» καί «ὁμοίωση», καί κατόπιν ἐπαναλαμβάνει στὸν ἐπόμενον στίχο τὴν ἴδια ἀποψη. Ἡ διβλική ἐκθεση δὲν ἀναφέρει μόνο ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γίνεῖ κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐκφράζει ἀμέσως παρακάτω τὸ φόβο τοῦ Θεοῦ μήπως ὁ ἄνθρωπος γίνεῖ ὁ ἴδιος Θεός. Ὁ φόβος αὐτὸς δηλώνεται καθαρά στὴ Γένεση, Γ': 22-23. Ὁ ἄνθρωπος ἔφαγε ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς γνώσης. Δὲν πέθανε, ὅπως σωστά εἶχε προβλέψει τὸ φίδι. Ἐγινε κι αὐτὸς σάν Θεός. Μόνο ἡ θνησιμότητα τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ Θεό. Φτιαγμένος κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ὄντας σάν Θεός, δὲν εἶναι Θεός. Γιὰ νὰ μὴ συμβεῖ κάτι τέτιο, ὁ Θεός διώχνει τὸν Ἀδάμ καί τὴν Εὔα ἀπὸ τὸν Παράδεισο. Τὸ φίδι, πού εἶπε «καὶ θέλετε εἶσθαι ὡς θεοί», εἶχε δίκιο.

Ὅτι ὁ ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ γίνεῖ σάν τὸ Θεό, καί ὅτι ὁ Θεός τὸν ἐμποδίζει νὰ πετύχει αὐτὴ του τὴν ἐπιδίωξη, ἀποτελεῖ πιθανότατα ἀρχαῖκό μέρος τῆς ἀφήγησης. Ὡστόσο οἱ διάφοροι ἐπιμελητές δὲν τὸ διαγράψανε καί θὰ πρέπει νὰ εἶχαν τὸ λόγο τους. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους εἶναι ἴσως ὅτι ἤθελαν νὰ τονίσουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι Θεός, καί οὔτε μπορεῖ νὰ γίνεῖ Θεός. Μπορεῖ νὰ γίνεῖ σάν τὸ Θεό, μπορεῖ νὰ μιμηθεῖ τὸ Θεό, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε. Πραγματικά, ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς μίμησης τοῦ Θεοῦ (*imitatio Dei*), τῆς προσέγγισης τοῦ Θεοῦ, ἀπαιτεῖ σάν προϋπόθεση νὰ ἔχει γίνεῖ ὁ ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ.

Στὴ Βίβλο ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς προσέγγισης τοῦ Θεοῦ ἐκφράζεται μέ τὴ δήλωση: «Καὶ ἐλάλησε Κύριος πρὸς τὸν Μωϋσῆν, λέγων, Λάλησον πρὸς πᾶσαν τὴν συναγωγὴν τῶν

κὸς ἡγεμόνας πού δὲ συμβουλευέται κανέναν. Ὁ Ραοὶ ὁμοῦ ἐκφράζει ἐδῶ μὴ πιά κατοπινὴ ἐξέλιξη, ὅταν ὁ Θεός δὲν εἶναι πιά ὁ ἀπολυταρχικός ἡγεμόνας, καί πού τὴ βρίσκουμε σὲ δηλώσεις πού λένε πῶς ὁ Θεός συμβουλευέται τὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ κυβερνήσει τὸν κόσμον (βλ. Σανχεντρίν 386). Στὴν ἀρχαιότερη παραλλαγή (J) τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἰδέα πῶς ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ ἀναφέρει: «Καὶ ἔπλασεν Κύριος ὁ Θεός τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ χώματος ἐκ τῆς γῆς· καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τοὺς μυκτῆρας αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς καὶ ἐγενεν ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζώσαν» (Γένεσις, Β': 7).

υϊών Ἰσραήλ καί εἰπέ πρὸς αὐτούς, Ἅγιοι θέλετε εἶσθαι· διότι ἅγιος εἶμαι ἐγὼ Κύριος ὁ Θεὸς σας.» (Λευιτικόν, ΙΘ': 1-2).^{*} Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ἔννοια «ἅγιος» (καντός) ἐκφράζει τὴν οὐσιαστικὴ ἐκείνη ιδιότητα τοῦ Θεοῦ πού τὸν κάνει νά ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὴν ιδιότητα πού στά πρωτόγονα στάδια τῆς θρησκείας ἔκανε τὸ Θεὸ ταμποῦ καὶ ἀπλησίαστο, γίνεται φανερό ὅτι ἡ φράση πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά εἶναι κι αὐτός «ἅγιος»^{*} σημειώνει ἓνα πολὺ σημαντικὸ βῆμα ἐξέλιξης. Στούς προφήτες, ἀπὸ τὸν Ἀμώσ καὶ ὕστερα, συναντᾶμε τὴν ἴδια ἔννοια. Αὐτὸ πού πρέπει νά κάμει ὁ ἄνθρωπος εἶναι νά ἀποκτήσει καὶ νά ἀσκεῖ τίς ἴδιες ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν τὸ Θεό: τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀγάπη (ραχαμίμ). Ὁ Μιχαίας διατύπωσε τὴν ἀποψη αὐτὴ πολὺ καθαρά: «Αὐτός σοὶ ἔδειξεν, ἄνθρωπε, τί τὸ καλόν· καὶ τί ζητεῖ ὁ Κύριος παρὰ σοῦ, εἰμή νά πράττης τὸ δίκαιον καὶ νά ἀγαπᾶς ἔλεος καὶ νά περιπατῆς ταπεινῶς μετὰ τοῦ Θεοῦ σου;» (Μιχαίας, Στ': 8). Στὴ διατύπωση αὐτὴ βρίσκουμε μιὰ ἀκόμη εἰκόνα τῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό Θεὸ καὶ στόν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι Θεός, ἀν δμως ἀποκτήσει τίς ιδιότητες τοῦ Θεοῦ, δέν εἶναι ὑπὸ τὸ Θεό, ἀλλὰ βαδίζει μαζί του.

^{*} Βλ. τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἀποφατικὴ θεολογία τοῦ Μαιμον(ιδ)η πού ἀναφέρεται στίς ιδιότητες τοῦ εἶναι, καὶ ὅχι στίς ιδιότητες τῆς δράσης. Διαπιστώνουμε ὅτι ἡ στάση αὐτὴ ὑπῆρχε ἀπὸ παλιὰ στό Ταλμούδ μέ τὴν ἀκόλουθη ἀφήγηση: «Κάποιος (ἀναγνώστης) πῆγε μπροστά στό ραβῖνο Χανινά καὶ τοῦ εἶπε: "ὦ Θεέ, μέγαλε, ἰσχυρέ, φοβερέ, μεγαλόπρεπε, παντοδύναμε, τρομερέ, ἀφοβε, σίγουρε καὶ τιμημένε." Ἐκεῖνος (ὁ ραβῖνος Χανινά) περίμενε νά τελειώσει, καὶ ὅταν τελείωσε τοῦ εἶπε: Τέλειωσες τούς ὕμνους πρὸς τὸν Κύριό σου; Σέ τί μᾶς χρειάζονται διὰ αὐτά; Ἀκόμα καὶ τὰ τρεῖς ὕμνολογήματα πού λέμε (μεγάλος, ἰσχυρός καὶ φοβερός – στήν πρώτη εὐλογία –) ἂν ὁ δάσκαλός μας Μωυσῆς δέν τὰ εἶχε ἀναφέρει στό Νόμο, καὶ ἂν οἱ ἄνδρες τῆς μεγάλης Συναγωγῆς δέν τὰ εἶχαν περάσει στό Τεφιλλά, δέ θά μπορούσαμε νά τὰ ἀναφέρουμε» (Μπερακότ 336).

☆ Βλ. τὰ σχόλια γιὰ τὸ καντός στό ἔργο τοῦ Χάρρις Χ. Χίρσμπουργκ «Ἑβραϊκὸς Οὐμανισμός» («Hebrew Humanism», Λὸς Ἄντζελες, Καλιφόρνια, California Writers, 1964). Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μιὰ θαναμαστή καὶ ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση πολλῶν προβλημάτων τοῦ ἑβραϊκοῦ οὐμανισμοῦ.

Ἡ ἴδια ἰδέα τῆς μίμησης τοῦ Θεοῦ περιέχεται στή ραβινική φιλολογία τῶν πρώτων αἰώνων μετά τήν καταστροφή τοῦ Ναοῦ. «“Νά περιπατῆτε εἰς πάσας τὰς ὁδοὺς αὐτοῦ” (Δευτερονόμιον, ΙΑ΄: 22)... Ποιοὶ εἶναι οἱ δρόμοι τοῦ Θεοῦ; Ὅπως ἀναφέρεται (Ἔξοδος, ΛΔ΄: 6) “Κύριος ὁ Θεὸς οἰκτιρῶν καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ ἀληθινός, φυλάττων ἔλεος εἰς χιλιάδας, συγχωρῶν ἀνομίαν καὶ παράβασιν καὶ ἁμαρτίαν, καὶ οὐδὲν ἄθωόντων τὸν ἔνοχον”. Καὶ ἀναφέρει (Ἰωήλ, Β΄: 32) “Καὶ πᾶς ὅστις ἐπικαλεσθῆ (ἀποκαλέσει τὸν ἑαυτό του μὲ) τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, θέλει σωθῆ”. Μά πῶς εἶναι δυνατό γιὰ τὸν ἄνθρωπον νά ἐπικαλεσθῆ (ἀποκαλέσει τὸν ἑαυτό του μὲ) τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ; Ὅπως ὁ Θεὸς ἀποκαλεῖται οἰκτιρῶν καὶ ἐλεήμων, νά εἶσαι καὶ σύ τὸ ἴδιο οἰκτιρῶν καὶ ἐλεήμων καὶ νά χορηγῆς δῶρα στὸν καθένα χωρὶς νά περιμένεις ἀνταπόδοση. Ὅπως ὁ Θεὸς ἀποκαλεῖται δίκαιος... νά εἶσαι καὶ σύ δίκαιος. Ὅπως ὁ Θεὸς ἀγαπάει, ἔτσι νά ἀγαπᾶς καὶ σύ».

Ὅπως τονίζει ὁ Χέρμαν Κοέν, οἱ ιδιότητες τοῦ Θεοῦ, πού ἀπαριθμοῦνται στήν Ἔξοδο, ΛΔ΄: 6, 7, μετατράπηκαν σέ κανόνες τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. «Μόνο τὰ ἀποτελέσματα τῆς οὐσίας του», λέει ὁ Κοέν, «ἐπιθυμεῖ ὁ Θεὸς νά ἀποκαλύψει στὸν Μωυσή, καὶ ὄχι τήν ἴδια τὴν οὐσία του».*

Πῶς προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νά μιμηθεῖ τίς πράξεις τοῦ Θεοῦ;

Ἐφαρμόζοντας τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, τὸ «νόμο» του. Ὅπως θά προσπαθῆσω νά δείξω σέ ἓνα κατοπινὸ κεφάλαιο, αὐτὸ πού λέγεται νόμος τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ μέρη. Τὸ ἓνα μέρος, πού συνιστᾶ τὸ κέντρο τῆς προφητικῆς διδασκαλίας, ἀποτελεῖται ἀπὸ κανόνες δράσης πού ἐκφράζουν καὶ ἀποφέρουν ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη. Ἡ

* Χ. Κοέν: «Die Religion der Vernunft» (σελ 110) (ὑπογραμμίσεις τοῦ Ε. Φ).

ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων, ἡ παροχή τροφῆς στοὺς πεινασμένους, ἡ παροχή βοήθειας στοὺς ἀδύναμους, εἶναι οἱ συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενοι κανόνες σωστῆς δράσης πού κηρύσσουν οἱ προφῆτες. Ἡ Βίβλος καὶ ἡ ραβινική παράδοση ἔχουν συμπληρώσει τοὺς γενικοὺς αὐτοὺς κανόνες μέ ἑκατοντάδες εἰδικούς νόμους, ἀπό τῆ βιβλική ἀπαγόρευση τῆς εἰσπραξῆς δανειακοῦ τόκου ὡς τῆ ραβινική ἐντολή νά ἐπισκεπτόμαστε τοὺς ἀσθενεῖς, ὄχι ὁμως καὶ τὸν ἐχθρό μας πού ἀσθενεῖ, γιατί μπορεῖ νά τὸν κάνουμε νά βρεθεῖ σέ ἀμηχανία.

Ἡ μίμηση τοῦ Θεοῦ ἐνεργώντας ὅπως ἐνεργεῖ ὁ Θεός σημαίνει νά γινόμαστε ὁλοένα καὶ περισσότερο ὅπως ὁ Θεός. Ταυτόχρονα σημαίνει νά γνωρίζουμε τὸ Θεό. «Ἐτσι, τὸ νά γνωρίζουμε τοὺς δρόμους τοῦ Θεοῦ σημαίνει νά γνωρίζουμε καὶ νά ἀκολουθοῦμε στὴν πράξη τὴ συμπεριφορά Του μέ τοὺς ἀνθρώπους, τίς καθολικὲς ἀρχές Του δικαιοσύνης, ἀπεριόριστης ἀγάπης, παναγαθότητας καὶ ἐλεημοσύνης».*

Στὴν παράδοση ἀπὸ τῆ Βίβλο στὸν Μαιμονίδη, ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὁμοίωση μέ τὸ Θεό σημαίνει τὴ μίμηση τῶν πράξεων τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ νά μὴ γνωρίζουμε ἢ τὸ νά μὴν κάνουμε συλλογισμούς σχετικά μέ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Ὅπως τὸ θέτει ὁ Χέρμαν Κοέν: «Τὴ θέση τοῦ εἶναι τὴν παίρνει ἢ δράση. Τὴ θέση τῆς αἰτιότητας τὴν παίρνει ὁ σκοπός».* Μποροῦμε ἐπίσης νά ποῦμε, ὅτι ἡ θεολογία παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὴ μελέτη τοῦ νόμου· ἡ θεώρηση σχετικά μέ τὸ Θεό στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἐπίσης γιατί ἡ μελέτη τῆς Βίβλου καὶ τοῦ Ταλμούδ ἀναδειχτήκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα θρησκευτικὰ καθήκοντα.

Ἡ ἴδια ἰδέα ἐκφράζεται σέ μιὰ ραβινικὴ ἔννοια πού λέει ὅτι ἡ παραβίαση τοῦ νόμου σημαίνει τὴν ἀρνηση τοῦ Θε-

* A. Μπούεγλερ: «Studies in Sin and Atonement in the Rabbinic Literature of the First Century» (Λονδίνο: Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Ὁξφόρδης, 1928), σελ. 358.

☆ X. Κοέν, στό παραπάνω, σελ. 109.

οὔ. Ἔτσι διαβάζουμε: «Ὡστε μπορείτε νά μάθετε διτι ἐκεῖνοι πού δανείζουν χρήματα μέ τόκο κοφρὶν μπεικάρ, ἀρνιῶνται τή “θεμελιακή ἀρχή”».* Ὅ,τι ἰσχύει γιά τόν ἔντοκο δανεισμό ἰσχύει καί γιά τό ψέμα. Ἔτσι ὁ ραβῖνος Χανινά μπέν Χανινάι, σχολιάζει τό Λευιτικό Στ΄: 2 (Ἐάν τις ψευσθῆ πρὸς τόν πλησίον αὐτοῦ) μέ τοῦτα τά λόγια: «Κανέννας δέν ψεύδεται στόν πλησίον του χωρὶς νά ἀρνιέται “τῆ θεμελιακή ἀρχή”».* Ὅπως τονίζει ὁ Μπούεχλερ, «Ὁ Δημιουργός», ἡ «θεμελιακή ἀρχή», καί ὁ ἐντολοδότης εἶναι συνώνυμα μέ τό Θεό.*

Ὅσα περιγράψαμε ὡς τώρα ἀντιπροσωπεύουν τήν κύρια γραμμὴ τοῦ διβλικοῦ καί ραβινικοῦ πνεύματος: ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνει σάν τό Θεό, ἀλλά δέν μπορεῖ νά γίνει Θεός. Ἀξίζει ὁμως σίγουρα νά σημειωθεῖ διτι ὑπάρχουν ραβινικές δηλώσεις πού ἐξυπονοοῦν διτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στό Θεό καί τόν ἄνθρωπο μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ. Μιά δήλωση πού ἐκφράζει τήν ἰδέα πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνει δημιουργός τῆς ζωῆς, ὅπως ὁ Θεός, βρῖσκεται στά ἀκόλουθα: «Ὁ Ραμπά εἶπε: Ἄν οἱ δίκαιοι τό ἐπιθυμοῦν, μποροῦν (ζώντας μιά ζωὴ ἀπόλυτης ἀγνότητος) νά εἶναι δημιουργοί, γιατί ἔχει γραφεῖ: “ἀλλά αἱ ἀνομίαι σας ἔβαλον χωρίσματα μεταξύ...”» (Ἡσαΐας, ΝΘ΄: 2). (Ὁ Ραμπά ἐξηγεῖ τό ἔβραϊκό «μαβεντιλίμ» μέ τήν ἔννοια τοῦ «ξεχωρίζω», «διακρίνω» καί ἀπό τούς ἑβδομήντα ἔχει ἀποδοθεῖ «διστώσι». Χωρὶς ὁμως τίς ἀνομίαι τους, ἡ δύναμή τους θά εἶναι ἴση μέ τῆ δύναμη τοῦ Θεοῦ καί θά μποροῦν νά δημιουργήσουν ἕνα κόσμον). Ὁ Ραμπά δημιούργησε ἕναν ἄνθρωπο καί τόν ἔστειλε στό ραβῖνο Ζερά. Ὁ ραβῖνος Ζερά τοῦ μίλησε ἀλλά δέν πῆρε ἀπάντηση. Ἔτσι τοῦ εἶπε: «Εἶσαι δημιούργημα μάγων. Γίνε πάλι σκόνη». (Σανχεντρίν 656).

* Τοσεφτά Μπάμπα Μετζία 6,17. Τό ἀναφέρει ὁ Α. Μπούεχλερ, στό παραπάνω, σελ. 104.

☆ Τοσεφτά Σεμπουώθ 3,6. Τό ἀναφέρει ὁ Α. Μπούεχλερ, στό ἴδιο, σελ. 105.

★ Α. Μπούεχλερ, στό ἴδιο, σελ. 105.

Ένα άλλο ταλμουδικό ρητό αναφέρει ότι ο άνθρωπος δεν είναι ικανός να είναι Θεός, αλλά να είναι ίσος με το Θεό, να μοιράζεται μαζί του τη διακυβέρνηση του κόσμου. Έρμηνεύοντας το στίχο από τον Δανιήλ που μιλεί για «θρόνους», το Ταλμούδ αναφέρει: «Ένας (θρόνος) ήταν για κείνον και ένας για τον Δαβίδ (τό μεσσία): αυτή είναι η άποψη του ραβίνου 'Ακίμπα. 'Ο ραβίνος Χοζέ διαμαρτυρήθηκε: 'Ως τότε θά βεηλώνεις τον Σεκινάχ (μιά άποψη του Θεού, ισχυριζόμενος ότι στο πλευρό του κάθεται μιά ανθρώπινη ύπαρξη;)» (Σανχεντρίν 386). Ένώ άργότερα διατυπώθηκε η άποψη ότι ο ραβίνος 'Ακίμπα έρμήνευε ότι οι δύο θρόνοι ήταν οι θρόνοι του έλέους και της δικαιοσύνης αντίστοιχα, η άποψη που αποδίνεται σέ μιά από τις μεγαλύτερες φυσιογνωμίες του 'Ιουδαιισμού, σύμφωνα με την όποία δίπλα στό θρόνο του Θεού κάθεται ένας άνθρωπος έχει μεγάλη σημασία, έστω κι άν ό 'Ακίμπα δεν αντιπροσωπεύει την παραδοσιακή άποψη με τη δήλωσή του. 'Εδώ ό άνθρωπος (γιατί στην έβραϊκή παράδοση ό μεσσίας είναι άνθρωπος και τίποτε περισσότερο από άνθρωπος) κυβερνά τον κόσμο μαζί με τό Θεό.*

Είναι φανερό ότι ούτε η άποψη του ραβίνου 'Ακίμπα ότι ό μεσσίας κάθεται σέ ένα θρόνο δίπλα στό Θεό, ούτε η άποψη του Ραμπά ότι μόνο άν ό άνθρωπος ήταν όλοκληρωτικά καθάρος θά μπορούσε να δημιουργήσει ζωή, όπως ό Θεός, άποτελούν καθόλου επίσημες άπόψεις του 'Ιουδαιισμού. Τό γεγονός όμως ότι δύο από τούς μεγαλύτερους ραβίνους δασκάλους μπόρεσαν να ξεστομίσουν τέτιες «βλαστήμιες» δείχνει την ύπαρξη μιās παράδοσης που συνδέεται με τό κύριο ρεύμα της έβραϊκής σκέψης: ό άνθρωπος, άν και θνητός και κατεχόμενος από τη σύγκρουση άνάμεσα στη θεϊκή και τη γήινη άποψή του, είναι ώστόσο ένα άνοιχτό σύστημα και μπορεί να έξελιχτεί ως τό σημείο

* Θά μπορούσε κανείς να ποτέπει πώς η παράδοση στην όποία έχει τίς ρίζες της η δήλωση του ραβίνου 'Ακίμπα άποτελεί τη βάση της έτερόδοξης χριστιανικής υλοθειακής έννοιας του Χριστού και ανθρώπου που υλοθетήθηκε από τό Θεό, και κάθισε στά δεξιά του. Στην έβραϊκή παράδοση δεν ύπάρχει υλοθεία.

νά μοιραστεί μαζί με τό Θεό τή δύναμη καί τήν ικανότητα δημιουργίας. Ἡ παράδοση αὐτή βρῆκε τή θαυμαστή ἔκφρασή της στόν Ψαλμό Η': «Σύ δέ ἔκαμες αὐτόν (τόν ἄνθρωπο) ὀλίγον τι κατώτερον τῶν ἀγγέλων (ἢ θεῶν. Στά ἔβραϊκά ἐλοχίμ)».

Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται σάν νά δημιουργήθηκε ὁμοιος μέ τό Θεό, μέ μιά ικανότητα ἐξέλιξης πού τά δριά της δέν καθορίζονται. «Ὁ Θεός», παρατήρησε ἕνας χασιδικός δάσκαλος, «δέ λέει ὅτι “ἦταν καλό” μετά τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό φανερώνει ὅτι, ἐνῶ τά ζῶα καί ὄλα τά ἄλλα δόθηκαν σέ τελειωτική μορφή μετά τή δημιουργία τους, ὁ ἄνθρωπος δέ δόθηκε σέ τελειωτική μορφή». Αὐτός τοῦτος ὁ ἄνθρωπος, καθοδηγούμενος ἀπό τό λόγο τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐκφράζεται στό Τορά καί στούς προφήτες, εἶναι ὁ μόνος πού μπορεῖ νά ἀναπτύξει τήν ἐγγενή φύση του στό προτσές τῆς ἱστορίας.

Ποιά εἶναι ἡ φύση αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης;

Ἡ οὐσία της βρῖσκεται στήν ἀποκοπή τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τούς αἰμομικτικούς* δεσμούς μέ τό αἷμα καί τό ἔδαφος καί τή μετάβασή του στήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἐλευθερία. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ αἰχμάλωτος τῆς φύσης, ἀπελευθερώνεται μέ τό νά γίνει ὀλοκληρωτικά ἀνθρώπινος. Μέ τή βιβλική καί τήν κατοπινή ἔβραϊκή ἀποψη, ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀνεξαρτησία εἶναι οἱ σκοποί τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης, καί ἐπιδίωξη τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας εἶναι ἡ συνεχῆς διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀτόμου ἀπό τά δεσμά πού κρατοῦν δεμένο τόν ἄνθρωπο μέ τό παρελθόν, μέ τή φύση, μέ τό γένος, μέ τά εἶδωλα.

Ὁ Ἀδάμ καί ἡ Εὐά στήν ἀρχή τῆς ἐξέλιξής τους εἶναι δεμένοι μέ τό αἷμα καί τό ἔδαφος. Εἶναι ἀκόμα «τυφλοί». Ἀλλά «τά μάτια τους ἀνοίγουν» ὅταν ἀποκτοῦν τή γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Μ' αὐτή τή γνώση ἡ ἀρχική ἀρμονία μέ τή φύση κόβεται. Ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει τό προτσές τῆς ἐξατομίκευσης καί ἀποκόβει τούς δεσμούς μέ τή

* Μέ τόν ὄρο «αἰμομικτικός» δέν ἐννοῶ κατά πρῶτο λόγο σεξουαλικό, ἀλλά οὐσιαστικά συναισθηματικό δεσμό μέ τή μητέρα καί τή φύση.

φύση. Στην πραγματικότητα ο άνθρωπος και η φύση γίνονται εχθροί, για να μη συμφιλιωθούν και πάλι παρά μόνο όταν ο άνθρωπος γίνει ολοκληρωτικά ανθρώπινος. Μέ το πρώτο αυτό βήμα της αποκοπής των δεσμών ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, αρχίζει η ιστορία – και η αλλοτρίωση. Όπως είδαμε, δεν πρόκειται για το μύθο της «πτώσης» του ανθρώπου, αλλά για την άφύπνισή του, και κατά συνέπεια για την άπαρχή της ανόδου του.

Αλλά ακόμη και πριν από το μύθο της εκδίωξης από τον Παράδεισο (πού συμβολίζει τη μητέρα της μητέρας), το βιβλικό κείμενο – χρησιμοποιώντας μη συμβολική γλώσσα – διακηρύσσει την ανάγκη της αποκοπής του δεσμού με τον πατέρα και τη μητέρα: «Διά τούτο θέλει αφήσει ο άνθρωπος τον πατέρα αυτού και την μητέρα αυτού, και θέλει προσκολληθή εις την γυναίκα αυτού· και θέλουσιν εἶσθαι οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν» (Γένεσις, Β': 24). Το νόημα αυτής της περικοπής είναι ολοφάνερο: προϋπόθεση για την ένωση του άντρα με τη γυναίκα αποτελεί η αποκοπή των πρωταρχικῶν δεσμῶν με τούς γονεῖς του, να έχει γίνει ανεξάρτητος άνθρωπος. Ἡ ἀγάπη ἀνάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα είναι δυνατή μόνο όταν αποκοπεί ο αἰμομικτικός δεσμός. (Ὁ Ρασί ἐρμηνεύει κι αὐτός τό στίχο τοῦτο πῶς σημαίνει τήν ἀπαγόρευση τῆς αἰμομιξίας).

Τό ἐπόμενο βήμα στό προτσές τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τούς αἰμομικτικούς δεσμούς βρίζεται στήν ἐναρξη τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων. Ὁ Θεός λέει στον Ἀβραάμ νά ἀποκόψει τούς δεσμούς μέ τό σπίτι τοῦ πατέρα του, νά τό ἐγκαταλείψει και νά πάει σέ μιά χώρα πού θά τοῦ δείξει ὁ Θεός. Ὑστερα ἀπό μεγάλες περιπλανήσεις, οἱ ἐβραϊκές φυλές ἐγκαταστάθηκαν στήν Αἴγυπτο. Ἐδῶ θά προστεθεῖ μιά νέα διάσταση – ἡ κοινωνική διάσταση τῆς δουλείας – στους δεσμούς τοῦ αἵματος και τοῦ ἐδάφους. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἀποκόψει ὄχι μόνο τούς δεσμούς μέ τόν πατέρα και τή μητέρα, ἀλλά και τούς κοινωνικούς δεσμούς πού τόν κάνουν δοῦλο, ἐξάρτημα ἐνός ἀφέντη.

Ἡ ἰδέα πῶς καθήκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ αὐξανόμενη

χειραφέτησή του από τούς «πρωταρχικούς δεσμούς»* της αίμομικτικής προσήλωσης εκφράζεται επίσης και σε μερικά από τὰ κύρια θρησκευτικά σύμβολα και λειτουργίες της εβραϊκής παράδοσης: τὸ Πάσχα, τὸ Σουκώθ και τὸ Σάββατο. Τὸ Πάσχα εἶναι ὁ ἐορτασμός τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τῆ δουλεία, και ὅπως λέει ἡ Χαγκαδά, κάθε πρόσωπο πρέπει νά αισθάνεται σά νά ἦταν τὸ ἴδιο δοῦλος στήν Αἴγυπτο και νά εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τήν ἐκεῖ δουλεία. Τὸ *ματζότ*, δηλ. τὸ ἄζυμο ψωμί πού τρώνε οἱ Ἑβραῖοι τῆ βδομάδα τοῦ Πάσχα, ἀποτελεῖ σύμβολο περιπλάνησης: εἶναι τὸ ψωμί πού φτιάχνουν οἱ Ἑβραῖοι ὅταν δέν ἔχουν καιρό νά χρησιμοποιήσουν ζύμη. Τὸ *σουκκά* (ἡ σκηνοπηγία) ἔχει τήν ἴδια συμβολική σημασία. Εἶναι μιὰ «προσωρινή κατοικία» ἀντὶ γιά μιὰ «μόνιμη κατοικία». Ζώντας (ἢ τουλάχιστο τρώγοντας) στήν «προσωρινή κατοικία», ὁ Ἑβραῖος κάνει και πάλι τόν ἑαυτό του περιπλανώμενο, εἴτε ζεῖ στό ἔδαφος τῆς Παλαιστίνης εἴτε βρῖσκεται στή Διασπορά. Καί τὸ *ματζότ* και τὸ *σουκκά* συμβολίζουν τήν ἀποκοπή τοῦ ὀμφάλιου λώρου μέ τὸ ἔδαφος. (Τὸ Σάββατο, σάν πρόδλεψη τῆς πλήρους ἐλευθερίας, θά ἔξεταστεῖ σέ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια).

Ἐνάντια στή θέση μας ὅτι ἡ εβραϊκή ἐπιδίωξη γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία και ἡ ἐλευθερία, μπορεί νά προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι ἡ Βίβλος, καθώς και ἡ κατοπινὴ παράδοση, ἀπαιτοῦν τήν ὑπακοή στόν πατέρα, και ὅτι στήν Παλαιὰ Διαθήκη ὁ γιός πού ἐξεγείρεται ἐνάντια στόν πατέρα τιμωρεῖται αὐστηρά. Εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινὸ ὅτι τήν Ἑβραϊκὴ Βίβλο διαποτίζει μιὰ ἔμφαση ὑπακοῆς, πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑπακοή εἶναι κάτι ὀλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ τήν αίμομικτικὴ προσήλωση.

Ἡ ὑπακοή εἶναι μιὰ συνειδητὴ πράξη ὑποταγῆς στήν ἐξουσία. Ἐπὸ αὐτὴ τήν ἀποψη ἡ ὑπακοή εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ προσήλωση εἶναι ἕνας *συναισθηματικός* δεσμός πού σέ δένει συναισθηματικὰ μ' ἕνα πρόσω-

* Βλ. Ε. Φρόμ: «Ἐὸ Φόδος μπροστά στήν ἐλευθερία», ἐκδόσεις Μπουκουμάνη, Ἀθήνα.

πο. Ἡ ὑπακοή εἶναι συνήθως συνειδητή. Εἶναι περισσότερο συμπεριφορά παρά αἶσθημα, καί μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού τά αἰσθήματα ἀπέναντι στήν ἐξουσία εἶναι ἐχθρικά, καί ὅταν τό πρόσωπο ὑπακούει χωρίς νά συμφωνεῖ μέ τίς προσταγές τῆς ἐξουσίας. Ἡ προσήλωση αὐτή καθαυτή εἶναι συνήθως ἀσυνειδητή. Συνειδητό εἶναι μόνο ἓνα αἶσθημα ἀγάπης ἢ φόβου. Τό ὑπάκουο πρόσωπο φοβᾶται πώς θά ὑποστεῖ τήν τιμωρία ἂν δέν ὑπακούσει. Τό προσηλωμένο πρόσωπο φοβᾶται πώς θά χαθεῖ καί θά ἀποβληθεῖ, ἂν κόψει τούς αἰμομικτικούς δεσμούς. Ἱστορικά, ἡ ὑπακοή εἶναι συνήθως ὑπακοή στόν πατέρα. Ἡ προσήλωση εἶναι ὁ δεσμός μέ τή μητέρα, καί σέ ἀκραῖες περιπτώσεις, ὁ «συμβιοτικός» δεσμός πού ἀνακόβει τή διαδικασία τῆς ἐξατομίκευσης. Ἐνῶ στίς πατριαρχικές κοινωνίες ὁ φόβος τοῦ πατέρα εἶναι περισσότερο ἐμφανής, ὁ φόβος τῆς μητέρας εἶναι πιό βαθύς καί ἡ ἔντασή του ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἔνταση τῆς προσήλωσης τοῦ παιδιοῦ πρὸς τή μητέρα.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν αἰμομικτική προσήλωση καί τήν ὑπακοή στήν ἐξουσία χρειάζεται ἀκόμα περισσότερο ξεκαθάρισμα. Λέγοντας αἰμομικτική προσήλωση, ἐννοοῦμε τήν προσήλωση στή μητέρα, τό αἷμα καί τό ἔδαφος.* Ἡ αἰμομικτική προσήλωση εἶναι ἀπό τήν ἴδια τῆς τῆ φύση δεσμός μέ τό παρελθόν καί ἐμπόδιο στήν πλήρη ἀνάπτυξη. Ἡ ὑπακοή στόν πατριαρχικό κόσμο τῆς βιβλικῆς καί τῆς κατοπινῆς ἐβραϊκῆς παράδοσης εἶναι ὑπακοή στό πρόσωπο τοῦ πατέρα πού ἀντιπροσωπεύει τή λογική, τή συνείδηση, τό νόμο, τίς ἠθικές καί πνευματικές ἀρχές. Ἡ ἀνώτερη ἐξουσία στό βιβλικό σύστημα εἶναι ὁ Θεός, πού εἶναι ὁ νομοδότης καί πού ἀντιπροσωπεύει τή συνείδηση. Στό προτσές τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δέν ὑπῆρχε ἴσως ἄλλος τρόπος νά βοηθηθεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ἀπελευθερώσει τόν ἑαυτό του ἀπό τούς αἰμομικτικούς δεσμούς μέ τή φύση καί τό γένος ἀπό τό νά τοῦ ἀπαιτηθεῖ νά

* Βλ. τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς αἰμομικτικῆς προσήλωσης στό ἔργο τοῦ Ε. Φρόμ «Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου» Κεφ V.

είναι υπάκουος στο Θεό και στους νόμους του Θεού.

Ένα παραπέρα βήμα στην εξέλιξη του ανθρώπου τόν κάνει ικανό να αποκτήσει πεποιθήσεις και αρχές, και έτσι να γίνει με τόν καιρό «άληθινός με τόν έαυτό του», παρά να είναι υπάκουος σε μιά έξουσία. Για τήν περίοδο πού πραγματευόμαστε εδώ, τήν περίοδο δηλαδή τής Βίβλου, και για πολλούς αιώνες πού έπακολούθησαν, ή υπακοή και ή προσήλωση όχι μόνο δέν ταυτίζονται, αλλά και είναι αντίθετες. Η υπακοή στή λογική έξουσία είναι ο δρόμος πού διευκολύνει τή διακοπή τής αιμομικτηκής προσήλωσης σε προατομικές αρχαϊκές δυνάμεις. Παράλληλα, όμως, ή υπακοή στο Θεό είναι άρνηση ύποταγής στον άνθρωπο.

Διαπιστώνουμε στην αφήγηση σχετικά με τό έπιχειρημα του Σαμουήλ με τούς Έβραίους, όταν του ζητούν να τούς αφήσει να έχουν βασιλιά, (Α΄ Σαμουήλ, Η΄: 5), ότι ή υπακοή στην κοσμική έξουσία νοείται σαν άνυπακοή στο Θεό: «Διότι δέν απέβαλον σε άλλ' έμέ απέβαλον από του να βασιλεύω επ' αυτούς·», λέει ο Θεός.

Η αρχή σύμφωνα με τήν όποία ο άνθρωπος δέν πρέπει να είναι υπηρέτης του ανθρώπου διατυπώνεται ξεκάθαρα στο Ταλμούδ στο νόμο πού διατυπώθηκε από τόν Ράμπ και λέει ότι «ένας εργαζόμενος έχει τό δικαίωμα να αποσυρθεί (άπό τήν εργασία του, δηλαδή να άπεργήσει) άκόμη και στο μέσο τής ημέρας». Ο Ραμπά έρμηνεύει τά λεγόμενα του Ράμπ λέγοντας: «Όπως άναφέρεται στίς Γραφές: Διότι εις έμέ οί υιοί του Ίσραήλ είναι δούλοι· δούλοι μου είναι, (Λευιτικόν, ΚΕ΄: 55). (Αυτό σημαίνει) αλλά όχι υπηρέτες των υπηρετών» (Μπαμπά Κάμα 1166). Έδώ τό δικαίωμα των εργατών να άπεργούν χωρίς προηγούμενη προειδοποίηση βασίζεται στή γενική αρχή τής έλευθερίας του ανθρώπου, πού νοείται σαν άποτέλεσμα τής μοναδικής υπακοής στο Θεό – άρα όχι στον άνθρωπο. Τό ίδιο σημείο τονίζεται στο ραβινικό σχόλιο σχετικά με τό νόμο, πού λέει ότι πρέπει να τρυπιέται τό αυτί του Έβραίου δούλου αν άρνιέται να άπελευθερωθεί ύστερα από έφτάχρονη δουλεία. «Ο ραβίνος Μπ. Ζακκάι εξέγησε

στους μαθητές του: "Τό αὐτί εἶχε ἀκούσει στό ὄρος Σινά «Διότι εἰς ἐμέ οἱ υἱοί τοῦ Ἰσραήλ εἶναι δοῦλοι» καί παρόλα αὐτά ὁ ἄνθρωπος αὐτός πῆγε καί βρῆκε ἕναν ἄλλον ἀφέντη, καί γιά τό λόγο αὐτό ἄς τοῦ τρυπήσουν τό αὐτί, γιατί δέν ἐτήρησε αὐτά πού ἀκουσε τό αὐτί του».* Ὁ ἴδιος συλλογισμός χρησιμοποιήθηκε καί ἀπό τούς ἡγέτες τῶν Ζηλωτῶν, τό πιό ριζοσπαστικό, ἐθνικιστικό κίνημα στόν ἀγῶνα ἐνάντια στή Ρώμη. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰώσηπος στό ἔργο του «Οἱ Πόλεμοι τῶν Ἑβραίων», ὁ Ἐλεάζαρ, ἕνας ἀπό τούς ἡγέτες τῶν Ζηλωτῶν εἶπε: «Ἀποφασίσαμε γιά ἕνα μεγάλο διάστημα νά μὴν εἰμαστε ὑποταχτικοί οὔτε στή Ρώμη οὔτε σέ κανέναν ἄλλον ἐκτός ἀπό τό Θεό, γιατί Αὐτός εἶναι μόνο ὁ ἀληθινός καί δίκαιος ἀφέντης τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ ἰδέα τῆς ὑποδοῦλωσης στό Θεό μετατράπηκε στήν ἰουδαϊκή παράδοση σέ βάση γιά τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ἔτσι ἡ ἐξουσία τοῦ Θεοῦ ἐγγυᾶται τήν ἀνεξαρτησία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἐξουσία.

Ἐπίσης ἕνας ἐνδιαφέρων νόμος τοῦ Μισνά: «Ἄν (ἐνός ἀνθρώπου) τό χαμένο ἀντικείμενο καί τοῦ πατέρα του τό χαμένο ἀντικείμενο (χρειάζονται προσοχή), προτεραιότητα ἔχει τό δικό του. Τοῦ πατέρα του καί τοῦ δασκάλου του – τοῦ δασκάλου του ἔχει προτεραιότητα, γιατί ὁ πατέρας του βέβαια τόν ἔφερε στόν κόσμον, ἀλλά ὁ δάσκαλός του, πού τόν διδάσκει τή σοφία, τόν ὀδηγεῖ στό μελλοντικό κόσμον. Ἄν ὁ πατέρας του εἶναι σοφός, προτεραιότητα ἔχει ὁ πατέρας του. Ἄν ὁ πατέρας του καί ὁ δάσκαλός του μεταφέρουν (ὁ καθένας) ἕνα βάρος, πρέπει (πρῶτα) νά βοηθήσει τό δάσκαλό του καί ὕστερα τόν πατέρα του. Ἄν ὁ πατέρας του καί ὁ δάσκαλός του εἶναι αἰχμάλωτοι (δοῦλοι) πρέπει πρῶτα νά ἀπελευθερώσει μέ ἔξαγορά τό δάσκαλό του καί ὕστερα τόν πατέρα του. Ἄν

* Τοσεφτά Μπαμπά Κάμα 7,5. Ἀναφέρεται ἀπό τόν Α. Μπούεχλερ, στό παραπάνω, σελ. 38. Ἡ δήλωση τοῦ ραβίνου Γιοχανάν ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπό τόν Ρασί στήν περικοπή τῆς Ἐξόδου ΚΑ': 6 σχετικά μέ τό τρύπημα τοῦ αὐτιοῦ τοῦ δούλου.

δμως ὁ πατέρας του εἶναι σοφός πρέπει (πρῶτα) νά ἀπελευθερώσει τόν πατέρα του καί ὕστερα τό δάσκαλό του.» (Μπάμπα Μετζία, ΙΙ, 11).

Ἡ παράγραφος πού παραθέσαμε ἐδῶ δείχνει μέ ποιό τρόπο ἐξελίχθηκε ἡ ἐβραϊκή παράδοση ἀπό τή βιβλική ἐντολή τῆς ὑπακοῆς πρὸς τόν πατέρα σέ μιά θέση ὅπου ἡ συγγένεια αἵματος μέ τόν πατέρα ἔχει πάρει δευτερεύουσα θέση σέ σχέση μέ τήν πνευματική συγγένεια μέ τό δάσκαλο. (Ἄξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό ἐνδιαφέρον γιά ἓνα χαμένο ἀντικείμενο, τό συμφέρον τοῦ ἀτόμου ἔχει προτεραιότητα σέ σχέση μέ τό συμφέρον τοῦ δασκάλου καί τοῦ πατέρα του). Ἡ πνευματική ἐξουσία τοῦ δασκάλου ἔχει ἐκτοπίσει τή φυσική ἐξουσία τοῦ πατέρα, ἄν καί ἡ βιβλική ἐντολή πού λέει τίμα τούς γονεῖς σου, δέν ἔχει ἀκυρωθεῖ.

Σκοπός τῆς ἐξέλιξης ἑνός ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀνεξαρτησία. Ἀνεξαρτησία σημαίνει τήν ἀποκοπή τοῦ ὀμφάλιου λώρου καί τήν ἱκανότητα νά ἐξουσιάζει μόνο του τό ἄτομο τόν ἑαυτό του. Εἶναι όμως δυνατή μιά τέτια ριζική ἀνεξαρτησία γιά τόν ἄνθρωπο; Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ἀντιμετωπίσει τή μοναξιά του χωρίς νά καταρρεύσει ἀπό τρόμο;

Ὅχι μόνο τό παιδί, ἀλλά καί ὁ ἐνήλικος ἄνθρωπος εἶναι ἀδύναμος. «Παρά τή θέλησή σου πλάστηκες καί παρά τή θέλησή σου γεννήθηκες καί παρά τή θέλησή σου ζεῖς καί παρά τή θέλησή σου θά πεθάνεις... καί παρά τή θέλησή σου ἔχεις σάν προορισμό νά ἀπολογηθεῖς στό Βασιλιά τῶν βασιλέων, εὐλογημένο τό ὄνομά του» (Ραβ. Ἐλεάζαρ χά-Καππάρ, Πίρκεϋ Ἄβοτ, ΙV, 29). Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐπίγνωση γιά τούς κινδύνους καί τίς περιπέτειες πού ἀπειλοῦν τήν ὑπαρξή του, ὥστόσο ἡ ἄμυνα πού ἀντιτάσσει εἶναι ἀνεπαρκής. Τελικά ὑποκύπτει στήν ἀρρώστια καί τά γηρατεία καί πεθαίνει. Αὐτοί πού ἀγαπάει πεθαίνουν πρῖν ἀπ' αὐτόν ἢ ὕστερα ἀπ' αὐτόν, καί σίς δυό περιπτώσεις όμως δέν ὑπάρχει παρηγοριά. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδέβαιος. Ἡ γνώση του εἶναι ἀποσπασματική. Στήν ἀδεβαιότητα

του ψάχνει νά βρει απόλυτα πού νά τοῦ ὑπόσχονται μιά σιγουριά πού νά μπορεῖ νά τήν ἀκολουθήσει, μέ τήν ὁποία νά μπορεῖ νά ταυτιστεῖ. Μπορεῖ νά κάνει χωρίς τέτια ἀπόλυτα; Καί δέν ἔχει νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς ἀνάμεσα σέ καλύτερα ἢ σέ χειρότερα ἀπόλυτα, δηλαδή, ἀνάμεσα σέ ἀπόλυτα πού βοηθοῦν τήν ἀνάπτυξή του καί σέ ἀπόλυτα πού τήν ἐμποδίζουν; Δέν ἀντιμετωπίζει τό πρόβλημα νά διαλέξει ἀνάμεσα στό Θεό καί τά εἰδωλα;

Πραγματικά, ἡ ὀλόπλευρη ἀνεξαρτησία εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό δύσκολα ἐπιτεύγματα. Ὁ ἄνθρωπος, ἀκόμα κι ἂν ξεπεράσει τήν προσήλωσή του στό αἷμα καί τό ἔδαφος, στή μητέρα καί τή φυλή, μένει δεμένος μέ ἄλλες δυνάμεις πού τοῦ δίνουν ἀσφάλεια καί σιγουριά: τό ἔθνος του, τήν κοινωνική του ὁμάδα, τήν οἰκογένειά του. Ἡ τά ἐπιτεύγματά του, τή δύναμή του τό χρῆμα του. Ἡ ναρκισσεύεται πῶς δέν αἰσθάνεται ξένος στόν κόσμον, ἐπειδή αὐτός εἶναι ὁ κόσμος, δέν ὑπάρχει τίποτα πέρα καί ἔξω ἀπ' αὐτόν.

Ἡ ἀνεξαρτησία δέν πραγματώνεται ἀπλῶς μέ τή μὴ ὑπακοή στή μητέρα, στόν πατέρα, στό κράτος, καί τά λοιπά. Ἡ ἀνεξαρτησία δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τήν ἀνυπακοή. Ἡ ἀνεξαρτησία εἶναι δυνατή μόνο ἂν, καί στό θαθμό πού, ὁ ἄνθρωπος ἔχει συλλάβει τόν κόσμον, ἔχει συνδεθεῖ μαζί του καί ἔχει γίνει ἔτσι ἓνα μαζί του. Δέν ὑπάρχει ἀνεξαρτησία, οὔτε ἐλευθερία, ἂν δέ φτάσει ὁ ἄνθρωπος στό στάδιο τῆς πλήρους ἐσωτερικῆς δραστηριότητος καί παραγωγικότητος.

Ἡ ἀπάντηση στή Βίβλο καί στήν κατοπινὴ ἐβραϊκὴ παράδοση φαίνεται νά εἶναι: πραγματικά, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύναμος καί ἀνίσχυρος, εἶναι ὁμως ἓνα ἀνοιχτό σύστημα, πού μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ ὡς τό σημεῖο ὅπου εἶναι ἐλεύθερος. Χρειάζεται νά εἶναι ὑπάκουος στό Θεό, γιὰ νά μπορεῖ νά σπάσει τήν προσήλωσή του στοὺς πρωτογενεῖς δεσμούς καί νά μὴν ὑποκύψει στόν ἄνθρωπον.

Ἄλλὰ ἡ ἀντίληψη γιὰ τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὀδηγηθεῖ ὡς τήν ἀκραία συνέπεια τῆς ἐλευθερίας του ἀπό

τό Θεό; Γενικά δέν μπορούμε νά πούμε πώς συμβαίνει αυτό. Στή ραβινική φιλολογία, ὁ Θεός νοεῖται ὡς ὁ ὑπέρτατος κυρίαρχος καί νομοδότης. Εἶναι ὁ «Βασιλεύς τῶν βασιλέων», καί οἱ νόμοι ἐκείνοι γιά τούς ὁποίους ἡ λογική δέν μπορεί νά βρεῖ καμιά ἐξήγηση πρέπει νά τηροῦνται γιά τό λόγο διότι εἶναι δοσμένοι ἀπό τό Θεό. Ὡστόσο, μολονότι αὐτό ἀληθεύει γενικά, στόν ταλμουδικό νόμο καί στήν κατοπινή ἐβραϊκή φιλολογία ὑπάρχουν δηλώσεις πού εἶναι ἐνδεικτικές μιᾶς τάσης πού ἀποβλέπει στό νά κάνει τόν ἄνθρωπο ὀλοκληρωτικά αὐτόνομο, ἀκόμη κι ὡς τό σημεῖο νά εἶναι ἐλεύθερος ἀπό τό Θεό ἢ, τουλάχιστο, ὡς τό σημεῖο πού νά μπορεί νά διαπραγματεύεται μέ τό Θεό μέ ἴσους ὄρους. Μιά ἐκδήλωση τῆς ἰδέας γιά τήν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου μπορεί νά βρεθεῖ στήν παρακάτω ταλμουδική ἀφήγηση:

Τήν ἡμέρα ἐκείνη (σέ μιᾶ συζήτηση σχετικά μέ τήν τελετουργική καθαρότητα) ὁ ραβῖνος Ἐλιέξερ πρόβαλε κάθε διανοητό ἐπιχείρημα, ἀλλά αὐτοί τᾶ ἀπέρριπταν ὅλα. Τούς εἶπε: «Ἄν τό χαλακά συμφωνεῖ μαζί μου, ἄς τό ἀποδείξει τούτη ἡ χαρουπιά!» Μόλις τό εἶπε, ἡ χαρουπιά κομματιάστηκε σέ ἑκατό κύβιτα – ἄλλοι δεβαιώνουν πώς ἔγινε τετρακόσια κύβιτα. «Ἡ χαρουπιά δέν μπορεί νά δώσει καμιᾶ ἀπόδειξη», ἀντέτειναν. Καί πάλι τούς εἶπε: «Ἄν τό χαλακά συμφωνεῖ μαζί μου, ἄς τό ἀποδείξει τό ποτάμι!» Καί τότε τό ποτάμι ἄρχισε νά κυλᾶ πρός τά πίσω. «Καμά ἀπόδειξη δέν μπορεί νά δώσει ἕνα ποτάμι», εἶπαν ὅλοι μαζί. Αὐτός καί πάλι ἐπέμεινε: «Ἄν τό χαλακά συμφωνεῖ μαζί μου, ἄς τό ἀποδείξουν οἱ τοῖχοι τοῦ σχολείου». Καί τότε οἱ τοῖχοι ἔγειραν ἔτοιμοι νά πέσουν. Ἄλλά ὁ ραβῖνος Ζοσουά τούς κατσάδιασε (τούς τοίχους), λέγοντας: «Ὅταν οἱ σοφοί συζητοῦν γιά κάποιο ζήτημα, ἐσεῖς δέν ἔχετε καμιᾶ δουλιᾶ νά ἀνακατώνεστε». Ἔτσι, δέν ἔπεσαν, πρὸς τιμὴ τοῦ ραβῖνου Ζοσουά, οὔτε ξαναγύρισαν

στήν αρχική τους θέση, πρὸς τιμὴ τοῦ ραβίνου Ἐλιέξερ. Καί ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά στέκονται ἔτσι γεροί. Καί πάλι ὁ ραβίνος Ἐλιέξερ τοὺς εἶπε: «Ἄν τὸ χαλακὰ συμφωνεῖ μαζί μου, ἄς τὸ ἀποδείξει ὁ Οὐρανός!» Καί τότε ἀκούστηκε μιά οὐράνια φωνή νά λέει: «Γιατί διαφωνεῖτε μέ τὸ ραβίνο Ἐλιέξερ, ἀφοῦ βλέπετε πὼς σ' ὄλα τὰ ζητήματα τὸ χαλακὰ συμφωνεῖ μαζί του!» Ἄλλά ὁ ραβίνος Ζοσουά σηκώθηκε καί φώναξε: «Δέν εἶναι στὸν οὐρανό!» Τί ἐννοοῦσε μ' αὐτό; Ὁ ραβίνος Ἰερεμίας εἶπε: «Ὅτι τὸ Τορά ἔχει πιά δοθεῖ στό Ὅρος Σινά. Δέ δίνουμε σημασία σέ μιά οὐράνια φωνή, γιατί πρὶν ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἔχεις γράψει στό Τορά, στό Ὅρος Σινά, διτὴν πλειοψηφία πρέπει κανεῖς νά κλίνει τὸ κεφάλι.* Ὁ ραβίνος Νάθαν συνάντησε τὸν Ἡλιοῦ καί τὸν ρώτησε: Τί ἔκανε ὁ Εὐλογημένος αὐτὴ τὴν ὥρα; Γέλασε (μέ χαρά) – ἀπάντησε – καί εἶπε, «Οἱ γιοί μου μέ νίκησαν, οἱ γιοί μου μέ νίκησαν».

(Μπάμπα Μετζία 596)

Τὸ χαμόγελο τοῦ Θεοῦ δταν λέει «Οἱ γιοί μου μέ νίκησαν» εἶναι πραγματικά παράδοξο. Ἀκριβῶς τὸ γεγονός διτὸ ἄνθρωπος ἔγινε ἀνεξάρτητος καί δέ χρειάζεται πιά τὸ Θεό, τὸ γεγονός διτὸ Θεός νικήθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο,

* Ὁ ραβίνος Ἐλιέξερ ἀφορέστηκε ἀργότερα ἐπειδὴ δέν μπόρεσε νά δεχτεῖ τίς νόμιμες ἀποφάσεις τῆς πλειοψηφίας (καί ὄχι γιὰ κάποιο θερησκευτικό σφάλμα). Στὴν περίπτωση αὐτή, ὁ ραβίνος Ἀκίμπα ἔδειξε μιά στάση θαθιά ἀνθρώπινη, χωρὶς φανατισμούς. Ὅταν οἱ ραβίνοι ρώτησαν ποιὸς πρέπει νά πάει νά ἐνημερώσει τὸν Ἐλιέξερ, ὁ Ἀκίμπα ἀπάντησε: «Ἐγὼ θά πάω, γιατί μπορεῖ νά πάει νά τὸν ἐνημερώσει ἓνα ἀκατάλληλο πρόσωπο καί ἔτσι νά καταστρέψει τὸν κόσμο ὀλάκερο (δηλ. νά διαπράξει μεγάλο σφάλμα, ἐνημερώνοντάς τον ἀπτόμα καί κτηνώδεια). Τί ἔκαμε ὁ Ἀκίμπα; Φόρεσε μαῦρα ρούχα, τυλίχθηκε στὰ μαῦρα (σημάδι πὼς πενθοῦσε, πράγμα πού σφειλε νά τηρεῖ ἓνα πρόσωπο καταδικασμένο).» Ἀκίμπα τοῦ εἶπε ὁ Ἐλιέξερ – τί τὸ ἰδιαιτέρο συνέβη σήμερα; «Δάσκαλε – ἀπάντησε ἐκεῖνος – μοῦ φαίνεται πὼς οἱ σύντροφοί σου σέ ἀποφεύγουν». Τότε (ὁ Ἀκίμπα) ἔσκισε κι αὐτός τὰ ρούχα του, ἔβγαλε τὰ παπούτσια του, ἔφυγε (ἀπὸ τὴ θέση του) καί ἔκατσε πάνω στό χῶμα, ἐνῶ δάκρια ἀρχισαν νά τρέχουν ἀπὸ τὰ μάτια του.» (Μπάμπα Μετζία 596).

είναι ακριβῶς κάτι πού εὐχαριστεῖ τό Θεό. Μέ τήν ἴδια ἔννοια ἀναφέρει τό Ταλμούδ: «Ὁ χαρακτήρας τοῦ θνητοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτιος, πού ὅταν τόν κατακτοῦν εἶναι δυστυχισμένος, ὅταν ὁμως κατακτιέται ὁ Πανάγαθος, χαίρεται» (Πεσαχίμ 119α). Πρόκειται πραγματικά γιά μιά μεγάλη ἀπομάκρυνση ἀπό τό Θεό πού ἔδιωξε τόν Ἀδάμ καί τήν Εὐά ἀπό τόν Παράδεισο, ἐπειδή φοβόταν μήπως γίνουν αὐτοί Θεοί.

Ἡ χασιδική φιλολογία εἶναι γεμάτη ἀπό παραδείγματα πού φανερόνουν τό ἴδιο πνεῦμα ἀνεξαρτησίας ἀπό τό Θεό καί ἀκόμη, προκαλοῦν τό Θεό. Ἔτσι, ὁ Λίζενσκερ εἶπε: «Ἀποτελεῖ μεγάλη χάση γιά τό Θεό τό ὅτι οἱ χασιδικοί δάσκαλοι τόν ξεπέρασαν».*

Τό ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά προκαλέσει τό Θεό σέ μιά ἐπίσημη δικαστική διαδικασία, ἂν ὁ Θεός δέν τηρήσει τίς ὑποσχέσεις του, ἐκφράζεται στήν ἀκόλουθη ἀφήγηση:

Κάποτε ἔπεσε στήν Οὐκρανία ἕνας τρομερός λιμός καί οἱ φτωχοί δέν μπορούσαν νά ἀγοράσουν ψωμί. Δέκα ραβίνοι συγκεντρώθηκαν στό σπίτι τοῦ ἀρχιδικαστή γιά μιά συνεδρίαση τοῦ Ραβινικοῦ Δικαστηρίου. Ὁ ἀρχιδικαστής τούς εἶπε:

«Ἔχω νά δικάσω μιά κατηγορία ἐνάντια στόν Κύριο. Σύμφωνα μέ τό Ραβινικό Νόμο, ἕνας ἀφέντης πού ἀγοράζει ἕνα δούλο γιά ὀρισμένο χρόνο (ἔξη χρόνια ἤ μέχρι τό ἔτος τοῦ Ἰωθηλαίου) εἶναι ὑποχρεωμένος νά τόν συντηρεῖ, αὐτόν καί τήν οἰκογένειά του. Ὁ Κύριος μᾶς ὀδήγησε στήν Αἴγυπτο σάν δούλους του, ἀφοῦ λέει “Εἰς ἐμέ οἱ υἱοί τοῦ Ἰσραήλ εἶναι δούλοι.” καί ὁ προφήτης Ἐζεκιήλ διακήρυξε ὅτι, ἀκόμα καί στήν ἔξορα, ὁ Ἰσραήλ εἶναι δούλος τοῦ Θεοῦ. Γι’ αὐτό, Κύριε, ζητῶ ἀπό Σένα νά τηρήσεις τό Νόμο καί νά συντηρήσεις τούς δούλους Σου καί τίς οἰκογένειές τους».

* Ἀναφέρεται ἀπό τόν Λ. Νισύμαν στό ἔργο του «Ἡ Χασιδική Ἀνθολογία», σελ. 134.

Οί δέκα δικαστές αποφάνθηκαν υπέρ του αρχιδικαστή. Ὑστερα ἀπό λίγες μέρες ἦρθε ἀπό τή Σιδηρία ἕνα μεγάλο φορτίο σάρι, καί οἱ φτωχοί μπόρεσαν νά ἀγοράσουν ψωμί.*

Ἡ παρακάτω ἀφήγησις ἐκφράζει τό ἴδιο πνεῦμα πρόκλησης κατὰ τοῦ Θεοῦ:

Ἐνας φτωχός ἦρθε στόν ἀρχιραβίνο καί παραπονέθηκε γιά τή φτώχεια του. Ὁ ἀρχιραβίνος δέν εἶχε λεφτά νά τοῦ δώσει, ἀλλά, ἀντί γιά δῶρο, τόν παρηγόρησε μέ τά λόγια τοῦ στίχου (Παροιμιαί, Γ΄: 12): «Διότι ὁ Κύριος ἐλέγχει ὀντινα ἀγαπᾷ».

Ὁ πατέρας του, ὁ Σλοτζόβερ Ματζίντι, ἦταν μπροστά σ' αὐτή τή σκηνή καί εἶπε στό γιό του: «Μά τήν ἀλήθεια, πρόκειται γιά ἀνάξιο τρόπο βοήθειας πρὸς ἕνα φτωχό. Ὁ στίχος θά πρέπει νά ἐρμηνευτεῖ ἔτσι: "Γιατί ὁποῖος ἀγαπᾷ τόν Κύριο, θά πρέπει νά ξερχεται σέ ἀντιλογία μαζί Του". Πρέπει νά τοῦ λέει: "Γιατί ἀναγκάζεις ἕναν ἄνθρωπο νά ταπεινώνεται ζητώντας βοήθεια, τή στιγμή πού εἶναι στό χέρι Σου, Κύριε, νά τοῦ ἐξασφαλίσεις τά ἀπαραίτητα μέ ἔντιμο τρόπο;"»*

Ἡ ἰδέα τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράζεται στίς ἀκόλουθες ἀφηγήσεις:

Εἶπε ὁ Μπερντιτσέβερ: «Διαβάζουμε (Ἡσαίας, Μ΄: 31) "Ἄλλ' οἱ προσμένοντες τόν Κύριον θέλουσιν ἀνανεώσει τήν δύναμιν αὐτῶν". Αὐτό σημαίνει πῶς αὐτοί πού ἀναζητοῦν τόν Κύριο θά Τοῦ δώσουν τή δύναμή τους καί σέ ἀντάλλαγμα θά πάρουν ἀπ' Αὐ-

* Τζ. Ρόζενμπεργκ: «Tifereth Maharal» (Λότζ, 1912) τό παραθέτει ὁ Νιούμαν, σελ. 5.

☆ Α. Κάχαν: «Atereth ha-Zaddikim» (Βαρσοβία, 1924), σελ. 18-19. Τό παραθέτει ὁ Νιούμαν, σελ. 57.

τόν καινούργια δύναμη για νά Τόν υπηρετήσουν παραπέρα».* Ὁ ραβίνος Λουμπαβίτσερ εἶπε: «Τήν πρώτη μέρα τῆς Γιορτῆς, ὁ Θεός μᾶς καλεῖ νά τηρήσουμε μιὰ μέρα χαρᾶς. Τή δεύτερη μέρα, ἐμεῖς καλοῦμε τό Θεό νά χαρεῖ μαζί μας. Τήν πρώτη μέρα ὁ Θεός μᾶς προστάζει νά τηρήσουμε τή μέρα. Τή δεύτερη μέρα τό καθιερώνουμε ἐμεῖς».*

Ἡ ἰδέα πῶς ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε ὁμοιος μέ τό Θεό ὀδηγεῖ ὄχι μόνο στήν ἔννοια τῆς ἰσότητος τοῦ ἀνθρώπου μέ τό Θεό, ἤ ἀκόμα καί στήν ἐλευθερία ἀπό τό Θεό, ἀλλά καί σέ μιὰ κεντρική ἀνθρωπιστική πεποίτηση πῶς κάθε ἄνθρωπος κουβαλᾷ μέσα του ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα.

Ὡστόσο, μέ τήν πρώτη ματιά, μπορεῖ νά φανεῖ πῶς ἡ Βίβλος καί ἡ κατοπινή ἑβραϊκή παράδοση παρουσιάζουν, ὡς πρός τήν κοσμοθεώρησή τους, ἔντονο ἔθνικιστικό χαρακτήρα, πράγμα πού διαχωρίζει τούς Ἑβραίους ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα. Μήπως δέν εἶναι τό Ἰσραήλ «ὁ ἐκλεκτός λαός», ὁ ἀγαπητός υἱός τοῦ Θεοῦ, ἀνώτερο ἀπό ὅλα τά ἄλλα ἔθνη; Δέν ὑπάρχουν στό Ταλμούδ πολλές ἔθνικιστικές καί ξενόφοβες περικοπές; Δέν ὑπῆρξαν συχνά οἱ Ἑβραῖοι, στή διάρκεια τῆς ἱστορικῆς τους ὑπαρξῆς, ἔθνικιστές, πού εἶχαν τήν τάση νά νιώθουν ἀνώτεροι ἀπό τούς Ἑθνικούς καί ἐκδήλωναν σέ μεγάλο βαθμό φυλετική στενότητα ἀντίληψης; Κανείς δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ αὐτό, καί δέ χρειάζεται νά τό ἀποδείξουμε. Στήν πραγματικότητα, τό κύριο νόημα τῶν Παυλικῶν καί τοῦ κατοπινοῦ Χριστιανισμοῦ ἦταν ἡ ἀπελευθέρωσή του ἀπό κάθε ἑβραϊκό ἔθνικισμό καί ἡ ἴδρυση μιᾶς «καθολικῆς» ἐκκλησίας, πού νά ἀγκαλιάζει ὅλους τούς ἀνθρώπους, ἀνεξάρτητα ἀπό ἔθνος ἢ φυλή.

Ἄν ἐξετάσουμε αὐτή τήν ἔθνικιστική τάση μπαίνουμε ἀρχικά στόν πειρασμό νά τή συγχωρέσουμε ἐξηγώντας την.

* I. Μπέργκερ: «Esser Orot» (Βαρσοβία, 1913), σελ. 59. Ἀναφέρεται, ἀπό τόν Λ. Νιούμαν, σελ. 176.

☆ Ἀναφέρεται ἀπό τόν Λ. Νιούμαν, σ. 176.

Οι πρώτες περίοδοι της έβραϊκής ιστορίας ήταν οι περίοδοι μιάς μικρής φυλής, πού πολεμούσε έναντι σε άλλες φυλές και έθνη και κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες δέν μπορούμε εύκολα νά περιμένουμε νά ανακαλύψουμε ιδέες διεθνισμού και παγκοσμιότητας (οὐνιβερσαλισμοῦ). Ἡ ιστορία τῶν Ἑβραίων μετά τόν 7ο αἰ. π.Χ. εἶναι ἡ ιστορία ἑνός μικροῦ ἔθνους, πού ἡ ὑπαρξή του ἀπειλεῖται ἀπό μεγάλες δυνάμεις πού ἐπεδίωκαν νά τό κατακτήσουν και νά τό ὑποδουλώσουν. Ἡ γή τους κατακτήθηκε πρώτα ἀπό τούς Βαβυλώνιους και πολλοί ὑποχρεώθηκαν νά ἐγκαταλείψουν τή χώρα τους και νά ἐγκατασταθοῦν στή χώρα τοῦ κατακτητῆ. Ἀρκετούς αἰῶνες ἀργότερα, στήν Παλαιστίνη εἰσέβαλαν οἱ Ρωμαῖοι, ὁ Ναός καταστράφηκε, πολλοί Ἑβραῖοι σκοτώθηκαν, αἰχμαλωτίστηκαν κι ἐγιναν δούλοι κι ἀκόμα και ἡ ἀσκηση τῆς θρησκείας τους ἀπαγορεύτηκε μέ τήν ποινή τοῦ θανάτου. Ἀκόμα ἀργότερα στούς αἰῶνες τῆς ἐξορίας, οἱ Ἑβραῖοι βρισκονταν κάτω ἀπό διωγμό, ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο διάκρισης, σκοτώνονταν και ταπεινώνονταν ἀπό τούς Σταυροφόρους, τούς Ἰσπανούς, τούς Οὐκρανοῦς, τούς Ρώσους και τούς Πολωνούς και, στόν αἰῶνα μας, πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τῶν Ἑβραίων ἀφανίστηκαν ἀπό τούς χιτλερικούς. Ἐκτός ἀπό μερικές εὐνοϊκές περιόδους κάτω ἀπό μουσουλμανική κυριαρχία, τούς Ἑβραίους, ἀκόμα και κάτω ἀπό τούς καλύτερους χριστιανούς ἡγεμόνες, τούς θεωροῦσαν κατώτερους και τούς ὑποχρέωναν νά ζοῦν στά γκέτο. Δέν ἦταν φυσικό νά ἀναπτύξουν τό μίσος ἐναντι στούς καταπιεστές τους, καθώς και μιά ἀντιδραστική ἐθνικιστική περηφάνια και προσήλωσι στή φυλή τους, γιά νά ἀντισταθμίσουν τίς χρόνιες ταπεινώσεις τους; Μολαταῦτα, ὄλες αυτές οἱ συνθήκες ἐξηγοῦν μόνο τήν παρουσία τοῦ ἑβραϊκοῦ ἐθνικισμοῦ· δέν μποροῦν νά τόν δικαιολογοῦν.

Εἶναι ὁμως ἀξιοσημεῖωτο ὅτι οἱ ἐθνικιστικές στάσεις, μολονότι ἀποτελοῦν ἕνα στοιχεῖο στή βιβλική και τήν κατοπινή ἑβραϊκή παράδοσι, ἀντισταθμίζονται ἀπό τήν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἀρχή: τήν ἀρχή τοῦ οὐνιβεραλισμοῦ.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπινου γένους βρῆκε τὴν πρώτη τῆς ἔκφραση στό μῦθο τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνας ἄντρας καί μιὰ γυναίκα δημιουργήθηκαν γιὰ νά γίνουν οἱ πρόγονοι ὀλόκληρου τοῦ ἀνθρώπινου γένους – καί εἰδικότερα τῶν μεγάλων ὀμάδων στίς ὁποῖες ἡ Βίβλος χωρίζει τὴν ἀνθρωπότητα: τοὺς ἀπόγονους τοῦ Σὴμ, τοῦ Χάμ καί τοῦ Ἰάφεθ. Ἡ δεύτερη ἔκφραση τῆς παγκοσμιότητας τοῦ ἀνθρώπινου γένους βρίσκεται στή συμφωνία πού ἔκαμε ὁ θεός μέ τόν Νῶε. Ἡ συμφωνία αὐτή ἔγινε πρὶν ἀπό τὴ συμφωνία μέ τόν Ἀβραάμ, τὸ γενάρχη τῆς ἑβραϊκῆς φυλῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ συμφωνία μέ ὀλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος καί μέ τὸ βασίλειο τῶν ζώων, πού ὑπόσχεται ὅτι ὁ Θεός δέ θά καταστρέψει ποτέ πιά τὴ ζωὴ πάνω στή γῆ. Ἡ πρώτη πρόκληση ἐναντία στό Θεό, πού ἀπαιτεῖ νά μὴν παραβιάζει ὁ Θεός τὴν ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης, ἔγινε ἀπό τόν Ἀβραάμ γιὰ λογαριασμό δύο πόλεων μὴ ἑβραϊκῶν – τὰ Σόδομα καί τὰ Γόμορρα – κι ὄχι γιὰ λογαριασμό τῶν Ἑβραίων. Ἡ Βίβλος παραγγέλλει ἀγάπη γιὰ τόν ξένο (τόν μὴ Ἑβραῖο) – ὄχι μόνο γιὰ τὸ γείτονα – καί ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴν ἐντολὴ ἀναφέροντας: «διότι σεῖς ξένοι ἐστάθητε ἐν τῇ γῇ τῆς Αἰγύπτου» (Δευτερονόμιον, Ι': 19). Ἀκόμα καί σχετικὰ μέ τόν πατροπαράδοτο ἐχθρό τοὺς Ἰδουμαίους, λέγεται: «Δέν θέλεις βδελύττεσθαι τόν Ἰδουμαῖον, διότι εἶναι ἀδελφός σου» (Δευτερονόμιον, ΚΓ': 7).

Τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ οὐνιβερσαλισμοῦ παρατηρεῖται στήν προφητικὴ φιλολογία. Ἐνῶ σέ μερικά κείμενα ὑποστηρίζεται ἡ ἀνωτερότητα τῶν Ἑβραίων, σάν δασκάλων καί πνευματικῶν προτύπων, σέ σχέση μέ τοὺς Ἑθνικούς, βρῖσκουμε ἄλλες θέσεις, ὅπου ὁ ρόλος τῶν τέκνων τοῦ Ἰσραὴλ σάν ἀγαπητῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ ἐγκαταλείπεται.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπινου γένους συνεχίζεται στή φαρισαϊκὴ φιλολογία, ἰδιαίτερα στό Ταλμούδ. Στά προηγούμενα ἔχω ἀναφέρει τὴν ἐννοια τῶν Νωεϊτῶν, καί τὴν ἐννοια τῶν «εὐσεβῶν ἀνάμεσα στά ἔθνη».

Μερικὲς ἀπό τίς πολλὲς ταλμουδικὲς δηλώσεις πού ἐκ-

φράζουν τό πνεῦμα τοῦ οὐνιβερσαλισμοῦ καί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

«Διδάσκεται: Ὁ ραβίνος Μείρ συνήθιζε νά λέει: ἡ σκόνη τοῦ πρῶτου ἀνθρώπου μαζεύτηκε ἀπό ὄλα τά μέρη τῆς γῆς. Ὁ ραβίνος Ὅσαϊα ἔλεγε στό ὄνομα τοῦ Ράμπ: ὁ κορμός τοῦ Ἀδάμ ἤρθε ἀπό τή Βαβυλώνα, τό κεφάλι του ἀπό τό Ἰσραήλ, τά μέλη του ἀπό ἄλλες χῶρες καί τά ἰδιαίτερα μέρη του, σύμφωνα μέ τό ραβίνο Ἄχα, ἀπό τήν Ἄκρα ντί Ἄγμα» (Σανχεντρίν 38α, 6). Μολονότι στή δήλωση τοῦ ραβίνου Ὅσαϊα ἡ χώρα τοῦ Ἰσραήλ περιγράφεται σάν τή χώρα πού ἔδωσε τό ὕλικό γιά τό κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή γιά τό πιά σημαντικό μέρος του, ἡ ἰδιότητα αὐτή δέ μεταβάλλει τήν οὐσία τῆς πρῶτης καί πιά γενικῆς δήλωσης, πῶς τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γίνεϊ ἀπό σκόνη ἀπ' ὄλα τά μέρη τῆς γῆς, δηλαδή ὅτι ὁ Ἀδάμ ἀντιπροσωπεύει ὄλη τήν ἀνθρωπότητα.

Μιά παρόμοια ἰδέα ἀναπτύσσεται στήν περικοπή τοῦ Μισνά πού πραγματεύεται τό νόμο πού δηλώνει ὅτι σέ μιά σοβαρή δίκη, οἱ μάρτυρες κατηγορίας ὑποβάλλονται σέ μιά διαδικασία ἐκφοβισμοῦ («τούς ἐκφοβίζουν»), γιά νά μὴν καταθέσουν ψέματα κατά τοῦ κατηγορουμένου. Στή διαδικασία αὐτή λένε στό μάρτυρα ποιὰ σημασία ἔχει νά καταδικαστεῖ ἓνας ἄνθρωπος σέ θάνατο ἐξαιτίας τῆς κατάθεσῆς του. «Γιά τό λόγο αὐτό», τούς λένε, «δημιουργήθηκε ὁ ἄνθρωπος, γιά νά μαθαίνεις πῶς ὄποιος καταστρέφει καί μιά μόνο ψυχή τοῦ Ἰσραήλ* οἱ Γραφές θά τόν θεωρήσουν ἔνοχο σάν νά εἶχε καταστρέψει τόν κόσμον ὄλόκληρο. Κι αὐτός πού σώζει μιά μόνο ψυχή, θεωρεῖται σάν νά εἶχε σώσει ὄλόκληρο τόν κόσμον,...» (Σανχεντρίν IV, 5).

* Ἡ φράση «τοῦ Ἰσραήλ» λείπει ἀπό μερικά κείμενα. Θά φαινόταν πραγματικά παράλογο τό νά γίνεται ἀναφορά ἐδῶ γιά μιά ψυχή τοῦ Ἰσραήλ καί νά συνέχιζε τό κείμενο λέγοντας πῶς αὐτό θά σήμαινε καταστροφή ὄλόκληρου τοῦ κόσμου. Ἄν ἡ φράση «τοῦ Ἰσραήλ» ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, θά ἔπρεπε νά συνεχίζετο «σάν νά εἶχε καταστρέψει ὄλόκληρο τό Ἰσραήλ». Ἀκόμη, ὄλόκληρη ἡ περικοπή ἀναφέρεται στή δημιουργία τοῦ Ἀδάμ, ὄχι στή δημιουργία τοῦ Ἰσραήλ, καί γιά τό λόγο αὐτό ἐκεῖνο πού ἐννοεῖται καθαρά εἶναι ὅτι ἓνας ἄνθρωπος (ὄπως ὁ Ἀδάμ) ἀντιπροσωπεύει ὄλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα.

Μιά άλλη ταλμουδική πηγή εκδηλώνει τό ίδιο πνεῦμα: «Αὐτήν τήν ὥρα (πού οἱ Αἰγύπτιοι χάνονταν στήν Ἐρυθρά Θάλασσα) οἱ ἄγγελοι ἤθελαν νά ποῦν τόν ὕμνο (γιά νά ἐξυμνήσουν) μπροστά στόν Εὐλογημένο, ἀλλά τούς μάλωσε λέγοντας: Τά ἔργα τῶν χειρῶν μου (οἱ Αἰγύπτιοι) πνίγονται στή θάλασσα καί θέλετε νά τραγουδήσετε μπροστά μου;» (Σανχεντρίν 396).*

Στίς περιόδους διωγμῶν τῶν Ἑβραίων ἀπό τούς Ρωμαίους καί τούς χριστιανούς τό ἐθνικιστικό καί ξενόφοβο πνεῦμα συχνά ἐπικρατοῦσε πάνω στό οὐνιβεραλιστικό. Ὅσο ὁμως οἱ προφητικές διδασκαλίες δέν εἶχαν ἀπονεκρωθεῖ, ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας τῆς ἀνθρωπότητας δέν εἶχε λησμονηθεῖ. Ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος αὐτοῦ θρῖσκουμε στίς περιπτώσεις ὅπου οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν τή δυνατότητα νά ξεπεράσουν τά στενά πλαίσια τῆς ὑπαρξῆς τους στό γκέτο. Ὅχι μόνο σμίξανε τή δική τους παράδοση μέ τίς παραδόσεις τῶν ἐπιφανῶν οὐμανιστῶν στοχαστῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλά ὅταν κατά τό 19ο αἰῶνα κατέρρευσαν τά πολιτικά καί κοινωνικά φράγματα, οἱ Ἑβραῖοι στοχαστές ἦταν ἀνάμεσα στούς πιό ριζοσπάστες ἀντιπροσώπους τοῦ διεθνισμοῦ καί τῆς ἰδέας τοῦ οὐμανισμοῦ. Φαίνεται ὅτι ὑστερα ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια ὁ οὐνιβεραλισμός καί ὁ οὐμανισμός τῶν Ἑβραίων προφητῶν ἀνθισε στά πρόσωπα χιλιάδων Ἑβραίων φιλοσόφων, σοσιαλιστῶν καί διεθνιστῶν, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους δέν εἶχαν προσωπικούς δεσμούς μέ τόν Ἰουδαισμό.

* Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπό τήν παράδοση αὐτή ἀναπτύχθηκε μία λειτουργική πρακτική πού ἐπέζησε ὡς τά σήμερα. Σέ κάθε γιορτή ψάλλονται μερικοί ὕμνητικοί ψαλμοί τοῦ ἀλληλοῦια. Τήν ἕβδομη ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ὁπότε σύμφωνα μέ τήν παράδοση, πνίγηκαν οἱ Αἰγύπτιοι, ψάλλονται οἱ μσοῖ μόνο ψαλμοί ἀλληλοῦια, σέ ἀντιστοιχία μέ τό πνεῦμα τῆς ἐπίκληξης ἀπό τό Θεό τῶν ἀγγέλων, πού χαίρονταν ὅταν πνίγονταν τά πλάσματα τοῦ Θεοῦ.

IV 'Η 'Εννοια τῆς ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1 Γιά τή Δυνατότητα τῆς 'Επανάστασης

Μέ τήν «πτώση» τοῦ 'Αδάμ ἀρχίζει ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία. 'Η ἀρχική προατομιστική ἀρμονία ἀνάμεσα στή φύση καί στόν ἀνθρώπο, καί ἀνάμεσα στόν ἀντρα καί τή γυναίκα, ἀντικαταστάθηκε μέ τή σύγκρουση καί τόν ἀγώνα. 'Ο ἀνθρώπος ὑποφέρει ἀπό τήν ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ἀρμονικῆς ἐνότητας. Εἶναι μόνος καί διαχωρισμένος ἀπό τό συνάνθρωπό του, ἀπό τή φύση. 'Η πιό φλογερή του ἐπιθυμία εἶναι νά ἐπιστρέψει στόν κόσμο τῆς ἐνότητας πού ἦταν τό σπίτι του πρὶν ἀπό τήν «ἀνυπακοή» του. 'Επιθυμία του εἶναι νά ἐγκαταλείψει τή λογική, τήν αὐτεπίγνωση, τήν ἐκλογή, τήν εὐθύνη καί νά ἐπιστρέψει στή μήτρα, στή Μητέρα-Γῆ, στό σκοτάδι, ὅπου τό φῶς τῆς συνειδήσης καί τῆς γνώσης δέν ἔχει ἀκόμα λάμψει. Θέλει νά ξεφύγει ἀπό τή νεοαποκτημένη ἐλευθερία του καί νά χάσει τήν ἴδια τήν ἐπίγνωση πού τόν κάνει ἀνθρώπο.

'Αλλά δέν μπορεῖ πιά νά γυρίσει πίσω. 'Η πράξη ἀνυπακοῆς, ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, ἡ αὐτεπίγνωση ἔχουν γίνει ἀμετάκλητα. Δέν ὑπάρχει δρόμος ἐπιστροφῆς. «'Οθεν Κύριος ὁ Θεός ἐξαπέστειλεν αὐτόν ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς 'Εδέμ, διά νά ἐργάζεται τήν γῆν ἐκ τῆς ὁποίας ἐλήφθη. Καί ἐξεδίωξε τόν 'Αδάμ καί κατά ἀνατολάς τοῦ

παραδείσου τῆς Ἑδέμ ἔθεσε τὰ Χερουβείμ, καί τήν ῥομφαίαν τήν φλογίνην, τήν περιστρεφομένην, διά νά φυλάττωσι τήν ὁδόν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς.» (Γένεσις Γ΄: 23-24).

Ἵ ἄνθρωπος βασανίζεται ἀπό τήν ὑπαρξιακή ἀντίφαση (διχοτόμηση) τοῦ νά εἶναι μέσα στή φύση καί μολαταῦτα νά τήν ξεπερνάει. Ἡ ὑπερβατότητα αὐτή συνίσταται στό ὅτι ἔχει αὐτεπίγνωση καί ἐκλογή. Μπορεῖ νά λύσει αὐτή τήν ἀντίφαση μόνο μέ τό νά προχωρεῖ μπροστά. Ἵ ἄνθρωπος πρέπει νά νιώσει τόν ἑαυτό του σάν ξένο στόν κόσμο, ἀποξενωμένο ἀπό τόν ἑαυτό του καί τή φύση, γιά νά μπορέσει νά γίνει καί πάλι ἕνα μέ τόν ἑαυτό του, μέ τό συνάνθρωπό του καί μέ τή φύση, σέ ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο. Πρέπει νά κατανοήσῃ ὅτι ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του σάν ὑποκείμενο καί τόν κόσμο σάν ἀντικείμενο ἀποτελεῖ τήν ἀπαραίτητη συνθήκη γιά νά ξεπεράσῃ αὐτό τόν ἴδιο τό διαχωρισμό.

Ἵ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τόν ἑαυτό του στό ἱστορικό προτσές πού ἄρχισε μέ τήν πρώτη πράξη ἐλευθερίας – τήν ἐλευθερία νά δείχνει ἀνυπακοή – νά λέει «ὄχι». Αὐτή ἡ «διαφθορά» ἐνυπάρχει στήν ἴδια τή φύση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Μόνο περνώντας ἀπό τό προτσές τῆς ἀλλοτριώσεως μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά τήν ξεπεράσῃ καί νά πετύχει μιά νέα ἁρμονία. Αὐτή ἡ νέα ἁρμονία, ἡ νέα ταυτότητα μέ τόν ἄνθρωπο καί μέ τή φύση, ὀνομάζεται στήν προφητική ραβινική φιλολογία «τό τέλος τῶν ἡμερῶν» ἢ «μεσσιανική ἐποχή». Δέν εἶναι μιά κατάσταση προκαθορισμένη ἀπό τό Θεό ἢ τὰ ἄστρα. Δέν πρόκειται νά πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο μέ τήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μεσσιανική ἐποχή εἶναι ἡ ἱστορική ἀπάντηση στήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ νά καταστρέψῃ τόν ἑαυτό του ἢ νά προχωρήσῃ πρὸς τήν πραγματοποίηση τῆς νέας ἁρμονίας. Ἵ μεσσιανισμός δέν εἶναι κάτι τό τυχαῖο στήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἡ ἐγγενής, λογική ἀπάντηση σ' αὐτήν – ἡ ἐναλλακτική λύση στήν αὐτοκαταστροφή τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως ἡ ἀπαρχή τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀποχώρηση ἀπό τήν κατοικία (τόν Παράδει-

σο), έτσι και η άπαρχή της εβραϊκής ιστορίας χαρακτηρίζεται από την εγκατάλειψη της κατοικίας.

«Ὁ δὲ Κύριος εἶπε πρὸς τὸν Ἄβρααμ, ἔξελθε ἐκ τῆς γῆς σου, καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου, καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου, εἰς τὴν γῆν τὴν ὁποίαν θέλω σοὶ δεῖξει· καὶ θέλω σέ κάμει εἰς ἔθνος μέγα· καὶ θέλω σέ εὐλογήσει, καὶ θέλω μεγαλύνει τὸ ὄνομά σου· καὶ θέλεις εἰσθαι εἰς εὐλογίαν· καὶ θέλω εὐλογήσει τοὺς εὐλογοῦντάς σε, καὶ τοὺς καταρωμένους σε θέλω καταρασθῆ· καὶ θέλουσιν εὐλογηθῆ ἔν σοι πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς.» (Γένεσις, ΙΒ΄: 1-3).

Ὅπως ἀναφέρθηκε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἡ συνθήκη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐξέλιξη εἶναι ἡ ἀποκοπή τῶν πρωτογενῶν δεσμῶν, πού δένουν τὸν ἄνθρωπο μέ τὴ γῆ του, μέ τοὺς συγγενεῖς του, καὶ μέ τὸν πατέρα του καὶ τὴ μητέρα του. Ἡ ἐλευθερία βασίζεται στὴν πραγματοποίηση τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοὺς πρωτογενεῖς δεσμούς, πού ἐνῶ δίνουν ἀσφάλεια, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀκρωτηριάζουν τὸν ἄνθρωπο. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἄβραάμ, ἡ ἐντολή νὰ εγκαταλείψει τὴ χώρα του προηγεῖται ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση πού τοῦ δίνει ὁ Θεός. Ὅπως, ὁμως, συχνά παρατηρεῖται μέ τὸ βιβλικὸ ὕφος, ἡ πρώτη πρόταση ὄχι μόνο προηγεῖται τῆς δεύτερης χρονικά, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ ὄρο. Μποροῦμε νὰ τὴ μεταφράσουμε ἔτσι: «Ἄν εγκαταλείψεις τὴ χώρα σου, τότε θά σέ κάνω...» (Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ λάιτ μοτίφ τοῦ προφητικοῦ οὐνιβερσαλισμοῦ ἐμφανίζεται στὴ στιγμή αὐτὴ τῆς σύστασης τῆς εβραϊκῆς φυλῆς: μέσω τοῦ Ἄβραάμ «θά εὐλογηθοῦν ὅλες οἱ φυλές τῆς γῆς»).*

* Ὑπάρχει ἓνα παράδοξο παράλληλο στὴν προσταγή τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἄβραάμ νὰ εγκαταλείψει τὸ σπίτι τοῦ πατέρα του, καὶ τὸ παράλληλο αὐτὸ εἶναι ἡ προσταγή τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ θυσία τοῦ Ἰσαάκ. Ἡ ἐντολή αὐτὴ ἐρμηνεύεται πῶς ἔχει τὸ νόημα μιᾶς δοκιμασίας τῆς ὑπακοῆς τοῦ Ἄβραάμ, ἢ μὰ προσπάθεια νὰ φανεῖ, ἂν καὶ μέ τρόπο ἔμμεσο, ὅτι ὁ Θεός δὲν ἐπιδοκιμάζει τὴν εἰδωλολατρικὴ τελετουργικὴ συνήθεια τῆς θυσίας τῶν παιδιῶν. Μολονότι οἱ παραπάνω ἐρμηνεῖες μπορεῖ νὰ εἶναι σωστές, τὸ κείμενο μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε καὶ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία: δηλαδή, τῆς ἐντολῆς νὰ ἀποκοποῦν οἱ δεσμοὶ αἵματος μέ τὸ γιό. Αὐτὴ ἡ συμπερασματικὴ ἐξήγηση βασίζεται στὴ διατύπωση τῆς ἐντολῆς. Ἐνῶ

Τό ἐπόμενο καί κεντρικό γεγονός στήν ἑβραϊκή ἱστορία, μετά τίς περιπλανήσεις πάνω κάτω ἀνάμεσα στήν Αἴγυπτο καί τή Χαναάν,* εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑβραίων ἀπό τοὺς Αἰγύπτιους. Ἡ ἀπελευθέρωση αὐτή εἶναι κατά κύριο λόγο ὄχι ἐθνική, ἀλλά κοινωνική ἐπανάσταση. Οἱ Ἑβραῖοι δέν ἀπελευθερώνονται ἐπειδή ἡ ζωὴ τους σάν ἐθνικῆς μειονότητας εἶναι ἀνυπόφορη, ἀλλά ἐπειδή εἶναι ὑποδουλωμένοι στοὺς Αἰγύπτιους ἀφέντες τους.

Οἱ Ἑβραῖοι πού ἔφερε στήν Αἴγυπτο ὁ Ἰωσήφ εὐμεροῦσαν καί πολλαπλασιάστηκαν. Οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς θεωροῦσαν κίνδυνο γιὰ τὴ χώρα. «Κατέστησαν λοιπὸν ἐπ' αὐτοὺς ἐπιστάτας τῶν ἐργασιῶν, διὰ νὰ καταθλίβωσιν αὐτοὺς μέ τὰ βάρη αὐτῶν· καί ὠκοδόμησαν εἰς τὸν Φαραῶ πόλεις ἀποθηκῶν, τὴν Πιθώμ καί τὴν Ῥαμεσσή. Ὅσον ὅμως κατέθλιβον αὐτούς, τόσῳ μᾶλλον ἐπληθύνοντο καί ηὔξάνοντο. Καί οἱ Αἰγύπτιοι ἀπεστρέφοντο τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ. Καί κατεδυνάστευον οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ αὐστηρῶς· καί κατεπίκραινον τὴν ζωὴν αὐτῶν διὰ τῆς σκληρᾶς δουλείας εἰς τὸν πηλὸν καί εἰς τὰς πλίνθους, καί εἰς πάσας τὰς ἐργασίας τῶν πεδιάδων· πᾶσαι οἱ ἐργασίαι αὐτῶν, μέ τὰς ὁποίας κατεδυνάστευον αὐτούς, ἦσαν αὐστηραί.» (Ἔξοδος, Α': 11-14). Ἡ καταπίεση ἔγινε

σὴν πρώτη περίπτωση ὁ Ἀβραάμ ἐντέλλεται: «Ἐξέλθε ἐκ τῆς γῆς σου, καί ἐκ τῆς συγγενείας σου, καί ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου», καί νὰ πάει σὲ μιά χώρα πού θά τοῦ δείξει ὁ Θεός, τώρα τοῦ λέει: «Λάβε τώρα τὸν υἱόν σου τὸν μονογενῆ, τὸν ὁποῖον ἠγάπησας, τὸν Ἰσαάκ, καί ἔπαγε εἰς τὸν τόπον Μοριά, καί πρόσφερε αὐτόν ἐκεῖ εἰς ὄλοκαύτωμα, ἐπὶ ἐνός τῶν ὄρεων, τὸ ὁποῖον θέλω σοὶ εἰπεῖ» (Γένεσις, ΚΒ': 2-3). Οἱ ὑπογραμμισμένες λέξεις ἀποτελοῦν τὸ παράλληλο τῆς προηγούμενης ἐντολῆς. Ὡστε ἡ ἐντολή νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ, θά πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἐλεύθερος ἀπὸ ὅλους τοὺς δεσμούς τοῦ αἵματος – ὄχι μόνο μέ τὸν πατέρα καί τὴ μητέρα, ἀλλά καί μέ τὸν πῶ ἀγαπητό γιό. «Ἐλεύθερος» ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν ἀγαπάει τὴν οἰκογένειά του. Σημαίνει ὅτι δέν εἶναι «δεμένος» μέ τὴν ἔννοια τῆς αἰμομικτικῆς προσήλωσης πού ἀναπτύξαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο.

* Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι ὁ Ἀβραάμ στέλνει ἕναν ὑπηρετὴ σὴν πατρίδα του γιὰ νὰ φέρει μιά γυναίκα γιὰ τὸ γιό του Ἰσαάκ, ἀλλὰ ἀπαγορεύει ρητὰ στὸν Ἰσαάκ νὰ ἐπιστρέψει σὴν πατρίδα του.

ἀκόμα πιό ὠμή, ὅταν ὁ Φαραώ ἔδωσε διαταγή νά φονευθοῦν ὅλα τὰ νεογέννητα ἀγόρια τῶν Ἑβραίων καί νά μεινουν στή ζωή μόνο τὰ κορίτσια.

Στό σημεῖο αὐτό τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης ἐμφανίζεται ὁ Μωυσῆς. Γιός ἑνός ἄντρα καί μιᾶς γυναίκας ἀπό τόν οἶκο τοῦ Λευί, βρέθηκε, σύμφωνα μέ τή βιβλική ἀφήγηση, κρυμμένος στά καλάμια τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ. Τόν βρῆκε ἡ κόρη τοῦ Φαραώ, καί ἀνατράφηκε καί μορφώθηκε στό παλάτι τοῦ Φαραώ.*

Τό κείμενο μᾶς δείχνει τήν ἐξέλιξη τοῦ Μωυσῆ σάν ἐλευθερωτή. Ἐχοντας ἀνατραφεῖ σάν Αἰγύπτιος πρίγκιπας, γνωρίζει τήν ἑβραϊκή του καταγωγή. Ὅταν βλέπει ἕναν Αἰγύπτιο νά χτυπᾷ ἕναν Ἑβραῖο, ἕναν ἀπό τούς ἀδελφούς του, θυμώνει σέ τέτιο βαθμό, πού σκοτώνει τόν Αἰγύπτιο. Ὁ Φαραώ τό πληροφορεῖται καί ὁ Μωυσῆς ἀναγκάζεται νά φύγει. Μ' αὐτή τήν αὐθόρμητη πράξη ταυτότητας μέ τούς ἀδελφούς του, ὁ Μωυσῆς κόβει τούς δεσμούς μέ τήν αἰγυπτιακή αὐλή καί γίνεται ἀπόβλητος. Δέν μπορεῖ νά ἐπιστρέψει παρὰ μόνο σάν ἀρχηγός ἐπανάστασης.

Κατά τή φυγή του φτάνει στό σπίτι ἑνός ἱερέα τῶν Μηδιάμ, παντρεύεται τήν κόρη του, κάνει ἕνα γιό μαζί της πού τόν ὀνομάζει Γηρσάμ, πού σημαίνει κατά λέξη «πάροικος» (ξένος ἐκεῖ) ἢ ὅπως ἀναφέρει τό κείμενο, «πάροικος εἶμαι ἐν ξένῃ γῆ» (Ἐξοδος, Β': 22).^{*} Βλέπουμε πάλι τό λάιτ μοτίφ: ὁ Μωυσῆς πρέπει νά ἐγκαταλείψει τήν Αἴγυπτο, τή χώρα ὅπου γεννήθηκε, γιά νά εἶναι ἔτοιμος νά

* Τό πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ Μωυσῆ, ἰδιαιτέρως τό σημεῖο πού πραγματεύεται ὁ Φρόντ, ὅτι ὁ μῦθος τείνει νά ἀποδείξει συμπερασματικά ὅτι ἦταν σπῆν πραγματικότητα Αἰγύπτιος, δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, καθώς δέν πραγματευόμαστε τήν ἱστορικότητα τοῦ βιβλικοῦ κειμένου.

☆ Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Μωυσῆς παντρεύτηκε μιά γυναίκα πού ἀνήκει στούς Ἑθνικούς καί ὅτι ὁ βασιλιάς Δαβίδ, σύμφωνα μέ τήν παράδοση στό Βιβλίο τῆς Ρούθ, εἶναι ὁ γόνος ἑνός μικτοῦ γάμου ἀνάμεσα σ' ἕναν Ἑβραῖο, τόν Βοόζ, καί μιά Μωαβίτισσα, τή Ρούθ. Ὁ οὐνιβερσαλισμός, πού βρῖσκει τήν πλήρη του ἐκφραση σπῆν προφητική φιλολογία, ἐκφράζεται καί στό σημεῖο τοῦτο.

δεχτεί την αποκάλυψη του Θεού και την αποστολή του σαν ελευθερωτής. Στο σημείο αυτό αρχίζει η έβραϊκή επανάσταση.

Μέ την έναρξη της επανάστασης αυτής μπαίνουν μερικά κρίσιμα ιστορικοψυχολογικά ερωτήματα. Πώς μπορούν να αλλάξουν τόσο οι δούλοι, ώστε να επιθυμούν την ελευθερία; Έφ'όσο είναι δούλοι δέ γνωρίζουν ελευθερία, και όταν είναι ελεύθεροι δέ χρειάζονται επανάσταση. Είναι καθόλου δυνατή ή επανάσταση; Είναι δυνατή ή μετάβαση από τη δουλεία στην ελευθερία; Ακόμη, σέ δ,τι αφορά τη βιβλική έννοια της ιστορίας, ποιό ρόλο παίζει ο Θεός στη διαδικασία της απελευθέρωσης; Αλλάζει την καρδιά του ανθρώπου; Τόν απελευθερώνει μέ μία πράξη θείας χάρης; Κι αν δέ συμβαίνει κάτι τέτιο, πώς μπορεί ο άνθρωπος νά τό πετύχει αυτό μονάχος του;

Είναι αλήθεια πώς ή ιστορική αλλαγή κι ή επανάσταση φαίνονται σαν ένα λογικό παράδοξο. Ο άνθρωπος πού βρίσκεται στό ζυγό δέν μπορεί νά έχει αντίληψη της ελευθερίας – κι ωστόσο δέν μπορεί νά γίνει ελεύθερος χωρίς μία τέτοια αντίληψη. Η βιβλική αφήγηση δίνει μία απάντηση στό παράδοξο αυτό. Η *απαρχή της απελευθέρωσης βρίσκεται στην ικανότητα του ανθρώπου νά υποφέρει, και υποφέρει αν καταπιέζεται, φυσικά και πνευματικά. Τά δσα υποφέρει τόν ώθουν νά δράσει ενάντια στους καταπιεστές του, νά επιδιώξει τόν τερματισμό της καταπίεσης, αν και δέν είναι δυνατό ακόμη νά επιδιώξει μία ελευθερία πού γι' αυτή δέν ξέρει τίποτε. Αν ο άνθρωπος χάσει την ικανότητα νά υποφέρει, χάνει και την ικανότητα της αλλαγής. Ωστόσο, στό πρώτο βήμα της επανάστασης αναπτύσσει νέες δυνάμεις, πού δέν μπορούσε νά τίς έχει όσο ζούσε σαν δούλος, κι αυτές οί νέες δυνάμεις τόν κάνουν μέ τόν καιρό νά μπορεί νά κατακτήσει την ελευθερία. Όμως, στό προτσές της απελευθέρωσης, αντιμετωπίζει τόν κίνδυνο νά πέσει πάλι στά παλιά πλαίσια δουλείας.*

Είναι ο Θεός πού δίνει στον άνθρωπο τή δυνατότητα νά γίνει ελεύθερος αλλάζοντας την καρδιά του; Έπεμβαίνει ο

Θεός στό ιστορικό προτσές; Όχι. Ό άνθρωπος μένει μόνος μέ τόν έαυτό του και δημιουργεί ό ίδιος τήν ιστορία του. Ό Θεός βοηθάει, αλλά ποτέ δέν αλλάζει τή φύση του ανθρώπου, κάνοντας αυτό πού μόνο ό άνθρωπος μπορεί νά κάνει για τόν έαυτό του. Έκφράζοντάς το μέ τή δική μου μή θειστική γλώσσα: ό άνθρωπος αφήνεται στόν έαυτό του, και κανένας δέν μπορεί νά κάνει γι' αυτόν αυτό πού δέν είναι σέ θέση νά κάνει ό ίδιος για τόν έαυτό του και μόνος του.

Ό ιστορία τής άπελευθέρωσης άπό τήν Αίγυπτο, έξεταζόμενη λεπτομερειακά, δείχνει τίς άρχές πού αναφέραμε πιο πάνω. Αρχίζει μέ τήν πρόταση: «Μετά δέ πολύν καιρόν, έτελεύτησεν ό βασιλεύς τής Αιγύπτου· και κατεστέναξαν οί υιοί Ίσραήλ διά τήν δουλείαν και άνεβόησαν· και ή βοή αυτών άνέβη προς τόν Θεόν έξ αίτίας τής δουλείας. Και είσήκουσεν ό Θεός τών στεναγμών αυτών· και ένεθυμήθη ό Θεός τήν διαθήκην αυτού τήν προς τόν Άβραάμ, τόν Ίσαάκ και τόν Ίακώβ· και επέβλεψεν ό Θεός επί τούς υιούς Ίσραήλ και ήλήησεν (κατάλαβε) αυτούς ό Θεός» (Έξοδος, Β΄: 23-25). Τό κείμενο δέν αναφέρει ότι οί γιοί του Ίσραήλ φώναξαν ή προσευχήθηκαν προς τό Θεό, αλλά ότι ό Θεός άκουσε τό στεναγμό τους έξαιτίας τής δουλείας τους και «κατάλαβε». Ό φωνή πού βγήκε, χωρίς νά κατευθύνεται πουθενά, βρήκε τό δρόμο της προς τό Θεό, γιατί ό Θεός «καταλαβαίνει» τά δεινά. Ό έβραϊκή λέξη *βά-γιεντά** σωστά μεταφράζεται «γνώρισε» ή «κατάλαβε». Όπως τόνισε ό Ναχμανίδης στό σχόλιό του: «Μολονότι οί γιοί του Ίσραήλ δέν άξιζαν τήν άπελευθέρωση, ή κραυγή τους προκάλεσε τόν οίκτο του Θεού γι' αυτούς». Τό ούσιαστικό στοιχείο έδώ είναι ότι ή κραυγή τους δέν άπευθύνεται στό Θεό, αλλά ό Θεός κατα-

* Από τή λέξη *γιαντά*, πού συχνά χρησιμοποιείται μέ τήν έννοια γνώριζω βαθιά. Έτσι χρησιμοποιείται για τή γνώση του Θεού για τόν άνθρωπο και τή γνώση του ανθρώπου για τόν άνθρωπο. Τό νόημα τής λέξης έξηγεί επίσης γιατί μπορεί νά χρησιμοποιηθεί και για τή σαρκική γνώση. (Γένεσις, Δ΄ :1).

τήν άμεση έντολή, «έλθέ λοιπόν τώρα και θέλω σέ άποστείλει προς τόν Φαραώ, και θέλεις έξαγάγει τόν λαόν μου τούς υίους Ίσραήλ έξ Αίγυπτου».

Ό Μωυσής άντιδρά στήν έντολή αυτή μέ ταραχή και άρνηση. Όπως και πολλοί άλλοι κατοπινοί Έβραίοι προφήτες, δέ θέλει νά είναι προφήτης. (Και, μπορούμε νά προστέσουμε, εκείνος πού θέλει νά είναι προφήτης, δέν είναι).* Τό πρώτο έπιχείρημα του Μωυσή ένάντια στήν έντολή αυτή ήταν νά πει: «Τίς είμαι εγώ, διά νά υπάγω προς τόν Φαραώ και νά έξαγάγω τούς υίους Ίσραήλ έξ Αίγυπτου;» (Έξοδος, Γ΄: 11). Τά λόγια αυτά δέν άνήκουν στον άνθρωπο πού γεμίζει από περηφάνια επειδή διαλέχθηκε για μία άποστολή, αλλά είναι τά λόγια ενός άνθρώπου άπαλλαγμένου από κάθε ναρκισσισμό, πού, παρά τό έξαιρετικό του ταλέντο και τή μεγαλοφυΐα του, έχει επίγνωση τής άκαταλληλότητάς του για τό έργο πού ύποτίθεται πώς πρέπει νά φέρει σέ πέρας. Όταν ό Θεός άντέκρουσε τήν πρώτη του άντίρρηση, ό Μωυσής προβάλλει μία δεύτερη: «Ίδού, όταν εγώ υπάγω προς τούς υίους Ίσραήλ και ειπω προς αυτούς, ό Θεός των πατέρων σας μέ απέστειλε προς εσάς, και εκείνοι μ' έρωτήσωσι, Τί είναι τό όνομα αυτού; τί θέλω ειπεί προς αυτούς;» (Έξοδος Γ΄: 13).

Ό Μωυσής θέτει έδώ ένα κρίσιμο έρώτημα, πού έχει σχέση μέ τό παράδοξο τής επανάστασης. Πώς είναι δυνατό νά κεντριστεί τό πνεύμα ενός λαού, όταν δέν είναι έτοιμος; Πιο ειδικότερα, πώς είναι δυνατό νά άπευθυνθούμε σ' ένα λαό στό όνομα του Θεού τής ιστορίας, δηλαδή, στό όνομα

* Δέν είναι δύσκολο νά δούμε για ποιούς λόγους συμβαίνει αυτό. Ένας προφήτης πρέπει νά μιλάει άποκλειστικά από έσωτερική ανάγκη νά πει τό δράμα του, και μόνο όταν συμβαίνει αυτό είναι δυνατό νά έχει κανείς εμπιστοσύνη στό δράμα και τή φωνή του. Άν όμως ύποκινείται από τή ναρκισσιστική επιθυμία νά γίνει ήγέτης ή σωτήρας, ή έγκυρότητα του μηνύματός του και ή άκεραιότητα τής φωνής του είναι άμφισβητήσιμες. Η άπουσία ναρκισσιστικού κινήτρου άποτελεί ένα από τά κύρια κριτήρια για τόν άληθινό προφήτη του παρελθόντος, αλλά και του σήμερα, και προφανώς δέν υπάρχει άλλος λόγος εκτός από τήν ψυχολογική αυτή άπαίτηση, πού έμφανίζονται τόσο σπάνια προφήτες.

της αὐτενέργειας τοῦ ἀνθρώπου, όταν ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι συνηθισμένος στὴ λατρεία τῶν εἰδώλων, εἰδώλων ποῦ εἶναι πράγματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν καὶ πρέπει νὰ ἔχουν ὄνομα; Ἡ ἀπάντηση τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ μιά σειρά παραχωρήσεις ποῦ κάνει μπροστά στοῦ ἀπαράσκευο τῶν ἀνθρώπων. Μολονότι δὲν ἔχει ὄνομα, ἀναφέρει ἕνα ὄνομα στὸν Μωυσή, ἕνα ὄνομα ποῦ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτός ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Ἡ ἀπάντηση, ὅπως ἔχω τονίσει στὰ προηγούμενα, ἐλεύθερα μεταφραζόμενη σημαίνει «Τὸ ὄνομά μου εἶναι Ἐνώνυμος».* Εἶναι πέρα γιὰ πέρα φανερό ὅτι τὸ ὄνομα «ἄνωνυμος» εἶναι ἕνα ὄνομα ποῦ δίνεται μόνο γιὰ τὴ στιγμή ἐκείνη, ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ὄνομα, ὄντας μόνο ὁ Θεὸς τῆς ἱστορίας, ὁ Θεὸς τῆς δράσης.*

Ἄλλὰ ὁ Μωυσὴς καὶ πάλι δὲν ἱκανοποιεῖται. Προβάλλει καὶ ἄλλη ἀντίρρηση, δηλαδή, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι δὲ θὰ τὸν πιστέψουν καὶ θὰ τοῦ ποῦν: «Δὲν ἐφάνη εἰς σέ ὁ Κύριος». Ὁ Θεὸς κάνει καὶ πάλι μιά παραχώρηση πρὸς χάρη τῆς κατανόησης τοῦ λαοῦ. Μαθαίνει στὸν Μωυσή νὰ κάνει μερικά μαγικά κόλπα, μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ μετατρέψει τὸ ραβδί του σὲ φίδι καὶ νὰ κάνει τὸ χέρι του νὰ θγάλει λέπρα καὶ μετὰ νὰ τὸ ξανακάνει καλά. Καὶ στὴν περίπτωση ποῦ δὲ θὰ πιστέψουν τὰ δύο μαγικά κόλπα τοῦ Μωυσῆ, ἕνα τρίτο θὰ τοὺς πείσει: νὰ μετατρέψει τὸ νερό

* Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ σχολιαστὴς Ὁμπαντιάχ μπέν Ἰακώβ Σφόρνο, ποῦ ἔζησε στὴν Ἰταλία (1475-1550), ἐρμηνεύει τίς λέξεις «ἐγὼ εἶμαι ὁ ὢν» πῶς δηλώνουν τὴν ἀποφασιστικότητα τοῦ Θεοῦ νὰ ἐξαλείψει κάθε ὠμότητα καὶ δουλεία ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ καταστρέψουν τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Μ' ἄλλα λόγια, θεωρεῖ πῶς ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι νὰ διατηρήσει τὴν ἐλευθερία, ἀρα τὴ ζωὴ. Τὸ σχόλιό του εἶναι ἕνα δείγμα τοῦ πνεύματος τοῦ οὐμανισμοῦ τῆς Ἀναγέννησης, ὁλότελα διαφορετικό ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ πνεῦμα ποῦ διαπιστώνουμε στὸ σχόλιο τοῦ Ρασί.

☆ Ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἕνα χασιδικό σχόλιο ποῦ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν περικοπὴ αὐτὴ. Ἐρωτᾶται γιὰτὶ ὁ Θεὸς δὲ λέει: «Εἶμαι ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ», ἀλλὰ λέει, «Εἶμαι ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσαάκ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰακώβ». Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ διατύπωση αὐτὴ δείχνει ὅτι δύο ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὸν ἴδιο Θεό, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πάντα μιά ἀτομικὴ ἐμπειρία γιὰ κάθε ἄνθρωπο.

σέ αίμα. Ὁ Μωυσής ἐξακολουθεῖ νά μή δέχεται καί λέει: «Δέομαι, Κύριε· ἐγώ δέν εἶμαι εὐλαλος οὔτε ἀπό χθές οὔτε ἀπό προχθές οὔτε ἀφ' ἧς ὥρας ἐλάλησας πρὸς τόν δοῦλόν σου· ἀλλ' εἶμαι βραδύστομος καί βραδύγλωσσος» (Ἔξοδος, Δ': 10). Ἡ ἀπάντηση τοῦ Θεοῦ εἶναι ὅτι, ἀφοῦ δημιούργησε τόν ἄνθρωπο, εἶναι σέ θέση νά δώσει στόν Μωυσή τή δύναμη νά μιλήσει.

Στό σημεῖο αὐτό ὁ Μωυσής ἐξαντλεῖ τά ἐπιχειρήματά του καί καθῶς βρῖσκεται σέ ἀπόγνωση, λέει: «Δέομαι, Κύριε, ἀπόστειλον ὄντινα ἔχεις νά ἀποστειλῆς» (Ἔξοδος, Δ': 13). Στό σημεῖο αὐτό φαίνεται πῶς ἐξαντλήθηκε καί ἡ ὑπομονή τοῦ Θεοῦ καί τοῦ λέει μέ ὀργή ὅτι ὁ Ἄαρών, ὁ ἀδελφός τοῦ Μωυσῆ, εἶναι καλός ὁμιλητής: «σύ λοιπόν θέλεις λαλεῖ πρὸς αὐτόν καί θέλεις βάλλει τούς λόγους εἰς τό στόμα αὐτοῦ· ἐγώ δέ θέλω εἶσθαι μετά τοῦ στόματός σου καί μετά τοῦ στόματος ἐκείνου καί θέλω σᾶς διδάξει ὅτι πρέπει νά πράξητε· καί αὐτός θέλει λαλεῖ ἀντί σου πρὸς τόν λαόν· καί αὐτός θέλει εἶσθαι εἰς σέ ἀντί στόματος, σύ δέ θέλεις εἶσθαι εἰς αὐτόν ἀντί Θεοῦ» (Ἔξοδος, Δ': 15-16). Ἔτσι δημιουργήθηκε τό ἱερατεῖο. Ὅπως τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἔτσι καί τό λειτουργήμα τοῦ ἱερέα εἶναι μιά παραχώρηση στήν ἀγνοια τοῦ λαοῦ. Ὁ προφήτης Μωυσής εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐνόρασης καί τῆς γνώσης. Ὁ ἱερέας Ἄαρών εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού μετατρέπει τήν ἐνόραση σέ γλώσσα πού μπορεῖ νά καταλάβει ὁ λαός. Ὅλη ἡ ἀμφιλογία τοῦ ἱερέα καί τοῦ προφήτη δείχεται ἐδῶ. Ὁ προφήτης μπορεῖ νά μὴν εἶναι σέ θέση νά φτάσει ὡς τήν κατανόηση τοῦ λαοῦ. Ὁ ἱερέας μπορεῖ νά μιλεῖ στό ὄνομα τοῦ προφήτη, καί ὁμως νά διαστρέφει τό μήνυμά του.

Ὁ Μωυσής ἐπιστρέφει γιά λίγο στή γυναίκα του καί τόν πεθερό του στή Μαδιάμ καί συναντᾷ τόν ἀδελφό του Ἄαρών στήν ἔρημο. Ἐπιστρέφουν καί οἱ δύο στήν Αἴγυπτο, ἀνακοινώνουν στούς Ἑβραίους τά λόγια πού εἶχε πει ὁ Θεός στόν Μωυσή, καί κάνουν διάφορα θαύματα γιά νά ἀποδείξουν ὅτι ἐνεργοῦν στό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Τότε, καί μόνο τότε, «ἐπίστευσεν ὁ λαός· καί ὅτε ἤκουσεν ὅτι ὁ

Κύριος έπεσκέφθη τούς υιούς Ίσραήλ και διτι επέβλεπεν επί τήν τλαιπωριάν αυτών, κύψαντες προσεκύνησαν» (Έξοδος, Δ΄: 31). Ή αντίδραση του λαού είναι αντίδραση ειδωλολατρών. "Όπως τόνισα στα προηγούμενα, ή ύποταγή, όπως εκφράζεται εδώ με τό βαθύ σκύψιμο, είναι ή ούσία της ειδωλολατρίας.

Ή Αφού ο Μωυσής και ο Ήαρών έπεισαν τούς Έβραίους, παρουσιάστηκαν στον Φαραώ με τό αίτημά τους. Τό εξέφρασαν με τρόπο πού μπορούσε νά τό καταλάβει ο Φαραώ: «Όυτώ λέγει Κύριος ο Θεός Ίσραήλ· "έξαπόστειλον τόν λαόν μου, διά νά έορτάσωσι εις έμέ εν τή έρημω."» (Έξοδος, Ε΄: 1). Ή γλώσσα πού χρησιμοποιείται είναι ή γλώσσα της ειδωλολατρικής παράδοσης. Ή Θεός παρουσιάζεται ως ο έθνικός Θεός του Ίσραήλ και ο σκοπός είναι νά του κάμουν μία γιορτή. Ή Φαραώ διακηρύσσει διτι δέ γνωρίζει τίποτα γι' αυτόν τό Θεό, και ο Ήαρών και ο Μωυσής τόν παρακαλούν νά κάμει δεχτό τό αίτημά τους, γιατί διαφορετικά ο Θεός μπορεί νά «έλθη καθ' ήμων με θανατικόν ή με μάχαιραν» (Έξοδος, Ε΄: 3). Ή Φαραώ δέν αντιλαμβάνεται τή δυνατότητα νά είναι αυτός ο Θεός ισχυρός, ένας Θεός ικανός νά κάνει μεγάλη ζημιά. Διατάζει νά φορτωθούν οι Έβραίοι και με άλλες άγγαιρες και προσθέτει: «διότι μένουσιν άργοί και διά τούτο φωνάζουσι» (Έξοδος, Ε΄: 8). Ή Φαραώ δέν κάνει τίποτε άλλο από εκείνο πού έκαναν χιλιάδες Φαραώ πριν και μετά απ' αυτόν. Δέν μπορεί νά καταλάβει τήν επιθυμία για έλευθερία και τήν έξηγει σαν επιθυμία τεμπελιάς. Ή Ακόμη, πιστεύει διτι, όταν ένας άνθρωπος είναι παραφορτωμένος με δουλιά, ξεχνάει τά όνειρα για έλευθερία, πού, για τόν Φαραώ, δέν είναι τίποτε άλλο από ψεύτικα λόγια. "Όταν οι Έβραίοι δέν μπορούν νά εκτελέσουν τήν πολλή δουλιά πού τούς αναθέτουν, ο Φαραώ λέει πάλι: «Όκνηροί εισθε, όκνηροί· διά τούτο λέγετε, "Άφες νά υπάγωμεν νά προσφέρωμεν θυσίαν προς τόν Κύριον·"» (Έξοδος, Ε΄: 17).

Στό σημείο αυτό οι Έβραίοι αρχίζουν νά φοβούνται τήν έλευθερία. Κατηγορούν τόν Μωυσή και τόν Ήαρών για τίς

μεγαλύτερες δυσκολίες πού δημιουργήθηκαν ύστερα από τὰ πρῶτα τους αἰτήματα γιά ἐλευθερία, καί τούς λέει: «Ὁ Κύριος νά σᾶς ἴδῃ καί νά κρῖνῃ· διότι σεῖς ἐκάμετε βδελυκτὴν τὴν ὄσμήν ἡμῶν ἐμπροσθεν τῶν δούλων αὐτοῦ, ὥστε νά δώσητε εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν μάχαιραν διὰ νά θανατώσωσιν ἡμᾶς» (Ἐξοδος, Ε΄: 21). Ἡ ἀντίδραση τῶν Ἑβραίων ἐκδηλώθηκε τόσες φορές στὴν ἱστορία, ὅσες φορές ἐκδηλώθηκε καί ἡ ἀντίδραση τοῦ Φαραῶ. Παραπονοιοῦνται ὅτι οἱ ἀφέντες τους δέν τούς ἀγαποῦν πιά. Φοβοῦνται ὄχι μόνο τὴ βαρύτερη δουλιὰ, ἢ ἀκόμα καί τὸ θάνατο, ἀλλὰ καί μήπως χάσουν τὴν εὐνοια, ὅσο ἐλάχιστη κι ἂν εἶναι, αὐτῶν πού τούς ἐκμεταλλεύονται.

Ὁ Μωυσὴς φαίνεται νά χάνει τὸ θάρρος του. Παραπονοιέται στό Θεό καί λέει: «Κύριε, διὰ τί κατέθλιψας τὸν λαόν τοῦτον; καί διὰ τί μέ ἀπέστειλας; διότι, ἀφοῦ ἦλθον πρὸς τὸν Φαραῶ νά ὁμιλήσω ἐν ὀνόματί σου, κατέθλιψε τὸν λαόν τοῦτον· καί σύ ποσῶς δέν ἠλευθέρωσας τὸν λαόν σου.» (Ἐξοδος, Ε΄: 22-23).

Μέ τὴν ἀπεγνωσμένη αὐτὴ μομφή πρὸς τὸ Θεό, τελειώνει ἡ πρώτη πράξη τοῦ δράματος. Ὁ Φαραῶ οὔτε ὑποχώρησε, οὔτε κατάλαβε τὸ μήνυμα, οὔτε καί οἱ Ἑβραῖοι συνέχισαν νά ἔχουν τὴν ἴδια ἐπιθυμία γιά ἐλευθερία μόλις παρουσιάστηκαν οἱ πρῶτες δυσκολίες. Ὁ Μωυσὴς, ὁ ἡγέτης, δέ βλέπει νά ὑπάρχει καμιὰ ἐλπίδα γιά τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται στό Θεό πῶς ὁ καιρὸς τῆς λογικῆς καί τῆς μὴ βίας παρήλθε. Πῶς ἀπὸ δῶ καί μπρὸς θά πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ βία, πού τελικά θά ὑποχρεώσει τὸν Φαραῶ νά ὑποχωρήσει καί θά δώσει τὴ δυνατότητα στοὺς Ἑβραῖους νά ξεφύγουν ἀπὸ τὴ χώρα τῆς δουλείας. Ὡστόσο, ὅπως θά δοῦμε, ἡ βία ποτέ δέν ἔπεισε τὸν Φαραῶ καί ποτέ δέν ἔπεισε τοὺς Ἑβραῖους, πού τοὺς ξαναπιάνει ὁ φόβος τους γιά τὴν ἐλευθερία καί ἐπανέρχονται στὴν εἰδωλολατρία, ὅταν συναντοῦν δυσκολίες ἢ ὅταν χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους τὴν εἰκόνα τοῦ γεμάτου χαρίσματα ἡγέτη.

Ἡ ἐπόμενη πράξη τοῦ δράματος ἀρχίζει μέ τὴν ἐντολή

τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Μωυσή νά μιλῆσει καί πάλι στά τέκνα τοῦ Ἰσραήλ:

«Ἐγώ εἶμαι ὁ Κύριος· καί θέλω σᾶς ἐκβάλει ὑποκάτωθεν τῶν φορτίων τῶν Αἰγυπτίων καί θέλω σᾶς ἐλευθερώσει ἀπό τῆς δουλείας αὐτῶν καί θέλω σᾶς λυτρώσει μέ βραχίονα ἐξηπλωμένον καί μέ κρίσεις μεγάλας· καί θέλω σᾶς λάβει εἰς ἑμαυτόν διὰ τὸν λαόν μου καί θέλω εἶσθαι Θεός ὑμῶν· καί θέλετε γνωρίσει ὅτι ἐγώ εἶμαι Κύριος ὁ Θεός ὑμῶν, ὅστις σᾶς ἐκβάλλω ὑποκάτωθεν τῶν φορτίων τῶν Αἰγυπτίων· καί θέλω σᾶς φέρει εἰς τὴν γῆν, περὶ τῆς ὁποίας ὑψωσα τὴν χεῖρά μου, ὅτι θέλω δώσει αὐτὴν εἰς τὸν Ἀβραάμ, εἰς τὸν Ἰσαάκ καί εἰς τὸν Ἰακώβ· καί θέλω σᾶς δώσει αὐτὴν εἰς κληρονομίαν. Ἐγώ ὁ Κύριος. Καί ἐλάλησεν ὁ Μωϋσῆς οὕτω πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ· ἀλλὰ δέν εἰσήκουσαν εἰς τὸν Μωϋσῆν, διὰ τὴν στενοχωρίαν τῆς ψυχῆς αὐτῶν καί διὰ τὴν σκληράν δουλείαν.»

(Ἐξοδος, Στ': 6-9)

Καί ἐδῶ πάλι ἡ γλῶσσα πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ τέκνα τοῦ Ἰσραήλ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γλῶσσα πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν Φαραώ. Ἐδῶ τὸ μήνυμα εἶναι ὅτι θὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴ δουλεία καί ὅτι θὰ ξέρουν πῶς λυτρωτῆς τους εἶναι ὁ Θεός. Ἀλλὰ καί πάλι οἱ Ἑβραῖοι μένουں κουφοὶ στό μήνυμα, ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξαιτίας τῆς ὀλιγοψυχίας τους καί ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπειδὴ ἡ δουλιὰ πού κάνουν εἶναι τόσο βαριά, πού δέν τοὺς ἔχει μείνει δύναμη οὔτε καί νά ὑποφέρουν. Στό σημεῖο αὐτό θίγουμε ἕνα φαινόμενο πού ἔχει ἐπαναληφτεῖ συχνά στήν ἱστορία. Ὑπάρχει ἕνας βαθμός ὀδύνης πού ἀποστερεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἀκόμα καί ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νά τεθεῖ τέρμα σ' αὐτὴ τὴν ὀδύνη. Ὁ Μωυσῆς ἔχασε κι αὐτός τὴν πίστη του. Ὅταν τοῦ λέει ὁ Θεός νά πάει στόν Φαραώ καί νά ζητήσῃ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑβραίων, ἀπαντᾷ: «Ἴδού, οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ δέν

μου εισηκουσαν· και πως θελει μου εισακουσει ο Φαραω, και εγω ειμαι απεριτμητος· τα χειλη;» (Έξοδος, Στ': 12).

Στό επόμενο κεφάλαιο ο Θεός επιβιβαιώνει την εντολή του προς τον Μωυσή να πάει και να δει τον Φαραώ. Πρόκειται να του πει να αφήσει τους γιούς του 'Ισραήλ να εγκαταλείψουν τη χώρα. Έδω δέ χρησιμοποιείται πιά η πρόφαση πως πρέπει να κάμουν τρεις μέρες ταξίδι στην έρημο για να «γιορτάσουν». Τό αίτημα μπαίνει ωμά και δίχως δρους.

Τό κείμενο πού ακολουθει είναι ένα από τα πιο αινιγματικά στην δλη αφήγηση. 'Ο Θεός λέει: «'Εγώ δέ θέλω σκληρύνει την καρδιαν του Φαραώ και θέλω πληθύνει τα σημειά μου και τα θαυμάσιά μου εν τη γη της Αιγύπτου· πλην ο Φαραώ δέν θελει σās υπακούσει· και θέλω επιβάλει την χειρά μου επί την Αιγυπτον και θέλω εξαγάγει τα στρατεύματά μου, τον λαόν μου, τους υιούς 'Ισραήλ, εκ γης Αιγύπτου μέ κρίσεις μεγάλας· και θέλουσι γνωρίσει οι Αιγύπτιοι οτι εγω ειμαι ο Κύριος, οταν εκτείνω την χειρά μου επί την Αιγυπτον και εξαγάγω τους υιούς 'Ισραήλ εκ μέσου αυτών.» (Έξοδος, Ζ': 3-6). Τί εννοει ο Θεός λέγοντας «θέλω σκληρύνει την καρδιαν του Φαραώ»; Πρόκειται για λόγια ενός εκδικητικού και δόλιου Θεου πού παίζει διπλό παιχνιδι μέ τον Φαραώ, αφήνοντας τον Μωυσή να του ζητήσει να επιτρέψει στους Έβραίους να φύγουν, ενώ ταυτόχρονα κάνει τον Φαραώ να μήν υποχωρήσει; Πιστεύω οτι κάτι τέτιο είναι άπιθανο, γιατί η εικόνα πού πρέπει να έχει ο Θεός απέχει πάρα πολύ από τίς πιο ανθρωπομορφικές περιγραφές του Θεου πού συναντάμε στη Βίβλο. Φρονώ πως την έκφραση «θέλω σκληρύνει την καρδιαν του Φαραώ» πρέπει να την εξηγήσουμε σύμφωνα μέ την πεποίθηση οτι όλα τα *αναγκαστικά* (νομοτελειακά) γεγονότα είναι γεγονότα πού δχι μόνο προβλέπονται από τό Θεό, αλλά και προκαλούνται από τό Θεό. Κάθε πράξη πού θά συμβει υποχρεωτικά είναι θέλημα Θεου. Έτσι, οταν ο Θεός λέει πως θά σκληρύνει την καρδιά του Φαραώ, ανακοινώνει οτι οπωσδήποτε θά σκληρύνει η καρδιά

του Φαραώ. Και πραγματικά, τό διβλικό κείμενο πού ακολουθεῖ φαίνεται νά τό ἐπιβεβαιώνει αὐτό, γιατί ἀναφέρει πολλές φορές πώς «ὁ Φαραώ σκλήρυνε τήν καρδιά του». Μέ ἄλλα λόγια, «θέλω σκληρύνει τήν καρδιάν τοῦ Φαραώ» καί «ὁ Φαραώ σκλήρυνε τήν καρδιά του» εἶναι τό ἴδιο.

Αὐτό πού τονίζει ἐδῶ τό διβλικό κείμενο εἶναι ἕνας ἀπό τούς πιό θεμελιακοὺς νόμους τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Κάθε κακή πράξη τείνει νά σκληρύνει τήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, νά τήν ἀπονεκρώσει. Κάθε καλή πράξη τείνει νά τήν κάνει πιό μαλακιά, νά τήν κάνει πιό ζωντανή. Ὅσο περισσότερο σκληραίνει ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, τόσο λιγότερη ἐλευθερία διαθέτει γιά νά ἀλλάξει, τόσο περισσότερο ἔχει πιά διαμορφωθεῖ ἀπό τήν προηγούμενη δράση του. Ἄλλά ἡ κατάσταση φτάνει σ' ἕνα σημεῖο χωρίς ἐπιστροφή, ὅπου ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γίνει τόσο σκληρή καί τόσο ἀπονεκρωμένη, ὥστε ὁ ἀνθρώπος πιά ἔχει χάσει τή δυνατότητα ἐλευθερίας, ὅποτε εἶναι ὑποχρεωμένος νά προχωρεῖ συνέχεια πρὸς τά μπρός ὡς τό ἀναπόφευκτο τέλος, πού εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ φυσική ἢ ἡ πνευματική καταστροφή του.*

* Βλ. λεπτομερειακή ἀνάλυση τοῦ προβλήματος γιά τή σκληράδα τῆς καρδιάς, καθώς καί τοῦ προβλήματος γιά τήν ἀνθρώπινη ἐλευθερία στό ἔργο μου «Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου», Κεφ. VI.

Οἱ Ἑβραῖοι σχολιαστὲς τῆς Βίβλου ὀρθῶς φησὶν φυσικά δυσκολίες μέ τήν πρόταση αὐτή. Ὁ Ἀβραάμ Ἰμπν Ἐζρα (γεν. τό 1090 στήν Ἰσπανία) θέτει τό ἐρώτημα: ἂν ὁ Θεός σκλήρυνε τήν καρδιά τοῦ Φαραώ, πῶς εἶναι δυνατό νά καταδικαστεῖ δίκαια ὁ Φαραώ γιά τήν ἀρνησί του; Δίνει τήν ἀπάντηση διό ὁ Θεός ἔχει δώσει σέ κάθε ἀνθρώπο ἀνώτερη σοφία καί πνεῦμα, γιά νά μπορεῖ νά ὑψῶνεται πάνω ἀπό τή μοῖρα. Ἄλλά ὁ Φαραώ δέν κατάφερε νά κάνει τήν προσπάθεια αὐτή. Ἄλλά ὁ Ἀβραάμ Ἰμπν Ἐζρα θεωρεῖ διό ὁ ἀνθρώπος ἔχει πάντα τήν ἐλευθερία νά στέκει πάνω ἀπό τή μοῖρα, ἀκόμα καί όταν ἡ μοῖρα ἔχει ἐδῶ τή μορφή τῆς πρόθεσης τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τοῦ νόμου τῆς αἰτίας καί τοῦ ἀποτελέσματος. Ὁ Ρασί σχολιάζει μέ περισσότερο παραδοσιακό τρόπο: ὁ Θεός ἤθελε νά ἐπιβληθεῖ στόν Φαραώ μία τιμωρία πού νά εἶναι κάθαρη γι' αὐτόν. Ὁ Ναχμανίδης, ἀπεναντίας, προβάλλει μία ἀποψη οὐσιαστικά ὁμοια μ' αὐτήν πού παρουσιάσαμε. Λέει διό ὁ Φαραώ εἶχε χάσει πιά τήν εὐκαιρία τῆς μετανοίας μέ τά πολλά κακά πού εἶχε κάνει συνέχεια στό Ἰσραήλ. Αὐτό πού ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Ναχμανίδης εἶναι καθαρά διό ὁ Φαραώ δέν εἶχε πιά τή

Ἡ νέα στρατηγική ἀπέναντι στὸν Φαραώ δὲν ἐγκαινιάζεται μὲ τὴ βία, ἀλλὰ μὲ τὴ χρῆση θαυμάτων. Πάντως, τὰ θαύματα δὲν εἶναι, στὸ κάτω κάτω, παρὰ μιὰ ἄλλη μορφή βίας, πού ἀπευθύνεται περισσότερο στὸ πνεῦμα παρὰ στὸ σῶμα. Ὁ Ἄαρών μετατρέπει τὸ ραβδί του σὲ φίδι. Ἄλλὰ οἱ μάγοι τῆς Αἰγύπτου «ἔκαμον καὶ αὐτοὶ ὡσαύτως μὲ τὰς ἐπωδάς αὐτῶν» (Ἐξοδος, Ζ': 11). Ὁ Θεὸς εἶπε στὸν Μωυσή νὰ κάνει ἓνα δεύτερο θαῦμα. Θὰ μετατρέψει τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ σὲ αἷμα. Ὅλα τὰ ψάρια θὰ ψοφήσουν καὶ οἱ Αἰγύπτιοι θὰ σιχαίνονται νὰ πιοῦν νερὸ ἀπὸ τὸ ποτάμι. Ἄλλὰ καὶ πάλι οἱ Αἰγύπτιοι θὰ κάνουν κι ἐκεῖνοι τὸ δικό τους θαῦμα. Ὁ Φαραώ δὲν ἐντυπωσιάζεται καὶ «ἐσκληρύνθη ἡ καρδία» του (Ἐξοδος, Ζ': 22). Ὁ Μωυσὴς καὶ ὁ Ἄαρών κάνουν ἓνα τρίτο θαῦμα. Καλύπτουν τὴ γῆ μὲ βατράχια. Οἱ Αἰγύπτιοι μάγοι μποροῦν νὰ τὸ κάνουν κι αὐτό. Ἄλλὰ τὸ θαῦμα τοῦτο, ὄχι καὶ τόσο ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ καθαυτὸ, προκαλεῖ σοβαρὴ ζημιὰ σ' ὀλόκληρη τὴν Αἴγυπτο καὶ ὁ Φαραώ ἀρχίζει νὰ ὑποχωρεῖ. Σὲ μιὰ καθορισμένη στιγμή, ὁ Μωυσὴς ἀνακαλεῖ τὰ βατράχια: «Ἴδὼν δὲ ὁ Φαραώ ὅτι ἐγένεεν ἀναψυχὴ, ἐσκήρυνε τὴν καρδίαν αὐτοῦ, καὶ δὲν εἰσήκουσεν εἰς αὐτούς, καθὼς ἐλάλησεν ὁ Κύριος.» (Ἐξοδος, Η': 15). Τότε ὁ Θεὸς διάτάξε τὸν Μωυσή καὶ τὸν Ἄαρών νὰ φέρον σκνίπες σ' ὅλη τὴ γῆ τῆς Αἰγύπτου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ μυστικὴ τέχνη τοῦ Μωυσὴ καὶ τοῦ Ἄαρών ἀρχίζει νὰ ξεπερνάει τὴν ἀντίστοιχη τῶν Αἰγυπτίων μάγων. Προσπαθοῦν ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν σκνίπες. Ὅταν πιά νικῆθηκαν στὸν τομέα τους, λένε στὸν Φαραώ: «Δάκτυλος Θεοῦ εἶναι τοῦτο. Ἡ καρδία ὁμῶς τοῦ Φαραώ ἐσκληρύνθη καὶ δὲν εἰσήκουσεν εἰς αὐτούς, καθὼς ἐλάλησεν ὁ Κύριος.» (Ἐξοδος, Η': 15). Τὸ ἐπόμενο βῆμα ἦταν νὰ στείλει ὁ Θεὸς σύννεφα ἀπὸ μύγες σ' ὅλη τὴν Αἴγυπτο. Οἱ Αἰγύπτιοι μάγοι προσπάθησαν ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία νὰ μιμηθοῦν αὐτὸ τὸ μαγικὸ κόλπο. Ὁ Φαραώ τρομοκρατεῖται ὡς τὸ σημεῖο νὰ πει καὶ πάλι

δυνατότητα «ἐπιστροφῆς» καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού σημαίνει ἡ πρόταση σχετικὰ μὲ τὴ σκληράδα τῆς καρδιάς.

πώς θ' ἀφήσει τούς Ἑβραίους νά πάνε στήν ἔρημο γιά νά προσφέρουν θυσία στό θεό τους. Ὄταν ὁμοῦς ἀνακαλοῦνται οἱ μύγες, «ὁ Φαραώ καί ταύτην τήν φοράν ἐσκλήρυνε τήν καρδίαν αὐτοῦ καί δέν ἐξαπέστειλε τόν λαόν.» (Ἐξοδος, Η': 28).

Πρίν ὁ Μωυσῆς ἀνακοινώσει τήν ἐπόμενη πράξη ἀντιποίνων, προβάλλει τό αἴτημά του μέ νέα μορφή. Ζητᾷ ἀπό τόν Φαραώ: «Ἐξαπόστειλον τόν λαόν μου διά νά μέ (τό Θεό) λατρεύσῃ.» (Ἐξοδος, Θ': 1). Στή συνέχεια, ὅλα τά ζῶα τῶν Αἴγυπτίων ψοφᾶνε ἀπό μιᾶ ἀσθένεια, ἐνῶ ὅλα τά ζῶα τῶν Ἑβραίων δέν παθαίνουν τίποτα. «Καί ἐσκληρύνθη ἡ καρδία τοῦ Φαραώ». Ἀκολουθεῖ μιᾶ ἐπιδημία ἀπό καλόγερους (δοθηῖνες), πού προσβάλλει ἀνθρώπους καί ζῶα σ' ὅλη τήν Αἴγυπτο. Ἀκόμα καί μάγοι δέν μποροῦν νά σταθοῦν μπροστά στόν Μωυσή ἀπό τούς καλόγερους. Ἀλλά καί πάλι ὁ Φαραώ ἀρνεῖται νά ὑποχωρήσει. Ἀκολουθεῖ μιᾶ ἄλλη συμφορά, τό καταστροφικό χαλάζι. «Καί ὅτε εἶδεν ὁ Φαραώ ὅτι ἐπαυσεν ἡ βροχή καί ἡ χάλαζα καί αἱ βρονταί, ἐξηκολούθησε νά ἀμαρτάνῃ καί ἐσκλήρυνε τήν καρδίαν αὐτοῦ, αὐτός καί οἱ θεράποντες αὐτοῦ. Καί ἐσκληρύνθη ἡ καρδία τοῦ Φαραώ καί δέν ἐξαπέστειλε τούς υἱούς Ἰσραήλ, καθώς ἐλάλησε Κύριος διά τοῦ Μωϋσέως.» (Ἐξοδος, Θ': 34-35).

Ὑστερα ἀπ' αὐτό, ὁ Μωυσῆς καί ὁ Ἀαρών ἀπειλήσαν νά φέρουν ἀκρίδες στήν Αἴγυπτο. Στό σημεῖο αὐτό, γιά πρώτη φορά, ἀρχίζουν νά ἐξεγείρονται οἱ ὑπήκοοι τοῦ Φαραώ. Λένε: «Ἔως πότε οὗτος θέλει εἶσθαι πρόσκομμα εἰς ἡμᾶς; ἐξαπόστειλον τούς ἀνθρώπους, διά νά λατρεύσωσι Κύριον τόν Θεόν αὐτῶν· ἀκόμη δέν ἐξεύρεις ὅτι ἠφανίσθη ἡ Αἴγυπτος;» (Ἐξοδος, Ι': 7). Ὁ Φαραώ προσπαθεῖ νά κάμει κάποιον συμβιβασμό. Μπορεῖ νά ἐπιτρέψει στούς μεγάλους νά φύγουν, ἀλλά ὄχι καί στούς μικρούς. Μετά ἀπ' αὐτό, ἡ Αἴγυπτος καλύπτεται μέ ἀκρίδες, καί γιά πρώτη φορά ὁ Φαραώ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ ἐνεργεῖες του εἶναι λαθεμένες, λέγοντας: «Ἠμάρτησα εἰς Κύριον τόν Θεόν σας καί εἰς ἐσᾶς· πλὴν τώρα συγχωρήσατέ μοι,

παρακαλῶ, τό ἀμάρτημά μου, μόνον ταύτην τήν φοράν, καί δεήθητε Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν διά νά σηκώσῃ ἀπ' ἐμοῦ τόν θάνατον τοῦτον μόνον.» (Ἐξοδος, Ι': 16-17). Ὅμως, παρόλη αὐτή τή φαινομενική μετάνοια, ὅταν ἔφυγαν οἱ ἀκρίδες «ὁ Κύριος ἐσκήληρνε τήν καρδίαν τοῦ Φαραώ, καί δέν ἐξαπέστειλε τούς υἱούς Ἰσραήλ» (Ἐξοδος, Ι': 20).

Μετά ἀπ' αὐτό πέφτει σκοτάδι σ' ὅλη τήν Αἴγυπτο, ἐνῶ τά τέκνα τοῦ Ἰσραήλ ἔχουν φῶς στίς κατοικίες τους. Αὐτό κάνει ἐντύπωση στόν Φαραώ, ἀλλά προσπαθεῖ καί πάλι νά συμβιβαστεῖ. Θέλει νά τούς ἀφήσει ὅλους νά φύγουν, χωρίς ὅμως νά πάρουν μαζί τους τά κοπάδια τά πρόβατα καί τά βόδια. Ὁ Μωυσῆς ἀρνεῖται καί ἡ καρδιά τοῦ Φαραώ σκληραίνει καί πάλι. Πετᾶει τόν Μωυσή ἔξω λέγοντας: «Φύγε ἀπ' ἐμοῦ· πρόσεχε εἰς σεαυτόν, νά μή ἴδῃς πλέον τό πρόσωπόν μου, διότι εἰς ὅποιαν ἡμέραν ἴδῃς τό πρόσωπόν μου, θέλεις ἀποθάνει.» (Ἐξοδος, Ι': 28). Καί ὁ Μωυσῆς λέει: «Καθώς εἶπας, δέν θέλω ἰδεῖ πλέον τό πρόσωπόν σου». Κι αὐτό εἶναι πραγματικά τό τελευταῖο δῆμα πρὸς τό τέλος: Ὁ Θεός ἀπειλεῖ μέ τόν Μωυσή νά θανατώσει ὅλους τούς πρωτότοκους στήν Αἴγυπτο, μαζί καί τόν πρωτότοκο γιό τοῦ Φαραώ, ἀλλά καί πάλι σκληραίνει ἡ καρδιά τοῦ Φαραώ. Σέ μιά ἀπό τίς πρῶτες ἐντολές πού βρῖσκουμε στή Βίβλο, ὁ Μωυσῆς παραγγέλλει σέ κάθε ἄντρα νά σφάζει ἕνα ἀρνί, νά βάλει τό αἷμα του στούς δύο παραστάτες τῆς πόρτας καί «θέλουσι φάγει τό κρέας τήν νύκτα ἐκείνην, ὁπτόν ἐν πυρί· μέ ἄζυμα.» (Ἐξοδος, ΙΒ': 8). «Καί οὕτω θέλετε φάγει αὐτό· ἐξωσμένοι τās ὀσφύας σας, ἔχοντες τά ὑποδήματά σας εἰς τούς πόδας σας καί τήν ῥάβδον σας εἰς τήν χεῖρά σας· καί θέλετε φάγει αὐτό μετά σπουδῆς· εἶναι πάσχα τοῦ Κυρίου.» (Ἐξοδος, ΙΒ': 11). Πρὶν ἀπό τήν ἐναρξη τῆς ἐπανάστασης παραγγέλλεται ἕνα κοινό φαγητό. Ἄλλά ἕνα φαγητό μέ σπουδή. Αὐτός πού εἶναι πρόθυμος νά λευτερωθεῖ, πρέπει νά εἶναι ἔτοιμος νά κάνει πορεία καί νά τρώει ἐνῶ θά πορευεῖται. Ὅταν οἱ Ἑβραῖοι τά ἔκαναν ὅλα αὐτά, οἱ πρωτότοκοι τῶν Αἴγυ-

πτίων και τά κτήνη τους είχαν πεθάνει. Τώρα ό Φαραώ φαίνεται νά παραδέχεται τήν ήττα του: «Και έκάλεσε τόν Μωϋσῆν και τόν 'Ααρών διά νυκτός και είπε, Σηκώθητε, έξέλθετε εκ μέσου τοϋ λαοϋ μου και σεις και οί υίοί τοϋ 'Ισραήλ· και ύπάγετε, λατρεύσατε τόν Κύριον καθώς είπετε και τά ποιμνιά σας και τάς άγέλας σας λάβετε, καθώς είπετε, και απέλθετε· εύλογήσατε δέ και έμέ.» (Έξοδος, ΙΒ΄: 31-32).

Οί Έβραίοι, φορτωμένοι μέ «δώρα» από τούς άπελπισμένους Αιγύπτιους, φεύγουν, «περίπου έξακόσιαι χιλιάδες άνδρες· πεζοί χωρίς τών παιδιών» (Έξοδος, ΙΒ΄: 37). Η λειτουργία τοϋ Πάσχα παραγγέλλεται νά τηρείται από δώ και μπρός, για τήν επέτειο τής άπελευθέρωσης. 'Ακόμη, σάν άναμνηστικό και ίσως σάν συμπίλιωση μέ τό Θεό, «θέλεις άποχωρίσει διά τόν Κύριον πάν τό άνοιγον μήτραν και πάν πρωτότοκον τών ζώων σου όσα έχεις· τά άρσενικά θέλουσιν είσθαι τοϋ Κυρίου.» (Έξοδος, ΙΓ΄: 12).

'Αφοϋ έγκατέλειψαν τήν Αίγυπτο οί γιοί τοϋ 'Ισραήλ, ό Θεός, «προπορεύετο αυτών, τήν ήμέραν έν στύλω νεφέλης, διά νά όδηγή αυτούς έν τή όδω, τήν δέ νύκτα έν στύλω πυρός» (Έξοδος, ΙΓ΄: 21). 'Ο Φαραώ όμως, για τελευταία φορά δέ θέλει νά παραδεχτεί τήν ήττα του:

«'Ανηγγέλθη δέ πρός τόν βασιλέα τής Αιγύπτου ότι έφυγεν ό λαός· και ή καρδιά τοϋ Φαραώ και τών θεραπόντων αυτοϋ μετεβλήθη κατά τοϋ λαοϋ και είπον, Διά τί εκάμομεν τοϋτο, ώστε νά έξαποστείλωμεν τόν 'Ισραήλ και νά μή μάς δουλεύη πλέον; Έξευξε λοιπόν τήν άμαξαν αυτοϋ και παρέλαβε τόν λαόν αυτοϋ μεθ' έαυτοϋ· έλαβε δέ έξακοσίας άμάξας εκλεκτάς, και πάσας τάς άμάξας τής Αιγύπτου, και άρχηγούς επί πάντων. Και έσκήρυνε Κύριος τήν καρδίαν Φαραώ τοϋ βασιλέως τής Αιγύπτου, και κατεδίωξεν όπισω τών υιών 'Ισραήλ· οί δέ υίοί 'Ισραήλ έξήρχοντο διά χειρός ύψηλης. Και κατεδίωξαν οί Αιγύπτιοι όπισω αυτών, πάντες οί ίπποι, αί άμαξαι

τοῦ Φαραώ, καί οἱ ἵπποι αὐτοῦ, καί τό στράτευμα αὐτοῦ· καί ἔφθασαν αὐτούς ἐστρατοπεδευμένους πλησίον τῆς θαλάσσης ἀπέναντι Πί-αἰρώθ, κατάντικρου Βέελ-σεφών. Καί ὅτε ἐπλησίασεν ὁ Φαραώ, οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ ἔψωσαν τοὺς ὀφθαλμούς αὐτῶν καί ἰδοῦ, οἱ Αἰγύπτιοι ἤρχοντο ὀπίσω αὐτῶν· καί ἐφοβήθησαν σφόδρα· καί ἀνεβόησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ πρὸς τόν Κύριον. Καί εἶπον πρὸς τόν Μωϋσῆν, Διότι δέν ἦσαν μνήματα ἐν Αἰγύπτῳ, ἐξήγαγες ἡμᾶς διὰ νά ἀποθάνωμεν ἐν τῇ ἐρήμῳ; Διὰ τί ἔκαμες εἰς ἡμᾶς τοῦτο καί ἐξήγαγες ἡμᾶς ἐξ Αἰγύπτου; δέν εἶναι οὗτος ὁ λόγος τόν ὁποῖον σοί εἶπομεν ἐν Αἰγύπτῳ, λέγοντες, Ἐφες ἡμᾶς καί ἄς δουλεύωμεν τοὺς Αἰγυπτίους; διότι καλήτερον ἦτο εἰς ἡμᾶς νά δουλεύωμεν τοὺς Αἰγυπτίους, παρά νά ἀποθάνωμεν ἐν τῇ ἐρήμῳ.»

(Ἐξοδος, ΙΔ΄: 5-12).

Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ἀλλάξει τόσο λίγο ὅσο κι ὁ Φαραώ. Ἐγκατέλειψαν τήν Αἰγυπτο κάτω ἀπό τήν προστασία τῆς δύναμης καί λιποψύχησαν μόλις εἶδαν νά καταδοκοῦν ὑπέρτερες δυνάμεις. Ὁ Φαραώ ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἀπειλή τῆς δύναμης καί ἀναθαρρεῖ ὅταν βλέπει πῶς ἡ δύναμη περιορίζεται. Τελικά, τό δράμα φτάνει στό τέλος του. Ὁ Θεός ἐπιτρέπει στόν Μωυσή νά προσφύγει γιά τελευταία φορά στή «μυστική τέχνη», καί: «ὁ Μωϋσῆς ἐξέτεινε τήν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τήν θάλασσαν· καί ἔκαμεν ὁ Κύριος τήν θάλασσαν νά συρθῆ ὀλην ἐκείνην τήν νύκτα ὑπό σφοδροῦ ἀνατολικοῦ ἀνέμου καί κατέστησε τήν θάλασσαν ξηράν, καί τά ὕδατα διεχωρίσθησαν. Καί εἰσῆλθον οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ εἰς τό μέσον τῆς θαλάσσης κατά τό ξηρόν, καί τά ὕδατα ἦσαν εἰς αὐτούς τοίχος ἐκ δεξιῶν καί ἐξ ἀριστερῶν αὐτῶν. Κατεδίωξαν δέ οἱ Αἰγύπτιοι καί εἰσῆλθον κατόπιν αὐτῶν, πάντες οἱ ἵπποι τοῦ Φαραώ, αἱ ἄμαξαι αὐτοῦ καί οἱ ἵπποι αὐτοῦ, ἐν τῷ μέσῳ τῆς θαλάσσης.» (Ἐξοδος, ΙΔ΄: 21-23). Ὅταν οἱ Αἰγύπτιοι βρέθησαν στή μέση τῆς

θάλασσας, «τά ὕδατα ἐπαναστρέψαντα ἐσκέπασαν τὰς ἀμάξας καί τούς ἵππους, πᾶν τό στράτευμα τοῦ Φαραώ, τό ὁποῖον εἶχεν ἐμῆ κατόπιν αὐτῶν εἰς τήν θάλασσαν.» (Ἔξοδος, ΙΔ΄: 28). Οἱ Ἑβραῖοι τότε προχώρησαν καί σώθηκαν. «Καί εἶδεν ὁ Ἰσραήλ τό μέγα ἐκεῖνο ἔργον, τό ὁποῖον ἔκαμεν ὁ Κύριος ἐπί τούς Αἰγυπτίους· καί ἐφοβήθη ὁ λαός τόν Κύριον, καί ἐπίστευσεν εἰς τόν Κύριον, καί εἰς τόν Μωϋσῆν τόν θεράποντα αὐτοῦ.» (Ἔξοδος, ΙΔ΄: 31).

Ἡ τελευταία πρόταση αὐτῆς τῆς πράξης τοῦ δράματος ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ καρδιά τῶν Ἑβραίων δέν εἶχε ἀλλάξει. Βλέποντας τόν ἀφανισμό τοῦ στρατοῦ τῶν Αἰγυπτίων, «φοβήθηκαν τόν Κύριον» (ὅπως ἀκριβῶς εἶχε φοβηθεῖ ὁ Φαραώ τό Θεό ὅταν εἶδε τίς πράξεις καταστροφῆς), καί ἀκριβῶς ἐπειδή τόν φοβήθηκαν, τόν πίστεψαν, ὅπως πολλοί ἄνθρωποι πρῖν καί μετά ἀπ' αὐτούς πίστεψαν στό Θεό μόνο ὅταν ἐνωσαν φόβο.

Ἄν ἐπιχειρήσουμε νά ἀναλύσουμε τά οὐσιαστικά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς ἀφήγησης, θά ξεκαθαριστοῦν ἀρκετά πράγματα. Ἡ δυνατότητα τῆς ἀπελευθέρωσης ὑπάρχει μόνο ἐπειδή ὁ λαός ὑποφέρει καί, στή βιβλική γλώσσα, ἐπειδή ὁ Θεός «κατανοεῖ» τά θάσσανα αὐτά καί ἐπομένως προσπαθεῖ νά ἀνακουφίσει τό λαό. Πραγματικά, τίποτα δέν εἶναι πιό ἀνθρώπινο ἀπό τά θάσσανα, καί τίποτα δέν ὑπάρχει πού νά ἐνώνει περισσότερο τούς ἀνθρώπους ἀπό τά θάσσανα. Μόνο μιά μειοψηφία ἀνθρώπων σ' ὀλόκληρη τήν ὥς τώρα ἱστορία γνώρισαν μεγάλη εὐτυχία, ἀλλά ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δοκίμασαν τά θάσσανα: οἱ λιγότερο αἰσθαντικοί, μόνο τά δικά τους, οἱ περισσότερο αἰσθαντικοί καί τά θάσσανα τῶν γύρω τους. Ὅμως μέ τό νά βασανίζεται ὁ ἄνθρωπος δέ σημαίνει πῶς γνωρίζει ποιό δρόμο νά πάρει καί τί νά κάνει. Τό μόνο πού γίνεται εἶναι νά δημιουργεῖται ἡ ἐπιθυμία νά σταματήσουν τά θάσσανα. Καί αὐτή ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἡ πρώτη καί ἀπαραίτητη παρῶθηση ἀπελευθέρωσης. Στή βιβλική ἀφήγηση ὁ Θεός «κατανοεῖ» τά θάσσανα. Στέλνει τόν ἀπεσταλμένο του νά παρακινήσει καί

νά παρασύρει τούς Έβραίους καί τούς άφέντες τους νά πάψουν πιά νά έχουν μεταξύ τους τή σχέση τοῦ άφέντη καί τοῦ αἰχμάλωτου. Κανένas όμως από τούς δυό δέν καταλαβαίνει τή γλώσσα τῆς έλευθερίας ἢ τῆς λογικῆς. Ἡ μόνη γλώσσα πού καταλαβαίνουν, ὅπως μᾶς λέει ἡ αφήγη-ση, εἶναι ἡ γλώσσα τῆς βίας. Ἐλλά ἡ γλώσσα αὐτή δέν ὀδηγεῖ πολύ μακριά. Δέν ἀποτελεῖ μάθημα, ἀλλά ἀπλου-στατα κάνει τόν καταδυναστευόμενο νά ἐλπίζει καί τό δυ-νάστη νά ὑποχωρεῖ, ὅταν ἡ βία ἀποδίδει.

Ὅποιος διαβάσει μέ μεγάλη προσοχή τήν αφήγησι, θά ἀναγνωρίσει ὅτι τά θαύματα πού ὁ Μωυσῆς καί ὁ Ἄαρών κάνουν γιά λογαριασμό τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι θαύματα πού ἀποσκοποῦν στό νά ἀλλάξουν τήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. Κατά κύριο λόγο ἀποβλέπουν ἀπό τήν πρώτη στιγμή μόνο στό νά ἐντυπωσιάσουν καί τούς Έβραίους καί τούς Αἰ-γύπτιους. Στή φύση τους δέν εἶναι διαφορετικά ἀπό τά θαύματα πού μποροῦν νά κάνουν οἱ Αἰγύπτιοι μάγοι, ἐκ-τός ἀπό τό ὅτι τά μυστικά ὄπλα τῶν Έβραίων ἀποδεί-χονται τελικά λίγο περισσότερο ἀποτελεσματικά. Ἡ εἰ-ρωνεία τῆς αφήγησις εἶναι ὅτι ὁ παντοδύναμος Θεός δια-λέγει θαύματα πού ἐπαναλάμβαναν ἢ βελτίωναν κάπως τά θαύματα τῆς αἰγυπτιακῆς μαγείας.

Πραγματικά, ποτέ ἴσως στήν ἀνθρώπινη ἱστορία δέ στά-θηκε δυνατό νά γίνει κατανοητό τόσο καλά ὅσο σήμερα τό μέρος αὐτό τῆς βιβλικῆς αφήγησις. Δυό πανίσχυροι συ-νασπισμοί τῆς ἀνθρωπότητας προσπαθοῦν σήμερα νά βροῦν μιᾶ λύσι στήν ἀπειλή τῶν ὄπλων – ὄπλων πού μπροστά τους οἱ δέκα πληγές φαίνονται ἀνώδυνες. Ὡς τώρα καί οἱ δυό πλευρές έχουν δείξει περισσότερη κατα-νόηση ἀπό ὅση ὁ Φαραώ. Δέν προχώρησαν ὡς τό σημεῖο νά κάμουν χρήση τῆς πυρηνικῆς βίας (μολονότι αὐτό δέν τούς ἐμπόδισε νά χρησιμοποιήσουν βία ἐναντία σέ κείνους πού δέν έχουν τέτια ὄπλα στή διάθεσή τους). Δέν έχουν όμως ἐγκαταλείψει τήν ἀρχή τοῦ νά προτιμοῦν νά δοῦν τόν κόσμον νά καταστρέφεται, παρά νά παραιτηθοῦν ἀπό τοῦ νά ἐπικρατήσῃ ὁ ἕνας πάνω στόν ἄλλο. Πιστεύουν ὅτι

ή άπειλή τής βίας άποτελεί έγγύηση για τήν «έλευθερία» ή τόν «κομμουνισμό» – άνάλογα μέ τήν περιπτωση. Δέ βλέπουν ότι στό μόνο πού καταλήγει ή πορεία αυτή είναι νά γίνεται όλο και σκληρότερη ή καρδιά του ανθρώπου, ώσπου νά φτάσει στό σημείο νά πάψει πιά νά νοιάζεται. Στό σημείο αυτό ό άνθρωπος θά ένεργήσει όπως ό Φαραώ και θά χαθεί όπως οι Αιγύπτιοι.

Ή δεύτερη πράξη του δράματος τής έβραϊκής επανάστασης ολοκληρώνεται, και κλείνει μέ ένα θαυμάσιο ποίημα πού ψάλλει ό Μωυσής και τά τέκνα του Ίσραήλ, πού τελειώνει μέ τά λόγια έλπίδας: «Ό Κύριος θέλει βασιλεύει εις τούς αιώνας τών αιώνων» (Έξοδος, ΙΕ΄: 18).

Ή τρίτη πράξη είναι ή περιπλάνηση τών Έβραίων στην έρημο. Ύπέφεραν πολλά στην Αίγυπτο. Άπαλλάχτηκαν από τή δουλεία, αλλά σέ ποιά κατάσταση βρέθηκαν; Στην έρημο, όπου συχνά υπέφεραν από πείνα και δίψα. Είναι δυσαρεστημένοι και γκρινιαζουν, μέ τό αιτιολογικό ότι δέν έχουν άρκετή τροφή. Μπορεί όμως κανείς νά παραγνωρίσει τό ότι φοβόντουσαν όχι μόνο τήν πείνα, αλλά πολύ περισσότερο πράγματα; Φοβόντουσαν και τήν έλευθερία. Φοβόντουσαν γιατί τούς έλειπε ή καλορυθμισμένη και σίγουρη διαθίωση πού είχαν στην Αίγυπτο – μόλο πού ήταν ζωή σκλάβων – γιατί δέν είχαν έπιστάτη και βασιλιά και είδωλα πού νά τά προσκυνούν. Φοβόντουσαν γιατί ήταν ένας λαός πού δέν είχαν τίποτε άλλο παρά έναν προφήτη για ήγήτη, προσωρινές σκηνές για κατοικία και κανένα σκοπό μπροστά τους, έξόν από τό νά βαδίζουν προς τά μπρός, όλο προς τά μπρός, για έναν άγνωστο σκοπό.

Ή ασφάλεια πού απολάμβαναν σαν δουλοι στην Αίγυπτο ήταν πολύ περισσότερο προτιμότερη από τήν ανασφάλεια τής έλευθερίας. Λένε, «Είθε νά απεθνήσκομεν υπό τής χειρός του Κυρίου έν τή γή τής Αιγύπτου, ότε εκαθήμεθα πλησίον τών λεθήτων του κρέατος και ότε έτρώγομεν άρτον εις χορτασμόν· διότι έξηγάγητε ήμάς εις τήν έρημον ταύτην διά νά θανατώσητε μέ τήν πείναν πάσαν τήν συναγωγήν ταύτην.» (Έξοδος, ΙΣτ΄: 3). Φαίνεται πώς ό Θεός

καταλαβαίνει ότι οι σκλάβοι, ακόμα και όταν απελευθερωθούν, παραμένουν σκλάβοι στην καρδιά, κι έτσι δεν υπάρχει λόγος να θυμώσει. Τους προμηθεύει ψωμί, τό μάννα που τό βρίσκουν κάθε πρωί. 'Υπάρχουν δυό έντολές που συνδέονται με τή συλλογή του μάννα, και είναι κι οι δυό πολύ σημαντικές. 'Η μιά είναι ότι δεν πρέπει να παίρνει ό καθένας περισσότερο απ' όσο μπορεί να φάει σε μιά μέρα (όσοι μαζεύουν περισσότερο τό βρίσκουν τό άλλο πρωί γεμάτο σκουλήκια). Τό νόημα αυτής της έντολής είναι δλοφάνερο: προορισμός της τροφής είναι να τρώγεται και όχι να αποθηκεύεται. Τή ζωή πρέπει να τή ζούμε κι όχι να τήν αποθησαυρίζουμε. 'Όπως δεν υπάρχουν σπίτια στην έρημο, έτσι δεν υπάρχει και ιδιοκτησία. Μέσα σ' ένα κλίμα έλευθερίας όλα τά πράγματα ύπηρετούν τή ζωή, αλλά ή ζωή δεν ύπηρετεί τήν έλευθερία.

'Η άλλη, σημαντικότερη ακόμα, έντολή που συνδέεται με τή συλλογή του μάννα είναι ή έντολή του θεσμού της ημέρας του Σαββάτου, που εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά. 'Ο λαός θά μαζεύει μάννα κάθε μέρα. Τήν έκτη ημέρα θά μαζεύουν τή διπλή ποσότητα (και ό,τι απομένει δέ θά βρωμίξει τήν έβδομη μέρα) και: «Τό έσπέρας θέλετε γνωρίσει ότι ό Κύριος έξήγαγεν ύμās εκ γής Αιγύπτου.» ('Εξοδος, Ιστ': 6).

'Όταν κατασίγασαν τήν πείνα τους, ή δίψα τους ανάβει και πάλι τό θυμό. Λένε: «'Ανεβίβασας ήμās έξ Αιγύπτου, διά να θανατώσης ήμās και τά τέκνα ήμών και τά κτήνη ήμών με τήν δίψαν;» ('Εξοδος, ΙΖ': 3). Στο σημείο αυτό ακόμα και ό Μωυσής χάνει τήν ύπομονή του, ή μπορεί και τήν πίστη του, «Και έβόησεν ό Μωϋσής προς τόν Κύριον, λέγων, Τί να κάμω εις τούτον τόν λαόν; όλίγον λείπει να με λιθοβολήσωσι.» ('Εξοδος, ΙΖ': 4). Και πάλι ό Θεός προνοεί. 'Ο Μωυσής χτυπάει μιά πέτρα με τό ραβδί του και ξεπηδάει νερό, για να έχει όσο θέλει ό λαός να πιει.

Τό κεντρικό περιστατικό στή διάρκεια της σαραντάχρονης περιπλάνησης στην έρημο είναι ή ανακοίνωση των Δέκα 'Εντολών. 'Εξαγγέλλεται μιά νέα και πολύ σημαν-

τική έννοια: «Καί σεις θέλετε εἶσθαι εἰς ἐμέ βασιλειον ἱεράτευμα καί ἔθνος ἅγιον» (Ἔξοδος, ΙΘ': 6). Ἄν ὀλοκλήρο τό ἔθνος εἶναι ἔθνος ἱερέων, τότε δέ χρειάζονται πιά νά ὑπάρχουν ἱερεῖς, ἀφοῦ ἡ έννοια τοῦ ἱερατείου στό σύνολό της εἶναι ἡ έννοια μιᾶς ξεχωριστῆς κάστας πού ἔχει τεθεῖ πάνω ἀπό τό ἔθνος. Αὐτή ἡ έννοια τοῦ «ἔθνους τῶν ἱερέων» περικλείνει μέσα της τήν ἄρνηση τοῦ ἱερατείου. Ἀργότερα, φυσικά, οἱ Ἑβραῖοι ἀπόκτησαν ἱερατεῖο, καί μάλιστα τέτιο πού ἡ δύναμή του μεγάλωνε ὀλοένα, ὡς τήν καταστροφή τοῦ Δεύτερου Ναοῦ ἀπό τούς Ρωμαίους. Ἀπό τήν ἐποχή ὁμως ἐκείνη ἡ θρησκεία τους θά ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπό ἱερατεῖο, καί ἡ ἰδέα πού ἀνακοινώθηκε στήν ἐρημο θά ἔπαιρνε καινούργιο νόημα. Ἐπρόκειτο νά εἶναι ἕνα ἔθνος ἱερέων, δηλαδή, ἕνα ἱερό ἔθνος χωρίς ἱερεῖς.*

Ὁ Μωυσῆς καλεῖται ἀπό τό Θεό νά ἀνεβεῖ στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ἐνῶ ὁ Ἄαρών πρόκειται νά μείνει μέ τό λαό. Ὑστερα ἀπό σαράντα μέρες καί σαράντα νύχτες δίνονται στόν Μωυσῆ οἱ Δέκα Ἐντολές γραμμένες σέ δύο πέτρινες πλάκες. Δέν τοῦ δίνονται ὁμως μόνο αὐτές οἱ δύο πλάκες, ἀλλά καί ἡ ἐντολή νά φτιάξει ἕνα βωμό (θυσιαστήριο) πού νά μπορεῖ νά μεταφέρεται, ἕνα μικρό ἱερό μπορούμε νά ποῦμε, μέ ὄλα τά σκεῦη καί τά διακοσμητικά. Στό κέντρο τοῦ ἱεροῦ πρέπει νά ὑπάρχει μιᾶ κιβωτός, σκεπασμένη μέ καθαρό χρυσάφι, περιβαλλόμενη μέ ἕνα χρυσό στέμμα. Στόν Μωυσῆ λέγεται ἐπίσης τί εἶδους ἱερά φορέματα πρέπει νά φοροῦν ὁ Ἄαρών καί οἱ ἄλλοι ἱερεῖς ὅταν θά ἱεουργοῦν. Αὐτές οἱ διαταγές γιά τήν κιβωτό, γιά τούς ἱερεῖς καί γιά τίς θυσίες φαίνεται νά δόθηκαν, γιατί ὁ Θεός ἤξερε τήν ἀγάπη τῶν Ἑβραίων γιά τά ὄρατά σύμβολα. Δέν ἦταν γι' αὐτούς ἀρκετό νά ὀδηγοῦνται ἀπό ἕνα

* Οἱ Ἑβραῖοι, μετά τήν καταστροφή τοῦ Δεύτερου Ναοῦ, ὀπότε τό ἱερατεῖο ἔχασε τό λειτουργημά του, δέν ἔπαψαν νά θυμοῦνται τή γενεαλογία τῶν *κοχανίμ* ἱερέων καί νά τούς παραχωροῦν τό προνόμιο νά ψάλλουν τίς παραδοσιακές εὐλογίες στίς λειτουργίες. Ἀλλά, φυσικά, πρόκειται γιά ἕνα κατάλοιπο μιᾶς παντοδύναμης κάστας ἱερέων, πού κάποτε ἀποτελοῦσαν τό κέντρο τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος.

Θεό πού δέν είχε όνομα, πού δέν μπορούσε νά παρασταθεί εϊκαστικά.

Καί όταν ό Μωυσής, ό μόνος όρατός ήγέτης τών Έβραίων, πήγε στό όρος, ό λαός ήρθε στόν Άαρών και του εϊπε: «Σηκώθητι, κάμε εϊς ήμās θεούς, οϊτινες νά προπορεύονται ήμών· διότι ούτος ό Μωϋσής, ό άνθρωπος όστις έξήγαγεν ήμās έκ γης Αϊγύπτου, δέν έξεύρομεν τί απέγεινεν αυτός.» (Έξοδος, ΑΒ΄: 1). Ό Μωυσής, ό ήγέτης πού όδηγήσε στην έλευθερία, έχει γίνει «αύτός ό άνθρωπος». Ό λαός αισθανόταν σχετικά ασφαλής όσο ό Μωυσής, ό παντοδύναμος ήγέτης, ό θαυματοποιός, ή αρχή πού όλοι φοδόντουσαν, ήταν παρών. Μόλις έπαψε νά εϊναι παρών, έστω και για λίγες μέρες μόνο, τούς έπιασε πάλι ό φόβος τής έλευθερίας. Ψάχνουν για ένα άλλο σύμβολο σιγουριās. Θέλουν ό ιερέας τους, ό Άαρών, νά τούς φτιάξει ένα θεό. Ένας τέτιος θεός, μή όντας ζωντανός, δέν μπορεί νά άπουσιάζει. Όντας όρατός, δέ χρειάζεται πίστη. Η όρδή τών σκλάβων, πού σπρώχτηκαν στην έλευθερία από ένα παντοδύναμο ήγέτη, πού τούς καθυσύχασε πολλές φορές μέ θαύματα, μέ τροφή και μέ νερό, δέν μπορούν νά κάμουν χωρίς ένα όρατό σύμβολο, στό όποιο νά ύποτάσσονται.

Ό Άαρών προσπαθεί νά καθυστερήσει τό θέμα, ζητώντας τους νά του δώσουν τά χρυσαφικά τους. Εϊναι όμως πρόθυμοι νά θυσιάσουν τά χρυσαφικά τους, αν πρόκειται νά έξασφαλίσουν σιγουριά. Ό Άαρών, μέ βαριά καρδιά, βέβαια, προδίνει την πίστη του και τή νομιμοφροσύνη του στόν Μωυσή. Όπως έκαναν πολλοί ιερείς και πολιτικοί ύστερα απ' αυτόν, έλπίζει νά «διασώσει» την ιδέα καταστρέφοντάς την. Μπορεί, ακόμα, για νά διαφυλάξει την ένότητα του λαού νά θυσιάσει την αλήθεια, πού μόνο αυτή δίνει νόημα στην ένότητα. Ό Άαρών τούς φτιάχνει ένα χρυσό μόσχο, και οϊ Έβραιοι λένε: «Ούτοι εϊναι οϊ θεοί σου, Ίσραήλ, οϊτινες σε ανεβίδασαν έκ γης Αϊγύπτου.» (Έξοδος, ΑΒ΄: 4). Παρά την ύπαρξη του «ζώντος Θεού», πού τούς έβγαλε από την Αϊγυπτο, οϊ Έβραιοι μεταστρά-

φηκαν τώρα στη λατρεία ενός ειδώλου καμωμένου από χρυσάφι, ενός ειδώλου που δεν μπορεί ούτε να προπορευθεί ούτε να τους ακολουθήσει, γιατί είναι νεκρό.

Και τώρα ο Θεός, για πρώτη φορά στην ιστορία της απελευθέρωσης, χάνει όχι μόνο την υπομονή του, αλλά και τις ελπίδες του. Ύστερα από τις τόσες παραχωρήσεις που έκανε στην άγνοια και την αδυναμία του λαού, φαινόταν μάταιο – είτε μιλάμε από την άποψη του Θεού είτε από την άποψη του ιστορικού προτού – να ελπίζει πώς είναι δυνατό ποτέ αυτή η επανάσταση να πετύχει. "Αν μιά σχετικά ολιγόχρονη απουσία του ηγέτη έχει σαν αποτέλεσμα να κάνει το λαό να ξεπέφτει πάλι ολοκληρωτικά στην ειδωλολατρία, τότε πώς είναι δυνατό να προσμένει κανείς ότι αυτοί οι άνθρωποι θα γίνουν ποτέ ελεύθεροι; Έτσι ο Θεός λέει: «Είδον τόν λαόν τούτον, και ιδού, είναι λαός σκληροτράχηλος· τώρα λοιπόν άφες με, και θέλει εξαφθῆ ἡ ὀργή μου ἐναντίον αὐτῶν και θέλω ἐξολοθρεύσει αὐτούς· και θέλω σέ καταστήσει ἔθνος μέγα.» (Έξοδος, ΑΒ': 9-10). Αὐτός ἦταν ὁ μεγαλύτερος πειρασμός στον ὁποῖο ἐκτέθηκε ποτέ ὁ Μωυσής: ὄχι μόνο νά γίνει ὁ ἡγέτης, ἀλλά και ὁ γενάρχης ἑνός νέου και μεγάλου ἔθνους. Ὁ Μωυσής δέν μπαίνει στον πειρασμό. Θυμίζει στό Θεό τή συμφωνία του μέ τόν Ἄβραάμ, και τώρα, ὅπως και στην περίπτωση του Ἄβραάμ, ὁ Θεός ὑποχωρεῖ ὅταν τοῦ θυμίζουν τίς ὑποσχέσεις του. Και ἔτσι «και μετεμελήθη ὁ Κύριος περί τοῦ κακοῦ, τό ὁποῖον εἶπε νά κάμει κατά τοῦ ἁλοῦ αὐτοῦ.» (Έξοδος, ΑΒ': 14).

Όταν ὁ Μωυσής κατέβηκε ἀπό τό ὄρος κρατώντας τίς δυό πλάκες μέ τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, εἶδε τό μοσχάρι και τό λαό νά χορεύει γύρω του, «και ἐξήφθη ὁ θυμός τοῦ Μωυσέως, και ἔρριψε τάς πλάκας ἀπό τῶν χειρῶν αὐτοῦ και συνέτριψεν αὐτάς ὑπό τό ὄρος.» (Έξοδος, ΑΒ': 19). Τή στιγμή αὐτή ὁ Μωυσής ξέρει πολύ καλά τί κάνει στό θυμό του, και δέν τόν συγκρατεῖ ὁ φόβος πώς κάνει ἱεροσυλία καταστρέφοντας τίς πλάκες πάνω στίς ὁποῖες εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ Θεός μέ τό χέρι του. Καταστρέφει τό

χρυσό μόσχο και βάζει τούς άντρες τής φυλής του, τούς Λευί, νά σκοτώσουν όσους λατρεύουν τό μόσχο. Κατόπιν ζητάει από τό Θεό νά συγχωρέσει τό λαό, και ό Θεός άνανεώνει τήν ύπόσχεσή του νά τούς όδηγήσει στή γή τής έπαγγελίας.

Ό Θεός κάνει μιá νέα συμφωνία μέ τόν Μωυσή και τοῦ ύπόσχεται πώς θά θγάλει από τή χώρα πού πρόκειται νά καταλάβουν οί Έβραίοι τίς είδωλολατρικές φυλές πού ζοῦν εκεί. Τοῦ άπαγορεύει νά κάνει μαζί τους όποιαδήποτε συμφωνία, και παραγγέλλει «τούς βωμούς αυτών θέλεις καταστρέψει και τά είδωλα αυτών θέλεις συντρίψει και τά άλση αυτών θέλεις κατακόψει. Διότι δέν θέλεις προσκυνήσει άλλον θεόν.» (Έξοδος, ΛΔ΄: 13-14).

Πέρασαν ακόμα πολλά χρόνια περιπλανήσεων τών Έβραίων στήν έρημο, πού στή διάρκεια τους τούς δόθηκαν κι άλλοι νόμοι κι άλλες διαταγές. Μέ τό πέραςμα τοῦ χρόνου, ήρθε ή στιγμή νά τερματιστεί ή τελευταία πράξη τής επανάστασης, όποτε και ό ίδιος ό Μωυσής πρέπει νά πεθάνει και δέν μπορεί νά προχωρήσει πέρα από τόν Ίορδάνη, στή γή τής έπαγγελίας. Άνήκει κι αυτός στή γενιά πού μεγάλωσε μέ τή λατρεία τών είδώλων και στή δουλεία, και μολονότι ήταν άγγελιοφόρος τοῦ Θεοῦ και είχε ένστερνιστεί τό δραμα μιáς νέας ζωής, τό παρελθόν του δέσμευε και δέν μπορούσε νά πάρει μέρος στό μέλλον. Ό θάνατος τοῦ Μωυσή ολοκληρώνει τή βιβλική άπάντηση στό έρώτημα τής δυνατότητας τής επανάστασης. Η επανάσταση μπορεί νά πετύχει μόνο σταδιακά σέ μιá χρονική διάρκεια. Τά βάσιμα τής ζωής δημιουργοῦν τήν έξέγερση. Η έξέγερση δημιουργεί τήν έλευθερία από τή δουλεία. Η έλευθερία από μπορεί ένδεχόμενα νά όδηγήσει σέ μιá νέα ζωή χωρίς είδωλολατρία. Καθώς όμως δέν μπορεί νά αλλάξει ή καρδιά από θαῦμα, κάθε γενιά μπορεί νά κάνει ένα μόνο βήμα. Αυτοί πού υπέφεραν και έκαναν τήν επανάσταση δέν μπορούν νά προχωρήσουν πέρα από τά δρια πού τούς βάζει τό παρελθόν τους. Μόνο εκείνοι πού δέν έχουν γεννηθεί στή δουλεία μπορούν νά κατορθώσουν νά

φτάσουν στη γή της έπαγγελίας.

‘Ο θάνατος του Μωυσή βρísκει μιά ξεκάθαρη έξήγηση σέ έναν ακόμη παράγοντα. ‘Ο Θεός τόν μέμφεται πώς «ήπειθήσατε εις έμέ» επειδή «δέν μέ ήγιάσατε» όταν έκανε νά αναβλύσει τό νερό στην έρημο του Σίν (Δευτερονόμιον, ΛΒ΄: 48-52). ‘Ο προφήτης πού έστω για μιά στιγμή κάνει επίκεντρο τόν έαυτό του, δείχνει πώς δέν είναι έτοιμος νά είναι ήγέτης στην έλευθερία, αλλά μόνο πρόσ τήν έλευθερία. Τή θέση του θά τήν πάρει ό ‘Ιησούς του Ναυή.

‘Η ύπόλοιπη Παλαιά Διαθήκη είναι μιά έκθεση της άποτυχίας αυτού του καθήκοντος. Οί Έβραίοι, αφού χρησιμοποίησαν άνελέητα τή βία για νά άπαλλαγούν από τό μίσημα της είδωλολατρίας, ένστερνίστηκαν πρόθυμα τήν είδωλολατρία, μεταμορφώνοντάς την μέ τό νά διατηρήσουν μόνο τά αρχαία ιερά όνόματα. Μπορεί νά μή μπορούσαν νά κάνουν άλλως, έξαιτίας της επίδρασης του άπάνθρωπου φανατισμού πού έδειξαν στην κατάκτηση της Χαναάν. Θά μπορούσαν νά γίνουν «ιερός λαός» ύστερα από τόν άνελέητο σκοτωμό άντρών, γυναικών και παιδιών για νά προστατευτούν από τόν κίνδυνο της είδωλολατρίας; ‘Αν αυτή ή άπάνθρωπιά ήταν άπαραίτητη για νά διατηρήσουν τήν πίστη τους, ήταν όπωσδήποτε καταδικασμένοι νά ξαναγυρίσουν στην είδωλολατρία, και ή ώμότητα πού έδειχναν στους πολέμους τους δέν έξυπηρετούσε κανένα καλό σκοπό.

‘Η πρώτη επανάσταση είχε άποτύχει. Στην Αίγυπτο, οί Έβραίοι ήταν είδωλολάτρες και δούλοι σέ ξένη χώρα. Στη Χαναάν ήταν είδωλολάτρες στη δικιά τους χώρα. ‘Η μόνη διαφορά ήταν πώς ήταν έλεύθεροι, τό λιγότερο πολιτικά. ‘Αλλά και αυτή ή έλευθερία θά διαρκούσε λίγο μόνο διάστημα. ‘Υστερα από μερικούς αιώνες ύποτάχτηκαν και πάλι στην θέληση ξένων κατακτητών, και έπρόκειτο νά παραμείνουν ούσιαστικά δίχως δύναμη στους έπόμενους είκοσιπέντε αιώνες της ιστορίας τους.

‘Ωστε ή επανάσταση είχε σαν μοναδική της κατάληξη τήν ήττα; ‘Η νέα είδωλολατρία και ό άνελέητος έθνικισμός

στήν κατακτημένη χώρα σημειώνουν τό τέλος τοῦ ἀγώνα γιά ἀνεξαρτησία; Καί τό μόνο πού ἔμεινε ἀπό τήν ἔνδοξη προσπάθεια γιά τήν οἰκοδόμηση τῆς οὐράνιας πόλης εἶναι μόνο μερικοί ἀρχαῖοι λίθοι στήν Ἱερουσαλήμ;

Θά μπορούσε νά ἦταν πραγματικά ἔτσι, ἀλλά τά πράγματα γίνανε ἀλλιῶς. Ἡ ἰδέα τοῦ Ἐνός πού ἀγαπάει τήν ἀλήθεια καί τή δικαιοσύνη, ἀλλά πού ἡ ἀγάπη του εἶναι πιό μεγάλη καί ἀπό τή δικαιοσύνη του, ἡ ἰδέα πώς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά βρεῖ τόν προορισμό του στό νά γίνεαι ἄνθρωπος μέ τήν πληρέστερη ἔννοια, συνέχισαν νά ἐκφράζονται ἀπό τούς ἀνθρώπους τῆς ἐνόρασης – τούς προφήτες. Ἡ διδασκαλία τους γινόταν ὀλοένα καί πιό ἐντυπωσιακή, γιατί ἡ ἱστορία τους ἐπιβεβαίωνε. Ἡ κοσμική ἐξουσία, πού εἶχε φτάσει στό ἀποκορύφωμά της τήν ἐποχή τοῦ Σολομώντα, κατέρρευσε ὕστερα ἀπό μερικούς αἰῶνες, γιά νά μὴν ἀναστηλωθεῖ πιά σέ κάπως ἐντυπωσιακό ἐπίπεδο. Ἡ ἱστορία δικαίωσε αὐτούς πού ἔλεγαν τήν ἀλήθεια, ὄχι ἐκείνους πού ἀσκοῦσαν τήν ἐξουσία. Μετά τήν ἀποτυχία τοῦ πρώτου προφήτη, τοῦ Μωυσῆ, τό ἔργο του συνέχισαν νέοι προφῆτες, πού βάθυναν καί ξεκαθάρισαν τίς ἰδέες του καί δημιούργησαν μιὰ ἔννοια τῆς ἱστορίας πού, μολονότι τά σπέρματά της περιέχονταν στήν παλαιότερη περίοδο, ἐπρόκειτο νά ἀκμάσει μόνο στήν προφητική φιλολογία, μέ τήν ἔννοια τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς πού θά ἀσκοῦσε βαθύτερη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη ὄχι μόνο τῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων, ἀλλά ὀλόκληρου τοῦ κόσμου, πρῶτα μέ τή μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί ὕστερα μέ τήν κοσμικοποιημένη μορφή του, τό σοσιαλισμό, μολονότι καί ὁ Χριστιανισμός καί ὁ σοσιαλισμός παραμορφώνουν στή θεσμοποιημένη μορφή τους τό ἀρχικό δρᾶμα.

2 Ὁ Ἄνθρωπος σάν Δημιουργός τῆς Ἱστορίας

Μέ τό θάνατο τοῦ Μωυσῆ ἡ ἐπανάσταση ἐνάντια στή δουλεία καί τήν εἰδωλολατρία εἶχε ἀποτύχει. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ

άνθρώπου για σιγουριά και για ύποταγή στά είδωλα είχε αποδειχτεί ισχυρότερη από την πίστη του σ' ένα Θεό που δέν μπορεί νά τόν γνωρίσει, καθώς και από την επιθυμία του για έλευθερία. Γιατί όμως ήταν απαραίτητη αυτή ή άποτυχία; Δέν μπορούσε ο Θεός νά σώσει τόν άνθρωπο αλλάζοντας την καρδιά του μέ μία πράξη θείας χάρης; Τό έρώτημα αυτό θίγει τή θεμελιακή άρχή τής διδλικής και μεταδιδλικής έννοιας τής Ιστορίας.

Ή άρχή στην όποία αναφέρομαι είναι ότι ο άνθρωπος δημιουργεί ο ίδιος την Ιστορία του και πώς ο Θεός δέν επεμβαίνει μέ μία πράξη χάρης ή μέ τόν καταναγκασμό. Δέν αλλάζει τή φύση του ανθρώπου, ούτε την καρδιά του.

Ήν ήθελε ο Θεός, θά μπορούσε νά αλλάξει την καρδιά του Άδάμ και τής Εύας και νά άποτρέψει την «πτώση» τους. Ήν ήθελε ο Θεός, μπορούσε νά αλλάξει την καρδιά του Φαραώ, άντι νά την άφήσει νά σκληρύνει. Θά μπορούσε ν' αλλάξει την καρδιά των Έβραίων, για νά μή λατρέψουν τό χρυσό μόσχο και νά πέσουν πάλι στην είδωλολατρία μετά την κατάκτηση τής γής τής έπαγγελίας. Γιατί δέν τά έκανε αυτά ο Θεός; Δέν είχε τή δύναμη; Μόνο μία εξήγηση ύπάρχει, έτσι όπως έγιναν τά πράγματα: ο άνθρωπος είναι έλεύθερος νά διαλέξει τό δρόμο που θά ακολουθήσει, όντας παράλληλα ύποχρεωμένος νά άποδεχτεί τίς συνέπειες τής έκλογής του.

Μπορεί νά φανεί πώς αυτή ή άρχή έρχεται σέ αντίφαση μέ τά θαύματα που πραγματοποιεί ο Θεός στην Αίγυπτο. Δέν πρόκειται όμως για ούσιαστικά θαύματα. Όπως τόνισα στά προηγούμενα, πρόκειται για τεχνάσματα τακτικής που άποσκοπούν στό νά έντυπωσιάσουν και τούς Αιγύπτιους και τούς Έβραίους. Δέν είναι θαύματα που σώζουν τόν άνθρωπο, αλλάζουν την καρδιά του, μεταμορφώνουν την ούσία του, αλλά πρόκειται για τό είδος τής βοήθειας που ένας παντοδύναμος πολέμαρχος δίνει στους αδύνατους συμμάχους του. Δέν είναι μία πράξη θείας χάρης που θά έκανε ο Θεός για τά πλάσματά του. Ή έβραϊκή παράδοση τό κατανόησε αυτό πολύ καλά. Τό Μιδράς (Έξ.

Ραμπά XXI, 10) αναφέρει ότι όταν ο Μωυσής ξριξε τό ραβδί του στην Έρυθρά Θάλασσα, τά νερά δέν ύποχώρησαν. Καί μόνο όταν οί πρώτοι Έβραίοι μπήκαν στή θάλασσα άρχισε νά γίνεται τό θαύμα.

Ό Μαϊμονίδης εκφράζει τήν ιδέα πώς ό Θεός δέν αλλάζει τήν καρδιά τοῦ ανθρώπου:

Μολονότι σέ καθένα από τά σημεία (πού αναφέρονται στή Γραφή) μεταβάλλεται ή φυσική ιδιότητα κάποιου ατομικού όντος, ή φύση τοῦ ανθρώπου ποτέ δέ μεταβάλλεται από τό Θεό μέ κάποιο θαύμα. Καί σύμφωνα μ' αὐτή τή σπουδαιότατη άρχή, ό Θεός εἶπε: «Νά ύπάρχει μιά τέτια καρδιά μέσα τους πού νά μέ φοβούνται» (Δευτ. 26). Έπίσης γι' αὐτό τό λόγο ἐδήλωσε ξεκάθαρα τίς εντολές καί τίς άπαγορεύσεις, τίς ανταμοιβές καί τίς τιμωρίες. Τήν άρχή αὐτή σχετικά μέ τά θαύματα τήν ἐξηγήσαμε συχνά στά έργα μας. Αὐτό δέν τό λέω ἐπειδή πιστεύω πώς εἶναι δύσκολο γιά τό Θεό νά αλλάξει τή φύση κάθε ατομικοῦ προσώπου. Άπεναντίας, εἶναι δυνατό, καί εἶναι στήν ἐξουσία Του, σύμφωνα μέ τίς άρχές πού διδάσκουν οί Γραφές. Ποτέ όμως δέν ήταν ἐπιθυμία Του νά κάνει κάτι τέτιο, καί μιά τέτια ἐπιθυμία ποτέ δέ θά τήν ἔχει. Άν άποτελοῦσε ἐπιθυμία Του νά αλλάξει (κατά τή βούλησή Του) τή φύση κάποιου άτομου, ή άποστολή τών προφητῶν καί ή χορήγηση τών νόμων θά ήταν ὀλοτελα περιττές.*

Άν εἶναι ἀλήθεια ότι ό Θεός αφήνει τόν άνθρωπο νά δημιουργεί ό ίδιος τήν ιστορία του, σημαίνει αὐτό πώς εἶναι παθητικός θεατής τῆς μοίρας τοῦ ανθρώπου, ότι δέν εἶναι ό Θεός πού άποκαλύπτεται στήν ιστορία; Η άπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό βρίσκεται στήν άποστολή καί τό ρόλο τών προφητῶν, πρώτος από τούς ὁποίους ήταν ό Μωυσής. Ό

* Βλ. Μωσῆ Μαϊμονίδη: «Όδηγός γιά τούς Άμφιβάλλοντες».

ρόλος του Θεού στην ιστορία είναι να στέλνει τούς αποσταλμένους του, τούς προφήτες. Ἡ αποστολή τους είναι τετραπλή:

1) Ἀνακοινώνουν στον ἄνθρωπο ὅτι ὑπάρχει Θεός, ὁ Ἴσως πού ἀποκάλυψε σ' αὐτούς τόν ἑαυτό του, καί ὅτι σκοπός τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά γίνει ὀλοκληρωτικά ἄνθρωπος. Καί αὐτό σημαίνει νά γίνει ὁμοιος μέ τό Θεό.

2) Δείχνουν στον ἄνθρωπο διάφορες ἐναλλακτικές λύσεις, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μπορεῖ νά διαλέξει, καθώς καί τίς συνέπειες πού ἔχουν αὐτές οἱ λύσεις. Συχνά ἐκφράζουν τίς ἐναλλακτικές λύσεις μέ βάση τίς ἀνταμοιβές καί τίς τιμωρίες τοῦ Θεοῦ, πάντοτε ὁμως εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, πού μέ τή δική του δραστηριότητα, κάνει τήν ἐκλογή.

3) Διαφωνοῦν καί διαμαρτύρονται ὅταν ὁ ἄνθρωπος παίρνει τό λαθεμένο δρόμο. Δέν ἐγκαταλείπουν ὁμως τό λαό. Εἶναι ἡ συνειδήσή του, πού τολμᾷ νά μιλά ὅταν ὀλοισπαίνουν.

4) Δέ σκέφτονται μόνο μέ βάση τήν ἀτομική σωτηρία, ἀλλά πιστεύουν ὅτι ἡ ἀτομική σωτηρία συνδέεται μέ τή σωτηρία τῆς κοινωνίας. Μέλημά τους εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς κοινωνίας πού θά διέπεται ἀπό τήν ἀγάπη, τή δικαιοσύνη καί τήν ἀλήθεια. Ἐπιμένουν ὅτι ἡ πολιτική πρέπει νά κρίνεται μέ βάση ἠθικές ἀξίες, καί ὅτι ἀποστολή τῆς πολιτικῆς ζωῆς εἶναι νά πραγματοποιηθοῦν αὐτές οἱ ἀξίες.

Ἡ ἔννοια τοῦ προφήτη εἶναι χαρακτηριστικά διβλική, ὅπως καί ἡ ἔννοια τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Ὁ προφήτης εἶναι ἐκεῖνος πού ἀποκαλύπτει τήν ἀλήθεια. Τέτιοι ἦταν ὁ Λάο-τσέ καί ὁ Βούδας. Ταυτόχρονα ὁμως εἶναι καί πολιτικός ἡγέτης, πού ἐνδιαφέρεται ἔντονα γιά τήν πολιτική δραστηριότητα καί τήν κοινωνική δικαιοσύνη. Τό βασίλειό του δέν εἶναι ποτέ καθαρά πνευματικό. Βρίσκεται πάντα σ' αὐτό τόν κόσμο. Ἡ καλύτερα, ἡ πνευματικότητά του ἔχει πάντοτε πολιτικές καί κοινωνικές διαστάσεις. Ἐπειδή ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται στήν ιστορία, ὁ προφήτης δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πολιτικός ἡγέτης. Ὅσο ὁ ἄνθρωπος θά παίρνει τό στραβό δρόμο στήν πολιτική του δράση, ὁ προ-

φήτης δέν μπορεί παρά νά διαφωνεί καί νά εἶναι ἐπαναστάτης.

Ὁ προφήτης βλέπει τήν πραγματικότητα καί λέει αὐτό πού βλέπει. Βλέπει τόν ἀδιάσπαστο δεσμό ἀνάμεσα στήν πνευματική δύναμη καί τό ἱστορικό πεπρωμένο. Βλέπει τήν ἠθική πραγματικότητα πού βρίσκεται κάτω ἀπό τήν κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα – τίς συνέπειες πού ἀναγκαστικά θά προκύψουν ἀπ' αὐτήν. Βλέπει τίς δυνατότητες ἀλλαγῆς καί τήν κατεύθυνση πού πρέπει νά πάρει ὁ λαός, καί γνωστοποιεῖ αὐτό πού βλέπει. Ὅπως λέει ὁ Ἄμώς: «Ὁ λέων ἐβρῦχησε· τίς δέν θέλει φοβηθῆ; Κύριος ὁ Θεός ἐλάλησε· τίς δέν θέλει προφητεύσει;» (Ἄμώς, Γ': 8).

Στούς ἀρχαίους χρόνους ἀποκαλοῦσαν τόν προφήτη «ρόε», πού σημαίνει «μάντης», προφανῶς ὅμως ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἡλίου, ὁ μάντης ὀνομαζόταν «ναβί» πού σημαίνει «ὀμίλητής» ἢ «ἐκπρόσωπος». Πραγματικά ὁ προφήτης λέει κάτι σχετικά μέ τό μέλλον. Ὅχι ὅμως γιά ἕνα μελλοντικό γεγονός πού θά συμβεῖ ἀναγκαστικά, ἕνα ἀμετακίνητο γεγονός πού τοῦ ἀποκαλύπτει ὁ Θεός ἢ ἡ γνώση τῶν ἀστρικών συνδυασμῶν. Βλέπει τό μέλλον ἐπειδὴ βλέπει τίς δυνάμεις πού θρῖσκονται σέ λειτουργία *σήμερα* καί τίς συνέπειες αὐτῶν τῶν δυνάμεων ἐκτός κι ἂν ἀλλάξουν. Ὁ προφήτης ποτέ δέν εἶναι Κασσάνδρα. Οἱ προφητείες του ἐκφράζονται μέ βάση ἐναλλακτικές λύσεις.

Οἱ προφῆτες ἀφήνουν περιθώρια γιά τήν ἐλεύθερη βούληση καί τήν ἀπόφαση. Ὅταν ὁ Θεός στέλνει τόν Ἰωνά στή Νινευή, μιά πόλη ἀμαρτωλῶν, στόν Ἰωνά δέν ἀρέσει ἡ ἀποστολή αὐτή· ὁ Ἰωνάς ἀγαπᾷ τή δικαιοσύνη ἀλλά ὄχι τήν εὐσπλαχνία. Φοβᾶται πῶς αὐτά πού θά ἀνακοινώσει θά ἔχουν ἴσως σάν ἀποτέλεσμα νά ἀλλάξει ἡ καρδιά τῶν ἀνθρώπων, καί πῶς ἔτσι ἡ προφητεία τῆς καταστροφῆς δέ θά βγεῖ ἀληθινή. Πασχίζει νά ἀποφύγει τήν ἀποστολή του, χωρίς ὅμως καί νά μπορεί νά ξεφύγει. Ὅπως ὅλοι οἱ προφῆτες, δέ θέλει νά εἶναι προφήτης, κι ὥστόσο δέν μπορεί νά τό ἀποφύγει. Μεταφέρει τό μήνυμά του στή Νινευή καί

συμβαίνει τό ανεπιθύμητο αποτέλεσμα. Ἐλλάξει ἡ καρδιά τῶν ἀνθρώπων τῆς Νινευῆ καί ὁ Θεός τοὺς συγχωρεῖ. «Καί ἔλυπήθη ὁ Ἰωνᾶς λύπην μεγάλην καί ἠγανάκτησε. Καί προσηχήθη πρὸς τόν Κύριον καί εἶπεν, Ὡ Κύριε, δέν ἦτο οὗτος ὁ λόγος μου ἐνῶ ἔτι ἤμην ἐν τῇ πατρίδι μου; διά τοῦτο προέλαβον νά φύγω εἰς Θαρσεῖς· διότι ἐγνώριζον ὅτι σύ εἶσαι Θεός ἐλεήμων καί οἰκτίρμων, μακρόθυμος καί πολυέλεος καί μετανοῶν διά τό κακόν. Καί τώρα, Κύριε, λάβε, δέομαί σου, τήν ψυχὴν μου ἀπ' ἐμοῦ· διότι εἶναι κάλλιον εἰς ἐμέ νά ἀποθάνω παρά νά ζῶ.» (Ἰωνᾶς, Δ': 1-4). Ὁ Ἰωνᾶς εἶναι διαφορετικός ἀπό ὄλους τοὺς ἄλλους προφῆτες, στό ὅτι δέν ὑποκινεῖται ἀπό τῆ συμπάθεια καί τήν ὑπευθυνότητα.

Τό καθαρότερο παράδειγμα τῆς ἀρχῆς τοῦ Θεοῦ νά μήν ἐπεμβαίνει καί τοῦ ρόλου τοῦ προφήτη βρῖσκεται στήν ἐκθεση τῆς στάσης τοῦ Θεοῦ, όταν οἱ Ἑβραῖοι ζητοῦν ἀπό τόν Σαμουήλ νά τοὺς δώσει ἕνα βασιλιά.

«Ὅθεν συνηθροίσθησαν πάντες οἱ πρεσβύτεροι τοῦ Ἰσραὴλ καί ἦλθον πρὸς τόν Σαμουήλ εἰς Ῥαμά καί εἶπον πρὸς αὐτόν, Ἰδοῦ, σύ ἐγήρασας, καί οἱ υἱοί σου δέν περιπατοῦσιν εἰς τάς ὁδοὺς σου· κατάστησον λοιπόν εἰς ἡμᾶς βασιλέα διά νά κρίνη ἡμᾶς, καθὼς ἔχουσι πάντα τά ἔθνη. Τό πρᾶγμα ὁμοῦ δέν ἤρρεσεν εἰς τόν Σαμουήλ, ὅτι εἶπον, Δός εἰς ἡμᾶς βασιλέα διά νά κρίνη ἡμᾶς. Καί ἐδεήθη ὁ Σαμουήλ πρὸς τόν Κύριον. Καί εἶπεν ὁ Κύριος πρὸς τόν Σαμουήλ, Ἄκουσον τῆς φωνῆς τοῦ λαοῦ, κατά πάντα ὅσα λέγουσι πρὸς σέ· διότι δέν ἀπέβαλον σέ, ἀλλ' ἐμέ ἀπέβαλον ἀπό τοῦ νά βασιλεύω ἐπ' αὐτούς· κατά πάντα τά ἔργα τά ὅποια ἔπραξαν, ἀφ' ἧς ἡμέρας ἀνεβίβασα αὐτούς ἐξ Αἰγύπτου ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης, ἐγκαταλιπόντες με καί λατρεύσαντες ἄλλους θεούς, οὕτω κάμνουσι καί πρὸς σέ· τώρα λοιπόν ἀκουσον τῆς φωνῆς αὐτῶν· πλὴν διαμαρτυρήθητι παρηγοῖα πρὸς αὐτούς καί δεῖξον εἰς αὐτούς τόν τρόπον τοῦ βασι-

λέως, ὅστις θέλει βασιλεύσει ἐπ' αὐτούς.

Καί ἐλάλησεν ὁ Σαμουὴλ πάντας τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τὸν λαόν, τὸν ζητοῦντα παρ' αὐτοῦ βασιλέα.»

(Α΄ Σαμουήλ, Η΄: 4-10)

Τοὺς περιγράφει πῶς θὰ τοὺς ἐκμεταλλεύεται ἓνας βασιλιάς. Θὰ χρησιμοποιοῖ τοὺς ἄντρες σάν στρατιῶτες καὶ τίς γυναῖκες σάν ὑπηρέτριες. Πῶς θὰ τοὺς παίρνει τὸ ἓνα δέκατο τῆς περιουσίας τους. Πῶς τότε «θέλετε βοᾶ ἔν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἔνεκα τοῦ βασιλέως σας, τὸν ὁποῖον σεῖς ἐκλέξατε εἰς ἑαυτούς· ἀλλ' ὁ Κύριος δέν θέλει σᾶς ἐπακούσει ἔν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ.» (Α΄ Σαμουήλ, Η΄: 18).

«Ὁ λαὸς δμως δέν ἠθέλησε νά ὑπακούσῃ εἰς τὴν φωνὴν τοῦ Σαμουήλ· καὶ εἶπον, Οὐχί· ἀλλὰ βασιλεύς θέλει εἶσθαι ἐφ' ἡμᾶς· διὰ νά ἤμεθα καὶ ἡμεῖς ὡς πάντα τὰ ἔθνη· καὶ νά κρινῆ ἡμᾶς ὁ βασιλεύς ἡμῶν καὶ νά ἐξέρχηται ἔμπροσθεν ἡμῶν καὶ νά μάχηται τὰς μάχας ἡμῶν. Καὶ ἤκουσεν ὁ Σαμουήλ πάντας τοὺς λόγους τοῦ λαοῦ καὶ ἀνέφερεν αὐτούς εἰς τὰ ὦτα τοῦ Κυρίου. Καὶ εἶπεν ὁ Κύριος πρὸς τὸν Σαμουήλ, Ἴ ακουσον τῆς φωνῆς αὐτῶν καὶ κατάστησον ἐπ' αὐτούς βασιλέα. Καὶ εἶπεν ὁ Σαμουήλ πρὸς τοὺς ἄνδρας τοῦ Ἰσραὴλ, Ὑπάγετε ἕκαστος εἰς τὴν πόλιν αὐτοῦ.» (Α΄ Σαμουήλ, Η΄: 19-22).

Τὸ μόνο πού μπορεῖ νά κάνει ὁ Σαμουήλ εἶναι νά «ἀκούσει τὴ φωνὴ τους», ἀφοῦ πρῶτα διαμαρτυρηθεῖ καὶ τοὺς τονίσει τίς συνέπειες τῆς πράξης τους. Ἐν, παρόλα αὐτὰ, ὁ λαὸς ἀποφασίσει ὑπὲρ τῆς βασιλείας, ἢ ἀπόφαση, ὅπως καὶ ἡ εὐθύνη, εἶναι δική τους. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἱστορία ἔχει τοὺς δικούς της νόμους καὶ ὁ Θεὸς δέν ἐπεμβαίνει στὸν τομέα αὐτό. Εἶναι ταυτόχρονα καὶ νόμοι τοῦ Θεοῦ. Κατανοώντας ὁ ἄνθρωπος τοὺς νόμους τῆς ἱστορίας, κατανοεῖ τὸ Θεό. Ἡ πολιτικὴ δράση εἶναι θρησκευτικὴ δράση. Ὁ πνευματικὸς ἡγέτης εἶναι πολιτικὸς ἡγέτης.*

* Αὐτὴ ἡ ἔννοια γιὰ τὸ Θεό τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σάν Θεοῦ τῆς ἱστορίας ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔννοια γιὰ τὸ Θεό τοῦ 17ου αἰῶνα

3 'Η Βιβλική Έννοια τής Μεσσιανικής Έποχης*

Γιά νά αναπτύξουμε τήν έννοια τής μεσσιανικής έποχης φαίνεται άπαραίτητο νά συνοψίσουμε όσα είπαμε γιά τήν «πτώση».

Μέ τήν έκδίωξη από τόν Παράδεισο, διαταράσσεται ή άρχική ένότητα. 'Ο άνθρωπος άποκτᾶ έπίγνωση τοῦ έαυτοῦ του καί έπίγνωση τοῦ συνανθρώπου του σάν ξένου. Αὐτή ή έπίγνωση τόν διαχωρίζει από τό συνάνθρωπό του καί από τή φύση, καί τόν κάνει νά εἶναι ξένος στόν κόσμο. 'Αλλά τό νά εἶναι ξένος δέ σημαίνει πώς εἶναι άμαρτωλός, καί, πολύ λιγότερο, διεφθαρμένος. Σέ κανένα σημείο τής βιβλικής άφήγησης δέν ύπάρχει καί ή παραμικρή σκέψη πώς ή φύση τοῦ άνθρώπου αλλάζει ή διαφθείρεται. 'Η πτώση δέν εἶναι μεταφυσικό-άτομικό, αλλά ιστορικό γεγονός.

Οί χριστιανοί θεολόγοι είδαν τό τρίτο κεφάλαιο τής Γένεσης σάν μιᾶ γραφική περιγραφή τοῦ άνθρώπου πού άμαρτάνει άρνούμενος νά πιστέψει στό θεϊκό κόσμο. Τά κείμενα-κλειδιά γιά τή θεωρία τους σχετικά μέ τό προπατορικό άμάρτημα βρίσκονται στόν Παῦλο (Α΄ Κορινθ. ΙΕ΄: 21 κ.έ., καί ιδιαίτερα Ρωμ. 5-7). Τό άμάρτημα δέ θεωρεῖται πιά σάν μιᾶ μεμονωμένη πράξη, αλλά περισσότερο σάν μιᾶ κατάσταση στήν όποία ό άνθρωπος μένει φυλακισμένος μετά τήν πτώση. Μολονότι ή Καθολική διδασκαλία αναφέρει ότι, όσο καί νά πληγώθηκε από τίς συνέπειες τοῦ προπατορικού άμαρτήματος, ή φύση τοῦ άνθρώπου παρα-

σάν Θεοῦ τής φύσης. 'Εδῶ ό άνθρωπος, άνακαλύπτοντας τούς νόμους τής φύσης, γνωρίζει τό Θεό, καί μεταμορφώνοντας τή φύση, συμμετέχει στό έργο τοῦ Θεοῦ.

* Σχετικά μέ τό ὅλο πρόβλημα τοῦ μεσσιανισμοῦ χρησιμοποίησα βασικά τά παρακάτω έργα: Τζόζεφ Κλάουσερ: «The Messianic Idea in Israel» (Λονδίνο, George Allen & Unwin, 1956), Α. Χ. Σίλβερ: «A History of Messianic Speculation in Israel» (Νέα Ὑόρκη, Μακμίλλαν, 1927). Τζούλιους Χ. Γκρήνστοουν: «The Messiah Idea in Jewish History» (Φιλαδέλφεια: 'Εβραϊκή 'Εταιρία 'Εκδόσεων τής 'Αμερικής, 1906), καί Λέο Μπάεκ: «Judaism and Christianity» (Φιλαδέλφεια: 'Εβραϊκή 'Εταιρία 'Εκδόσεων τής 'Αμερικής, 1958).

μένει ἀμετάβλητη, ἡ κυρίαρχη ἐμπειρία τῶν χριστιανῶν, πού ἀντανακλᾷ καί τήν αὐστηρή παράδοση τῶν Αὐγουστιανῶν, καί τόν ὑπερβολικό πεσσιμισμό τῶν Μεταρρυθμιστῶν, εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνεται στήν οὐσιαστική διαφθορά. Ὁ Λούθηρος καί ὁ Καλβίνος ὑποστήριζαν ὅτι τό προπατορικό ἁμάρτημα κατέστρεψε ὀλοκληρωτικά τήν ἐλευθερία καί ὅτι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί μετά τή βάπτισι, ἀλλά καί γιά τούς Καθολικούς, ἐπίσης, μόνο ἡ πράξι χάρις τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐμφάνισι του πάνω στή γῆ μέ τή μορφή τοῦ Χριστοῦ, τοῦ υἱοῦ του, καί ὁ θάνατός του γιά τίς ἁμαρτίες τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά σώσουν τόν ἀνθρώπο. Ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ἡ ἀποψη πῶς ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δέν διεφθάρη τονίζεται πολλές φορές στή μεσσιανική-προφητική ἔννοια, καθώς καί ἀργότερα, ὅταν ἡ ἐλπίδα γιά τήν ἱστορική σωτηρία ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως λ.χ. στόν οὐμανισμό τῆς Ἀναγέννησις ἢ στή φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα.* Ἡ κατανόησι τῶν φιλοσοφικῶν καί πολιτικῶν ἰδεῶν τῶν αἰῶνων αὐτῶν, καθώς καί τῆς μεσσιανικῆς ἰδέας τῶν προφητῶν δέν εἶναι δυνατή χωρίς τήν ἐπίγνωσι τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἔννοιά τους σχετικᾶ μέ τήν πρώτη «ἁμαρτία» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὀλότελα διαφορετική ἀπό τήν ἔννοια τοῦ προπατορικοῦ «ἁμαρτήματος» ὅπως διατυπώθηκε ἀπό τήν ἐκκλησία.

Κοιταγμένο ἀπό τήν ἀποψη τῆς φιλοσοφίας τῆς Βίβλου, τό προτσές τῆς ἱστορίας εἶναι τό προτσές πού στή διάρκεια του ὁ ἀνθρώπος ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις του στόν τομέα τῆς λογικῆς καί τῆς ἀγάπης, ὅπου γίνεται ὀλόπλευρα ἀνθρώπος, ὅπου ἐπιστρέφει στόν ἑαυτό του. Ἀποκτᾷ πάλι τήν ἀρμονία καί τήν ἀθωότητα πού εἶχε χάσει, καί ὁμως πρόκειται γιά μιᾶ νέα ἀρμονία καί μιᾶ νέα ἀθωότητα. Εἶναι ἡ ἀρμονία τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει ὀλοκληρωμένη ἐπίγνωσι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἱκανοῦ νά γνωρίζει τό σωστό καί τό λάθος, τό καλό καί τό κακό. Πρόκειται γιά ἕναν ἀν-

* Βλ. Ἐρνστ Κασσίρερ: «Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ» («The Philosophy of the Enlightenment», Βοστώνη, Beacon Press, 1955), σελ. 159 κ.ἔ.

θρωπο πού έχει απαλλαγεί από τήν ψευδαίσθηση και τή μισονάρκωση, για έναν άνθρωπο πού τελικά έχει γίνει ελεύθερος. Στο προτσές τής Ιστορίας ο άνθρωπος γεννιέται. Γίνεται αυτό πού είναι «δυνάμει» και αποκτά αυτό πού ο δφης – τό σύμβολο τής σοφίας και τής εξέγερσης – ύποσχέθηκε, και αυτό πού ο πατριαρχικός, ζηλόφθονος Θεός του 'Αδάμ δέν επιθυμούσε νά γίνει: δηλαδή νά γίνει ο άνθρωπος όμοιος μέ τόν ίδιο τό Θεό.

Ή μεσσιανική εποχή είναι τό επόμενο δήμα τής ιστορίας, όχι ή κατάργησή της. Ή μεσσιανική εποχή είναι ή εποχή πού στή διάρκειά της θά γεννηθει όλόπλευρα ο άνθρωπος. Όταν ο άνθρωπος διώχτηκε από τόν Παράδεισο έχασε τό σπίτι του. Στή μεσσιανική εποχή θά βρεθει και πάλι στό σπίτι του – τόν κόσμο.

Ή μεσσιανική εποχή δέ θάρθει μέ μία πράξη θεϊκής χάρις ή μέ μία όρμέμφυτη παρόρμηση του ανθρώπου προς τήν τελειοποίηση. Θά έρθει μέ τή δύναμη πού δημιουργεί ή ύπαρξιακή αντίφαση (διχοτόμηση) του ανθρώπου: τό νά είναι δηλαδή ο άνθρωπος μέρος τής φύσης, αλλά ώστόσο νά τήν ξεπερνά· τό νά είναι ζωο κι όμως νά ξεπερνά τή ζωώδη φύση. Αυτή ή αντίφαση δημιουργεί σύγκρουση και θάσσανα και ο άνθρωπος σπρώχνεται νά βρísκει όλοένα νέες λύσεις στή σύγκρουση αυτή, ώσπου νά τή λύσει τελειωτικά μέ τό νά γίνει όλόπλευρα άνθρωπος και νά πετύχει εξέλιέωση.

Ύπάρχει μία διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον Παράδεισο και τή μεσσιανική εποχή. Ο Παράδεισος είναι ο χρυσός αιώνας του παρελθόντος, όπως τόν βλέπουν πολλοί μύθοι και άλλων πολιτισμών. Ή μεσσιανική εποχή είναι ο χρυσός αιώνας του μέλλοντος. Οι δύο αυτές εποχές είναι ίδιες, από τήν άποψη πώς είναι μία κατάσταση άρμονίας. Διαφέρουν από τήν άποψη ότι ή πρώτη κατάσταση άρμονίας ύπήρξε μόνο για τό λόγο ότι ο άνθρωπος δέν είχε άκόμη γεννηθει, ένω ή νέα κατάσταση άρμονίας ύπάρχει σαν αποτέλεσμα του ότι ο άνθρωπος έχει γεννηθει ολοκληρωτικά. Ή μεσσιανική εποχή είναι ή επιστροφή στην άθω-

ότητα, και ταυτόχρονα δέν είναι καθόλου ἐπιστροφή, γιατί είναι ὁ σκοπός πρὸς τόν ὁποῖον κατατείνει ὁ ἄνθρωπος ὑστερα ἀπό τήν ἀπώλεια τῆς ἀθωότητάς του.

Ἡ λέξη «μεσσίας» σημαίνει στήν κυριολεξία «ὁ χρισμένος», μέ τήν ἔννοια ὅτι προσδιορίζει τόν ἀναμενόμενο σωτήρα, και δέν τή βρίσκουμε μέ τήν ἔννοια αὐτή οὔτε στήν Ἑβραϊκή Βίβλο οὔτε στά διβλία τῶν Ἀπόκρυφων. Σέ μερικούς ἀπό τούς προφήτες (Ναούμ, Σοφονίας, Ἀβδακούμ, Μαλαχίας, Ἰωήλ και Δανιήλ) δέν ὑπάρχει καθόλου ἄνθρωπος-μεσσίας και ὁ ἄριστος σωτήρας είναι ὁ Κύριος. Σέ ἄλλους, ὑπάρχει ἄριστος ἕνας συλλογικός μεσσίας, και ὄχι ἀτομικός. Ὁ συλλογικός μεσσίας είναι τό βασίλειο τοῦ Οἴκου τοῦ Δαβίδ (οἱ «σωτήρες» τοῦ Ἀμώς, τοῦ Ἰεζεκιήλ, τοῦ Ὁβδιού). Στόν Ἀγγαῖο και τόν Ζαχαρία πρόκειται γιά πραγματικό πρόσωπο, τόν Ζαροββάβελ τοῦ Οἴκου τοῦ Δαβίδ. Στόν Ἰερεμία ὑπάρχει ἡ ἔννοια ἑνός «βασιλιᾶ» ἡ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ σάν «σωτήρα». Ὁ πρῶτος Ἡσαίας μιλεῖ γιά τό «τέλος τῶν ἡμερῶν», ὄποτε ὁ ἴδιος ὁ Θεός θά κρίνει τά ἔθνη και ὄποτε «ἕνα ραβδί ἀπό τό δέντρο τοῦ Ἰεσσαί» θά είναι ὁ κριτής (Βασιλιάς). Ὁ δεύτερος Ἡσαίας μιλεῖ γιά «σωτήρα». Σέ ἄλλους προφήτες συναντάμε ἔπίσης τήν ἰδέα μιᾶς «νέας συμφωνίας». Στόν Ὠσή ἰδιαίτερα, ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο και ὄλη τή φύση (τά ζῶα και τά φυτά).

Στόν Μιχαῖα ὁ ἴδιος ὁ Θεός θά είναι ὁ κριτής και ὁ σωτήρας. Ἡ λέξη «μεσσίας» μέ τήν ἔννοια τοῦ σωτήρα χρησιμοποιεῖται γιά πρῶτη φορά στό ψευδεπίγραφο διβλίλο τοῦ Ἐνώχ, πιθανότατα γύρω ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἡρώδη τοῦ Μεγάλου. Και ἄριστος ὄταν οἱ Ἑβραῖοι ἔχουν χάσει τό βασίλειό τους και τό βασιλιά τους γίνεται δημοφιλῆς ἡ προσωποποίηση τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς στό πρόσωπο τοῦ χρισμένου βασιλιᾶ.

Ἡ πολιτική κατάσταση στήν ὁποία ἔζησαν οἱ προφῆτες, και τά προσωπικά τους χαρακτηριστικά, ἐπηρεάζουν τίς ἀντιλήψεις τους, τίς ἐλπίδες τους και τίς διαμαρτυρίες τους. Πολλοί τονίζουν τήν ἡμέρα τοῦ Κυρίου (πού ὄνομά-

στηκε αργότερα Ἡμέρα Κρίσεως) σάν τήν ἡμέρα τιμωρίας πού προηγείται τῆς μετάνοιας καί τῆς σωτηρίας. Σύμφωνα μέ μερικούς προφῆτες (Ἀμώς, Ὡσηέ, δεύτερος Ἡσαΐας, Μαλαχίας), ἡ τιμωρία θά ἐπιβληθεῖ μόνο πάνω στό Ἰσραήλ. Σύμφωνα μέ ἄλλους (Ναούμ, Ἀββακούμ, Ὁβδιού, Ἀγγαῖος, πρῶτος καί δεύτερος Ζαχαρίας, Δανιήλ) μόνο πάνω στους Ἐθνικούς. Καί σύμφωνα μ' ὄλους τούς ἄλλους προφῆτες, ἡ κρίση θά γίνεῖ καί γιά τό Ἰσραήλ καί γιά τούς Ἐθνικούς. Ἐνῶ γιά μερικούς ἡ κρίση εἶναι ἡ δίκαιη τιμωρία γιά τόν ἀμαρτωλό, γιά τούς περισσότερους προφῆτες (λ.χ. τόν Ὡσηέ, τόν Ἱερεμία καί τόν δεύτερο Ἡσαΐα) εἶναι πρωταρχικά ἠθική βελτίωση. Ἐνῶ μερικοί προφῆτες (λ.χ. οἱ Ἀμώς, Μιχαίας, Σοφονίας) προφητεύουν μιά νίκη πάνω στους Ἐθνικούς τόν καιρό τῆς λύτρωσης, οἱ περισσότεροι προφῆτες (ἀπό τόν Σοφονία καί πέρα) πιστεύουν ὅτι ἡ λύτρωση θάρθει χωρίς πόλεμο, καί πολύ λίγο μιλοῦν γιά νίκη. Ὡστόσο πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι βρισκουμε στόν ἴδιο προφήτη (λ.χ. στόν Μιχαία) δράματα τῆς τιμωρίας τῶν Ἐθνικῶν, μαζί μέ τό μεσσιανικό δράμα τῆς παγκόσμιας ἀδελφοσύνης καί εἰρήνης ἀνάμεσα σέ ὅλα τά ἔθνη. Ὅρισμένα στοιχεῖα, ὅπως ὁ πόλεμος ἐνάντια στόν Γκόγκ, ἡγεμόνα τοῦ Μαγκόγκ, τά βρισκουμε μόνο στόν Ἱεζεκιήλ, ἐνῶ μόνο στόν Δανιήλ βρισκουμε τήν ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν, ὅπου οἱ καλοί θά ἀναστηθοῦν σέ μιά αἰώνια ζωή καί οἱ κακοί στό αἰώνιο σκότος.

Ἐνῶ δέν μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά τήν ἐξέλιξη σέ εὐθεία γραμμῆ τῆς προφητικῆς σκέψης ἀπό τούς παλαιότερους ὡς τούς νεότερους προφῆτες, εἶναι ὡστόσο δυνατό νά ποῦμε ὅτι, ἀπό τόν πρῶτο Ἡσαΐα καί ὕστερα, τό βασικό δράμα τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς ἐκφράζεται πιό ξεκάθαρα καί πιό ὀλοκληρωμένα ἀπό πρῖν. Ἴσως ἡ πιό σπουδαία του ἀποψη νά εἶναι ἡ εἰρήνη. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος ξεπεράσει τό χάσμα πού τόν χωρίζει ἀπό τό συνάνθρωπό του καί ἀπό τή φύση – τότε μόνο θά βρισκεται πραγματικά σέ εἰρήνη μέ κείνους ἀπό τούς ὁποίους ἔχει χωριστεῖ. Γιά νά ἔχει εἰρήνη ὁ ἄνθρωπος πρέπει πρῶτα νά βρεῖ τόν ταυτι-

σμό του. Ἡ εἰρήνη εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀλλαγῆς μέσα στόν ἄνθρωπο, στήν ὁποία (ἀλλαγῆ) ἡ ἔνωση παίρνει τή θέση τῆς ἀλλοτριώσης. Ἔτσι ἡ ἰδέα τῆς εἰρήνης, μέ τήν προφητική ἀποψη, δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπό τήν ἰδέα τῆς πραγματοποίησης τῆς ἀνθρωπιᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ εἰρήνη εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό μή πολεμική κατάσταση. Εἶναι ἡ ἄρμονία καί ἡ ἔνωση ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, εἶναι τό ξεπέραςμα τοῦ διαχωρισμοῦ καί τῆς ἀλλοτριώσης.

Ἡ προφητική ἔννοια τῆς εἰρήνης ξεπερνᾷ τόν τομέα τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Ἡ νέα ἄρμονία εἶναι ἐπίσης ἄρμονία ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Ἡ εἰρήνη ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση εἶναι ἄρμονία ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Ὁ ἄνθρωπος δέν ἀπειλεῖται ἀπό τή φύση καί παύει πιά νά ἀγωνίζεται γιά τήν κυριαρχία της. Γίνεται ὁ ἄνθρωπος φυσικός καί ἡ φύση γίνεται ἀνθρώπινη. Αὐτός καί ἡ φύση παύουν νά εἶναι ἀντίπαλοι καί γίνονται ἕνα. Ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται στό σπίτι του στό φυσικό κόσμο καί ἡ φύση γίνεται μέρος τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου. Αὐτή εἶναι ἡ εἰρήνη μέ τήν προφητική ἔννοια. (Ἡ ἑβραϊκή λέξη γιά τήν εἰρήνη, *σαλόμ*, πού θά μπορούσε καλύτερα νά μεταφραστεῖ μέ τόν ὄρο «πληρότητα», ὑποδειχνει τήν ἴδια κατεύθυνση.)

Αὐτή ἡ κατάσταση τῆς εἰρήνης τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση καί τό τέλος κάθε καταστροφικότητος βρίσκει μιᾶ ἀπό τίς πιό ἐξαιρετικές ἐκφράσεις της στήν περίφημη περικοπή τοῦ Ἡσαΐα:

«Καί ὁ λύκος θέλει συγκατοικεῖ μετά τοῦ ἀρνίου, καί ἡ λεοπάρδαλις θέλει ἀναπαύεσθαι μετά τοῦ ἐριφίου· καί ὁ μόσχος καί ὁ σκύμνος καί τά σιτευτά ὁμοῦ, καί μικρόν παιδίον θέλει ὀδηγεῖ αὐτά. Καί ἡ δάμαλις καί ἡ ἄρκτος θέλουσι συμβόσκεισθαι, τά τέκνα αὐτῶν θέλουσιν ἀναπαύεσθαι ὁμοῦ καί ὁ λέων θέλει τρώγει ἀχυρον καθῶς ὁ βοῦς. Καί τό θηλάζον παιδίον θέλει παίζει εἰς τήν τρύπαν τῆς ἀσπίδος καί

τό ἀπογεγαλακτισμένον παιδίον θέλει βάλλει τήν χειρα αὐτοῦ εἰς τήν φωλεάν τοῦ βασιλίσκου. Δέν θέλουσι κακοποιεῖ οὐδέ φθείρει ἐν ὄλω τῷ ἀγίῳ μου ὄρει· διότι ἡ γῆ θέλει εἶσθαι πλήρης τῆς γνώσεως τοῦ Κυρίου, καθὼς τὰ ὕδατα σκεπάζουσι τήν θάλασσαν».

(Ἑσαίας ΙΑ΄: 6-9)

Ἡ ἰδέα τῆς νέας ἀρμονίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τῆ φύση στή μεσσιανική ἐποχή σημαίνει ὄχι μόνο τό τέλος τῆς πάλης τοῦ ἀνθρώπου ἐναντία στή φύση, ἀλλά καί ὅτι ἡ φύση δέ θ' ἀποχωριστεῖ τόν ἀνθρωπο. Θά γίνει ἡ πανάγαθη, τροφοδότερα μάννα. Ἡ φύση μέσα στόν ἀνθρωπο θά πάψει νά εἶναι ἀκρωτηριασμένη καί ἡ φύση ἔξω ἀπό τόν ἀνθρωπο θά πάψει νά εἶναι στείρα. Ὅπως λέει ὁ Ἑσαίας:

«Τότε οἱ ὀφθαλμοί τῶν τυφλῶν θέλουσιν ἀνοιχθῆ καί τά ὄτα τῶν κωφῶν θέλουσιν ἀκούσει. Τότε ὁ χωλός θέλει πηδᾶ ὡς ἔλαφος καί ἡ γλῶσσα τοῦ μογιλάου θέλει ψάλλει· διότι ἐν τῇ ἐρήμῳ θέλουσιν ἀναβλύσει ὕδατα καί ρεύματα ἐν τῇ ἐρημίᾳ. Καί ἡ ξηρά γῆ θέλει κατασταθῆ λίμνη καί ἡ διψῶσα γῆ πηγαί ὕδατος· ἐν τῇ κατοικίᾳ τῶν θῶων, ὅπου ἐκοίτοντο, θέλει εἶσθαι χλόη μετά καλάμων καί σπάρτων. Καί ἐκεῖ θέλει εἶσθαι λεωφόρος καί ὁδός καί θέλει ὀνομασθῆ, Ὀδός ἀγία· ὁ ἀκάθαρτος δέν θέλει περάσει δι' αὐτῆς ἀλλά θέλει εἶσθαι δι' αὐτοῦς· ὁ ὀδεύων καί οἱ μωροί δέν θέλουσι πλανᾶσθαι. Λέων δέν θέλει εἶσθαι ἐκεῖ καί θηρίον ἀρπακτικόν δέν θέλει ἀναβῆ ἐκεῖ· δέν θέλει εὐρεθῆ ἐκεῖ· ἀλλά οἱ λελυτρωμένοι θέλουσι περιπατεῖ ἐκεῖ. Καί οἱ λελυτρωμένοι τοῦ Κυρίου θέλουσιν ἐπιστρέψει καί ἔλθει ἐν ἀλαλαγμῷ εἰς τήν Σιών· καί εὐφροσύνη αἰώνιος θέλει εἶσθαι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν· ἀγαλλίασιν καί εὐφροσύνη θέλουσιν ἀπολαύσει· ἡ λύπη δέ καί ὁ στεναγμός θέλουσι φύγει.»

(Ἑσαίας, ΛΕ΄: 5-10)

Ἡ ὄψωσ λέει ὁ δεῦτερος Ἑσαίας:

«Ἴδού, ἐγὼ θέλω κάμει νέον πράγμα· τώρα θέλει ἀνατελεῖ· δέν θέλετε γνωρίσει αὐτό; θέλω δεβαίως κάμει ὁδόν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ποταμούς ἐν τῇ ἀνύδρῳ. Τά θηρία τοῦ ἀγροῦ θέλουσι μέ δοξάσει, οἱ θῶες καί οἱ στρουθοκάμηλοι· διότι δίδω ὕδατα εἰς τὴν ξηρημον, ποταμούς εἰς τὴν ἀνυδρον, διὰ νά ποτίσω τόν λαόν μου, τόν ἐκλεκτόν μου.» (Ἑσαίας, ΜΓ': 19-20).

Ἁ Ὡσηέ ἐκφράζει τὴν ἰδέα μιᾶς νέας συμφωνίας ἀνάμεσα στὸν ἀνθρωπο καὶ ὀλα τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά, καθὼς καὶ ἀνάμεσα σέ ὀλους τοὺς ἀνθρώπους: «Καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνη θέλω κάμει διαθήκην ὑπὲρ αὐτῶν πρὸς τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ πρὸς τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὰ ἐρπετά τῆς γῆς· τόξον δέ καὶ ῥομφαίαν καὶ πόλεμον θέλω συντριψίει ἐκ τῆς γῆς καὶ θέλω κατοικήσει αὐτοὺς ἐν ἀσφαλείᾳ.» (Ὡσηέ, Β': 18).

Ἡ ἰδέα τῆς εἰρήνης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους βρῖσκει τὸ ἀποκορύφωμά της στὴν προφητικὴ ἔννοια τῆς καταστροφῆς ὀλων τῶν ὀπλων τοῦ πολέμου, ὀπως ἐκφράζεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀπὸ τὸν Μιχαία: «Καὶ θέλει κρῖνει ἀνάμεσου λαῶν πολλῶν καὶ θέλει ἐλέγξει ἔθνη ἰσχυρά, ἔως εἰς μακράν· καὶ θέλουσι σφυρηλατήσει τὰς μαχαίρας αὐτῶν διὰ ὕνια καὶ τὰς λόγχας αὐτῶν διὰ δρέπανα· δέν θέλει σηκῶσει μάχαιραν ἔθνος ἐναντίον ἔθνους οὐδέ θέλουσι μάθει πλέον τὸν πόλεμον. Καὶ θέλουσι κάθησθαι ἕκαστος ὑπὸ τὴν ἀμπελον αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν συκὴν αὐτοῦ, καὶ δέν θέλει ὑπάρχει ὁ ἐκφοδῶν· διότι τὸ στόμα τοῦ Κυρίου τῶν δυνάμεων ἐλάλησε.» (Μιχαίας, Δ': 3-4).

Ἡ ζωή, λέει ὁ προφήτης, θά εἶναι θρίαμβος ἐναντία σὸ ὀθανάτο. Τὸ μέταλλο, ἀντὶ νά χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν αἱματοχυσία, θά ἀνοίγει τὴ μήτρα τῆς Μητέρας Γῆς, γιὰ νά ἐπιτρέπει στή ζωή νά ἀνθίξει. Μιά ἄλλη ἀποψη τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς προβάλλει καθαρά ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ Μιχαία: ὀχι μόνο θά ἐξαφανιστεῖ ὁ πόλεμος ἀλλά καὶ ὁ φόδος. Ἡ, καλύτερα, ὁ πόλεμος μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ μόνο ὀταν κανένας δέ θά ἔχει τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ δύναμη

νά κάμει τόν ἄλλο νά φοβᾶται. Ἐκείνη, δέ θά χρειάζεται οὔτε κάποια εἰδική ἔννοια τοῦ Θεοῦ: «Διότι πάντες οἱ λαοί θέλουσι περιπατεῖ ἕκαστος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ θεοῦ αὐτοῦ.» (Μιχαίας, Δ΄: 5). Ὁ θρησκευτικός φανατισμός, ἡ πηγή τῶν ἀγῶνων καί καταστροφῆς, θά ἐξαφανιστεῖ. Ὅταν ἐδραιωθοῦν ἡ εἰρήνη καί ἡ ἐλευθερία ἀπό τό φόβο, πολύ λίγη σημασία θά ἔχει ποιῆς ἔννοιες χρησιμοποιεῖ ἡ ἀνθρωπότητα γιά νά ἐκφράσει τίς ἀνώτερες ἐπιδιώξεις της καί τίς ἀξίες της.

Μέ τά παραπάνω συνδέεται στενά ἡ οὐνιβερσαλιστική ἀποψη τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Ὅχι μόνο οἱ ἀνθρωποι θά πάψουν νά καταστρέφουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον, ἀλλά καί ὁ ἀνθρωπος θά ξεπεράσει τήν ἐμπειρία τοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στά ἔθνη. Ὅταν ὁ ἀνθρωπος φτάσει στό σημεῖο νά εἶναι ὀλόπλευρα ἀνθρωπος, ὁ ξένος παύει νά εἶναι ξένος. Ἡ ψευδαἰσθηση πῶς ὑπάρχουν οὐσιαστικές διαφορές ἀνάμεσα στά ἔθνη ἐξαφανίζεται καί δέν ὑπάρχει πιά «ἐκλεκτός» λαός. Ὅπως τό τοποθετεῖ ὁ Ἀμώς: «Δέν εἶσθε εἰς ἐμέ ὡς υἱοὶ Αἰθιοπῶν, σεῖς υἱοὶ Ἰσραήλ; λέγει Κύριος. Δέν ἀνεβίβασα τόν Ἰσραήλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου καί τοὺς Φιλισταίους ἀπό Καφθὸρ καί τοὺς Συρίους ἀπό Κίρ;» (Ἀμώς, Θ΄: 7).

Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Θεός θά ἀγαπάει τό ἴδιο ὅλα τά ἔθνη καί ὅτι δέ θά ὑπάρχει ἀγαπητός υἱός ἐκφράζεται μέ θαυμαστό τρόπο ἀπό τόν Ἡσαΐα: «Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ θέλει εἶσθαι ὁδός μεγάλη ἀπό τῆς Αἰγύπτου πρὸς τήν Ἀσσυρίαν· καί οἱ Ἀσσύριοι θέλουσιν ἔλθει εἰς τήν Αἴγυπτον, καί οἱ Αἰγύπτιοι εἰς τήν Ἀσσυρίαν, καί οἱ Αἰγύπτιοι μετὰ τῶν Ἀσσυρίων θέλουσι δουλεύσει εἰς τόν Κύριον. Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ὁ Ἰσραήλ θέλει εἶσθαι ὁ τρίτος μετὰ τοῦ Αἰγυπτίου καί μετὰ τοῦ Ἀσσυρίου· εὐλογία ἐν μέσῳ τῆς γῆς θέλει εἶσθαι διότι ὁ Κύριος τῶν δυνάμεων θέλει εὐλογήσει αὐτούς λέγων, Εὐλογημένη ἡ Αἴγυπτος ὁ λαός μου καί ἡ Ἀσσυρία τό ἔργον τῶν χειρῶν μου καί ὁ Ἰσραήλ ἡ κληρονομία μου.» (Ἡσαΐας, ΙΘ΄: 23-25).

Οὐσιαστική ἀποψη τῆς μεσσιανικῆς διδασκαλίας τῶν

προφητών είναι ή στάση τους απέναντι στή δύναμη και τόν καταναγκασμό. Πρέπει πραγματικά νά παραδεχτούμε ότι ή ώς τά τώρα ανθρώπινη ιστορία, αν εξαιρέσουμε δρισμένες πρωτόγονες κοινωνίες, βασίστηκε στόν καταναγκασμό: ό καταναγκασμός και ή έξουσία μιᾶς εὐημερούσας μειοψηφίας πάνω σέ μιᾶ πλειοψηφία πού ἐργαζόταν σκληρά και ἀπολάμβανε πολύ λίγα πράγματα. Γιά νά ἀποδεχτοῦν οἱ ἄνθρωποι τήν έξουσία τοῦ καταναγκασμοῦ, ἔπρεπε τό μυαλό τους νά διαστρεβλωθεῖ μέ τέτιο τρόπο, πού και οἱ ἄρχοντες, και οἱ ἀρχοῦμενοι νά πιστέψουν ότι ή κατάσταση τους, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ, ἦταν ἀποφασισμένη ἀπό τό Θεό, τή φύση, ἢ τόν ἠθικό νόμο. Οἱ προφῆτες εἶναι ἐπαναστάτες πού ἀφαιροῦν ἀπό τόν καταναγκασμό και τήν έξουσία τά ἠθικά και θρησκευτικά τους προσήματα. Σύνθημά τους στήν ἐξωτερική πολιτική εἶναι: «οὐχί διά δυνάμεως οὐδέ διά ἰσχύος ἀλλά διά τοῦ Πνεύματός μου (γίνεται ή ιστορία), λέγει ό Κύριος τῶν δυνάμεων» (Ζαχαρίας, Δ΄: 6). Καταφέρονται ἐνάντια στήν ἀνοησία νά βασίζονται οἱ λαοί στίς ξένες δυνάμεις και τίς συμμαχίες. Ὁ Ὡσηέ λέει: «ό Ἀσσοῦρ δέν θέλει μᾶς σώσει· δέν θέλομεν ἀναβῆ ἔφ' ἴππους· και δέν θέλομεν εἰπεῖ πλέον πρός τό ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν, εἰσθε θεοί ἡμῶν· διότι ἐν σοί θέλει ἐλεηθῆ ό ὀρφανός.» (Ὡσηέ, ΙΔ΄: 3).

Στή δήλωση αὐτή ό Ὡσηέ ἔχει συνενώσει τρία στοιχεῖα, πού φαινομενικά εἶναι ξεχωριστά, ἀλλά πού, ὠστόσο, ἀποτελοῦν τρεῖς μόνο ἀπόψεις τοῦ ἴδιου φαινομένου: τή ματαιότητα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ ἔθνους, τή ματαιότητα τῶν εἰδώλων και τήν ἐννοια τοῦ Θεοῦ σάν κάποιου πού συμπάσχει μέ τό ὀρφανό. Τό ὀρφανό, ή χήρα, ό φτωχός και ό ξένος εἶναι τά μέλη ἐκεῖνα τῆς κοινωνίας πού δέν ἔχουν δύναμη. Τό προφητικό αἶτημα γιά δικαιοσύνη γίνεται γιά λογαριασμό τους, και ή προφητική διαμαρτυρία κατευθύνεται ἐνάντια στόν πλούσιο και τόν ἰσχυρό – τόσο τούς βασιλιάδες, ὄσο και τούς παπάδες.*

* Βλ. Ἑσαία, Ε΄: 18-23.

Ἡ ἠθικοθηρασκευτική πεποίθησις πού ἐνυπάρχει στούς προφήτες φαίνεται καθαρά σέ μιά θαυμάσια περικοπή ἀπό τό δεύτερο Ἑσαία, πού καταφέρεται ἐνάντια στήν κούφια τυπολογία:

«Ἀναδόησον δυνατά, μή φεισθῆς· ὕψωσον τήν φωνήν σου ὡς σάλπιγγα καί ἀνάγγειλον πρός τόν λαόν μου τάς ἀνομίας αὐτῶν καί πρός τόν οἶκον Ἰακώβ τάς ἀμαρτίας αὐτῶν. Μέ ζητοῦσιν ὁμῶς καθ' ἡμέραν καί ἐπιθυμοῦσι νά μανθάνωσι τάς ὁδοὺς μου, ὡς ἔθνος τό ὁποῖον ἔκαμε δικαιοσύνην καί δέν ἐγκατέλιπε τήν κρίσιν τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ· ζητοῦσι παρ' ἐμοῦ κρίσεις δικαιοσύνης· ἐπιθυμοῦσι νά πλησιάζωσιν εἰς τόν Θεόν. Διά τί ἐνηστεύσαμεν, λέγουσι, καί δέν εἶδες; ἔταλαιπωρήσαμεν τήν ψυχὴν ἡμῶν καί δέν ἐγνώρισας; Ἰδοῦ, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς νηστείας σας εὕρισκετε ἡδονήν καί καταθλίβετε πάντας τοὺς μισθωτοὺς σας. Ἰδοῦ, νηστεύετε διά δίκας καί ξηρίας καί γρονθίζετε ἀσεβῶς· μή νηστεύετε, καθὼς τήν σήμερον, διά νά ἀκουσθῆ ἀνωθεν ἡ φωνή σας. Τοιαύτη εἶναι ἡ νηστεία, τήν ὁποῖαν ἐγὼ ἐξέλεξα; νά ταλαιπωρῆ ὁ ἄνθρωπος τήν ψυχὴν αὐτοῦ μίαν ἡμέραν; νά κλίνη τήν κεφαλὴν αὐτοῦ ὡς σπάρτον καί νά ὑποστρόνῃ σάκκον καί στάκην εἰς ἑαυτόν; νηστείαν θέλεις ὀνομάσει τοῦτο καί ἡμέραν δεκτὴν εἰς τόν Κύριον; Ἡ νηστεία, τήν ὁποῖαν ἐγὼ ἐξέλεξα δέν εἶναι αὕτη; τό νά λύης τοὺς δεσμούς τῆς κακίας, τό νά διαλύης τά βαρέα φορτία καί τό νά ἀφίνης ἔλευθέρους τοὺς καταδεδυναστευμένους καί τό νά συντριβῆς πάντα ζυγόν; Δέν εἶναι τό νά διαμοιράζης τόν ἄρτον σου εἰς τόν πεινῶντα καί νά εἰσάγης εἰς τήν οἰκίαν σου τοὺς ἀστέγους πτωχοὺς; δταν βλέπης τόν γυμνόν, νά ἐνδύης αὐτόν, καί νά μή κρύπτῃς σεαυτόν ἀπό τῆς σαρκός σου; Τότε τό φῶς σου θέλει ἐκλάμψει ὡς ἡ αὐγὴ καί ἡ ὑγιεία σου ταχέως θέλει βλαστήσει· καί ἡ δικαιοσύνη σου θέλει προπορεύεσθαι

ἐμπροσθέν σου· ἡ δόξα τοῦ Κυρίου θέλει εἶσθαι ἡ ὀπισθοφυλακή σου. Τότε θέλεις κράζει καὶ ὁ Κύριος θέλει ἀποκρίνεσθαι· θέλεις φωνάζει καὶ ἐκεῖνος θέλει λέγει, Ἴδού ἐγώ. Ἐάν ἐκβάλῃς ἐκ μέσου σου τὸν ζυγόν, τὴν ἀνάτασιν τοῦ δακτύλου καὶ τοὺς ματαίους λόγους· καὶ ἀνοίγῃς τὴν ψυχὴν σου πρὸς τὸν πεινῶντα καὶ εὐχαριστήσῃς τὴν τεθλιμμένην ψυχὴν· τότε τὸ φῶς σου θέλει ἀνατέλλει ἐν τῷ σκότει καὶ τὸ σκότος σου θέλει εἶσθαι ὡς μεσημβρία».

(Ἡσαΐας, ΝΗ': 1-10)

Ἡ ἀκόλουθη περικοπὴ τοῦ Ἱερεμῖα φανερῶνει τὸ ἴδιο πνεῦμα:

«Καὶ σεῖς τώρα εἴχετε ἐπιστρέψει καὶ κάμει τὸ εὐθές ἐνώπιόν μου, κηρύττοντες ἕκαστος ἄφεισιν εἰς τὸν πλησίον αὐτοῦ· καὶ εἴχετε κάμει συνθήκην ἐνώπιόν μου ἐν τῷ οἴκῳ, ἐφ' ὃν ἐκλήθη τὸ ὄνομά μου· ἀλλ' ἐπεστρέψατε καὶ ἐμίανατε τὸ ὄνομά μου, καὶ ἐκάμετε ἕκαστος τὸν δούλον αὐτοῦ καὶ ἕκαστος τὴν δούλην αὐτοῦ, νά ἐπιστρέψωσι, τοὺς ὁποίους εἴχετε ἀποπέμψει ἐλευθέρους κατὰ τὴν θέλησιν αὐτῶν, καὶ καθυπεβάλετε αὐτούς διὰ νά ἦναι εἰς ἐσᾶς δούλοι καὶ δοῦλαι. Διὰ τοῦτο οὕτω λέγει Κύριος· Σεῖς δὲν μοῦ ἠκούσατε, νά κηρύξῃτε ἄφεισιν ἕκαστος εἰς τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ καὶ ἕκαστος εἰς τὸν πλησίον αὐτοῦ· ἰδοὺ λοιπόν, λέγει Κύριος, ἐγὼ κηρύττω ἄφεισιν ἐναντίον σας εἰς τὴν μάχαιραν, εἰς τὸν λοιμόν καὶ εἰς τὴν πείναν· καὶ θέλω σᾶς παραδώσει εἰς διασποράν ἐν πᾶσι τοῖς βασιλείοις τῆς γῆς. Καὶ θέλω παραδώσει τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἀθετήσαντας τὴν διαθήκην μου, οἵτινες δὲν ἐξετέλεσαν τοὺς λόγους τῆς διαθήκης, τὴν ὁποίαν ἔκαμον ἐνώπιόν μου, ὅτε ἔσχισαν τὸν μόσχον εἰς δύο καὶ ἐπέρασαν μεταξύ τῶν τμημάτων αὐτοῦ, τοὺς ἀρχοντας τοῦ Ἰούδα καὶ τοὺς ἀρχοντας τῆς Ἱερουσαλήμ, τοὺς εὐνούχους καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ

πάντα τόν λαόν τοῦ τόπου, οἵτινες ἐπέρασαν μεταξύ τῶν τμημάτων τοῦ μόσχου· καί θέλω παραδώσει αὐτούς εἰς τήν χεῖρα τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν καί εἰς τήν χεῖρα τῶν ζητούντων τήν ψυχὴν αὐτῶν· τά δέ πτώματα αὐτῶν θέλουσιν εἶσθαι διὰ τροφήν εἰς τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ καί εἰς τὰ θηρία τῆς γῆς. Καί Σεδεκίαν τόν βασιλέα τοῦ Ἰούδα καί τοὺς ἄρχοντας αὐτοῦ θέλω παραδώσει εἰς τήν χεῖρα τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν καί εἰς τήν χεῖρα τῶν ζητούντων τήν ψυχὴν αὐτῶν καί εἰς τήν χεῖρα τοῦ στρατεύματος τοῦ βασιλέως τῆς Βαβυλώνας, οἵτινες ἀνεχώρησαν ἀπὸ ἐσᾶς. Ἰδοῦ, θέλω προστάξει, λέγει Κύριος, καί θέλω ἐπιστρέψει αὐτούς εἰς τὴν πόλιν ταύτην· καί θέλουσιν πολεμήσει κατ' αὐτῆς καί κυριεύσει αὐτὴν καί κατακαύσει αὐτὴν ἐν πυρὶ· καί θέλω κάμει ἐρήμωσιν τὰς πόλεις τοῦ Ἰούδα, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχη ὁ κατοικῶν».

(Ἱερεμίας, ΛΔ': 15-22)

Οἱ προφῆτες καταφέρονται ἐναντία σ' ἓνα διεφθαρμένο ἱερατεῖο πού θρῖσκεται σέ συμμαχία μὲ διεφθαρμένους βασιλιάδες καί ἡγεμόνες. Μιλοῦν στό ὄνομα τοῦ Θεοῦ γιά δικαιοσύνη καί ἀγάπη, καί προλέγουν τήν πτώση τοῦ κράτους καί τῆς δύναμης τοῦ ἱερατείου. Δέ συμβιδάζονται μὲ τὴ σκοπιμότητα καί δέν ἀποκρύβουν τίς ἐπιθέσεις τους πίσω ἀπὸ λόγια φιλοφροσύνης. Δέν εἶναι νὰ ἀποροῦμε γιά τό ὅτι στήν ἐποχὴ τους προπηλακίστηκαν ἀπὸ τόν ὄχλο καί ἀρκετοί ἀπ' αὐτούς ἐξορίστηκαν καί φυλακίστηκαν ἢ σκοτώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καί τοὺς βασιλιάδες. Καί πολλές γενιές ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πού τόλμησαν νὰ μιλῆσουν δικαιώθηκαν ἀπὸ τὴν ἱστορική ἐξέλιξη, μὲ τὴν πτώση ὄλων ἐκείνων πού πίστεψαν ὅτι τό ξίφος καί τὰ παντοδύναμα εἰδῶλα θά μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑπαρξὴ τους.

4 Ἡ Μεταβιβλική Ἐξέλιξη τῆς Μεσσιανικῆς Ἑννοιας

Στὴν προφητικὴ φιλολογία τὸ μεσσιανικὸ δράμα βασιζόταν στὴν ἔνταση ἀνάμεσα «σ' αὐτὸ πού ὑπῆρχε ἀπὸ παλιὰ καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει, καὶ σ' αὐτὸ πού ἐξελισσόταν καὶ ἐπρόκειτο νὰ γίνει».* Στὴν προφητικὴ περίοδο σημειώνεται μιὰ ἀλλαγὴ στοῦ νόημα τῆς μεσσιανικῆς ἰδέας, πού πρωτοκάνει τὴν ἐμφάνισή της στοῦ Βιβλίου τοῦ Δανιὴλ γύρω στοῦ 164 π.Χ. Ἐνῶ στοὺς προφῆτες ὁ σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης βρίσκεται «σὶς ἐπερχόμενες ἡμέρες» ἢ «στοῦ τέλος τῶν ἡμερῶν», στὸν Δανιὴλ καὶ σὲ μέρος τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας πού τὸν ἀκολουθεῖ, ὁ σκοπὸς εἶναι «ὁ κόσμος πού θάρθει». Αὐτὸς ὁ «κόσμος πού θάρθει» δὲν εἶναι ἓνας κόσμος μέσα στὴν ἱστορία, ἀλλὰ ἓνας ἰδεατὸς κόσμος ἐκεῖ ψηλά, ἓνας κόσμος στοῦ ὑπερέραν. Στὸ προφητικὸ δράμα «ὁ ἀναμενόμενος, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ἓνας γόνος τοῦ Οἴκου Δαβὶδ πού θὰ πραγματοποιήσει τὴν ἱστορία. Στὸ Βιβλίο τοῦ Δανιὴλ ἔχει γίνῃ τὸ ὑπερφυσικὸ ὄν, πού θὰ κατέβῃ ἀπὸ τὰ οὐράνια ὕψη γιὰ νὰ βάλῃ τέρμα στὴν ἱστορία. Στὴ μιὰ περίπτωση στὸν προφητικὸ κόσμος, ἡ γραμμὴ τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ὀριζόντια. Στὴν ἄλλη, στοῦ Βιβλίου τοῦ Δανιὴλ – καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ προσανατολισμοῦ – εἶναι κάθετη».* Διαπιστώνουμε ἐδῶ μιὰ διαφοροποίηση, πού ἀργότερα πρόκειται νὰ ἀποτελέσει τὴν κρίσιμη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἑβραϊκὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐξέλιξη. Ἡ ἑβραϊκὴ ἐξέλιξη δίνει ἔμφαση στὸν ὀριζόντιο ἀξονα, ἡ χριστιανικὴ ἐξέλιξη δίνει ἔμφαση στὸν κάθετο ἀξονα.*

* Λ. Μπάεκ: «Judaism and Christianity», σελ. 31.

☆ Στὸ ἴδιο, σελ. 31. (Ἑπογραμμίσεις τοῦ Ε. Φ.).

★ Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Τ. ντὲ Σαρντέν πολλὰ χρόνια ἀργότερα χρησιμοποιοῦσε ὄρους παρόμοιους μὲ ἐκείνους πού χρησιμοποίησε ὁ Λ. Μπάεκ. Ὁ ντὲ Σαρντέν λέει σχετικὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστι δι «προσδίδει πρὸς τὰ ἄνω, σὲ μιὰ προσωπικὴ ὑπερβατικότητα πρὸς τὸ Ἑψηλότερο», καὶ γιὰ «τὴν ἀνθρώπινη πίστι», πῶς κατευθύνεται πρὸς τὰ

Τό Βιβλίό τοῦ Δανιήλ ἀποτελέσει τό πρότυπο γιά ἕνα νέο εἶδος φιλολογίας πού ἀνθίσει ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα ὡς τά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Ἡ φιλολογία αὐτή, πού δέχτηκε τήν ἐντονη ἐπίδραση τῆς ἀλεξανδρινῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας, ὑποθέτει τήν ὑπαρξη ἑνός ἰδεατοῦ βασιλείου πέρα ἀπ' αὐτό τόν κόσμον, ὅπου ὄλα τά πραγματικά σημαντικά πράγματα ἔχουν τή θέση τους: ἡ Βίβλος, ὁ Ναός, ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ καί ὁ μεσσίας. Δημιουργήθηκαν ἀπό τό Θεό πρὶν ἀπό τόν κόσμον τοῦ γίνεσθαι. Ἐτσι ὁ μεσσίας γίνεται ἐκεῖνος πού ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί ἡ μέλλουσα αἰώνια ζωή γίνονται τό περιεχόμενο τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἐλπίδων.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ «κάθετη» ἰδέα σωτηρίας ποτέ δέν παίρνει τή θέση τοῦ «ὀριζόντιου» προφητικοῦ ὁράματος τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Καί οἱ δύο συνυπάρχουν πλάι πλάι, ἀπό τήν ἀποκαλυπτική φιλολογία ὡς τίς ραβινικές προσδοκίες γιά τό μεσσία. Ἀκόμη, παρά τή μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα σέ μιά ἐγκόσμια, ἱστορική καί μιά ἐξωκόσμια, ὑπερῆστορική σωτηρία, ὑπάρχει ἕνας κοινός παράγοντας καί στίς δύο ἰδέες σωτηρίας: ἡ σωτηρία δέν εἶναι ἀτομική ἀλλά συλλογική. Πρόκειται εἴτε γιά μιά νέα ἱστορική περίοδο, εἴτε γιά ἕνα κατακλυσμικό τέλος ὄλης τῆς ἱστορίας. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἀναφέρεται περισσότερο σέ μιά ἀλλαγὴ στήν κατάσταση τῆς ἀνθρωπότητας παρά σέ μιά ἀλλαγὴ τῆς μοίρας ἑνός ἀτόμου.

Τά διάφορα βιβλία τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας προ-

μπρός γιά νά δεῖ τό ὑπεράνθρωπο. Οἱ ἔννοιες αὐτές ἀντιστοιχοῦν στόν «κάθετο ἀξονα» καί τήν «ὀριζόντια» γραμμὴ τοῦ Μπάεκ. Ὁ Σαρντέν προτείνει μιά «διορθωμένη» χριστιανική πίστη πού θά συνδυάζει καί τά δύο: σωτηρία... ταυτόχρονα πρὸς τά Πάνω καί πρὸς τά Μπρός, σ' ἕνα Χριστό πού εἶναι καί Σωτήρας καί Ὑπέριστατος ἐμφυχωτῆς τῆς φύσης ὄχι μόνο γιά τοὺς μεμονωμένους ἀνθρώπους ἀλλά γιά τήν ἀνθρωπογένεση σάν σύνολο» («The Future of Man» Νέα Ὑόρκη: Harper and Row, 1965, σελ. 263-269). Ἐνα τέτιο ἀνακάτωμα τῶν δύο αὐτῶν διευθύνσεων μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν ἀποκρυφική καί ταλμουδική φιλολογία. Ὡστόσο, ὁ ντέ Σαρντέν, στήν ἔννοιά του γιά τήν «ῶθηση (κίνηση) πρὸς τά μπρός», δέν ἀναφέρεται στήν ἑβραϊκή ἔννοια τοῦ μεσσιανισμοῦ, ἀλλά στό μαρξιστικό οὐμανισμό.

βάλλουν διαφορετικές απόψεις ως προς τή σπουδαιότητα πού αποδίδουν αντίστοιχα στην ιστορική και τήν καθαρα πνευματική έννοια του μεσσιανισμού. Στα παλιότερα κομμάτια του Βιβλίου του Ένώχ (γύρω στο 110 π.Χ.) ο μεσσιανικός αιώνας (μεσσιανική εποχή) αρχίζει με τήν καταστροφή των διεφθαρμένων και των άμαρτωλών τήν ήμερα τής μεγάλης κρίσης. Οί εκλεκτοί θά ζήσουν και δέ θά ξαναμαρτήσουν ποτέ και θά ζήσουν τή ζωή τους εν ειρήνη. Σ' όλόκληρη τή γή θά άπλωθει ή δικαιοσύνη και ή φύση θά σκορπά τά άφθονα δώρα της. (Παρόμοιες περιγραφές μπορούμε νά βρούμε και στην αποκάλυψη του Συριακού Μπαρούχ, στην παράδοση ενός από τους αρχαιότερους εκκλησιαστικούς πατέρες, του Παπία, όπως διασώθηκε στα κείμενα του Ειρηναίου και τά ρητά του παλιότερου Τανναίμ).

Στό Βιβλίο του Ένώχ, καθώς και σε άλλα αποκαλυπτικά κείμενα και ραβινικές πηγές, μία έννοια παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο – ή έννοια «των κοιλόπων του μεσσία». Οί «κοιλόπονοι» αυτοί είτε πρόκειται για ένα καταστροφικό πόλεμο του Γκόγκ και του Μαγκόγκ είτε για μία κατάσταση κοινωνικής και ήθικης αναρχίας, για σεισμούς ή για άπέραντη απέλπισία, πάντα έχουν σαν αποστολή τους νά οδηγούν στη μετάνοια, και ή μετάνοια είναι μία προϋπόθεση για τή λύτρωση, για τήν έλευση τής μεσσιανικής εποχής. Τήν έννοια των «κοιλόπων του μεσσία» σαν προϋπόθεση για τήν έλευση τής μεσσιανικής εποχής, θά τή βρούμε επίσης σε πολλά κατοπινά ραβινικά κείμενα.

Σ' άλλα ψευδεπίγραφα βιβλία, όπως τό Τέταρτο Βιβλίο του Έσδρα (γύρω στο 100 π.Χ.), θά εμφανιστεί ή ουράνια Ίερουσαλήμ και θά αποκαλυφτεί ο μεσσίας. Ο μεσσίας και ο δικαίος (ένάρετος) θά ζήσουν μία χαρούμενη ζωή τετρακόσια χρόνια. Ύστερα όλα θά πεθάνουν και ο κόσμος θά ξαναγυρίσει στην πρωταρχική σιωπή, όπως ήταν στην αρχή. Ύστερα απ' αυτή τήν περίοδο τής σιωπής, θά προβάλλει ένας καινούργιος κόσμος, ο «κόσμος του μέλλοντος». Με τήν έννοια αυτή, ή προηγούμενη ιστορία είναι ο

πρόδρομος τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Ἡ μεσσιανικὴ ἐποχὴ εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ μελλοντικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου πού ξεπερνᾷ τὴν ἱστορία. Σέ μερικά ἀπό τὰ κείμενα αὐτά ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μεσσιανικὴ ἐποχὴ καὶ τὸ μελλοντικό κόσμο τονίζεται μέ ἔμφαση, ἐνῶ σέ ἄλλα ὑπάρχει κάποια σύγκριση. Γενικά, ἡ ἀποκαλυπτικὴ φιλολογία ἔχει σάν ἐπίκεντρό της τὴ σειρά «οἱ κοιλόπονοι τοῦ μεσσία» (τιμωρία) → μετάνοια → οἱ μέρες τοῦ μεσσία → ἡ μέρα τῆς κρίσης → ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν → ὁ μελλοντικός κόσμος (χά-ολάμ χά-μπα), Οἱ δύο ἔννοιες – ἱστορικὴ καὶ μεταφυσικὴ – συνταιριάζονται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ μολονότι ἐξαρτιόνται ἀπὸ ποικιλόμορφες ἱστορικὲς περιστάσεις, πότε τονίζεται ἡ μιὰ ἀποψη καὶ πότε ἡ ἄλλη.

Ἡ φιλολογία τῶν Ἀποκρύφων ἀποτελεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ διδλικὴ στὴ ραβινικὴ φάση τῆς ἑβραϊκῆς παράδοσης. Τὸ πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς ραβινικῆς παράδοσης εἶναι ἡ περίοδος τῶν Τανναϊμ, τῶν πιὸ ἐγκυρων δασκάλων πού ὀλοκληρώνουν τὸ Μισνά, περίπου γύρω στὸ 200 μ.Χ. Τὸ δεῦτερο μέρος εἶναι ἡ περίοδος τῶν Ἀμοραϊμ καὶ τῶν Γκεονίμ πού ἐξησαν στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴ Βαβυλωνία. Οἱ παλιότεροι σοφοί, πού ἐξησαν ἐπὶ ἡγεμονίας Ἀσμοναίων, βρισκόνταν περισσότερο σέ ἀντίθεση μ' αὐτούς τούς ἐγκόσμους ἐκπρόσωπους τοῦ ἑβραϊκοῦ ἔθνικισμοῦ καὶ ἔτσι ἡ ἰδέα τῆς ἔθνικῆς ἀνεξαρτησίας δέν τούς συγκινοῦσε ἰδιαίτερα. Τὴ γνώρισαν ἐπὶ ἡγεμονίας Ἀσμοναίων καὶ κατάλαβαν πῶς δέν προωθοῦσε τίς ἐπιδιώξεις τῆς προφητικῆς ἔννοιας τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὸ μπορεῖ νά ὀφείλεται τὸ ὅτι οἱ Τανναϊμ δέν εἶπαν πολλὰ γιὰ τὴ μεσσιανικὴ ἐποχὴ. Μολονότι οἱ μεγαλύτεροι ἐκπρόσωποί τους δέν εἶχαν καμιὰ συμπάθεια γιὰ τὴ Ρώμη, ἡ ἔθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ὁ Ναός μ' ὄλες τίς τελετές του ἔρχονταν σέ δεῦτερη μοῖρα σέ σχέση μέ τὴ μελέτη καὶ τὴν τήρηση τοῦ νόμου. Ὅπως τόνισα στὰ πρηγούμενα, δταν οἱ Ρωμαῖοι κατάστρεψαν τὸ Ναό καὶ τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ἑβραϊκῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τὸ 70 μ.Χ. κατάστρεψαν μιὰ πρόσοψη πού πίσω της εἶχε κιάλας στηθεὶ μιὰ

νέα σκηνή, ή σκηνή του ραβινικού 'Ιουδαϊσμού, μιά θρησκεία χωρίς ναό, θυσίες, ιερείς. Μιά θρησκεία χωρίς θρησκευτικά δόγματα, αλλά πού ενδιαφερόταν αποκλειστικά για τή σωστή δράση σ' όλες τīs εκφάνσεις τής ζωής, πού εκφραζε, και πού συνέτεινε, στον αυτόμετασχηματισμό του ανθρώπου σε ολοκληρωμένη εικόνα του Θεού. Οί ταλμουδικοί σοφοί δέ λησμόνησαν τό Ναό, δέν καταγγείλανε τīs παπαδίστικες θυσίες σάν ύποκρισία – όπως έκαναν συχνά οί προφήτες – αλλά μετατρέψανε τό Ναό και τήν έθνική άνεξαρτησία σε άπλά σύμβολα τής μεσσιανικής έποχής.

Όπως οί έβραϊκές άπόψεις στά 'Αποκρυφα βιβλία παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους, έτσι και οί Τανναϊμ, καθώς και οί 'Αμοράιμ, διαφέρουν πάρα πολύ μεταξύ τους. Όστόσο, τό κοινό πού ύπάρχει σ' όλες τīs άπόψεις τους σχετικά μέ τή μεσσιανική έποχή, είναι διτ ή έποχή αυτή άνήκει σε τούτον τόν κόσμο και όχι σε κάποιο βασίλειο ύπερβατό. Οί άπόψεις αυτές πήραν μέ τά πολιτικά γεγονότα πολιτική χροιά. Στο άποκορύφωμα τών άνελέητων θρησκευτικών διωγμών από τούς Ρωμαίους κατά τό 2ο μ.Χ. αιώνα, μιά από τīs μεγαλύτερες προσωπικότητες ανάμεσα στους Τανναϊμ, ό ραβίνος 'Ακίμπα, πού σ' όλη του τή ζωή ύπήρξε ούνιβερσαλιστής, μετέβαλε τīs άπόψεις του και πίστεψε τόν ίσχυρισμό του Μπάρ Κοκμπά (Γιός του 'Αστρου) πώς ήταν ό μεσσίας. Όστόσο, άλλοι Τανναϊμ, σύγχρομοι του 'Ακίμπα, δέν τόν άκολούθησαν στην αυταπάτη του αυτή. Παρέμειναν πιστοί στην άποψή τους πώς ό καιρός του μεσσία δέν είχε έρθει ακόμα και διτ ό Μπάρ Κοχεδά, (Γιός του Ψεύδους, όπως ονομάστηκε αργότερα ό Μπάρ Κοκμπά), δέν ήταν τίποτα περισσότερο από άπατεώνας. Από τό άλλο μέρος, αργότερα, άφου πιά τό κέντρο τής έβραϊκής κουλτούρας μεταφέρθηκε από τήν Παλαιστίνη στη Βαβυλωνία, και άφου ή ρωμαϊκή καταπίεση δέν άποτελούσε πιά πραγματικότητα, τά ζωηρά χρώματα πού είχε ή εικόνα τής μεσσιανικής έποχής για τούς προφήτες και τή φιλολογία τών 'Αποκρύφων είχαν πιά ξεθωριάσει για μερικούς 'Αμοράιμ. Όστόσο, συνολικά, ή

μεσσιανική εποχή διατήρησε τό χρώμα της σ' όλους τούς αιώνες πού ακολούθησαν τήν πτώση του Ναού.

Οι ραβίνοι είχαν διάφορες απόψεις, αλλά και ένα κοινό στοιχείο: ό μεσσίας ποτέ δέν είναι ό «σωτήρας». Δέ μεταμορφώνει τόν άνθρωπο, δέν αλλάζει τήν ούσία του. Ό μεσσίας είναι πάντα ένα σύμβολο, ό χρισμένος βασιλιάς από τόν Οίκο του Δαβίδ, πού θά κάμει τήν εμφάνισή του μέ τό πλήρωμα του χρόνου. Καί ακριβώς στό γεγονός αυτό, ότι ό μεσσίας είναι ένα σύμβολο μιās νέας ιστορικής περιόδου και όχι σωτήρας, βρίσκεται μία αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στην εβραϊκή έννοια και τήν έννοια πού αναπτύχθηκε από τή χριστιανική Έκκλησία.

Ή πιο στενή έννοια του μεσσία μπορεί νά βρεθεί στην ιδέα ότι «ό κόσμος τούτος διαφέρει από (τόν κόσμο) των ημερών του μεσσία μόνο ως προς τή δουλεία σε (ξένες) δυνάμεις»,* (δηλαδή ότι οι Έβραίοι δέ θά καταπιέζονται πιά πολιτικά). Ένώ τήν έννοια αυτή της πολιτικής χειραφέτησης θά τή βρούμε και σε μερικές προφητικές έξαγγελίες, ωστόσο δέν έχει τό στοιχείο του παγκόσμιου ιστορικού μετασχηματισμού πού αποτελεί τό κεντρικό σημείο του προφητικού μεσσιανικού δράματος.

Άλλά στίς περισσότερες ταλμουδικές διακηρύξεις ή ιδέα της πολιτικής χειραφέτησης συμβαδίζει μέ τήν ιδέα της θρησκευτικής και πνευματικής λύτρωσης. Ό μεσσίας θά αποκαταστήσει τήν εθνική ανεξαρτησία των Έβραίων και θά ανοικοδομήσει τό Ναό – ενώ ταυτόχρονα θά εδραιώσει τό βασίλειο του Θεού σ' όλο τόν κόσμο, θά ξεριζώσει τήν ειδωλολατρία και θά θέσει τέρμα στην άμαρτία.*

Ό μεσσίας μέ τήν ταλμουδική έννοια θά είναι καθαρά ανθρώπινης προέλευσης, αν και μία πηγή δηλώνει ότι τό όνομά του είναι ένα από τά επτά πράγματα πού «δημιουργήθηκαν πριν δημιουργηθεί ό κόσμος» (Πεσαχίμ 54α). (Τά άλλα έξη είναι τό Τορά, ή μετάνοια, ό Κήπος της Έδέμ, ή

* Σανχεντρίν 99α. (Ή ίδια άποψη είχε υιοθετηθεί και από τόν Μαίμο-νίδη στό «Μισνέ Τορά», XIV, 5, 12.)

☆ Βλ. Τζ. Κλάουσερ, στό παραπάνω, σελ. 392.

Γέεννα, ὁ θρόνος τῆς Δόξας καί ὁ ναός). Θά φέρει τήν εἰρήνην καί δέ θ' ἀνοίξει τό στόμα του παρά μόνο γιά τήν εἰρήνην ('Ησαΐας, NB': 7) "Πόσο ὠραῖοι εἶναι ἐπί τῶν ὁρέων οἱ πόδες τοῦ εὐαγγελιζομένου, τοῦ κηρύττοντος εἰρήνην, τοῦ εὐαγγελιζομένου ἀγαθά".* Εἶναι ἀνθρωπος τῆς δικαιοσύνης. Στήν πραγματικότητα μπορεῖ νά «μυριστεῖ» τί εἶναι δίκαιο καί τί εἶναι ἄδικο. Ἐτσι μιά ταλμουδική πηγή λέει: «'Ο Μπάρ Κοχεβά βασίλευσε δυόμιση χρόνια καί κατόπιν εἶπε στούς ραβίνους: "Εἶμαι ὁ μεσσίας". Ἐκεῖνοι τοῦ ἀπάντησαν: "Γιά τό μεσσία ἔχει γραφεῖ ὅτι μυρίζεται καί κρίνει. Ἄς δοῦμε κατά πόσο μπορεῖ νά τό κάνει κι ἐκεῖνος (ὁ Μπάρ Κοχεβά)". "Ὅταν εἶδαν πώς δέν μποροῦσε νά κρίνει μέ τή μυρωδιά τόν ἔσφαξαν».

Σχετικά μέ τήν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στή μεσσιανική ἐποχή ὑπάρχει μιά ἐνδιαφέρουσα ταλμουδική δήλωση: «(Στή μεσσιανική ἐποχή) δέν ὑπάρχει οὔτε ἀξία οὔτε ἐνοχή» (Σαμπάτ 1516). Στή μεσσιανική ἐποχή, ὅπως φαίνεται νά δηλώνει ἡ παραπάνω ἔκφραση, τό πρόβλημα τῆς ἐνοχῆς θά ἐξαφανιστεῖ γιά τόν ἀνθρώπο. Μαζί μ' αὐτό ὅμως θά ἐξαφανιστεῖ καί τό πρόβλημα τῶν καλῶν πράξεων. Ὁ ἀνθρώπος δέ χρειάζεται καλές πράξεις γιά νά δικαιώσει τόν ἑαυτό του, γιατί ἔχει γίνει ὀλόπλευρα ἀνθρώπος.

Ποιές εἶναι οἱ προϋποθέσεις τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μέ τίς ταλμουδικές πηγές; Ὑπάρχουν πραγματικά δυό ἀντίθετες ἰδέες σχετικά μέ τίς συνθήκες πού ἀπαιτοῦνται γιά νά ἔρθει ὁ μεσσίας. Ἡ μιά εἶναι ὅτι ὁ μεσσίας θάρθει μόνο ὅταν τά βάσανα καί τό κακό θά φτάσουν σέ τέτιο βαθμό, πού οἱ ἀνθρώποι θά μετανιώσουν καί ἔτσι θά εἶναι ἐτοιμοί. Ὑπάρχουν πολυάριθμες περιγραφές γι' αὐτή τήν καταστροφική κατάσταση πού θά συμβεῖ πρῖν ἀπό τήν τελική ἱστορική ἀλλαγῆ. Χαρακτηριστικές εἶναι οἱ ἀκόλουθες δηλώσεις: «Ἐτσι εἶπε ὁ ραβῖνος Γιοχανάν: Στή γενιά πού θάρθει ὁ γιός τοῦ Δαβίδ (ὁ μεσσίας), οἱ σοφοί

* Ντέρεκ Ἐρετς Τσοῦτα, Κεφ. II (Μέρος γιά τήν εἰρήνην). Τό ἀναφέρει ὁ Κλάουσερ, στό ἴδιο, σελ. 521.

θά είναι ολιγάριθμοι, και δυο για τούς άλλους, τὰ μάτια τους θά έχουν σθήσει από τή θλίψη και τόν πόνο. Πολλές δυστυχίες και κακά διατάγματα θά θεοπιστούν και πάλι και τό κάθε κακό θά φτάνει γρήγορα γρήγορα, πριν νά φύγει τό άλλο» (Σανχεντρίν 97α). Ἡ: «“Έχει διδαχτεί”, εἶπε ὁ ραβίνος Νεεμίας, “ὅτι στή γενιά τῆς Ἐλευσης τοῦ μεσσία θά είναι μεγαλύτερη ἢ ἀναισχυντία, τὰ ἦθη θά ἐξαχρειωθοῦν, τό ἀμπέλι θά δίνει σταφύλια ἀλλά τό κρασί θά είναι ἀκριβό και ἡ βασιλεία θά μετατραπῆ σέ αἵρεση χωρίς κανέναν νά ἐπικρίνει τούς αἵρετικούς”. Αυτό ἐρχεται νά ἐνισχύσει τό ραβίνο Ἰσαάκ πού εἶπε: “Ὁ γιός τοῦ Δαβίδ δέν πρόκειται νάρθει ἀν δέν προσχωρήσει ὁλος ὁ κόσμος στίς ἀπόψεις τῶν αἵρετικῶν”.» (Σανχεντρίν 97α).*

Ἡ ἄλλη ἀντίληψη εἶναι ὅτι ὁ μεσσίας θάρθει, ὄχι μετά τίς καταστροφές, ἀλλά σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τῆς συνεχοῦς βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου. Αυτό εἶναι τό νόημα τῆς ἀκόλουθης δήλωσης: «Ἄν οἱ Ἰσραηλίτες κρατοῦσαν δυό Σάββατα σύμφωνα μέ τούς σχετικούς νόμους, θά λυτρώονταν ἀμέσως.» (Σαμπάτ 1186). Ἐδῶ ἡ τήρηση στό ἀκέραιο μιᾶς ἐντολῆς (μιᾶς ἐντολῆς, βέβαια, πού αὐτή καθαντή ἀναφέρεται στό Σάββατο σάν τήν πρόβλεψη τοῦ μεσσιανικοῦ χρόνου) θά ἀρκοῦσε γιά νά φέρει τό μεσσία χωρίς τήν ἀνάγκη νά προηγηθοῦν θάσανα. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ προϋπόθεση γιά τήν ἔλευση τοῦ μεσσία ἐκφράζεται μέ ἀρνητική μορφή λέγοντας ὅτι ἡ ἔλευσή του ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἱκανότητα τοῦ Ἰσραήλ νά ἀπαρνηθεῖ τήν ἁμαρτία. Αυτό εἶναι τό νόημα τῆς ἀκόλουθης περικοπῆς: «Γιατί δέν ἔχει ἐρθει ὁ μεσσίας; (Ἀπάντηση) Σήμερα εἶναι ἡ Μέρα τῆς Ἐξιλέωσης κι ὡστόσο πόσες παρθένες ἀγκαλιάστηκαν στή Νεαρδία;» (Γιομά 19α). Ἡ ἀκοῦμε ὅτι «Ὁ μεσσίας δέν πρόκειται νάρθει ὡς τή στιγμή πού δέ θά ὑπάρχουν πιά ξιπασμένοι ἀνθρώποι στό Ἰσραήλ», ἡ ὅτι «ἡ

* Ὑπάρχει ἓνα καταπληκτικό παράλληλο ἀνάμεσα στήν ἐννοια αὐτή και στήν ἰδέα τοῦ Μάρξ σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐργατική τάξη, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ἡ πιό ἀλλοτριωμένη και ἡ τάξη πού ὑποφέρει περισσότερο, εἶναι ἡ πιό ἐπαναστατική τάξη, πού προορισμό ἔχει νά ἐπιφέρει μία ριζοσπαστική ἀλλαγὴ στόν κόσμο.

Ἱερουσαλήμ θά λυτρωθεῖ μόνο μέ τή δικαιοσύνη (Σανχεντρίν 98α).

Ἡ ἴδια ἰδέα πώς ἡ λύτρωση ἐξαρτιέται ἀπό τό ἀργό προτσές τῆς τελειοποίησης τῶν ἀνθρώπων ἀπό μόνων τους, ἐκφράζεται πολύ καθαρά στό ἀκόλουθο ρητό: «Ὁ Ράμπ εἶπε: “Ὅλες οἱ καθορισμένες ἡμερομηνίες (γιά τή λύτρωση) πέρασαν καί (τώρα) ἡ ὑπόθεση ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τή μετάνοια καί τίς καλές πράξεις”.» (Σανχεντρίν 976).

Ἡ ἰδέα πώς ἡ ἀφιξη τοῦ μεσσία ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐτοιμότητα τοῦ Ἰσραήλ, δηλαδή, περισσότερο ἀπό τήν ἠθική καί πνευματική του πρόοδο παρά ἀπό τίς καταστροφές, ἐκφράζεται στήν ἀκόλουθη ταλμουδική ἀφήγηση:

Ὁ ραβῖνος Ζοσουά μπέν Λεβί ρώτησε τόν Ἥλιού: «Πότε θάρθει ὁ μεσσίας;»

«Πήγγαινε καί ρώτησέ τον», ἦταν ἡ ἀπάντηση.

«Ποῦ κάθεται;»

«Στήν εἰσοδο (στίς πύλες τῆς πόλης, ἢ, σύμφωνα μέ τόν Βίλνα Γκαόν τῆς Ρώμης).

«Καί ἀπό ποιό σημάδι θά τόν ἀναγνωρίσω;»

«Κάθεται ἀνάμεσα σέ φτωχοῦς λεπρούς: ὅλοι τους λύνουν (τούς ἐπιδέσμους τῶν πληγῶν τους) ὄλους μιά κι ἔξω καί τούς ξαναδένουν μαζί (πρῶτα θγάζουν ὄλους τούς ἐπιδέσμους καί περιποιοῦνται τήν κάθε πληγή καί ὕστερα τούς δένουν ὄλους μαζί), ἐνῶ ἐκεῖνος ξετυλίγει καί δένει τούς ἐπιδέσμους του ἕναν ἕναν (πρίν πιάσει τόν ἐπόμενον), σκεπτόμενος πώς, ἂν μέ χρειαστοῦν (ἂν ἔρθει ὁ καιρός μου νά ἐμφανιστῶ σάν μεσσίας), δέ θά πρέπει νά καθυστερήσω (μέ τό νά ἔχω νά ἐπιδέσω ἕνα σωρό πληγές).»

Ἔτσι πῆγε κοντά του καί τόν χαιρέτησε (τό μεσσία) λέγοντας:

«Εἰρήνη νά ἔχεις, Κύριε καί Δάσκαλε.»

«Εἰρήνη καί σέ σένα, γιέ τοῦ Λεβί,» τοῦ ἀπάντησε.

«Πότε θάρθεις, Κύριε;» τόν ρώτησε.

«Σήμερα», ήταν ή απάντηση.

Όταν γύρισε πάλι στον Ήλιού, ο τελευταίος τόν ρώτησε: «Τί σου είπε;»...

«Μου είπε ψέματα» – του απάντησε. «Μου είπε πώς θάρθει σήμερα και δέν ήρθε.»

Έκεινος (δ΄ Ήλιού) του απάντησε: «Νά τί σου είπε: «Σήμεραν εάν άκούσητε τής φωνής αυτού» (Ψαλμός 4Ε΄: 7).

(Σανχεντρίν 98α)

Ή αφήγηση επιμένει στό ότι ο μεσσίας δέ θά φέρει τή σωτηρία και ότι ή σωτηρία δέν εξαρτιέται από τούς «κοιλόπουνους του μεσσία» αλλά από τήν ετοιμότητα του λαού, μέ τήν προϋπόθεση νά κάνουν οι άνθρωποι τήν έκλογή τους. Έτσι ο μεσσίας μπορεί νά εμφανιστεί οποιαδήποτε στιγμή.

Υπάρχουν ταλμουδιστές πού λένε ότι ακόμα και ή μετάνοια δέν άποτελεί προϋπόθεση για τή λύτρωση. Έτσι ο Σαμουήλ άπαντά στή δήλωση του Ράμπ, σύμφωνα μέ τήν όποία ή σωτηρία τώρα εξαρτιέται μόνο από τή μετάνοια και τίς καλές πράξεις, λέγοντας: «Άρκει ένας πού πενθει νά κρατήσει τήν περίοδο του πένθους του» (Σανχεντρίν 97α). (Ή έξορία του Ίσραήλ στήν Αίγυπτο, εξασφαλίζει μόνη της τή σωτηρία των Ίσραηλιτών, άσχετα από μετάνοια).* Στήν πραγματικότητα, υπάρχει μιά μακρά συζήτηση πάνω στό σημείο αυτό, μέ μερικούς ραβίνους πού ισχυρίζονται ότι ή λύτρωση άπαιτεί μετάνοια, ενώ ο ραβίνος Ζοσουά έρμηνεύει τό στίχο του Ήσαϊα NB΄: 3, «Έπωλήθητε διά μηδέν (είδωλολατρία) και θέλετε λυτρωθή άνευ άργυρίου» πώς σημαίνει «χωρίς μετάνοια και καλές πράξεις» (Σανχεντρίν 97β).

Ξέχωρα από τίς αντιμαχόμενες άπόψεις, σύμφωνα μέ τίς όποιες ή καταστροφή ή ο μεγαλύτερος διαφωτισμός, αντί-

* Βλ. τήν προηγούμενη έρμηνεία μου για τά δεινά των Ίσραηλιτών στήν Αίγυπτο σάν έπαρκή προϋπόθεση για νά πάρει τήν άπόφαση ο Θεός να τούς άπελευθερώσει.

στοιχα, θά φέρουν τή λύτρωση, μιά τρίτη άποψη ύποστη-
ρίζει ότι ύπάρχουν και οι δυό δυνατότητες. Έτσι ο ραβί-
νος Γιοχανάν δίδασκει: «Ό γιός του Δαβίδ (ό μεσσίας)
θάρθει μοναχά σέ μιά γενιά πού θά είναι ή πέρα για πέρα
δίκαιη (ένάρετη), ή πέρα για πέρα διεφθαρμένη» (Σανχεν-
τρίν 98α). Ή δήλωση αύτή τονίζει πόσο ριζοσπαστική εί-
ναι ή φύση των άπόψεων πού άφορούν τήν έλευση του
μεσσία. Ή βελτίωση του άνθρώπου δέν άρκει. Πρέπει ή νά
έχει κατακτήσει πλήρη άνθρωπιά ή νά έχει χάσει ολοκλη-
ρωτικά τον έαυτό του, και έτσι νά είναι έτοιμος για μιά
πλήρη «έπιστροφή».

Ή έλπίδα για τήν έλευση του μεσσία δέν ήταν ξεθωρια-
σμένη πίστη για κάποια εποχή πού δέ θάρθει ποτέ. Ήταν
ή έλπίδα πού έμπύχωνε τους Έβραίους στά δεινά τους και
τους έδινε κουράγιο νά άνέχονται τίς ταπεινώσεις χωρίς
νά περιφρονούν τους ίδιους τους έαυτούς τους. Χωρίς
αύτή τήν έλπίδα, τό κοινό αίμα, τά δεινά και τό κουράγιο
πολύ δύσκολα θά κατάφερναν νά σώσουν τους Έβραίους
άπό τήν άποθάρευση πού γεννοῦσε ή άπελπισία και ή
άπόγνωση. Ή ένταση αύτῆς τῆς έλπίδας για τήν έλευση
του μεσσία διαπιστώνεται πολύτροπα. Μπορεί νά έκφρά-
στηκε πιό ξεκάθαρα σέ περιοδικά ξεσπάσματα πού κατέ-
ληξαν κάθε φορά σέ τραγικές άπογοητεύσεις. Ή πεποί-
θηση πώς ή «βασιλεία των ούρανών» δέ θ' άργούσε ή ότι
έφτασε πιά, αποτέλεσε τή βάση του πρώτου χριστιανικού
μηνύματος. Ή πεποίθηση ότι ο μεσσίας είχε φανεί αποτέ-
λεσε τή βάση τῆς ένθουσιαστικῆς άποδοχῆς των λαοπλά-
νων, όπως ο Μπάρ Κοχεβά τό 2ο μ.Χ. αιώνα. Άλλά ο
Μπάρ Κοχεβά δέν ήταν ο τελευταίος άπό τους ψεύτικους
μεσσίες.

Ή περίοδος άνάμεσα στό 440 μ.Χ. και 490 μ.Χ. ήταν
σύμφωνα μέ μιά παλιά παράδοση, μιά εποχή όπου άναμε-
νόταν ή έλευση του μεσσία. Όταν ένας Έβραίος τῆς Κρή-
της, ο Μωυσῆς, αυτοανακηρύχτηκε μεσσίας, οι Έβραίοι
τῆς Κρήτης – μιά γερή έβραϊκή παροικία – παραμέλησαν
τίς δουλιές τους και έγκατέλειψαν τίς καθημερινές επιδι-

ώξεις τῆς ζωῆς. Ὄταν ὁ μεσσίας, στεκόμενος πάνω σέ μιά γλώσσα στεριάς πού εἰσχωροῦσε στή θάλασσα, τούς διατάξε νά πέσουν στή θάλασσα λέγοντας πώς τά νερά θά τραβιόντουσαν γιά νά περάσουν, ὅπως ἔγινε στήν Ἐρυθρά θάλασσα μέ τήν ἐντολή τοῦ Μωυσῆ, συμμορφώθηκαν μέ τή διαταγή του καί πολλοί πνίγηκαν. Ὑστερα ἀπό τήν ἀπογοήτευση αὐτή, πολλοί ἀπό δαύτους ἀσπάστηκαν τό Χριστιανισμό.*

Πρίν συνεχίσουμε τήν ἱστορία γιά τούς ψευδομεσσίες, θά πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι στή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα οἱ λόγιοι ραβῖνοι συχνά ὑποχρεώνονταν ἀπό τούς πάπες, τούς βασιλιάδες καί ἄλλες χριστιανικές ἐξουσίες νά κάνουν συζητήσεις μέ Καθολικούς θεολόγους, συνήθως Ἑβραίους προσήλυτους στό Χριστιανισμό, σχετικά μέ τό θέμα ἂν ὁ Ἰησοῦς ἦταν ὁ μεσσίας πού εἶχαν ἐξαγγεῖλει οἱ προφήτες καί οἱ Ἑβραῖοι σοφοί. Μερικές φορές αὐτές οἱ συζητήσεις γίνονταν κάτω ἀπό εὐχάριστες συνθήκες. Συχνά ἦταν ἐπικίνδυνες γιά τούς Ἑβραίους συζητητές. Ἄσχετα ὅμως ἀπό τίς συνθήκες διεξαγωγῆς τους, οἱ ραβῖνοι ἔδειχναν συνήθως μεγάλη ἀξιοπρέπεια, θάρρος καί δεξιότητα στίς προσπάθειές τους νά ἀντικρούσουν τούς ἰσχυρισμούς τῶν χριστιανῶν. Μιά ἀπό τίς πιό ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις ἔγινε τό 1263 στή Βαρκελώνα, ἀνάμεσα στόν Ναχμανίδη (1195-1270), πού ἦταν ἓνας ἀπό τούς μεγαλύτερους Ἑβραίους λόγιους τοῦ Μεσαίωνα, καί τόν Πάμπλο Χριστιανό, Ἑβραῖο πού εἶχε ἀλλαξοπιστήσει. Στή συζήτηση παρεδρισκόταν καί ὁ βασιλιάς τῆς Ἀραγωνίας. Ὁ Ναχμανίδης ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Ἰησοῦς δέν μπορεῖ νά ἦταν ὁ Μεσσίας, ἀφοῦ ἡ ἔλευσή του δέν ἀποτελέσει τήν ἀπαρχή μιᾶς παγκόσμιας εἰρήνης, πού ἀποτελεῖ τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς μεσσιανικῆς περιόδου, ὅπως τήν παρουσιάζουν οἱ προφήτες. Ἀπευθυνόμενος στό βασιλιά τῆς Ἀραγωνίας, ὁ Ναχμανίδης τοῦ εἶπε: «Ἀποτελεῖ ὑποχρέ-

* Σύμφωνα μέ τά Χριστιανικά Χρονικά, Σωκράτη τοῦ Σχολαστικοῦ «Ἐκκλησιαστική Ἱστορία» τόμ. VII σελ. 36 (ἐκδόση Βόννης). Ἀναφέρεται ἀπό τόν Τζ. Χ. Γκρήνστοουν, στό παραπάνω, σελ. 109 κ. ἔ.

ωση για σένα και για τούς Ιππότες σου, βασιλιά, νά βάλετε τέρμα στον πόλεμο, όπως απαιτεί ή έναρξη της μεσσιανικής περιόδου».* Τά λόγια του Ναχμανίδη εκφράζουν ή βαθιά πεποίθηση πού χαρακτηρίζει τήν προφητική και ραβινική σκέψη, πώς ή έλευση του μεσσία είναι άδιαχώριστη από τήν αιώνια ειρήνη. Καί τά λόγια πού άπηύθυνε στό βασιλιά της 'Αραγωνίας έχουν σήμερα τήν ίδια ισχύ όπως και τότε.

Τό 1284 ό 'Αβραάμ 'Αμπουλαφία της Τουντέλα άνακοίνωσε τήν άξίωσή του νά γίνει μεσσίας, και σαν χρονολογία της μεσσιανικής του εμφάνισης τό 1290. Ένα γράμμα, όμως, γραμμένο από μιά από τίς μεγαλύτερες άυθεντίες ανάμεσα στους ραβίνους, από τόν Σολομών μπέν 'Αντρέτ, τόν κατάγγειλε σαν τυχοδιώκτη, μέ άποτέλεσμα νά καταρρεύσει ή άπόπειρά του σχεδόν άμέσως. Ένας άλλος τυχοδιώκτης, ό Νισσίμ μπέν 'Αβραάμ από τά 'Αβιλα (της 'Ισπανίας), ίσχυρίστηκε γύρω στην ίδια έποχή ότι ήταν ό μεσσίας, αλλά δέν εμφανίστηκε στην όρισμένη ήμερομηνία, κι έτσι άπογοήτευσε πολλούς 'Εβραίους πού δέχτηκαν πρόθυμα τό μήνυμά του.

'Η εμφάνιση του Ζοχάρ, του σπουδαιότερου έβραϊκού μυστικού έργου πού άποδίδεται στον Συμεών μπέν Γιοχάι του δεύτερου αιώνα, και λέγεται ότι άνακαλύφτηκε από τόν καθβαλιστή συγγραφέα του 13ου αιώνα Μωυσή ντέ Λεόν της Γρανάδας της 'Ισπανίας, συνέβαλε πολύ στό νά γίνουν πιό έντονες οι μεσσιανικές προσδοκίες.* 'Ο έβραϊκός μυστικισμός έγινε μιά από τίς ίσχυρότερες έμπνεύσεις της μεσσιανικής πίστης και συχνά συνέβαλε στό νά εμφανίζονται ψευδομεσσίες, μολονότι όδήγησε επίσης στην πιό πρωτότυπη εξέλιξη της μεταμεσαιωνικής έβραϊκής ιστορίας: στό Χασιδισμό.

* 'Αναφέρεται από τόν Τζ. Χ. Γκρήνσοουν, στό ίδιο σελ. 167.

☆ 'Ο πρώτος χριστιανός λόγιος πού μετάφρασε ένα μέρος του Ζοχάρ στα λατινικά ήταν ό Γουίλιαμ Ποστέλ (Παρίσι 1552), ενώ ό Πίκο ντελλά Μιράντολα έγραψε μιά ολιγόλογη θέση στα λατινικά σχετικά μέ τό Ζοχάρ. Είναι αξιοπρόσεχτο τό ότι αυτοί οι δύο μεγαλύτεροι ούμανιστές ήταν οι πρώτοι πού έδειξαν ενδιαφέρον για τό Ζοχάρ. Βλέπε επίσης

Ένας από τούς μεγαλύτερους Έβραίους φιλοσόφους στην Ίσπανία, ό Ίσαάκ μπέν Ίούδας Άβραβανέλ (1437-1509), τελώντας κάτω από καθβαλιστικές επιδράσεις, πρόβλεψε τήν Έλευση τού μεσσία για τό 1503 και τήν Έναρξη τής μεσσιανικής εποχής τό 1531, πού θά συμπέσει μέ τήν πτώση τής Ρώμης. Άποτέλεσμα αὐτῶν τῶν προβλέψεων ἦταν, Ένας Γερμανός Έβραῖος, ό Άσερ Λεμλάιν, νά αὐτοανακηρυχτεῖ πρόδρομος τού μεσσία.

Ένας από τούς πιό φανταστικούς και πιό έκπληκτικούς ανάμεσα σέ κείνους πού πίστευαν στην άμεση Έλευση τού μεσσία, ἦταν ό Ντιέγκο Πίρες (1501-1532), γεννημένος «Νεοχριστιανός». Όταν ξαναγύρισε στην Έβραϊκή πίστη τῶν προγόνων του ονομάστηκε Σολομών Μόλχο. Εἶχε φτάσει ὡς τήν ὑψηλή θέση τού βασιλικού γραμματέα ενός ανώτερου δικαστηρίου, όταν άκουσε για τόν Δαβίδ Ρουμπενί. Ό Ρουμπενί Έκαμε τήν Έμφάνισή του στην Εὐρώπη, λέγοντας τό παραμύθι διτι εἶχε Έρθει για λογαριασμό τού αδελφοῦ του πού ἦταν βασιλιάς τού Έβραϊκού βασιλείου στό Χαρδάρ. Πρόσφερε στον πάπα και στους χριστιανούς βασιλιάδες Ένα στρατό 300.000 για νά πάρουν τούς Άγιους Τόπους από τούς μουσουλμάνους, αν τόν Έφοδίαζαν μέ ὄπλα και πλοία. Ό Μόλχο, Έχοντας Έντυπωσιαστεί από τόν Ρουμπενί, ανακοίνωσε διτι ἡ βασιλεία τού μεσσία θά άρχιζε τό 1540 και μετέδωσε τό μήνυμά του σέ Έβραίους και Έθνικούς. Παρά τήν προστασία τού πάπα, ό Μόλχο πιάστηκε τελικά από τήν Ίερή Έξέταση και κάηκε στή φωτιά μαζί μέ τόν Ρουμπενί.

Ή διαδοχή τῶν ψευδομεσσιῶν από τόν Μπάρ Κοχεβά και πέρα κορυφώθηκε μέ τόν Σαββατάι Τσεβί από τή Σμύρνη, τό 17ο αἰώνα. Ό Σαββατάι Τσεβί Ισχυριζόταν κι αυτός πώς εἶναι ό μεσσίας και Έμφανίστηκε τό 1648. Όρισε πώς τό 1666 θά ἦταν ό χρόνος πού θά άρχιζε ἡ μεσσιανική εποχή. Οι Έβραῖοι ὄλης τής Εὐρώπης συνειάρθησαν μέ τήν προσδοκία διτι τό «τέλος τῶν ἡμερῶν» εἶχε φτάσει. Πολλοί πούλησαν τά σπίτια τους και τά

«The Book of Splendor» (Νέα Ίόρκη: Schocken Books, 1949).

υπάρχοντά τους και έτοιμάστηκαν νά πορευθούν πρός τήν 'Ιερουσαλήμ. Καί τούτη ή ή έβραϊκή «σταυροφορία» κατέληξε σέ φιάσκο, όπως ό πόλεμος του Μπάρ Κοχεβά. 'Ο Σαββαταί Τσεβί υπέκλυσε στίς απειλές του σουλτάνου και έγινε μουσουλμάνος, και μάλιστα άλλαξε τό όνομά του σέ Μεχμέτ 'Εφέντη και παντρεύτηκε μιά Τουρκάλα. 'Η πλειονότητα των πιστών του αισθάνθηκε φρίκη από τήν προδοσία αυτή, αλλά ένας σκληρός πυρήνας δέν πείστηκε ακόμα και ύστερα απ' αυτό. 'Απεναντίας, μεταπίπτοντας στό μυστικιστικό δόγμα πώς για νά έξασφαλίσει τή σωτηρία του ό άνθρωπος πρέπει νά βουτηχτεί ως τά βάθη τής άμαρτίας, δικαιολόγησαν τήν προδοσία του ψευδομεσσία σάν απόδειξη τής αυθεντικότητάς του. Για ποιο άλλο λόγο θά έκανε τό άμάρτημα και νά προσχωρήσει στον 'Ισλαμισμό, αν δέν ήταν για νά σώσει τούς αδελφούς του;

'Ο Σαββαταί Τσεβί ήταν βέβαια ό πιό σπουδαίος από τούς ψευδομεσσίες, αλλά δέν ήταν και ό τελευταίος. 'Αμεσος διάδοχός του ήταν ό Μιχαήλ Καρντόζο (1630-1706), ένας προσήλυτος μαρράνο πού αυτοανακηρύχτηκε μεσσίας. 'Η σταδιοδρομία του έληξε μέ τή θανάτωσή του από έναν άνηψιό του. Στή Γερμανία, ό Μορδεκάι του 'Αιζενσταντ, στήν Τουρκία, ό 'Ιακώβ Κέντο και άργότερα στή Γαλικία (Πολωνία), ό 'Ιακώβ Φράνκ – όλοι αυτοί ανακηρύχτηκαν μεσσίες και όλοι είχαν τό ίδιο θλιβερό τέλος μέ όσους προηγήθηκαν.

'Απαρίθμησα ένα κατάλογο από ψευδομεσσίες μόνο και μόνο για νά δείξω πώς ή έλπίδα για τήν έλευση του μεσσία ποτέ δέν άτόνησε, από τήν εποχή τής καταστροφής του Ναου ως τό 18ο αιώνα. Πολλές φορές ένα σημαντικό κομμάτι τής έβραϊκής κοινότητας πίστεψε πώς είχε έρθει ή εποχή του μεσσία. Αυτή ή πίστη ήταν τόσο άληθινή, πού οι 'Εβραίοι πουλούσαν τά σπίτια τους και εγκατέλειπαν όλες τίς έγκόσμιες δραστηριότητες. 'Αλλά κάθε φορά ένιωθαν πικρή άπογοήτευση, μέ άποτέλεσμα ό συγκλονισμός και ή απέλπισία νά τούς οδηγούν συχνά στό Χριστιανισμό.

Μέ την Έλευση του 17ου αιώνα ή κατάσταση των Έβραίων άρχισε νά βελτιώνεται στή Δύση. Μόνο στή 'Ανατολική Εϋρώπη οί διωγμοί συνεχίζονταν μέ τίς χειρότερες μορφές τους, καί αυτό είχε σάν άποτέλεσμα τήν άναβίωση τής έλπίδας του μεσσιανισμού. Αυτό παρατηρήθηκε σέ πίο μεγάλη έκταση στό Χασιδισμό, ένα θρησκευτικό κίνημα πού ξεπρόβαλε ανάμεσα σίς μάζες των φτωχών καί άμόρφωτων τής Πολωνίας καί τής Γαλικίας στή διάρκεια του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, ύστερα άπό τά καταστροφικά πογκρόμ πού σημειώθηκαν στήν περιοχή αύτή. Τό κίνημα αυτό, πού έδωσε κεντρική θέση περισσότερο στή χαρά καί στό θρησκευτικό ένθουσιασμό παρά στή ραβινική πειθαρχία καί πολυμάθεια, καί πού σέ μερικές άπόψεις μπορεί νά παραλληλιστεί μέ τήν κοινωνική σύνθεση των πρώτων χριστιανών καί μέ τή σχέση τους μέ τούς Φαρισαίους, χαρακτηριζόταν άπό τήν άνυπομονησία καί τή φλογερή έλπίδα για τήν Έλευση του μεσσία, μολονότι δέ δημιούργησε κανένα ψευδομεσσία.* Μόλο πού ό ρόλος τής μεσσιανικής προσδοκίας μέσα στό χασιδικό κίνημα είναι πολύ καλά γνωστός, δέ θά είναι άσκοπο νά δώσουμε μερικά παραδείγματα, ανάμεσα στά όποια καί άπολογίες για τούς ψευδομεσσίες: *

Ένας άπιστος βεβαίωσε τό ραβίνο του Μπερντίτσεφ ότι οί μεγάλοι δάσκαλοι του παρελθόντος έπεφταν σέ

* Αυτό μπορεί νά όφείλεται στό ότι τό κίνημα δημιούργησε πολλές μικρομάδες, πού ή καθεμά είχε τό δικό της ήγήτη.

☆ Ό Μάρτιν Μπάμπερ κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για νά προσελκύσει τό ενδιαφέρον του δυτικού άναγνώστη στή φιλολογία αύτή. Βλ. έπίσης τό ξεάιρετο έργο του Λούις Νιούμαν «Χασιδική 'Ανθολογία».

Ό Σόλεμ τόνισε ότι: «Ό Χασιδισμός άντιπροσωπεύει μιά προσπάθεια νά διατηρηθοϋν τά στοιχεία εκείνα του Καβαλισμού πού είναι σέ θέση νά έπικαλεστοϋν τή λαϊκή άνταπόκριση, άπαλλαγμένα όμως άπό τή μεσσιανική εκείνη γεύση, στήν όποια όφείλουν τίς κύριες έπιτυχίες τους» (Major Trends, σελ. 329). Μ' όλο τόν όφειλόμενο σεβασμό στήν αύθεντία του Σόλεμ, μου φαίνεται ότι τά χασιδικά άφηγήματα πού παραθέτω έδώ - στα όποια θά μπορούσαν νά προστεθοϋν πολλά άλλα άκόμη - δείχνουν πώς τά μεσσιανικά στοιχεία δέν έχουν έξαιλειφθεί στό βαθμό πού ίσχυρίζεται.

λάθη. Λόγου χάρη, ὁ ραβίνος Ἄκιμπα πίστευε πῶς ὁ Μπάρ Κοχεβά ἦταν μεσσίας καὶ προσχώρησε στίς γραμμές του.

Τότε ὁ ραβίνος τοῦ Μπερντίτσεφ τοῦ ἀφηγήθηκε τούτη τὴν παραβολή: «Μιά φορά κι ἓνα καιρὸ ὁ γιὸς ἑνὸς αὐτοκράτορα ἔπεσε ἀρρωστος. Ἐνας γιατρός εἶπε πῶς ἔπρεπε νὰ ἀλείψουν ἓνα κομμάτι πανί μέ καυτό μπάλασμο καὶ νὰ τυλίξουν τὸ γυμνὸ κορμί τοῦ ἀρρωστοῦ. Ἐνας ἄλλος γιατρός διαφώνησε μέ τὴ θεραπεία αὐτή, λέγοντας ὅτι ὁ ἀρρωστος ἦταν πολὺ ἀδύνατος καὶ δέ θὰ ἀντεχε στοὺς πόνους πού θὰ προκαλοῦσε τὸ μπάλασμο. Ἐνας τρίτος γιατρός συμβούλεψε ὑπνωτικά, ἀλλὰ ἓνας ἄλλος εἶπε πῶς φοβᾶται ὅτι αὐτὸ θὰ ἔθετε σέ κίνδυνο τὴν καρδιά τοῦ ἀρρώστοῦ. Τότε ἓνας πέμπτος γιατρός εἶπε πῶς θὰ πρέπει νὰ δίνονται τὰ ὑπνωτικά μέ τὸ κουταλάκι στὸν ἀρρωστο κάθε φορά πού θὰ ξύπναγε καὶ θὰ ἐνωθε τοὺς πόνους ἀπὸ τὸ μπάλασμο. Ἔτσι καὶ ἐγι-νε.

»Ἔτσι, ὅταν ὁ Θεὸς εἶδε ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἦταν ἀρρωστη μέχρι θανάτου, τὴν τύλιξε στὸ σάβανο τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἀθλιότητος, ἀλλὰ ἔβαλε πάνω τῆς τὸν ὕπνο τῆς λησμονιάς, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑποφέρει τὸν πόνο. Γιὰ νὰ μὴ σθῆσει ὅμως ὀλοκληρωτικά τὸ πνεῦμα, τὸ ξυπνάει κάπου κάπου μέ μιὰ ψεύτικη ἐλπίδα γιὰ κάποιο μεσσία, καὶ μετὰ τὸ ξαναρίχνει στὸν ὕπνο, ὥσπου νὰ περάσει ἡ νύχτα καὶ νὰ ἐμφανιστεῖ ὁ ἀληθινὸς μεσσίας. Νὰ γιὰ ποιούς λόγους τυφλώνονται μερικές φορές τὰ μάτια τῶν σοφῶν».*

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐκφράζει καὶ ἡ ἀκόλουθη ἀφήγησις: «Γιὰ τὸν Σαββαταὶ Τσεβί, τὸν ψευδομεσσία καὶ ψευδοσωτήρα τῆς Σμύρνης, ὁ Μπέστ (ἰδρυτὴς τοῦ Χαισιδισμού) εἶπε:

* Τὸ ἀναφέρει ὁ Λούις Νιούμαν, σελ. 250.

«“Πολλοί πέρασαν από τόν ίδιο δύσκολο δρόμο (στή μελέτη τῆς καθβάλας) καί πέτυχαν νά φτάσουν στό ποθητό τέρας. Εἶχε κι αὐτός τήν ἱερή σπίθα στό εἶναι του. Ἐπεί, όμως, στά δίχτυα τοῦ Σαμουήλ, τοῦ ἀπατεώνα, πού τόν παρέσυρε στό ρόλο τοῦ Σωτήρα. Ἐκεῖ τόν ὁδήγησε ἡ ὑπεροψία του καί μόνο”».*

Οἱ ἀφηγήσεις πού ἀκολουθοῦν ἐκφράζουν τήν ἔνταση τῶν μεσσιανικῶν προσδοκιῶν πού ἔτρεφαν οἱ χαισιδικοί ἡγέτες καί ἀκόμη τήν ἀνυπομονησία καί τήν ἀπαιτητική φύση αὐτῆς τῆς ἐλπίδας:

Ἐνας χαισιδικός ρωτᾷ τό ραβίνο τοῦ Μπερντίτσεφ:
«Ὁ στίχος τοῦ Μαλαχία, Γ΄: 23, πού δηλώνει δι τὸ Ἥλιού θά ἐμφανιστεῖ πρὶν ἀπὸ τῆ μεγάλη ἡμέρα τῆς Σωτηρίας γιά νά προετοιμάσει τίς καρδιές τῶν πατέρων καί τῶν παιδιῶν τους, δέν ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τῆ δήλωση στό Σανχεντρίν (98) σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ μεσσίας ἀπάντησε σέ μιὰ ἐρώτηση σχετικά μέ τό χρόνο τῆς ἔλευσής του μέ τό στίχο τοῦ Ψαλμοῦ Ε΄: 7: «Σήμερον ἐάν ἀκούσητε τῆς φωνῆς αὐτοῦ;»
Ὁ ραβίνος ἀπάντησε: «Ὁ μεσσίας θά μπορούσε νὰρθεῖ σήμερα χωρίς νά προηγηθεῖ ὁ Ἥλιού, ἂν ἔχουμε προετοιμάσει τίς καρδιές μας χωρίς νά δάλλουμε στόν κόπο τόν προφήτη νά τό κάνει γιά μᾶς. Ἄς ἐτοιμαστοῦμε, λοιπόν, νά δεχτοῦμε τό μεσσία ὅποτε ἔλθει ὑπακούοντας στή φωνή τοῦ Κυρίου».*

Ἡ ἀκόλουθη προσευχή ἑνός χαισιδικοῦ ἡγέτη ἐκφράζει μέ συγκινητικό τρόπο τῆ μεσσιανική ἐλπίδα καί ἀνυπομονησία:

Πρὶν ἀπὸ τό Κόλ Νιντρέυ, ὁ Ὁχελέρ στάθηκε

* Τό ἀναφέρει ὁ Λούις Νιούμαν, σελ. 250-251, ἀπὸ τό «Priester der Liebe» τοῦ Χάιμ Μπλόχ (Βιέννη, 1930).

☆ Μπέργκερ: «Esser Oroth» (Βαρσοβία, 1913), σελ. 60. Τό ἀναφέρει ὁ Λ. Νιούμαν, σελ. 246-247.

μπροστά στην Κιβωτό και είπε:

«Κύριε του Σύμπαντος! Ξέρεις πολύ καλά πόσο είμαι ανάξιος, ξέρεις όμως ότι δέ λένω ψέματα, ότι τώρα, πριν από την Έλευση του Γιόμ Κιππούρ, θέλω να Σου γνωρίσω τις αληθινές μου σκέψεις. "Αν δέν ήξερα ότι ό μεσσίας θαρχόταν στίς μέρες μου, θά Σου είχα παραδώσει πριν από πολύ καιρό τήν ψυχή μου. Αυτό πού μέ κράτησε στή ζωή ήταν ή προσδοκία μου ότι ό μεσσίας θαρχόταν σύντομα. "Ας έρθει ό μεσσίας τώρα, όχι για τό δικό μας χατήρι, αλλά για δικό Σου, για νά δοξασεί τό όνομά Σου. Είμαι έτοιμος νά πεθάνω άμέσως, άν έχει άποφασιστεί πώς είμαι άνάξιος νά δώ τόν έρχομό του, κι άν ή παραμονή μου στή ζωή καθυστερεί έστω και για ένα λεπτό τή Σωτηρία».*

Ό Ριζινέρ είπε: «Χρειάζεται νά μετανοούμε και νά έξιλεωνόμαστε πριν από τή σωτηρία, αλλά έχουμε χάσει τή δύναμη, γιατί κλονιζόμαστε κάτω από τό βάρος τών δεινών μας, σάν τούς μεθυσμένους πού δέν μπορούν νά βαδίσουν ίσια στό δρόμο. Οί Σοφοί μας ζήτησαν, όχι μέ λόγια, αλλά μέ ύπαινιγμούς τή σωτηρία πριν από τή μετάνοια, λέγοντας πώς ή συντριπτική άθλιότητα κάνει τούς ανθρώπους νά αποστρέφουν τό πρόσωπό τους από τή γνώση του Δημιουργού».*

Έδώ έχουμε ένα παράδειγμα τής άποψης ότι ό μεσσίας δέν είναι κατά κανένα τρόπο Θεός, αλλά ολοκληρωτικά ανθρώπινος, και ότι ή Έλευσή του είναι άποτέλεσμα τής ολοένα μεγαλύτερης τελειότητας τών ανθρώπων: «Είπε ό Στρετινέρ: "Κάθε Έβραίος έχει μέσα του ένα στοιχείο του μεσσία πού πρέπει νά καθαριστεί και νά ώριμάσει. Ό

* Μπ. Έχμαν: «Peer ve-Khavod (Μούνκατς, 1912). Τό αναφέρει ό Λ. Νιούμαν, σελ. 249.

☆ Χ. Μπλόχ: «Gemeinde der Chassidim» (Βιέννη, 1920). Τό αναφέρει ό Λ. Νιούμαν, σελ. 248.

μεσσίας θά έρθει όταν οί Ίσραηλίτες θά φτάσουν στην τελειότητα τής ανάπτυξης και τής καθαρότητας μέσα τους».*

Ή έλπίδα τής προσδοκίας δέν εκφράζεται καθόλου μέ τή μορφή παθητικής εκκλήσης πρὸς τό Θεό. Συχνά εκφράζεται σάν απαίτηση πού αποβλέπει στό νά υποχρεώσει τό Θεό νά στείλει τό μεσσία:

Πρίν από τό θάνατό του, ὁ Ἄπτέρ εἶπε: «Ὁ ραβίνος τοῦ Μπερντίτσεφ εἶπε, πρίν νά φύγει γιά τό “δικό του κόσμος”, ὅτι, όταν θά ἔφτανε στόν οὐρανό, θά ἐπέμενε νά ζητάει τή Σωτηρία, ὥσπου νά σταλεῖ ὁ μεσσίας. Ὅταν, ὅμως, ἔφτασε στην οὐράνια κατοικία του, οί Ἄγγελοι ἦταν ἀρκετά ἔξυπνοι ὥστε νά τόν βάλουν σέ μιὰ αἴθουσα μέ τίς μεγαλύτερες ἀπολαύσεις κι ἔτσι ξέχασε τήν ὑπόσχεσή του. Ἐγώ, ὅμως, ἔχω πείσει τόν ἑαυτό μου νά μήν ἀφεθῶ νά παρυσωθῶ ἀπό τίς ἀπολαύσεις όταν φτάσω στά Οὐράνια Ὑψη, καί θά ἐπιμείνω νά ἀποσταλεῖ ὁ μεσσίας».*

Τό ἴδιο πνεῦμα προκλητικότητας τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στό Θεό δείχνεται καί στην ἀκόλουθη ἀφήγησι:

Μετά τόν Γιόμ Κιπούρ ὁ ραβίνος τοῦ Μπερντίτσεφ κάλεσε ἕνα ράφτη καί τοῦ ζήτησε νά τοῦ ἀφηγηθεῖ ποιά ἐπιχειρήματα πρόβαλε στό Θεό τήν προηγούμενη μέρα. Ὁ ράφτης εἶπε:

«Δήλωσα στό Θεό: Θέλεις νά μετανιώσω γιά τίς ἀμαρτίες μου, ἀλλά ἔχω διαπράξει μόνο μικροσφάλματα. Μπορεῖ νά μή μοίρασα τά πλεονάζοντα ροῦχα μου καί νά ἔφαγα σ' ἕνα μή ἔβραϊκό σπίτι πού δούλευα χωρίς νά πλύνω τά χέρια μου.

* I. Μπέργκερ: Esser Tzachtzochoth (Πιστοκός, 1910). Τό ἀναφέρει ὁ Λ. Νιούμαν, σελ. 248.

☆ Χ. Μπλόχ: «Gemeinde der Chassidim». Τό ἀναφέρει ὁ Λ. Νιούμαν, σελ. 247.

»'Αλλά 'Εσύ, Κύριε, έχεις κάνει σοβαρές αμαρτίες: Έχεις στερήσει μάνες από τὰ θρέφη τους, καὶ θρέφη από τίς μάνες τους. Ἄς πατοίσουμε, λοιπόν. Συγχωρήσέ με, καὶ γώ θά συγχωρήσω 'Εσένα». Εἶπε ὁ ραβῖνος τοῦ Μπερντίτσεφ: «Γιατί φέρθηκες τόσο χαλαρά στό Θεό; Ἄν ἐπέμενες θά μπορούσες νά Τόν ὑποχρεώσεις νά σώσει ὅλο τό 'Ισραήλ».*

5 Τό Παράδοξο τῆς Ἑλπίδας

Ἐπισκοπώντας τή μεταβιβλική ἐξέλιξη τῆς μεσσιανικῆς ἐννοιας εἶδαμε τὰ ἀπεγνωσμένα ξεσπάσματα ἐλπίδας, πού συχνά ὀδήγησαν στή μοιραία πίστη σέ ἓνα μεσσία. Ἀκόμα καί ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους οὐμανιστές ἀνάμεσα στούς σοφούς, ὁ ραβῖνος Ἀκίμπα, δέν μπόρεσε νά ἀντισταθεῖ στήν ἔλξη τῆς ψεύτικης ἐλπίδας. Ἀκόμα καί ὕστερα ἀπό τήν προδοσία τοῦ Σαββαταί Τσεβί, ὑπῆρχαν πολλοί πού δέν ἤθελαν νά παραδεχτοῦν ὅτι ἦταν ἀπατεώνας.

Οἱ οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτικές δυσχέρειες πού ἔπρεπε νά περάσουν οἱ Ἑβραῖοι στή διάρκεια πολλῶν αἰώνων, μᾶς ἐπιτρέπουν νά κατανοήσουμε πιό εὐκολα πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀνυπομονησία τους καί ἡ ἐπιθυμία τους γιά τήν ἔλευση τοῦ μεσσία. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ ἀπογοητεύσεις τούς ἔκαναν ὅλο καί περισσότερο νά διαβλέπουν πώς ἀντιμετώπιζαν τόν κίνδυνο νά παρασυρθοῦν ἀπό τίς ἐλπίδες καί τίς ἐπιθυμίες τους. Ἡ ραβινική φιλολογία πολλές φορές προειδοποίησε ἐναντία στήν προσπάθεια νά «ἐκδιᾶσουν τήν ἔλευση τοῦ μεσσία». Διαπιστώνουμε ἐπανειλημμένες προειδοποιήσεις ἐναντία σέ κάθε προσπάθεια ἀναμονῆς τοῦ μεσσία σέ μιά ὀρισμένη ἡμερομηνία σάν ἀποτέλεσμα ὑπολογισμῶν διαφόρων εἰδῶν. Ἔτσι ὁ ραβῖνος Χοζέ εἶπε: «Ὅποιος προσπαθεῖ νά δώσει τό τέλος (δηλαδή, νά προβλέψει τήν ἔλευση τοῦ μεσσία),

* I. Ἀσκενάζυ: «Otzroth Idisher Humor» (Νέα Ὑόρκη, 1929). Τό ἀναφέρει ὁ Λ. Νιούμαν, σελ. 57.

δέν έχει καμιά πιθανότητα στόν κόσμο πού θάρθει (αυτό είναι ή πιό έντονη έκφραση επίκρισης)» (Μεγκιλλά 3α). Ή, «'Ο ραβίνος Σαμουήλ μπέν Ναχμάν είπε στο όνομα του Ίωνάθαν: Καταραμένα νά είναι τά κόκκαλα εκείνων πού ύπολογίζουν πότε θάρθει τό τέλος (ή έλευση του μεσσία). Γιατί τότε θά πουν, άφου ό προκαθορισμένος χρόνος ήρθε και δέ φάνηκε, θά πει πώς δέ θάρθει ποτέ. Άλλά (άκόμα και τότε) νά τόν περιμένετε, σύμφωνα μέ τίς γραφές, “κι άν άργήσει, έσεις νά τόν περιμένετε”» (Σαυχεντρίν 976).

Τό ρητό αυτό εκφράζει καθαρά τήν ταλμουδική στάση: δέν πρέπει κανείς νά «εκδιάζει τήν έλευση του μεσσία», αλλά πρέπει νά τόν περιμένει κάθε λεπτό. Ή στάση πού απαιτείται δέν είναι ούτε ή άβάσταχτη άνυπομονησία ούτε ή παθητική άναμονή. Είναι ή στάση της δυναμικής έλπίδας. Ή έλπίδα αυτή είναι πραγματικά παράδοξη. Έχει σαν επακόλουθό της μία στάση πού προσδέπει στήν άμεση (αυτή τή στιγμή) σωτηρία, αλλά πού είναι επίσης έτοιμη νά άποδεχτεί δι ή σωτηρία μπορεί νά μήν έρθει σ' όλόκληρη τή ζωή ενός άτομου, και μπορεί νά μήν έρθει και για όλόκληρες γενιές. Δέν είναι εύκολο νά άποδεχτεί κανείς αυτή τήν παράδοξη έλπίδα, όπως δέν είναι ποτέ εύκολη ή άποδοχή κάθε παράδοξου. Ή φυσική τάση είναι ό διαχωρισμός των δυό αντικρουόμενων άπόψεων ενός παράδοξου. Ή έλπίδα χωρίς τήν προσδοκία της άμεσης εκπλήρωσής της τώρα και έδω εκφυλίζεται σε μία παθητική άναμονή. Ό επιθυμητός σκοπός αναβάλλεται στο μακρινό μέλλον και χάνει κάθε δύναμη.* Αυτός ό εκφυλισμός της έλπίδας σε παθητική άναμονή παρατηρείται σε πολλά θρησκευτικά και πολιτικά κινήματα. Ή δεύτερη έλευση του Χριστου, μολονότι για τήν πραγματοποίησή της εξακολουθεί νά έλπίζει ένας θρησκος χριστιανός, έχει γίνει μία προσδοκία του μακρινου μέλλοντος για τους περισσό-

* Ό τύπος αυτός έλπίδας εκφράζεται μέ τό Ισπανικό *esperar*, πού σημαίνει και «έλπίζω» και «περιμένω». Από τό άλλο μέρος, ή δυναμική έλπίδα εκφράζεται μέ τήν εβραϊκή λέξη για τήν έλπίδα, *τικβά*, πού τό βασικό νόημά της είναι «ένταση», μέ τήν έννοια της έντασης του τόξου μέ τό βέλος.

τερους χριστιανούς. Τό ίδιο έγινε καί σχετικά μέ τήν έλευση τοῦ μεσσία γιά τούς έβραϊκούς εκείνους κύκλους πού είχαν σχετική εὐμάρεια καί άνεση, είτε ζοῦσαν στή Βαβυλωνία είτε ζοῦσαν στή Γερμανία γύρω ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας. Ὅταν ἡ ἐλπίδα χάσει τήν ἀμεσότητά της τείνει νά ἀλλοτριωθεί. Τό μέλλον μεταμορφώνεται σέ θεά πού λατρεύω καί προσκυνῶ. Ἡ πίστη μου μεταφέρεται στό εἶδωλο: στά μεταγενέστερα χρόνια. Τό φαινόμενο αὐτό τῆς ἀλλοτρίωσης τῆς ἐλπίδας καί τῆς εἰδωλοποίησης τοῦ μέλλοντος ἐκφράζεται πολύ καθαρά στή σκέψη τοῦ Ντιντερό καί τοῦ Ροβεσπιέρου. Πρόχειρο παράδειγμα εἶναι ὁ λόγος τοῦ Ροβεσπιέρου στή Λέσχη τῶν Γιακωβίνων σχετικά μέ τόν πόλεμο μέ τήν Αὐστρία. Ἐκλεισε τό λόγο του μέ τήν ἀκόλουθη ἐπίκληση:

ὦ μέλλον, γλυκιά καί τρυφερή ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητας, δέν εἶσαι κάτι τό ξένο γιά μᾶς. Γιά δική σου χάρη ἀντιστεκόμαστε σ' ὅλα τά χτυπήματα τῆς τυραννίας. Ἡ δική σου εὐτυχία εἶναι τό τίμημα τῶν ὀδυνηρῶν ἀγῶνων μας. Συχνά ἀποθαρρυσμένοι ἀπό τά ἐμπόδια πού μᾶς περιβάλλουν, νιώθουμε τήν ἀνάγκη τῆς παρηγοριᾶς σου. Σέ σένα ἐμπιστευόμαστε τό καθῆκον νά ὀλοκληρώσεις τό δικό μας μόχθο, σέ σένα ἐμπιστευόμαστε τό πεπρωμένο ὄλων τῶν γενιῶν τῶν ἀνθρώπων πού πρόκειται νά γεννηθοῦν!... Ἄς ἔχουν στή θύμησή σου οἱ μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας τῆ θέση πού οἱ ἥρωες τῆς ὑποκρισίας καί τῆς ἀριστοκρατίας ἔχουν σφετεριστεῖ ἀπό μᾶς... ἡ πρώτη παρῶρηση ἄς εἶναι ἡ περιφρόνηση πρὸς τούς προδότες καί τό μῖσος γιά τούς τυράννους. Τό σύνθημα ἄς εἶναι: προστασία, ἀγάπη, εὐεργεσία πρὸς τούς δυστυχισμένους, αἰώνιος πόλεμος ἐνάντια στούς καταπιεστές! Βιασεῖτε, ὦ μελλοντικές γενιές, νά φέρετε τήν ὠρα τῆς ἰσότητος, τῆς δικαιοσύνης, τῆς εὐτυχίας!*

* Κ. Βελλαό: «Discours et Rapports de Robespierre» (1908). Τό παραθέτει ὁ Κ. Α. Μπέκερ, στό ἔργο του «Heavenly City» (Νιού Χάβεν, Κον-

Ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Ροβεσπιέρου γιά τίς μελλοντικές γενιές ὡς τῆ διαστρεβλωμένη ἐκδοχή τοῦ μαρξιστικοῦ πνεύματος ὅπως ἐκλαϊκεύτηκε ἀπό τόν Στάλιν ὑπάρχει πάρα πολύ μικρή ἀπόσταση.* Γιά τόν Στάλιν «οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας» ἦταν ὅ,τι «οἱ μελλοντικές γενιές» γιά τόν Ροβεσπιέρο καί τόν Ντιντερό. Ὁ «μαρξισμός» τοῦ Στάλιν πρόβαλε τῆ θεωρία ὅτι οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας (ὅπως τούς ἐρμήνευε ὁ Στάλιν) καθορίζουν τῆ δικαιολόγηση καί τήν ἠθική ἀξία μιᾶς πράξης. Ὅλα τά μέτρα πού εὐθυγραμμίζονται μέ τούς νόμους τῆς ἱστορίας πολιτικά, δικαιολογοῦνται ἠθικά. Ὅσα δέν εὐθυγραμμίζονται μέ τούς νόμους τῆς ἱστορίας, εἶναι «ἀντιδραστικά» καί κακά. Οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς, στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, καί ὁ Λένιν ἀπό τό 1917 ὡς τό 1923, πίστευαν ὅτι τό «Βασίλειο τῶν Οὐρανῶν», ἡ μεγάλη παγκόσμια ἐπανάσταση, ἔβρισκόταν πολύ κοντά.*

Αὐτό πού γίνεται σάν ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ἀπογοή-

νέκτικατ: Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Γιέλ, 1932), σελ. 142-143. Βλ. ἐπίσης τίς δηλώσεις τοῦ Ντιντερό πού ἀναφέρει ὁ Μπέκερ, σελ. 149. Ὁ Μπέκερ σχολιάζει πολύ σωστά: «Οἱ ἰδέες, οἱ φράσεις, εἶναι οὐσιαστικά θρησκευτικές, οὐσιαστικά χριστιανικές: τῆ λατρεία τοῦ Θεοῦ ὁ Ντιντερό τήν ἀντικατέστησε μέ τό σεβασμό γιά τίς μελλοῦμενες γενιές. Καί τήν ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας στόν οὐρανό μέ τήν ἐλπίδα τῆς αἰώνιας μνήμης στίς μελλοντικές γενιές».

* Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ποτέ δέν ὑπέκλυσε στόν κίνδυνο νά εἰδωλοποιήσει τό μέλλον ἢ τήν ἱστορία. Κριτικάρισε ἐντονα ὅσους ἔλεγαν ὅτι ἡ «ἱστορία» κάνει τοῦτο ἢ κάνει τό ἄλλο. «Ἡ ἱστορία – ἔλεγε – δέν κάνει τίποτε», γιὰτί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος πού κάνει καί πού δρᾷ.

☆ Ὁ Τρότσκι εἶναι ἴσως ἡ πιό δραματική καί ἡ πιό τραγική φυσιογνωμία πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στίς θέσεις τῆς ἀπατηλῆς καί τῆς λογικῆς πίστης. Εἶδε πολύ ξεκάθαρα ὅτι ἡ Σοβιετική Ἐνωση τοῦ Στάλιν δέν ἐνσάρκωνε τήν ἐκπλήρωση τῶν σοσιαλιστικῶν προσδοκιῶν. Ὡστόσο, ὡς τῆ μέρα τοῦ θανάτου του, δέν μπορούσε νά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ προσδοκία εἶχε ἀποτύχει ὀλοκληρωτικά. Δημιουργοῦσε μέ ὀλη τῆ δύναμη τῆς διανοίας του θεωρίες γιά τῆ Σοβιετική Ἐνωση πού τήν παρουσίαζαν σάν «κράτος διεφθαρμένων ἐργατῶν», ἀλλά ὡστόσο «κράτος ἐργατῶν», πού ἀποτελοῦσε καθῆκον τῶν κομμουνιστῶν νά τό ὑπερασπιστοῦν στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ὁ Λένιν πέθανε ἀκριβῶς τῆ στιγμῆ πού ἡ ὀλική ἀπογοήτευση ἄρχισε νά γίνεται ἀναπόφευκτη. Δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα ὁ Τρότσκι δολοφονήθηκε μέ διαταγή ἐκείνου πού ἐπρόκειτο νά σαρώσει καί τά τελευταῖα κατάλοιπα τοῦ ἐπαναστατικοῦ παρελθόντος, γιά νά στεριώσει τό δικό του πλαστογραφημένο ἀντίτυπο τοῦ σοσιαλισμοῦ.

τευσης είναι παρόμοιο, τόσο στο θρησκευτικό όσο και στον πολιτικό τομέα. Όταν η αναμενόμενη σωτηρία δεν ξερχεται, η έλπιδα πώς τελικά θαρθει δεν εγκαταλείπεται ρητά, αλλά θεβαιώνεται ότι η σωτηρία έχει πραγματοποιηθεί ήδη με κάποια προσωρινή έννοια. Η μετάθεση αυτή συνδυάζεται με τη συγκρότηση ενός οργανισμού που γίνεται φορέας της σωτηρίας. Στη χριστιανική εξέλιξη, η Έκκλησία έγινε τό οργανο της σωτηρίας. Όσοι προσχώρησαν στην Έκκλησία, είχαν κιάλας σωθεί με την προσχώρησή τους, και η δεύτερη έλευση του Χριστού θα άφορουσε όλόκληρη την ανθρωπότητα. Όταν η προσδοκία του Λένιν άποδείχτηκε μάταιη, τό Κομμουνιστικό Κόμμα υπό τον Στάλιν ίσχυρίστηκε ότι πρόσβλεπε στη μεγάλη επανάσταση. Καί η συμμετοχή στο Κόμμα άποτέλεσε τό ύποκατάστατο της έλπίδας που είχε σθήσει. Άργότερα τό Κόμμα άναγκάστηκε νά ίσχυριστεί ότι ό σοσιαλισμός είχε οίκοδομηθεί, μολοντί τίποτα τέτιο δεν είχε γίνει.

Η θέση του «παράδοξου της έλπίδας» είναι θέση «πίστης», πίστης με την έννοια της σιγουριάς που βασίζεται στην έσωτερη εμπειρία του σκοπού, μολοντί δεν έχει άκόμα πραγματοποιηθεί και δεν ύπάρχει καμιά άπόδειξη ότι πρόκειται νά πραγματοποιηθεί ποτέ. Μιά τέτια πίστη ποτέ δεν είναι δυνατή για ένα θεατή που «περιμένει και βλέπει». Είναι δυνατή μόνο για κείνον που όλη του η ενεργητικότητα έχει συγκεντρωθεί με άγωνία για τό σκοπό και που η πίστη του δεν έξαρτιέται άπό τό ότι τό ίδανικό έχει έμφανιστεί με σάρκα και όστά. Έτσι, για τό πρόσωπο που πιστεύει, η ήττα δεν άποτελεί άπόδειξη πώς η πίστη του δεν είναι έγκυρη, ενώ τη νίκη θα τη βλέπει πάντα με κάποια ύποψία, άφου μπορεί νά άποδειχτεί πώς είναι η μάσκα της ήττας. Αυτή η έννοια της παράδοξης έλπίδας έκφράστηκε με μία σύντομη δήλωση στο Μισνά: «Δέν άποτελεί καθήκον σας νά τελειώσετε τό έργο, αλλά και δεν έχετε τό δικαίωμα νά άποσυρθείτε άπό τό έργο αυτό» (Ραβίνος Ταρφόν στο Πίρκεϋ Άβοτ II, 21).

V 'Η Έννοια τῆς ΑΜΑΡΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ

Ἡ Βίβλος δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι δέ θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο οὔτε καλό οὔτε κακό, ἀλλά προικισμένο καί μέ τίς δυό τάσεις. Ὅπως ἔδειξα παραπάνω, ἡ ἐντολή τοῦ Θεοῦ στόν Ἀδάμ νά μή φάει τόν ἀπαγορευμένο καρπό τῆς γνώσης ἦταν συνέπεια, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό Θεό, τοῦ φθόνου του μήπως ὁ ἄνθρωπος γίνεϊ σάν κι αὐτόν. Γιά τό μόνο πράγμα πού μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ ὁ Ἀδάμ εἶναι ἡ ἀνυπακοή του. Ἄν ἡ ἀνυπακοή εἶναι ἁμαρτία, τότε, πραγματικά, ὁ Ἀδάμ καί ἡ Εὔα ἁμαρτήσανε. Ὡστόσο εἶναι πολύ σημαντικό ὅτι στήν ἀφήγηση τῆς «πτώσης» ἡ Βίβλος ποτέ δέν ἀποκαλεῖ τήν πράξη τοῦ Ἀδάμ ἁμαρτία.

Βρίσκουμε ὁμως στήν Παλαιά Διαθήκη τήν ἀποψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μέ «κακά διανοήματα», μέ μιᾶ τάση πρὸς τό κακό. Στήν Πεντάτευχο ἡ ἔκφραση αὐτή συναντιέται ἀρκετές φορές. Λόγου χάρι, στήν ἱστορία τῆς γενιάς τοῦ Νῶε τό κείμενο ἀναφέρει: «Καί εἶδεν ὁ Κύριος ὅτι... πάντες οἱ σκοποὶ τῶν διαλογισμῶν τῆς καρδίας αὐτοῦ ἦσαν μόνον κακία πάσας τὰς ἡμέρας». (Γένεσις, Στ': 5). Μετά τόν κατακλυσμό διαβάζουμε: «Καί ὠσφράνθη Κύριος ὁ Θεός ὁσμὴν εὐωδίας· (τῶν οὐσιῶν πού πρόσφερε ὁ Νῶε). Καί εἶπε Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ καρδίᾳ αὐ-

του, Δέν θέλω καταρασθῆ πλέον τήν γῆν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνθρώπου· διότι ὁ λογισμός τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κακός ἐκ νηπιότητος αὐτοῦ· οὐδέ θέλω· πατάξει πλέον πάντα τόν ζῶντα, καθώς ἔκαμον.» (Γένεσις, Η': 21). Μιά τρίτη περικοπή ἀναφέρει: «Καί ἀφοῦ εὗρωσιν αὐτούς πολλά κακά καί θλίψεις, ἡ ᾠδή αὕτη θέλει μαρτυρήσει ἐναντίον αὐτῶν ὡς μάρτυς· διότι δέν θέλει λησμονηθῆ ἀπό τοῦ στόματος τοῦ σπέρματος αὐτῶν· ἐπειδή ἐγώ γνωρίζω τήν πονηρίαν αὐτῶν, τήν ὁποίαν ἐργάζονται ἐτι τήν σήμερον, πρίν εἰσαγάγω αὐτούς εἰς τήν γῆν τήν ὁποίαν ὤμοσα.» (Δευτερονόμιον, ΛΑ': 21).

Καμιά ἀπό τίς τρεῖς περικοπές δέν ἀναφέρει πῶς ὁ ἀνθρώπος εἶναι βασικά διεφθαρμένος, ἀλλά πῶς *ρέπει* πρός τό κακό. Ἡ πρώτη περικοπή ἀναφέρεται μόνο στή γενιά τοῦ Νῶε. Στή δεύτερη ἐξηγεῖται ἡ ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ νά μὴν ἐπαναλάβει τήν τιμωρία πού ἐπέβαλε στή γενιά τοῦ Νῶε. Στήν πραγματικότητα, ἡ συμπάθεια τοῦ Θεοῦ βασίζεται σ' αὐτή τή βαθιά γνώση τῆς ροπῆς τοῦ ἀνθρώπου πρός τό κακό. Ἡ τρίτη περικοπή ἀναφέρεται στίς κακές τάσεις τοῦ ἀνθρώπου πού συνεχίζουν νά ἐκδηλώνονται στό μέλλον.

Ἄς σημειώσουμε τόν πρῶτο ἐνδιαφέροντα ὄρο πού χρησιμοποιεῖ ἡ Βίβλος γιά τήν κακή παρόρμηση: λέγεται *γιετζέρ*. Ἡ λέξη *γιετζέρ* παράγεται ἀπό τή ρίζα YZR πού σημαίνει «σχηματίζω», «διαμορφώνω» (ὅπως ὁ ἀγγειοπλάστης τό ἀγγεῖο). Τό οὐσιαστικό *γιετζέρ* σημαίνει «μορφή», «πλαίσιο», «σκοπός» καί, σέ σχέση μέ τό μυαλό, «διανόημα», «ἐπινόημα», «σκοπός».* Ὁ ὄρος *γιετζέρ* σημαίνει «διανοήματα» (καλά ἢ κακά). Ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό πού θά λέγαμε «παρόρμηση». Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι ἡ ἑβραϊκή λέξη δείχνει πῶς οἱ καλές (ἢ κακές) παρορμήσεις εἶναι δυνατές μόνο ἂν ὑπάρχει αὐτό πού εἶναι εἰδικά ἀνθρώπινο: τό διανόημα. Γιά τό σοβαρό αὐτό λόγο,

* Βλ. Γεσένιου: «Ἑβραϊκό καί Ἀγγλικό λεξικό» («Hebrew and English Lexicon», Ὁξφόρδη: Κλάρεντον Πρέσ, 1910).

μόνο ο άνθρωπος – και όχι τὰ ζῶα – μπορεί νά εἶναι καλός ἢ κακός. Ἐνα ζῶο μπορεί νά ἐνεργήσει μέ τρόπο πού φαίνεται σέ μᾶς κτηνώδης (λόγου χάρη μιά γάτα νά παίζει μέ τό ποντίκι), ἀλλά δέν ὑπάρχει κακό στό παιχνίδι αὐτό, ἀφοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἐνστικτοῦ τοῦ ζώου. Τό πρόβλημα τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ προβάλλει μόνο ὅταν ὑπάρχει διανόημα. Ἀκόμη, ὁ ἄνθρωπος μπορεί νά γίνει πιό κακός ἢ πιό καλός, γιατί τροφοδοτεῖ τὰ διανοήματά του μέ σκέψεις καλές ἢ κακές. Αὐτό πού τροφοδοτεῖ μεγαλώνει, κι ἔτσι, τό καλό καί τό κακό μεγαλώνουν ἢ μικραίνουν. Μεγαλώνουν χάρη σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερα ἀνθρώπινη ιδιότητα – τό διανόημα.

Τό ὅτι ἡ Βίβλος ἀναγνωρίζει τό κακό στόν ἄνθρωπο γίνεται ὁλότελα φανερό ἀπό τίς περιγραφές πού δίνει ἀκόμα καί γιά τίς πιό σπουδαίες προσωπικότητες. Ὁ Ἀδάμ ἦταν δειλός, ὁ Κáιν ἀνεύθυνος, ὁ Νῶε χωρίς θέληση, ὁ Ἀβραάμ ἐπιτρέπει νά διάσουν τή γυναίκα του ἐξαιτίας τοῦ φόβου του, ὁ Ἰακώβ παίρνει μέρος στήν ἀπάτη ἐνάντια στόν ἀδελφό του Ἡσαῦ. Ὁ Ἰωσήφ εἶναι ἕνας φιλόδοξος κομπιναδόρος. Καί ὁ μεγαλύτερος ἀπό τούς Ἑβραίους ἥρωες, ὁ Δαβίδ, κάνει ἀσυγχώρητα ἐγκλήματα.

Δέ μᾶς λένε ὅλα αὐτά ὅτι ἡ βιβλική ἀποψη γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι πῶς ἡ οὐσία του εἶναι κακή, πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι οὐσιαστικά διεφθαρμένος; Ἡ ἐρμηνεία αὐτή δέν μπορεί νά εὐσταθήσει μπροστά στή διαπίστωση ὅτι, ἐνῶ ἡ Βίβλος ἀναγνωρίζει τό γεγονός σχετικά μέ τὰ «κακά διανοήματα» τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύει ἐπίσης στήν ἐμφυτη ἱκανότητά του νά εἶναι καλός. Τό Ἰσραήλ ἀποκαλεῖται «ἱερό ἔθνος» καί χρησιμοποιεῖται γιά τό λαό ἡ ἴδια ἔκφραση «ἱερός» πού χρησιμοποιεῖται καί γιά τό Θεό. Ἐνῶ οἱ βασιλιάδες κάνουν ἐγκλήματα, οἱ προφῆτες διαμαρτύρονται ἐνάντια στά ἐγκλήματα αὐτά. Οἱ ἴδιοι οἱ προφῆτες πού μαστιγώνουν τούς βασιλιάδες καί τό λαό γιά τήν κακία τους, διακηρύσσουν τήν πίστη τους στήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀκολουθήσει τήν καλή κλίση του καί νά ξεχάσει τό κακό. Ὁ Ἡσαΐας (Α': 18) λέει: «Ἐλθετε τώρα,

καί ὡς διαδικασθῶμεν, λέγει Κύριος· ἐάν αἱ ἁμαρτίαι σας ἦναι ὡς τό πορφυροῦν, θέλουσι γείνει λευκαί ὡς χιών· ἐάν ἦναι ἐρυθραί ὡς κόκκινον, θέλουσι γείνει ὡς λευκόν μαλλίον». Ἡ «τό στραβό θά γίνει ἴσιο». Κηρύσσουν δι τὸ δέν ὑπάρχει τίποτα τό σύμφυτο κακό στήν ἀνθρώπινη φύση πού νά μὴν ἀφήνει τόν ἀνθρώπο νά διαλέξει τό καλό πού ὑπάρχει μέσα του «δυνάμει», ἀκριβῶς ὅπως καί τό κακό.

Ἄν εἶναι ἀλήθεια δι τὴ «κακή παρόρμησις» ἔγινε δυνατό νά προβάλλει μόνο ὑστερα ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ ἀνθρώπος ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐνότητα μέ τὴ φύση καί ἀποκτήσε αὐτεπίγνωσι καί διανοήματα, τότε, ὁ ἀνθρώπος μόνο μπορεῖ νά ἁμαρτήσῃ, μπορεῖ νά ξαναγίνει κτήνος, μπορεῖ νά χάσῃ τόν ἑαυτό του. Σύμφωνα μέ τὴν ἑβραϊκὴ ἀποψη, ὁ ἀνθρώπος εἶναι γεννημένος μέ τὴν ἱκανότητα νά ἁμαρτάνῃ, ἀλλὰ μπορεῖ νά ἐπανέλθῃ, νά ξαναβρῆ τόν ἑαυτό του, καί νά λυτρώσῃ τόν ἑαυτό μέ τὴ δική του προσπάθεια, χωρὶς μιὰ πράξι χάριτος ἀπὸ τὸ Θεό. Τό Ταλμουδ συνόψισε αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔτσι: «Ἄν ὁ Θεός δημιούργησε τίς κακὲς ροπές, δημιούργησε ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τό Τορά σάν ἀντίδοτο (κατὰ λέξι: γιὰ μπαχαρικό)» (Βάβα Βάτρα, 16α).

Σύμφωνα μέ τὴ βιβλικὴ καί τὴ μεταβιβλικὴ ἀποψη, στόν ἀνθρώπο δόθηκε ἡ δυνατότητα ἐκλογῆς ἀνάμεσα στίς «καλὲς καί τίς κακὲς παρορμήσεις» του. Μέ τὴν πιό σύντομη καί πιό περιεκτικὴ μορφή της ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐκφράζεται στή διατύπωση τοῦ Δευτερονομίου (Λ': 19) «Διαμαρτύρομαι πρὸς ἐσᾶς σήμερον τόν οὐρανόν καί τὴν γῆν, δι ἔθεσα ἐνώπιόν σας τὴν ζωὴν καί τόν θάνατον, τὴν εὐλογίαν καί τὴν κατάραν· διὰ τοῦτο ἐκλέξατε τὴν ζωὴν, διὰ νά ζητε σὺ καί τό σπέρμα σου». Οἱ στίχοι αὐτοὶ δηλώνουν μέ σαφήνεια δι τὸ οἱ Ἑβραῖοι μποροῦν νά διαλέξουν ἀνάμεσα στή ζωὴ καί τὸ θάνατο, τό καλό καί τό κακό, καί δι τὸ δέν ὑπάρχει καμιὰ δύναμη πού νά μπορεῖ νά τοὺς ὑποχρεώσῃ, ἢ ἀκόμα νά τοὺς κάμῃ νά στραφοῦν, στό νά διαλέξουν κατὰ προτίμησι τό ἓνα ἢ τό ἄλλο. Τό μόνο πού κάνει ὁ Θεός εἶναι νά τοὺς δείξῃ πῶς μποροῦν νά διαλέξουν καί

νά τούς παροτρύνει νά διαλέξουν τή ζωή καί τό καλό.*

Βρίσκουμε τήν ίδια προσφορά ἐκλογῆς σ' ἓνα ἀπό τά προηγούμενα κεφάλαια τοῦ Δευτερονομίου (ΙΑ΄: 26-28) «Ἴδού, ἐγὼ βάλλω σήμερον ἔμπροσθέν σας εὐλογίαν καί κατάραν· τήν εὐλογίαν, ἐάν ὑπακούητε εἰς τάς ἐντολάς Κυρίου τοῦ Θεοῦ σας, τάς ὁποίας ἐγὼ προστάζω εἰς ἐσᾶς σήμερον, καί τήν κατάραν, ἐάν δέν ὑπακούητε εἰς τάς ἐντολάς Κυρίου τοῦ Θεοῦ σας, ἀλλά ἐκκλίνητε ἀπό τῆς ὁδοῦ, τήν ὁποίαν ἐγὼ προστάζω εἰς ἐσᾶς σήμερον, ὥστε νά ἀκολουθήσητε ἄλλους θεούς, τούς ὁποίους ἐγνωρίσατε». Ἐδῶ, ὅπως καί στήν περικοπή πού ἀναφέραμε προηγούμενα, ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα τήν εὐλογία καί τήν κατάρα ἀνήκει στόν ἄνθρωπο, ἀλλά οἱ στίχοι αὐτοί καθορίζουν ἐπίσης τή συγκεκριμένη ἐκλογή μπροστά στήν ὁποία θρίσκεται ὁ ἄνθρωπος: νά ὑπακούσει τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ ἢ νά μήν τίς ὑπακούσει. Ἡ ἀνυπακοή δηλώνεται μέ τή λατρεία τοπικῶν εἰδώλων, δείχνοντας καί πάλι – ὅπως τονίσαμε παραπάνω – ὅτι ἡ μοναδική κεντρική ἁμαρτία σύμφωνα μέ τή Βίβλο εἶναι ἡ ἁμαρτία τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων.

Ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα στήν εὐλογία καί τήν κατάρα διατυπώνεται μέ τήν πιό ξεκάθαρη καί δραματική μορφή στό Δευτερονόμιο ΚΗ΄. Στό πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ δίνεται ἡ ὑπόσχεση γιά μιᾶ ὁμορφη καί πλούσια ζωή, ἂν ὁ λαός ὑπακούσει στίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ. Στό δεύτερο μέρος περιγράφονται οἱ τραγικές συνέπειες ἂν ὁ λαός δέν ὑπακούσει στίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ. Δέν παραλείπεται καμιᾶ τραγωδία ἢ κανένα βασανιστήριον ὡς συνέπεια στήν περιπτώση προδοσίας ἀπό μέρους τοῦ λαοῦ. Ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλες βιβλικές περικοπές πού παραθέσαμε, ὁ Θεός δέν ὑπόσχεται καμιᾶ πράξη χάριτος. Τό μόνο πού κάνει, μέ τό στόμα τῶν προφητῶν του (στό Δευτερονόμιο εἶναι ὁ Μωυσής), εἶναι νά ἀναγγεῖλει ἀνάμεσα σέ τί ἔχουν νά διαλέ-

* Στό σχολιασμό του γιά τή Βίβλο ὁ Ναχμανίδης σχολιάζει σχετικά μέ τό στίχο αὐτό ὅτι μέ τή διακήρυξη αὐτή ὁ Θεός ἔδωσε στους ἀνθρώπους νά καταλάβουν ὅτι ἡ μοῖρα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου ἀνήκει σ' αὐτούς, καί τούς συμβούλευε νά διαλέξουν τή ζωή.

ξουν και τί αποτελέσματα θά έχει ή έκλογή τους, καθώς και τί μπορεί νά κάνει ό άνθρωπος για νά διαλέξει τό ένα ή τό άλλο.

Ή βιβλική και ή μεταβιβλική θέση είναι ότι ή βούληση του ανθρώπου είναι ελεύθερη και ότι ό Θεός δέν τόν κάνει ούτε καλό ούτε κακό. Στην κλασική κωδικοποίησή του των νόμων, ό Μαιμονίδης συνοψίζει τό σημείο αυτό μέ τόν ακόλουθο τρόπο:

Ή ελεύθερη βούληση έχει δοθεί σέ κάθε ανθρώπινη ύπαρξη. Ήν κάποιος επιθυμεί νά στραφεί στον καλό και τόν ενάρετο δρόμο, έχει τή δύναμη νά τό κάνει. Ήν επιθυμεί νά στραφεί προς τόν κακό δρόμο, είναι ελεύθερος νά τό κάνει αυτό.... Ής μήν περάσει από τό μυαλό σας ή ιδέα πού εκφράζουν οι άνόητοι Ήθνικοί και οι περισσότεροι άμυαλοι άνθρωποι ανάμεσα στους Ήσραηλίτες, ότι στην άρχή της ύπαρξης ενός προσώπου ό Παντοδύναμος αποφασίζει νά γίνει ενάρετος ή άμαρτωλός. Δέν έχουν έτσι τά πράγματα: κάθε άνθρωπος μπορεί νά γίνει ενάρετος όπως ό Μωυσής, ό δάσκαλός μας, ή άμαρτωλός όπως ό Ήεροδοάμ. Συνετός ή άνόητος. Ήλεήμονας ή άνελέητος. Φιλάργυρος ή γενναιόδωρος. Και αυτό Ισχύει και για όλες τίς άλλες ιδιότητες. Κανένας δέν υπάρχει πού νά τόν αναγκάζει ή νά τόν διατάζει τί πρέπει νά κάνει ή νά τόν σπρώχνει στον ένα από τους δύο δρόμους. Ήλλά τό κάθε πρόσωπο στρέφεται προς τίς ιδιότητες πού επιθυμεί, αυθόρμητα και μέ τή δική του θέληση.*

Ή έννοια της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου δέν μπορούσε νά εκφραστεί πιο ξεκάθαρα ή πιο συγκεκριμένα. Ήστόσο, δέν μπορεί παρά νά σκεφτεί κανείς άν τό δόγμα για τήν ελεύθερη βούληση, όπως τό παρουσιάζει ό Μαιμο-

* Στο «Μισνέ Τορά», «Οι Νόμοι της Μετάνοιας».

νίδης, γίνεται συνήθως αποδεχτό, όπως αφήνει να εννοηθεί ή δήλωσή του. Στη Βίβλο, δεν προσφέρεται πάντα στον άνθρωπο μία λύση και μία έκλογη. Έτσι ο Θεός λέει στον Μωυσή λίγο πριν το θάνατό του: «Ίδού, σύ θέλεις κοιμηθῆ μετά τῶν πατέρων σου· καί σηκωθείς ὁ λαός οὗτος θέλει πορνεύσει κατόπιν τῶν ξένων θεῶν τῆς γῆς, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτός εἰσέρχεται, καί θέλει μέ εγκαταλείψει καί παραβῆ τὴν διαθήκην μου, τὴν ὁποίαν ἔκαμον πρὸς αὐτούς.» (Δευτερονόμιον, ΛΑ΄: 16). Ἐδῶ ὁ Θεός ἀνακοινώνει σάν γεγονός αὐτό πού θά κάνουν οἱ Ἑβραῖοι. Ἄρα ἔχει ἤδη ἀποφασιστεῖ καί δέν ἔχουν πιά καμιά έκλογη. Ὡστόσο ἔχουμε κιόλας δεῖ, στήν ἀφήγηση τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τὴν Αἴγυπτο, ὅτι ἡ δήλωση «ὁ Θεός σκληρύνε τὴν καρδιά τοῦ Φαραῶ» δέ σημαίνει πῶς ὁ Θεός ἤθελε νά σκληρύνει τὴν καρδιά του, ἀλλά πῶς δέν παρεμβαίνει στή φυσική διαδικασία πού ἔκανε ἀναγκαστικά τὴν καρδιά τοῦ Φαραῶ νά σκληρύνει. Ἐπακόλουθο αὐτοῦ φαίνεται νά εἶναι ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκλογῆς, ἐνῶ σέ μερικές ἄλλες, ὅπως αὐτές πού ἀναφέραμε, ὁ ἄνθρωπος ἔχει πιά προχωρήσει πάρα πολύ καί ἔχει χάσει αὐτὴ τὴν ἐλευθερία. Ὡστόσο, ὁ κατοπινός Ἰουδαϊσμός ἀπαντᾷ στό ἐρώτημα αὐτό κάνοντας ξεκάθαρα τὴν διάκριση ἀνάμεσα στήν πρόβλεψη καί τὸν προκαθορισμό, ἢ ἀκόμη, τὸ ντετερμινισμό. Αὐτὸ ἐκφράζεται στό ρητό τοῦ ραβίνου Ἰσμαήλ: «Ὅλα ἔχουν προβλεφθεῖ, ὡστόσο ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐκλογῆς» (Πίρκεϋ Ἄβου, ΙΙΙ, 19).

Ἡ ἰδέα πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νά διαλέξει ἀνάμεσα στό καλὸ καί τὸ κακὸ ἀλλά καί πῶς μπορεῖ νά χάσει αὐτὴ τὴν δυνατότητα ἐκλογῆς ἐκφράζεται σὰ προφητικά κείμενα. Οἱ προφῆτες θεωροῦσαν σάν κύρια ἀποστολή τους νά δεῖξουν στό λαὸ τίς διαφορὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις πού εἶχαν καί τίς συνέπειές τους, καί, ἀκόμη, νά ἐξασκήσουν ὅλη τους τὴν πειθὴ καί τὴν ἠθικὴ ἐπιρροή βοηθώντας τὸ λαὸ νά κάνει τὴν ἐκλογὴ του. Ὡστόσο μερικές φορές «προφήτευαν» συμφορές, ἐπειδὴ ἔβλεπαν πῶς ὁ

άνθρωπος είχε χάσει τήν έλευθερία τής έκλογής. Είχαν τήν άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί νά χάσει τόν έαυτό του ώς τό σημείο πού νά μήν ύπάρχει πιά επανόρθωση. Έτσι, ενώ συνήθως άνακοίνωναν έναλλακτικές λύσεις, σέ άρκετές περιπτώσεις πρόλεγαν τήν άναπόφευκτη συμφορά.*

Ή ιδέα γιά τήν έκλογή του ανθρώπου άνάμεσα σέ έναλλακτικές λύσεις, στήν όποία (έκλογή) δέν παρεμβαίνει ο Θεός, συνεχίζεται στή μεταβιβλική παράδοση. Έδώ χρησιμοποιούνται συχνά οι όροι *γιετζέρ τόβ* και *γιετζέρ χά-ρά* (καλή και κακή παρόρμηση, αντίστοιχα). Μικρός άριθμός ανθρώπων είναι άπαλλαγμένοι από τίς κακές παρορμήσεις. Έτσι έχουν χάσει στήν πραγματικότητα τήν έλευθερία νά κάνουν άμαρτίες. Είναι οι τέλειοι, οι ένάρετοι. Ύπάρχει μία μειοψηφία ανθρώπων, στους όποιους κυριαρχεί ή κακή παρόρμηση. Έτσι έχουν χάσει τή δυνατότητα έκλογής. Άλλά ή πλειονότητα είμαστε *μπενονίμ* – «στό μέσο» – όπου ίσοζυγίζονται και οι δύο τάσεις και μπορούμε κατά συνέπεια νά διαλέξουμε άνάμεσα στό καλό και τό κακό.

Στήν άκόλουθη δήλωση, πού συνοψίζει τήν ταλμουδική θέση, ο Μαϊμονίδης φαίνεται νά εκφράζει και τήν ιδέα πώς ο άνθρωπος μπορεί νά χάσει τήν έλευθερία έκλογής, και έτσι ξερχεται σέ αντίφαση μέ τήν πιό γενικευμένη φιλοσοφική δήλωσή του.

Κάθε ανθρώπινη ύπαρξη έχει άρετές και άνομήματα. Έκείνος πού οι άρετές του ξεπερνούν τά άνομήματά του είναι ένάρετος. Έκείνος πού τά άνομήματά του ξεπερνούν τίς άρετές του είναι άμαρτωλός. "Αν οι δύο αυτές ιδιότητες ίσοζυγίζονται σέ ένα άτομο, άνήκει στήν ένδιάμεση τάξη. II. Τό ίδιο ίσχύει και γιά μία χώρα. "Αν οι άρετές μιās χώρας ξεπερνούν τά άνομήματά της, είναι ένάρετη χώρα. "Αν τά άνομήματα υπερέχουν, πρόκειται γιά άμαρτωλή χώρα.

* Βλ. τή συζήτηση γιά τήν έναλλακτική λύση (άλτερνατιβισμό) και τό ντετερμινισμό στό έργο του Ε. Φρόμ «Ή Καρδιά του Άνθρώπου».

Τό ίδιο συμβαίνει και μέ δλο τόν κόσμο.

2. III. Ένα πρόσωπο πού τά ανομήματά του ξεπερνούν τίς ἀρετές του χάνεται μέσα στήν ἁμαρτία του, ὅπως ἔχει λεχθεῖ, «διά τό πλήθος τῆς ανομίας σου» (Ψοσή, Θ': 7). Έτσι και μιά χώρα, στήν ὁποία ὑπερέχουν τά ανομήματα τῶν κατοίκων της, χάνεται, ὅπως ἔχει λεχθεῖ: «Ἡ κραυγή τῶν Σοδόμων και τῶν Γομόρρων ἐπλήθυνε, και ἡ ἁμαρτία αὐτῶν βαρεῖα σφόδρα.» (Γένεσις, ΙΗ': 20). Ἐπίσης, τό ίδιο ἰσχύει μέ δλόκληρο τόν κόσμο: ἂν τά ανομήματα τῶν ἀνθρώπων εἶναι περισσότερα ἀπό τίς ἀρετές τους, θά καταστραφοῦν, ὅπως ἔχει λεχθεῖ: «Και εἶδεν ὁ Κύριος ὅτι ἐπληθύνετο ἡ κακία τοῦ ἀνθρώπου ἐπί τῆς γῆς.» (Γένεσις, Στ': 5).

IV. Ἡ ἐκτίμηση αὐτή παίρνει ὑπόψη της ὄχι τόν ἀριθμό, ἀλλά τό μέγεθος τῶν ἀρετῶν και τῶν ανομημάτων. Μπορεῖ νά ὑπάρχει μιά μόνο ἀρετή πού νά ἐξουδετερώνει πολλά ανομήματα, ὅπως ἔχει λεχθεῖ: «Ἐπειδή ἐν αὐτῷ εὔρέθη τι καλόν» (Α' Βασιλέων, ΙΔ': 13). Και μπορεῖ ἕνα ἀνόμημα νά ἐξουδετερώνει πολλές ἀρετές, ὅπως ἔχει λεχθεῖ: «εἷς δέ ἁμαρτωλός (δηλ. ἁμαρτία) ἀφανίζει μεγάλα καλά» (Ἐκκλησιαστής Θ': 18). Ἡ ἐκτίμηση γίνεται σύμφωνα μέ τή γνώση τοῦ Πανταχοῦ Παρόντος Θεοῦ. Μόνο Ἐκεῖνος ξέρεῖ πῶς νά μετρήσει τίς ἀρετές και τά ανομήματα.*

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Μαϊμονίδης, στήν προφητική και ταλμουδική παράδοση, ἐπεκτείνει τήν ἠθική ἔννοια ἀπό τό ἄτομο στίς χώρες και σέ συνέχεια σ' δλόκληρο τόν κόσμο.

Ἡ ἔννοια σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ὑπαρξη δλόκληρου τοῦ κόσμου ἐξαρτιέται ἀπό τήν παρουσία ἑνός τουλάχιστο πυρήνα καλῶν ἀνθρώπων ἐκφράζεται και στήν ἀκόλουθη ταλμουδική περικοπή: «Ὁ Ἀμπαγιέ εἶπε: Ὁ κόσμος πρέ-

* Μαϊμονίδης, «Μισνέ Τορά».

πει νά περιέχει ὄχι λιγότερους ἀπό τριανταέξι ἐνάρετους σέ κάθε γενιά». Ὁ Ραμπά εἶπε πῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνάρετων πρέπει νά εἶναι 18.000 (Σανχεντρίν 976).*

Ἡ στάση τῆς μεταβιβλικῆς παράδοσης ἐκφράζεται ἴσως καλύτερα μέ τὴν ἰδέα τῶν «δέκα ἡμερῶν μετάνοιας» ἀνάμεσα στὴν Πρωτοχρονιά καὶ τὴν Ἑορτὴ τῆς Ἐξιλέωσης. Στὴ διάρκεια τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νά ἀποκτήσει ἐπίγνωση τῶν ἁμαρτιῶν του, νά μετανοήσει καὶ νά ἀλλάξει τὴν πορεία τῆς μοίρας του. Ὅπως ἀναφέρει τὸ κείμενο τῆς Ἑορτῆς τῆς Ἐξιλέωσης: ὅλα εἶναι ἀποφασισμένα, ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προκαθορισμένη. *Ἄλλά ἡ μετάνοια, ἡ προσευχὴ καὶ οἱ καλὲς πράξεις κάνουν εὐκολότερα τὰ πράγματα.* Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καθορισμένη ἀπὸ τὴν προηγούμενη δράση του – μπορεῖ ὅμως νά ξεπεράσει αὐτὸ τὸν προκαθορισμὸ μέ μιὰ ἀλλαγὴ πού θά πραγματοποιήσει μέσα του.

Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἐξέταση τῶν δύο κεντρικῶν ἐννοιῶν – τῆς ἐννοιας τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἐννοιας τῆς μετάνοιας. Σχετικὰ μέ τίς λέξεις πού χρησιμοποιοῦνται κατὰ κύριο λόγο στὴν Παλαιὰ Διαθήκη γιὰ τὴν ἁμαρτία, ὁ σημαντικότερος ὄρος γιὰ τὸ «ἁμαρτάνω» εἶναι χατά. Ἡ ρίζα αὐτῆς τῆς λέξης στὴ βιβλικὴ ἑβραϊκὴ εἶναι «χάνω» (ἓνα σκοπὸ ἢ τὸ δρόμο). Πάντως στὴ βιβλικὴ καὶ τὴν κατοπινὴ ἑβραϊκὴ χρησιμοποιήθηκε κατὰ κύριο λόγο μέ τὴν ἐννοια τῆς «ἁμαρτίας». Τὸ νόημα ἐδῶ εἶναι ξεκάθαρο:

* Τὸ Ταλμούδ προσπαθεῖ νά γεφυρώσει τίς ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις λέγοντας: «Δέν ὑπάρχει δυσκολία. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς (36) ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς πού μπαίνουν (μέσα ἀπὸ τὰ σύνορα, οἱ ὅποιοι ἀτενίζουν τὸ Σεινὰ) μέ ἄδεια. Ὁ δεῦτερος ἀριθμὸς ἀναφέρεται σέ κείνους πού μπαίνουν δίχως ἄδεια» (Σανχεντρίν 976). Αὐτὴ ἡ τελευταία δήλωση θά μπορούσε νά χρησιμεύει σάν πρότυπο γιὰ τὸ μῦθο τοῦ Κάφκα στὴ «Δίκη» τοῦ ἀνθρώπου πού περιμένει ἔξω ἀπὸ τὸ Δικαστήριο καὶ δέν τολμᾷ νά μπεῖ; γιατί ὁ ἐπιστάτης δέν τοῦ ἐπιτρέπει τὴν εἴσοδο. Ἡ ταλμουδικὴ δήλωση τονίζει τὸ σημεῖο πού βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Κάφκα: ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ καὶ πρέπει νά περάσει τὴν πόρτα, ἀκόμα κι ἂν δέν τοῦ δίνεται ἡ ἄδεια. Φυσικὰ δέν ξέρω κατὰ πόσο ἡ ταλμουδικὴ περικοπή ἦταν γνωστὴ στὸν Κάφκα.

άμαρτάνω σημαίνει χάνω (τό δρόμο). Μιά άλλη λέξη της Βίβλου για τήν άμαρτία, *άδόν*, πού σημαίνει «άνόμημα», «ένοχή» ή «τιμωρία» (άν και όχι άκριδώς «άμαρτία σάν δρος γένους), έχει μία ρίζα πού σημαίνει «λαθεύω» (στό δρόμο, πλανιέμαι).* Έδώ χρησιμοποιείται μόνο τό ούσιαστικό, αλλά όχι πιά μέ τήν έννοια λαθεύω – μόνο σάν άνόμημα. Ένας τρίτος δρος για τήν άμαρτία είναι *πεσά*, πού μεταφράζεται συνήθως σάν «παράδωση», και χρησιμοποιείται μέ τήν έννοια τής άνταρσίας.*

Έη λέξη *χατά* είναι ό πιο σημαντικός και ό πιο συχνά χρησιμοποιούμενος δρος για τήν άμαρτία (ιδιαίτερα μέ μία έννοια γένους). Έη σημασία της «χάνω» (τό δρόμο) είναι πολύ σημαντική για τή διβλική, καθώς και για τήν κατοπινή έβραϊκή έννοια τής άμαρτίας. Είναι κάτι περισσότερο από άγνοια ή σφάλμα, κάτι περισσότερο από λαθεμένη σκέψη. Είναι σφαλερή δράση, ή θέληση πού εφαρμόζεται σέ ένα λαθεμένο σκοπό. Άλλά τό άμαρτάνειν είναι άνθρώπινο, σχεδόν αναπόφευκτο, κάτι πού δέν πρέπει νά μάς άποκαρδιώνει. Όπως αναφέρθηκε στά προηγούμενα, ή Έβραϊκή Βίβλος τό δείχνει αυτό πολύ καθαρά περιγράφοντας δλους τούς ήρωές της σάν άμαρτωλούς, μαζί και τή μεγαλύτερη προσωπικότητα άπ' δλους τους – τόν Μωυσή.*

Τό νόημα τής άμαρτίας σάν τό χάσιμο του σωστου δρόμου άντιστοιχεί στον δρο για τή μετάνοια, πού είναι *σούθ* και σημαίνει «έπιστρέφω». Ένώ τό ρήμα χρησιμοποιείται μ' αυτή τήν έννοια στό κείμενο του Ώσηέ (Γ': 5, Στ': 1, Ζ': 10), του Ίερεμία (Γ': 7, 12, 14, 22), του Άμώς (Δ': 6, 8-11) και σέ άλλα προφητικά κείμενα, τό ούσιαστικό τε-

* Βλ. Γεσένιου, «Λεξικόν».

☆ Βλ. Όττο Μπάμπ: «Έη Θεολογία τής Παλαιάς Διαθήκης» («The Theology of Old Testament», Νέα Έόρκη: Abingdon-Cokesbury Press, 1959), σελ. 86.

★ Οι Έβραίοι σχολιαστές τής Βίβλου έχουν έρμηνεύσει τό *χατά* πώς σημαίνει άκούσιο παράπτωμα. Τό *άδόν* πώς σημαίνει άμαρτία πού διαπράχθηκε προμελετημένα. Και τό *πεσά*, άμαρτία πού διαπράχθηκε σέ δρασμό ψυχής. Βλ. τό σχολιασμό για τό Έξοδος, ΑΔ': 7.

σουδά («έπιστροφή») δέ χρησιμοποιείται μέ τήν έννοια τής μετάνοιας στή Βίβλο, άλλα μόνο στήν κατοπινή έβραϊκή παράδοση. Ένας άνθρωπος πού μετανιώνει είναι ένας άνθρωπος πού «έπιστρέφει». Έπιστρέφει στό σωστό δρόμο, στό Θεό, στόν έαυτό του. Όπως ή άμαρτία δέν αποτελεί ένδειξη διαθοράς, ούτε αίτια γιά λύπη ή αίσθημα ένοχής, τό *τεσουδά* («μετάνοια») δέν είναι ή στάση του ταπεινού άμαρτωλού, πού κατηγορεί τόν έαυτό του γιά τά πταισματά του και ταπεινώνει τόν έαυτό του. Δέν ύπάρχει κανένας λόγος συντριβής και αυτοταπείνωσης. Στήν έβραϊκή έννοια τής άμαρτίας και τής μετάνοιας πολύ λίγο διαπιστώνουμε τήν ύπαρξη ενός σαδιστικού υπερεγώ και ενός μαζοχιστικού έγώ. Τό φαινόμενο αυτό δύσκολα μπορεί νά γίνει κατανοητό χωρίς νά αναφερθοϋμε σέ μιά σκέψη πού έχουμε κιόλας αναφέρει: ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και ανεξάρτητος. Είναι ανεξάρτητος άκόμα και άπέναντι στό Θεό. Έτσι ή άμαρτία του είναι *δική του* άμαρτία, ή έπάνοδος στό σωστό δρόμο *δική του* έπάνοδος, και δέν ύπάρχει κανένας λόγος αυτοταπείνωσης. Τήν άρχή αυτή τήν έχει εκφράσει μέ θαυμαστό τρόπο ο Ίεζεκιήλ: «Μήπως έγώ θέλω τωόντι τόν θάνατον του άνόμου, λέγει Κύριος ο Θεός, και ούχι τό νά επιστρέψη από τών όδών αυτού και νά ζήσει;» (ΙΗ': 23).

Η άποψη πού έχει ή ταλμουδική παράδοση γιά τόν άμαρτωλό πού μετανοεί δείχνεται στό σχετικό δρο πού χρησιμοποιείται γι' αυτόν: *μπαάλ τεσουδά* πού σημαίνει κυριολεκτικά «ο κυρίαρχος τής έπιστροφής». Ο δρος κυρίαρχος, πού πάντα χρησιμοποιείται σέ συνδυασμό μέ κατόρθωμα, δύναμη, ικανότητα, πολύ λίγο ταιριάζει μέ τήν εικόνα του ταπεινού, γεμάτου συντριβής άμαρτωλού πού μετανοεί. Ο «κυρίαρχος τής έπιστροφής» είναι ο άνθρωπος πού δέν ντρέπεται επειδή έχει άμαρτήσει και είναι υπερήφανος πού έπέτυχε τό κατόρθωμα νά επανέλθει.*

* Ο Μαϊμονίδης, στόν όρισμό πού δίνει γιά τή μετάνοια, χαρακτηρισικά δέν αναφέρει ότι ή συντριβή ή ή ντροπή αποτελούν συστατικά τής μετάνοιας.

Ἐνδεικτικό τῆς ἴδιας στάσης εἶναι τό ταλμουδικό ρητό τοῦ ραβίνου Ἄβαχού: «Τῆ θέση πού κατέχουν οἱ “κυρίαρχοι τῆς ἐπιστροφῆς” (μετανοοῦντες ἁμαρτωλοί) δέν μποροῦν νά τήν κατακτήσουν ἀκόμα καί οἱ πιά ἐνάρετοι» (Σανχεντρὶν 99α). Δηλαδή κανένας δέ στέκεται ψηλότερα ἀπὸ κείνον πού ἀκολούθησε λαθεμένο δρόμο καί ἐπανῆλθε. Σύμφωνα μὲ ἕνα ἄλλο ταλμουδικό ρητό, ψηλότερα δέ στέκονται οὔτε κι αὐτοὶ οἱ ἄγγελοι ἀκόμα.

Διαπιστώνουμε πὼς στή Βίβλο, καί ἀκόμα περισσότερο στήν ταλμουδική παράδοση, τονίζεται μὲ χαρακτηρισικό τρόπο ἡ ἀφηση, τό ἔλεος καί ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά «ἐπανέλθει». Μιά ἀπὸ τίς βασικὲς παραγράφους στὸν τομέα αὐτό εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν Μωυσή στήν Ἐξοδο: «Καί παρήλθε Κύριος ἔμπροσθεν αὐτοῦ καί ἐκήρυξε, Κύριος, Κύριος ὁ Θεός, οἰκτίρμων καί ἐλεήμων, μακρόθυμος καί πολυέλεος, καί ἀληθινός, φυλάττων ἔλεος εἰς χιλιάδας,* συγχωρῶν ἀνομίαν καί παράβασιν καί ἁμαρτίαν καί οὐδόλως ἀθρόνων τὸν ἔνοχον· ἀνταποδίδων τὴν ἀνομίαν τῶν πατέρων ἐπὶ τὰ τέκνα καί ἐπὶ τὰ τέκνα τῶν τέκνων, ἕως τρίτης καί τετάρτης γενεᾶς».* Ἐνῶ ὁ Θεός ἀπειλεῖ νά ἐπιβάλλει τιμωρίες ὡς τὴν τρίτη καί τὴν τέταρτη γενιά, ὑπόσχεται ἀγάπη καί συμπάθεια γιὰ χιλιάδες γενιές, καί ἔτσι ἡ συμπάθεια τοῦ Θεοῦ ξεπερνάει κατὰ πολὺ τό αἰσθημά του τιμωρίας. Ἄλλὰ ἀκόμη κι αὐτὴ ἡ

* Ὁ Ρασὶ σχολιάζει πὼς αὐτὸ σημαίνει τουλάχιστο δυὸ χιλιάδες γενιές.

☆ Στὴ μετάφραση φαίνεται νά εἶναι ἀπαραίτητα μερικά σχόλια: τό ἑβραϊκὸ *ραχούμ*, συνήθως μεταφράζεται ὡς «πολυέλεος» καί σημαίνει «ἀπαλός», «τρυφερός», «πλατὺς», «μήτρα», σὲ μερικές σημετικὲς γλώσσες. (Βλ. Γεσένιου: «Λεξικόν»). Στὴν ἑβραϊκὴ τὸ ὄνομα *ρεχέμ* σημαίνει «μήτρα». Τὸ ὄνομα *ραχαμίμ* (πληθυντικός) πολλοὶ θεωροῦν πὼς εἶναι ὁ πληθυντικός τοῦ *ρεχέμ* = «μήτρα», καί ἀπ' αὐτὸ πὼς σημαίνει «ἀδελφικό αἰσθημα γιὰ κείνους πού γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα» ἢ «μητρικό αἰσθημα». Ἡ παραδοσιακὴ μετάφραση, «ἔλεος», δέ δικαιώνει τό οὐσιαστικὸ νόημα, τῆς ἑβραϊκῆς λέξης. Εὐσπλαχνία εἶναι ὁ πῶς ταιριαστός δρος. (Μητρικὴ) ἀγάπη φαίνεται πὼς οὐμῶνε περισσότερο στήν ἀρχικὴ σημασία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τό ἐπιθετικὸ *ραχούμ*, πού χρησιμοποιεῖται ἀναφορικά μὲ τὸ Θεὸ στὸ στίχο πού παραθέσαμε παραπάνω. Ἡ μετάφραση «σπλαχνικός» ἢ «γεμάτος ἀγάπη» μού φαίνεται πῶς ταιριαστέ.

τιμωρία τῶν παιδιῶν γιά τίς ἀμαρτίες τῶν πατεράδων τους διαψεύδεται σέ μιὰ ἄλλη περικοπή τῆς Βίβλου, πού ἀναφέρει «Οἱ πατέρες δέν θέλουσι θανατόνεσθαι διά τά τέκνα, οὔτε τά τέκνα θέλουσι θανατόνεσθαι διά τούς πατέρας· ἕκαστος θέλει θανατόνεσθαι διά τό ἴδιον ἑαυτοῦ ἀμάρτημα.» (Δευτερονόμιον, ΚΔ': 16).^{*} Στά κείμενα τῶν προφητῶν ἡ ἀγάπη καί ἡ συμπάθεια τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἀμαρτωλό ἄνθρωπο ἐκφράζεται πολλές φορές ὅπως τονίσαμε παραπάνω. Ἐπιθυμῶ νά παραθέσω ἐδῶ μιὰ μόνο δήλωση πού ἐκφράζει περισσότερο ἴσως ἀπό κάθε ἄλλη τή συμπάθεια τοῦ Θεοῦ: «Εὐρέθην παρά τῶν μή ζητούντων με.» (Ἡσαΐας ΞΕ': 1).

Ἡ ραβινική φιλολογία ἔδωσε συνέχεια στήν τάση αὐτή σκέψης, δίνοντάς της τή μεγαλύτερη δυνατή ἔμφαση. Ἀπό τίς πολλές ἀναφορές πού ὑπάρχουν, θά περιορισθῶ ἐδῶ σέ λίγες μόνο: «(Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀμαρτήσῃ) ἂν ἔχει γερούς συνήγορους σώζεται, ἀλλά ἂν δέν ἔχει δέ σώζεται. Καί νά ποιοί εἶναι οἱ συνήγοροι τοῦ ἀνθρώπου: ἡ μετάνοια (τεσουβά) καί οἱ καλές πράξεις. Καί ἂν 999 ἄνθρωποι ἐπιμένουν πῶς εἶναι ἔνοχος καί ἕνας μόνο ὅτι εἶναι ἀθῶος, τότε σώζεται» (Σαμπάτ 32α). Ἡ: «Ὅποιος κάνει κάτι (κακό) καί μετανοεῖ γι' αὐτό, συγχωρεῖται ἀμέσως» (Χαγκικά 5α). Ἡ ἰδέα τῆς μεγαθυμίας τοῦ Θεοῦ ἐκφράζεται ἐπίσης καί στήν ἀποψη ὅτι ὁ Θεός ἔχει δύο θρόνους: ἕναν γιά τή δικαιοσύνη καί ἕναν γιά τήν εὐσπλαχνία (Σανχεντρὶν 386).^{*}

Ἐπάρχουν μερικές ἀκόμα ἀπόψεις σχετικά μέ τίς ἑβραϊκές ἔννοιες τῆς μετάνοιας πού ἀξίζει νά ἀναφερθοῦν. Ἡ «ἐπιστροφή» εἶναι μιὰ ἀνεξάρτητη πράξη τοῦ ἀνθρώπου,

^{*} Βλ. ἐπίσης Ἰεζεκιήλ, ΙΗ': 2-9.

☆ Ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ραβινική παράδοση γνωρίζει πολύ καλά τίς διαφορές στή χρήση τοῦ YHMH (ὁ Κύριος) καί Ἐλοχίμ (Θεός). Ἐνῶ οἱ σύγχρονοι κριτικοὶ τῶν Γραφῶν χρησιμοποίησαν τή διαφορά αὐτή σάν κλειδί γιά τήν ἀνακάλυψη δυό βασικῶν φιλολογικῶν πηγῶν τῆς Βίβλου, ἡ ραβινική ἀποψη ἔχει δώσει τούτη τήν ἐρμηνεία: YHMH ὑποδηλώνει τό Θεό μέ τήν ιδιότητά του τῆς εὐσπλαχνίας. Ἐλοχίμ, μέ τήν ιδιότητα τῆς δικαιοσύνης.

δχι παθητική ύποταγή. Σέ μιá ταλμουδική αφήγηση ή ιδέα αúτῃ δείχνεται μέ κάποιο χιούμορ:

Σχετικά μέ τό ραβίνο Ἐλιάζαρ μπέν Ντορντάι λέγεται ὅτι κάποτε, ἀκούγοντας ὅτι ὑπῆρχε σέ κάποιο λιμάνι μιá πόρνη πού ἔπαιρνε ἕνα βαλάντιο δηνάρια σάν ἀμοιβή της, πῆρε ἕνα βαλάντιο δηνάρια καί πέρασε ἐφτά ποτάμια γιά χατήρι της. Ἐνῶ βρισκόταν μαζί της, ἐκείνη ἄφησε μιá πορδή καί τοῦ εἶπε: Ὅπως αὐτός ὁ ἀέρας δέ θά γυρίσει ποτέ ἀπό κεῖ πού βγῆκε, ἔτσι καί ὁ ραβίνος Ἐλιάζαρ μπέν Ντορντάι ποτέ δέ θά συγχωρεθεῖ. Τότε ἐκεῖνος ἔφυγε, πῆγε καί κάθησε ἀνάμεσα σέ δυό λόφους καί δυό βουνά καί φώναξε: ὦ, σεις, βουνά καί λόφοι, ζητεῖστε ἔλεος γιά μένα! Τοῦ ἀπάντησαν: Πῶς νά προσευχηθοῦμε γιά σένα; Αὐτό τό χρειαζόμαστε γιά τόν ἑαυτό μας, γιατί ὅπως ἔχει λεχθεῖ, *τά ὄρη θέλουσι μετατοπισθῆ καί οἱ λόφοι μετακινηθῆ*. (Ἡσαΐας, ΝΔ': 10). Ἐτσι αὐτός φώναξε: Οὐρανέ καί γῆ, ζητεῖστε ἔλεος γιά μένα! Καί ὁ οὐρανός καί ἡ γῆ τοῦ ἀπάντησαν: Πῶς νά προσευχηθοῦμε γιά σένα; Τήν προσευχή τή χρειαζόμαστε γιά μᾶς, γιατί ἔχει λεχθεῖ, *διότι οἱ οὐρανοὶ θέλουσι διαλυθῆ ὡς καπνός καί ἡ γῆ θέλει παλαιωθῆ ὡς ἱμάτιον*. (Ἡσαΐας ΝΑ': 6). Καί τότε φώναξε: Ἦλιε καί φεγγάρι, ζητήσατε ἔλεος γιά μέ! Ἄλλά ὁ ἥλιος καί τό φεγγάρι ἀπάντησαν: πῶς νά προσευχηθοῦμε γιά σένα; Τή χρειαζόμαστε γιά μᾶς τήν προσευχή, γιατί ἔχει λεχθεῖ, *Τότε ἡ σελήνη θέλει ἐντραπῆ καί ὁ ἥλιος θέλει αἰσχυρθῆ*. (Ἡσαΐας, ΚΔ': 23). Τότε αὐτός ἀναφώνησε: Ἄστρα καί ἀστερισμοί, ἱκετέψτε ἔλεος γιά μένα! Καί εἶπαν αὐτά: Πῶς νά προσευχηθοῦμε γιά σένα; Τό χρειαζόμαστε γιά μᾶς τά ἴδια, γιατί ἔχει λεχθεῖ, *Καί πᾶσα ἡ στρατιά τοῦ οὐρανοῦ θέλει λυῶσει* (Ἡσαΐας, ΛΔ': 4). Τότε εἶπε: Τό θέμα λοιπόν ἐξαρτιέται ὀλοκληρωτικά ἀπό μένα! Ἐχωσε τό κεφάλι του ἀνάμεσα στά γόνατά του καί

άρχισε νά κλαίει δυνατά ὥσπου βγήκε ἡ ψυχὴ του. Τότε μιά μπάτ-κόλ (οὐράνια φωνή) ἀκούστηκε νά λέει: «Ὁ Ἐλιάζαρ μπέν Ντορνταί θά ζήσει στὸν κόσμο πού θάρθει!»*

(Ἄβοντά Ζάρα 17α-β)

Μιά ἄλλη ἀποψη τῆς «ἐπιστροφῆς» πού συνδέεται μέ τή διάθεση τῆς ἐσωτερικῆς δραστηριότητος εἶναι ἡ ἀπουσία λύπης ἢ κατάθλιψης σχετικά μέ τή μετάνοια. Ἡ Ἑορτὴ τῆς Ἐξιλέωσης, λόγου χάρη, ἐνῶ εἶναι μέρα νηστείας, δέν εἶναι καθόλου μέρα λύπης πού θά μπορούσε νά προκληθεῖ ἀπό ἓνα τραχὺ καί κατηγορητικό «ὑπερεγῶ». Ὅποιος παραβρέθηκε στὸν παραδοσιακὸ γιορτασμὸ αὐτῆς τῆς μέρας θά βεβαιώσει δι τὴν εἶναι μιά μέρα ἐξαιρετικῆς σοβαρότητας καί αὐτοελέγχου, γεμάτη ὅμως περισσότερο ἀπὸ χαρούμενη διάθεση, παρά ἀπὸ λύπη. Αὐτὸ ἀνταποκρίνεται σέ μιά ἀρχὴ πού διατρέχει ὀλόκληρη τὴν ἐβραϊκὴ παράδοση, πού, μέ δυὸ λόγια, λέει: ἡ λύπη εἶναι κακὴ – ἡ χαρὰ εἶναι καλὴ. Συχνὰ πιστεύεται δι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ χαρᾶς ἐξαιρεται μόνο ἀπὸ τὸ χασιδικὸ κίνημα, πού σύνθημά του ἦταν ὁ στίχος τῶν Ψαλμῶν: «Ἐπηρετεῖτε τὸν Κύριον ἐν χαρᾷ». Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἐξαίρεση τῆς χαρᾶς δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ μόνο τοῦ Χασιδισμού.

Ἡ ἴδια ἰδέα ἐκφράζεται καί σέ ἓνα ταλμουδικὸ ρητό: «Αὐτὸ σέ διδάσκει δι τὴν Θεῖα Παρουσία δίνεται (στὸν ἄνθρωπο) ὄχι μέ τὴν ματιὰ, οὔτε μέ τὴν τεμπελιά, οὔτε μέ τὴν ἐπιπολαιότητα, οὔτε μέ τὴν ἐλαφρότητα, οὔτε μέ τὴν συνομιλία, οὔτε μέ τὴν ἀσκοπη φλυαρία, ἀλλὰ μόνο μέ μιά πράξη γεμάτη χαρὰ» (Σαμπάτ 306).*

* Κεντρικὸ θέμα αὐτῆς τῆς ἀφήγησης, ξέχωρα ἀπὸ τὴν ἐμφραση πού δίνει στὴ μεγαθυμία τοῦ Θεοῦ σάν ἀποτελεσμα μετάνοιας, εἶναι ἡ πρόταση, «Τὸ θέμα λοιπὸν ἐξαριτεῖται ὀλοκληρωτικά ἀπὸ μένα!». Ἄν ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ νά «ἐπανέλθει», κανένας δέν μπορεί νά τὸν βοηθήσει. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστροφή ἀπαιτεῖ σάν προϋπόθεσή της τὴν ἀνεξαρτησία. Δέν εἶναι παράδοση. Εἶναι ἡ ἐκφραση ἐλευθερίας.

☆ Πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη δι τὸ Σάββατο εἶναι μιά μέρα χαρᾶς, στὴν ὁποία διακόπτεται κάθε πένθος.

Ένας χασιδικός δάσκαλος (ὁ Σμέλκε τῆς Νικόπολης) ἐρμηνεύει αὐτό τό ταλμουδικό ρητό πῶς σημαίνει: «Πρέπει ὁμως νά ξέρεις ὅτι τό κλάμα αὐτή τή μέρα (τῆς Ἑξιλέωσης) δέν πιάνει τόπο στήν περίπτωση πού ὑπάρχει θλίψη στό κλάμα».*

Ἐπάρχουν καί ἄλλες χασιδικές ἐκφράσεις πού καταφέρονται ἐνάντια στό νά περιέρχεται τό ἄτομο σέ κατάσταση λύπης, ἐνώ ἐπισκοπεῖ τίς ἁμαρτίες του. Μιά πολύ χαρακτηριστική τέτια ἐκφραση εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Ἐποῖος ἀναλογίζεται ἕνα κακό πράγμα πού ἔχει κάνει καί μιλάει σχετικά μ' αὐτό, σκέφτεται τήν ἁμαρτία πού ἔχει διαπράξει, καί αὐτό πού σκέφτεται συνεχίζει νά τόν κυριαρχεῖ, καί μ' ὅλη του τήν ψυχή κυριαρχεῖται ἀπό αὐτό πού σκέφτεται, καί ἔτσι ἐξακολουθεῖ νά εἶναι βουτηγμένος στήν ἁμαρτία. Καί σίγουρα δέ θά μπορέσει νά βγεῖ ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση, γιατί τό πνεῦμα του θά σκληρύνει καί ἡ καρδιά του θά σαπίσει, καί ἐκτός ἀπ' αὐτό, θά τόν καταλάβει μιά διάθεση λύπης. Τί μπορεῖς νά κάνεις; Ἡ βρωμιά, ὅπως κι ἂν τήν ἀνακατώσεις, δέν παύει νά εἶναι βρωμιά. Εἴτε ἁμαρτήσαμε εἴτε ὄχι – τί ἔχουμε νά κερδίσουμε στόν οὐρανό; Τήν ὥρα πού τό σκέφτομαι αὐτό, θά μπορούσα νά ἀπευθύνω ὕμνους χαρᾶς στόν οὐρανό. Γι' αὐτό ἔχει γραφεῖ: «Φύγε ἀπό τό κακό, μή τό σκέφτεσαι, καί κάνε τό καλό. Ἐκανες κάτι κακό; Τότε ἐξουδετέρωσέ το κάνοντας καλό».*

Παρόμοιο πνεῦμα διαπιστώνουμε στήν ἀκόλουθη χασιδική ἀφήγηση: «Εἶπε ὁ Κομπρινέρ: “Σ’ ἕναν ψαλμό διαβάζουμε: «Ἐκαμες τόν ἄνθρωπο νά νιώσει συντριβή καί εἴπες:

* Τό ἀναφέρει ὁ Σ. Υ. Ἄγκνον στό «Days of Awe», (Νέα Ἰόρκη: Schocken Books, 1948), σελ. 207.

☆ Ἰσαάκ Μείρ τοῦ Γκέρ. Ἀναφέρεται στό «Time and Eternity» τοῦ Ν. Ν. Γκλάτσερ, (Νέα Ἰόρκη: Schocken Books, 1946).

Μετανοείτε, τέκνα του ἄνθρωπου». Ἄλλά ἐγὼ λέω: «ὦ Κύριε, ἂν ἔκαμες τὸν ἄνθρωπο νὰ νιώσει συντριβή, πῶς εἶναι δυνατό νὰ περιμένεις δι τὴ θά μετανοήσει; Δὸς του ὅσα του χρειάζονται, καὶ τότε ἡ καρδιά του θά εἶναι ἐλεύθερη νὰ στραφεῖ σὲ Σένα».*

Γιὰ νὰ καταλάβουμε δλόπλευρα τὴ στάση αὐτὴ ἀπέναντι στὴν ἁμαρτία καὶ τὴ μετάνοια, πρέπει νὰ θυμόμαστε δι στὴν ἑβραϊκὴ παράδοση ἁμαρτία καὶ κακά διανοήματα ἀποτελοῦν μέρος κάθε ἀνθρώπου (μέ τὴν ἑξαίρεση μόνο τῶν λίγων ἐκείνων πού ποτέ δέν μπῆκαν σὲ πειρασμό). Ἡ ἰδέα αὐτὴ δέν εἶναι ἰδέα «συλλογικῆς ἐνοχῆς» ἢ «προπατορικῆς ἁμαρτήματος», ἀλλὰ βασίζεται στὴν οὐμανιστικὴ ἀντίληψη πῶς ὅλοι μας ἔχουμε τὴν ἴδια ἀνθρώπινη φύση, κι ἔτσι «ἁμαρτήσαμε, κλέψαμε, ληστέψαμε, δολοφονήσαμε» κ.τ.τ., ὅπως λέγεται στὴν ἀκολουθία τῆς Ἑορτῆς τῆς Ἑξιλέωσης. Ἐπειδὴ ὅλοι ἔχουμε τὰ κοινὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, δέν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀπάνθρωπο σὸ ἁμάρτημα, κι ἔτσι δέν ὑπάρχει τίποτα πού νὰ μᾶς κάνει νὰ ντρεπόμαστε ἐπειδὴ ἁμαρτήσαμε ἢ νὰ ἀπεχθανόμαστε τὸν ἑαυτό μας. Ἡ ροπή μας στὴν ἁμαρτία εἶναι τόσο ἀνθρώπινη ὅσο καὶ ἡ ροπή μας σὸ καλὸ ἢ ἡ ἰκανότητά μας νὰ «ἐπιστρέφουμε».

Ἐχοντας συζητήσῃ στίς προηγούμενες σελίδες τὴ μεγάλη ἔμφαση πού δίνει ἡ βιβλικὴ καὶ ἡ μεταβιβλικὴ παράδοση περισσότερο στὴν φιλευσπλαχνία καὶ τὴν «ἐπιστροφή» παρά στὴν ἀπειλή, φαίνεται τώρα προτιμότερο νὰ συζητήσουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο ἔννοιες πού πολλές φορές μπερδεύονται: τὴν «ἀπειλή» καὶ τὴν «πρόρρηση». Δυὸ παραδείγματα μπορεῖ νὰ φωτίσουν καλύτερα τὸ πρόβλημα. Παράδειγμα ἀπειλῆς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνας ἐργοδότης πού λέει σὸν ἐργάτη του: «Ἄν δέ δουλέψεις 14 ὥρες τὴν ἡμέρα καὶ δέν κάμεις τοῦτο καὶ κεῖνο, θά σὲ διώξω ἀπὸ τὴ δουλιὰ». Παράδειγμα πρόρρησης μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας πού λέει σ' ἕναν ἄλλον: «Ἄν ἀγγίξεις αὐτὸ τὸ

* Μ. Σ. Κλάινμαν, ἑβραϊκό: «Ὁρ Γεσαρ(μ)» (Πιοτρκόβ, 1924), σελ. 105. Τὸ ἀναφέρει ὁ Λ. Νιούμαν, σελ. 380.

ηλεκτροφόρο καλώδιο ύψηλης τάσης θά πεθάνεις». Κατά μία έννοια, οί δυό περιπτώσεις είναι όμοιες: ένα πρόσωπο προειδοποιείται νά κάμει (ή νά μή κάμει) κάτι καί ἐνημερώνεται γιά τίς σοβαρές συνέπειες πού θά ἐπακολουθήσουν στήν περίπτωση πού ἐνεργήσει παρά τήν προειδοποίηση.

Ἡ διαφορά είναι κι αὐτή σαφής. Στήν πρώτη περίπτωση τό πρόσωπο πού ἀπειλεῖ χρησιμοποιεῖ τήν ἀπειλή γιά νά ὑποχρεώσει τό ἄλλο νά ὑποκύψει στή θέλησή του. Στή δεύτερη περίπτωση τό πρόσωπο «πού ἀπειλεῖ» δηλώνει μιά διαδοχή αἰτίας καί ἀποτελέσματος πού είναι ἀνεξάρτητη ἀπό τή θέλησή του. Ἀκόμη, ἡ ἀπειλή του δέν ἀποσκοπεῖ στό νά ἐξυπηρετήσῃ τόν ἑαυτό του. Οὐσιαστικά δέν είναι ἀπειλή ἀλλά πρόρρηση αἰτίας καί ἀποτελέσματος. Ἡ πρόρρηση θγαίνει ἀληθινή, ὄχι σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς πράξης ἐκείνου πού τήν κάνει, ἀλλά ἀπό περιστάσεις πού δέν ἐξαρτιόνται ἀπό τή θέλησή του, τή δύναμή του ἢ τό συμφέρον του. Είναι αὐτονόητο ὅτι δέν είναι δυνατό νά γίνεται σ' ὄλες τίς περιπτώσεις σαφής διάκριση ἀνάμεσα σέ μιά ἀπειλή καί μιά πρόρρηση. Ἐνας πατέρας πού λέει στό γιό του πώς θά τοῦ τίς θρέξει ἂν δέν κάτσει νά διαβάσει, τόν ἀπειλεῖ, ἢ μήπως ἡ ἀπειλή του είναι μιά ἄμεση ἔκφραση πρόρρησης ὅτι θά ἀποτύχει στό σχολεῖο (καί στή ζωή) ἂν δέν ἀποκτήσῃ αὐτεπιβολή καί αἰσθησι τῆς εὐθύνης; Ἡ διάκριση εἶναι πολύ δύσκολο νά γίνει μιά καί συχνά ἐκεῖνος πού ἀπειλεῖ κρύβει τό προσωπικό του συμφέρον πίσω ἀπό τήν πρόσοψη μιᾶς φαινομενικά ἀντικειμενικῆς πρόρρησης. Ἡ διάκριση γίνεται ἀκόμα δυσκολότερη ἂν, ἀντίθετα, μιά ἀντικειμενικά ἔγκυρη πρόρρηση ἔκφραζεται σάν νά ἦταν ἡ ἀπειλή μιᾶς παράλογης καί ἐκμεταλλευτικῆς ἀρχῆς. Ἡ τελευταία αὐτή δυσκολία προβάλλει συχνά στίς βιβλικές ἀφηγήσεις. Ὄταν διαβάζουμε πώς ὁ Θεός ἀπειλεῖ μέ μιά ἰδιαίτερη τιμωρία τούς Ἑβραίους ἂν δέν ὑπακούσουν σέ μιά ἐντολή, μᾶς φαίνεται πώς ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ἀπειλή μιᾶς παράλογης ἐξουσίας πού ἐπιμένει νά γίνει τό δικό της. Ἄν ὁμως δοῦμε ἀπό πιό

κοντά τήν έκλογή ανάμεσα στή ζωή καί τό θάνατο, τήν εὐλογία καί τήν κατάρα, τότε θά ἀνακαλύψουμε ὅτι ὁ Μωυσῆς καί οἱ προφῆτες δέν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά ἀναγγέλλουν τή δυνατότητα έκλογῆς πάνω σέ θέματα ἠθικοῦ νόμου. Εἴτε ἐκφράζεται ὁ νόμος αὐτός μέ βάση τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ καί τίς ἐπακόλουθες τιμωρίες, εἴτε ἐκφράζεται μέ βάση τήν πρόρρηση ἑνός ψυχολόγου πῶς ὀρισμένες στάσεις καί πράξεις θά ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα ὀρισμένα ἀποτελέσματα, ὁ οὐσιαστικός χαρακτήρας τῆς πρόγνωσης δέ μεταβάλλεται. Γιά νά ἀποφανθοῦμε τί εἶναι ἀπειλή ἢ τί εἶναι πρόρρηση, πρέπει νά ἐξετάσουμε κατά πόσο εἶναι ἐγκυρη ἡ έκλογή πού προτείνεται, καί, ἀκόμη, κατά πόσο οἱ συνέπειες πού προλέγονται ἀνταποκρίνονται στήν ἀλήθεια.

Φυσικά ἐκεῖνοι πού δέν πιστεύουν σέ ἠθικό νόμο καί στίς ρεαλιστικές μακροπρόθεσμες συνέπειές του, ποτέ δέν πρόκειται νά συμφωνήσουν ὅτι ἡ έκλογή σάν λύση πού ἀναγγέλλει ἡ Βίβλος εἶναι ρεαλιστική έκλογή καί ὄχι ἀπλῶς ἀπειλή. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἐκεῖνοι πού, περιλαμβανομένου καί τοῦ ἑαυτοῦ μου, ἔχουν πειστεῖ ὅτι ὑπάρχουν ἠθικοί νόμοι πού ἔχουν ἀναπόφευκτα συνέπειες γιά τόν ἄνθρωπο, θά ἐξετάσουν τίς βιβλικές ἐναλλακτικές λύσεις σάν ἐγκυρες.

Πάντως, καθῶς πολλά μέρη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκφράζονται μ' ἕνα ἐξαιρετικά αὐταρχικό πνεῦμα, ἀκόμα καί οἱ προρρήσεις τῆς φαίνονται σάν ἀπειλές καί σέ πολλές περιπτώσεις εἶναι πραγματικά ἀπειλές. Θέλω νά τονίσω τή διαφορά, πρῶτα πρῶτα, ανάμεσα στήν ἀπειλή καί τήν πρόρρηση καί νά ἐπιμείνω στό ὅτι πολλές βιβλικές «ἀπειλές» στήν πραγματικότητα εἶναι προρρήσεις. Τό νά καθορίσουμε πότε συμβαίνει αὐτό καί πότε ὄχι, ξεπερνάει τά πλαίσια τοῦ κεφαλαίου τούτου.

VI Ὁ Τρόπος:

ΧΑΛΑΚΑ

Ἐδειξα ὅτι ἡ βιβλική καί ἡ κατοπινὴ ἑβραϊκὴ παράδοση δὲν ἔχουν δώσει τὴν κύρια ἔμφαση στὴ γνώση *σχετικὰ* μέ τὸ Θεό, ἀλλὰ στὴ μίμηση τοῦ Θεοῦ. Τὴ μίμηση αὐτὴ θὰ τὴν ἐπιδιώξει ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθώντας τὸ σωστό δρόμο ζωῆς, πού ὀνομάζεται *χαλακά*. Ἡ λέξη αὐτὴ ἔχει σάν ρίζα τῆς τὸ ρῆμα «πηγαίνω». *Χαλακά*, λοιπόν, σημαίνει τὸν τρόπο πού πηγαίνει, πού βαδίζει κανεὶς. Αὐτός ὁ τρόπος ὀδηγεῖ ὀλοένα καί πιό σιμὰ σὶς πράξεις τοῦ Θεοῦ.

Πρὶν ἐξετάσουμε τίς λεπτομέρειες τοῦ Τρόπου, θέλω νὰ δείξω σύντομα τίς ἀρχές πού διέπουν τὸ *χαλακά*. Ἡ περιγραφή τῶν ἀρχῶν αὐτῶν δέ χρειάζεται νὰ εἶναι οὐσιαστικά τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ σύνοψη τῶν ἀρχῶν πού ἔχουμε ἐκθέσει στὰ κεφάλαια γιὰ τίς ἔννοιες τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἱστορίας.

Στὴ βιβλικὴ καί τὴν κατοπινὴ ἑβραϊκὴ παράδοση ὑπάρχουν μερικές κεντρικὲς ἀξίες: ἡ κατάφαση τῆς ζωῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἀξίες αὐτές δὲν εἶναι ξεχωριστὰ θέματα, ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἓνα σύνδρομο ἀξίας.

Ἡ βιβλικὴ ἀφήγηση τῆς δημιουργίας δίνει μιὰ ἐκπληκτικὴ καί ποιητικὴ ἔκφραση στὴν καταφατικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Ὅταν δημιούργησε τὸ φῶς, «εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς ὅτι ἦτο καλόν» (Γένεσις, Α': 4). Ὅταν δημιούρ-

γῆσε τὴ γῆ καὶ τὴ θάλασσα, «εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο καλόν» (Γένεσις, Α΄: 10). Ὅταν δημιουργῆσε τὴ βλάστηση, «εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο καλόν» (Γένεσις, Α΄: 12). Ὅταν δημιουργῆσε τὴ μέρα καὶ τὴ νύχτα, «εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο καλόν» (Γένεσις, Α΄: 18). Ὅταν δημιουργῆσε τὰ πρῶτα ψάρια καὶ τὰ πρῶτα πτηνά, «εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο καλόν. Καὶ εὐλόγησεν αὐτὰ ὁ Θεὸς λέγων, Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ γεμίσατε τὰ ὕδατα ἐν ταῖς θαλάσσαις, καὶ τὰ πετεινά ἃς πληθύνονται ἐπὶ τῆς γῆς» (Γένεσις, Α΄: 21-22). Ὅταν ὁ Θεὸς δημιούργησε τὰ ζῶα τῆς στεριᾶς, «εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι ἦτο καλόν» (Γένεσις, Α΄: 25). Ὅταν τέλειωσε ὅλη τὴ δημιουργία, «εἶδεν ὁ Θεὸς πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ, ἦσαν καλὰ λίαν».* (Γένεσις, Α΄: 31). Μόνο ὅταν ὁ Θεὸς ἐπλασε τὸν ἄνθρωπο δὲν εἶπε, «εἶναι καλός». Σύμφωνα μὲ μιά χριστιανικὴ ἱστορία, ὁ Θεὸς δὲν εἶπε πῶς εἶναι καλός ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε σάν ἀνοιχτὸ σύστημα, ἐλεύθερο νὰ μεγαλώσει καὶ νὰ ἐξελιχθεῖ, καὶ δὲν ἦταν τελειωμένος, ὅπως ἡ ὑπόλοιπη δημιουργία.

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στίς βασικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς. Στὸ στίχο, «Ἰδοὺ, ἐγὼ ἔθεσα ἐνώπιόν σου σήμερον τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἀγαθόν, καὶ τὸν θάνατον καὶ τὸ κακόν.» (Δευτερονόμιον, Α΄: 15) καὶ μερικὸς στίχους πῶς κάτω ἢ ἐκλογή διατυπώνεται: «ὅτι ἔθεσα ἐνώπιόν σου τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν κατάραν· διὰ τοῦτο ἐκλέξατε τὴν ζωὴν, διὰ νὰ ζῆτε σὺ καὶ τὸ σπέρμα σου» (Δευτερονόμιον, Α΄: 19).

Ἡ ζωὴ εἶναι ὁ ἀνώτερος κανόνας γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ Θεὸς εἶναι ζωντανός καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζωντανός. Ἡ βασικὴ ἐκλογή γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ τὴν παρακμῆ.

Μπορεῖ νὰ προβληθεῖ τὸ ἐρώτημα: πῶς εἶναι δυνατό νὰ διαλέξει ὁ ἄνθρωπος ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο. Ὁ

* Ὁ σχολιασμός τοῦ Σφόρνο λέει ὅτι τὸ «λίαν» ἔχει προστεθεῖ γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ὅτι ἡ τελειότητα τῆς δημιουργίας στὸ σύνολό της ὑπερβαίνει τὴν τελειότητα τῶν καθέκαστα μερῶν της.

άνθρωπος είναι είτε ζωντανός είτε νεκρός, και δέν υπάρχει έκλογή, έκτός άν πρόκειται νά συζητηθεί ή δυνατότητα τής αὐτοκτονίας. Αὐτό, όμως, στό όποιο ἀναφέρεται τό βιβλικό κείμενο είναι όχι ή ζωή και ό θάνατος σάν βιολογικά γεγονότα, ἀλλά σάν ἀρχές και ἀξίες. Τό νά εἶσαι ζωντανός σημαίνει νά προοδεύεις, νά ἀναπτύσσεσαι, νά ἀντιδράς. Τό νά εἶσαι νεκρός (ἀκόμα κι άν κάποιος είναι ζωντανός βιολογικά) σημαίνει σταμάτημα τής ἀνάπτυξης, ὀστεοποίηση, νά γίνεις πράγμα. Πολλοί άνθρωποι ποτέ δέν ἀντιμετωπίζουν ξεκάθαρα τήν ἐναλλακτική λύση ἀνάμεσα στίς ἀξίες τής ζωῆς και τίς ἀξίες τοῦ θανάτου, και ἔτσι δέ ζοῦν οὔτε στόν ἕναν οὔτε στόν ἄλλο κόσμο ἢ γίνονται «άνθρωποι δίχως ψυχή», μέ τά σώματά τους ζωντανά και νεκρές τίς ψυχές τους. Ἡ έκλογή τής ζωῆς είναι προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιά τήν ἀγάπη, τήν ἐλευθερία και τήν ἀλήθεια. Εἶναι ἀκόμα προϋπόθεση γιά τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, γιά «νά μή σέ ὑμνοῦν ἐκεῖνοι πού είναι νεκροί», ὅπως λέει ὁ Ψαλμός.

Ἡ ἀρχή τοῦ Ἄλμπερτ Σβάιτσερ, «σεβασμός στή ζωή» είναι ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τής κατοπινῆς σκέψης στήν ἐβραϊκή παράδοση. Ἐπιθυμῶ νά ἀναφέρω ἕνα μόνο χτυπητό παράδειγμα. Ὅλες οἱ ἐντολές, είτε πρόκειται γιά τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου, είτε γιά νηστείες, γιά προσευχές κτλ., πού ή τήρησή τους ἀποτελεῖ καθήκον ἀπαράβατο σύμφωνα μέ τό ταλμουδικό σύστημα, ἀναστέλλονται ὅταν ή τήρησή τους μπορεῖ νά θέσει σέ κίνδυνο τή ζωή. Ὅχι μόνο ἐπιτρέπεται ή παράβαση αὐτῶν τῶν νόμων στίς συνθήκες αὐτές, ἀλλά και ή παράβασή τους ἀποτελεῖ καθήκον γιά νά σωθεῖ ή ζωή.*

Ὡστόσο, άν μιᾶ ξένη δύναμη προσπαθῆσει νά ὑποχρεώσῃ ἕναν Ἑβραῖο, είτε δημόσια είτε ἰδιωτικά, μέ τήν ἀπειλή τής ποινῆς τοῦ θανάτου νά βλαστημήσῃ τό Θεό, νά χύσῃ αἷμα, ἢ νά διαπράξῃ αἰμομιξία, τό άτομο θά προτιμήσῃ καλύτερα τό θάνατο παρά νά ὑποκύβῃ. Ἄν ή ἔξου-

* Βλ. ἐπίσης Γιομά 856: «θά ζῆσει μ' αὐτές (μέ τίς ἐντολές, βλ. Λευιτικόν ΙΗ': 5) ἀλλά δέ θά πεθάνει γι' αὐτές».

σία διατάξει έναν Έβραϊο δημόσια νά παραβεί έστω και μιά μικρή έντολή, και πρόθεση μιᾶς τέτιας διαταγῆς εἶναι ἢ καταστροφή τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τότε ὁ Έβραῖος πρέπει νά προτιμήσει τό θάνατο. Ἐνῶ ὁμως αὐτός εἶναι ὁ νόμος, ὅπως διατυπώθηκε στό *Μισνέ Τορά* ἀπό τόν Μαϊμονίδη, μερικοί ἀπό τούς πιό ἐξέχοντες σοφούς τοῦ Ταλμούδ διαφωνοῦν, και στήν πράξη δέχονται τή διαταγή τῶν Ρωμαίων νά μήν τηροῦν τή διδασκαλία και τό θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Μέ τήν ἀρχή τῆς κατάφασης τῆς ζωῆς ἔχει πολύ στενή σχέση ἡ ἀρχή τῆς ἀγάπης. Ἡ πιό γνωστή και πιό γενική έντολή ἀγάπης εἶναι αὐτή πού ἐκφράζεται στό Λευιτικόν (ΙΘ΄: 18) «θέλεις ἀγαπᾶ τόν πλησίον σου ὡς σεαυτόν». Μιά τόσο μεγάλη προσωπικότητα ὅπως ὁ ραββῖνος Ἄκιμπα περιγράφει τήν έντολή αὐτή σάν τό θεμελιώδη νόμο τοῦ Τορά, και ὁ μέγας Χιλλέλ, ὅταν ρωτήθηκε ἀπό ἕναν εἰδωλολάτρη νά τοῦ ἐξηγήσει τό Τορά ἐνῶ θά στεκόταν μέ τό ἕνα πόδι, εἶπε: «Μήν κάνεις στούς ἄλλους ὅ,τι δέ θά ἤθελες νά κάνουν σέ σένα. Αὐτό εἶναι ἡ οὐσία, και τά ὑπόλοιπα εἶναι σχόλια. Πήγαινε και μάθαινε.» (Σαμπάτ 31α).

Ἐπάρχει κάποια ἀμφιβολία σχετικά μέ τό ἂν ἡ έντολή στό Λευιτικό νά ἀγαπᾶς τόν πλησίον σου ἀναφέρεται στά μέλη τῆς ἴδιας θρησκείας ἢ τῆς ἴδιας ἐθνικότητας (στήν περίπτωση αὐτή τούς ἄλλους Έβραῖους) ἢ κατά πόσο ἀναφέρεται σέ κάθε ἄλλο πρόσωπο, σέ κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Μερικοί μελετητές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ λέξη *ρεά* (πού ἐρμηνεύεται «γεῖτονας», «πλησίον») ἀναφέρεται μόνο σέ μέλη τοῦ ἴδιου ἔθνους. Ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἀναφέρεται σέ κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξη.* Παίρνοντας ὑπόψη ὅλα τά ἐπιχειρήματα και τά ὑπέρ και τά κατά, θεωρῶ δύσκολο πῶς εἶναι δυνατό νά καταλή-

* Ὁ Χέρμαν Κοέν ἰδιαίτερα προσπάθησε μέ τή μεγάλη του ἰδιοφυΐα και πολυμάθεια νά ἀποδείξει τό δεύτερο. Βλ. Χ. Κοέν: «*Jüdische Schriften I* (Βερολίνο: C. A. Schwetschke & Sohn, 1924), σελ. 145-195, καθώς και τό ἔργο του «*Religion der Vernunft*», σελ. 137 κ.έ.

ξουμε σέ κάποια όριστική άπόφαση, καθώς ή λέξη ρεά χρησιμοποιείται μέ τήν έννοια τοῦ «φίλου», τοῦ «συμπολίτη», καθώς καί τοῦ «άλλου» μέ τόν όποιο βρισκόμαστε σέ όποιαδήποτε άμοιβαία σχέση.* Ἡ πρόταση θά πρέπει λοιπόν νά έρμηνευτεῖ πώς άναφέρεται καί σέ μιάν άλλη άνθρώπινη ύπαρξη, καθώς καί στους συμπολίτες. Ὡστόσο, τό ότι ή πρόταση άναφέρει στό πρῶτο της μέρος: «Δέν θέλεις έκδικεῖσθαι οὔδέ θέλεις μνησικακεῖ κατά τῶν υἱῶν τοῦ λαοῦ σου·» καί συνεχίζει παρακάτω: «άλλά θέλεις άγαπᾶ τόν πλησίον σου ὡς σεαυτόν», φαίνεται, κατά τή γνώμη μου, πώς εὐνοεῖ περισσότερο τήν έρμηνεία «συμπολίτες».

Ὅποια όμως κι άν εἶναι ή έρμηνεία τοῦ ρεά στήν έντολή αὐτή, δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή Βίβλος παραγγέλλει άγάπη γιά τόν «ξένο», δηλαδή, γιά κείνον πού εἶναι άνίσχυρος γιατί δέν άνήκει στό ἴδιο αίμα ή στήν ἴδια θρησκεία. Τό Λευιτικό ΙΘ': 33-34 άναφέρει: «Καί εάν τις ξένος παροικῆ μετά σου έν τῇ γῆ ὑμῶν, δέν θέλετε θλίψει αὐτόν· ὁ ξένος, ὁ παροικῶν μέ σᾶς, θέλει εἶσθαι εἰς έσᾶς ὡς ὁ αὐτόχθων, καί θέλεις άγαπᾶ αὐτόν ὡς σεαυτόν· διότι ξένοι έστάθητε έν γῆ Αἰγύπτου. Ἐγώ εἶμαι Κύριος ὁ Θεός σας». Ἐχει προβληθεῖ ὁ ἰσχυρισμός ότι ὁ ὄρος «ξένος» (γκέρ) πού χρησιμοποιεῖται έδῶ άναφέρεται σέ κείνον πού έχει άσπαστεῖ τήν έβραϊκή θρησκεία. Μολονότι ή λέξη μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μ' αὐτή τήν έννοια, εἶναι πρόδηλο, ὅπως έχει τονίσει ὁ Κοέν, ότι δέν έχει αὐτό τό νόημα έδῶ. Ἐξηγώντας τήν έντολή πού άφορᾶ τήν άγάπη γιά τόν ξένο μέ τό ότι οἱ Ἑβραῖοι ήταν «ξένοι» στήν Αἰγυπτο, τό κείμενο ξεκαθαρίζει άπόλυτα ότι ὁ γκέρ εἶναι ὁ ξένος πού δέ συμμετέχει στήν ἴδια θρησκεία καί πού δέν εἶναι μέ καμιά έννοια προσήλυτος. [Ὁ ὄρος γκέρ σημαίνει, γενικά, «παρεπιδημῶν» (ξένος), «προσωρινός κάτοικος»].*

Ἡ ἴδια άναφορά γιά τό ρόλο τῶν Ἑβραίων σάν ξένων

* Βλ. Γεσένιου, «Λεξικόν».

☆ Στο ἴδιο.

γίνεται στό Δευτερονόμιο (Ι΄: 19): «'Αγαπάτε λοιπόν τόν ξένον· διότι σεις ξένοι ἐστάθητε ἐν τῇ γῆ τῆς Αἰγύπτου». Σέ ἕναν ἄλλο στίχο ἀναφέρεται γιά μιá ἀκόμη φορά πῶς στό παρελθόν οἱ Ἑβραῖοι ἦταν ξένοι στήν Αἴγυπτο: «Καί ξένον δέν θέλεις καταδυναστεύσει· διότι σεις γνωρίζετε τήν ψυχὴν τοῦ ξένου, ἐπειδὴ ξένοι ἐστάθητε ἐν τῇ γῆ τῆς Αἰγύπτου.» (Ἐξοδος, ΚΓ΄: 9). Σ' αὐτό τό στίχο διαπιστώνουμε ὄχι μόνο νά ἀναφέρεται ἡ παραμονή τῶν Ἑβραίων στήν Αἴγυπτο ἀλλά καί ὅτι ὑπάρχει μιá σημαντικὴ αἰτία γιά τὴ μὴ καταπίεση (ἢ ὅπως ἀναφέρεται σέ ἄλλους στίχους, γιά τὴν ἀγάπη) τοῦ ξένου: γνωρίζετε τὴν καρδιά τοῦ ξένου, γιατί καί οἱ ἴδιοι ὑπῆρξατε ξένοι στήν Αἴγυπτο. Ἡ ἀρχὴ πού ἐνυπάρχει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ ἀγάπη γιά τόν ξένο σάν μιá ἄλλη ἀνθρώπινη ὑπαρξη, σάν κάποιον πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἄνθρωπος (γιά τό λόγο ἀκριβῶς ὅτι δέν ἔχουμε τό ἴδιο αἷμα, τὰ ἴδια ἔθιμα, τὴν ἴδια θρησκεία), ἔχει τίς ρίζες τῆς στή γνώση μας γι' αὐτόν – καί ἡ γνώση αὐτὴ βασίζεται στήν κοινὴ ἐμπειρία τοῦ νά εἶσαι ξένος, καταπιεσμένος, ἄνθρωπος πού ὑποφέρει. Μὲ πλατύτερη ἔννοια ὁ στίχος λέει: Κάθε ἀγάπη βασίζεται στή γνώση μας γιά τοὺς ἄλλους. Κάθε γνώση γιά τοὺς ἄλλους βασίζεται στήν κοινὴ ἐμπειρία. Δέν μπορῶ νά καταλάβω σέ κάποιον ἄλλο κάτι πού δέ νιώθω στὸν ἴδιο τόν ἑαυτό μου. Καί τό νά εἶναι κανεὶς ἀνθρώπινος σημαίνει νά κουβαλᾷ μέσα του ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα – ἄρα ὄλους τοὺς ξένους. Ἐφόσο δέν ἔχω ἀνακαλύψει ὅτι ὁ ξένος εἶναι ἄνθρωπος, γνωρίζω τόν ἑαυτό μου μόνο σάν τό κοινωνικό ὄν πού εἶναι ὁμοιο μὲ ὄλους ἐκείνους πού μαζί τους μοιράζεται τὰ ἴδια ἔθιμα καί τὴν ἴδια γλώσσα. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ γνωρίζω τόν ἑαυτό μου μόνο σάν «κοινωνικό ἄνθρωπο». Μόνο «γνωρίζοντας τὴν καρδιά τοῦ ξένου» βλέπω πίσω ἀπὸ τό κοινωνικό προπέτασμα πού κρύβει τόν ἑαυτό μου σάν ἀνθρώπινη ὑπαρξη, μόνο ἔτσι γνωρίζω τόν ἑαυτό μου σάν «παγκόσμιο ἄνθρωπο». Ἀφοῦ ἀνακαλύψω τόν ξένο μέσα μου, δέν μπορῶ νά μισήσω τόν ξένο ἔξω ἀπὸ τόν ἑαυτό μου, γιατί ἔχει πάψει νά εἶναι ξένος γιά

μένα. Ἡ ἐντολή «ἀγάπα τόν ἐχθρό σου» ἐξυπονοεῖται στήν ἐντολή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: «ἀγάπα τόν ξένο». Ἐάν ὁ ξένος εἶναι ὁ ξένος πού ἐνυπάρχει μέσα μου, καί ὁ ἐχθρός εἶναι ὁ ἐχθρός πού ἐνυπάρχει μέσα μου, παύει νά εἶναι ἐχθρός, γιατί ὁ ἐχθρός εἶμαι ἐγώ.*

Στήν Ἑβραϊκή Βίβλο ὁ «ξένος» παρουσιάζεται σέ μιᾶ ἀκόμα διάσταση, ὄχι μόνο σάν τό ἄγνωστο ἀνθρώπινο ὄν, ἀλλά σάν τό ἀνίσχυρο ἀνθρώπινο ὄν. Ἔτσι, λόγου χάρι, θρῖσκουμε τήν ἐντολή: «Ὅταν θερίζῃς τό θέρος σου ἐν τῷ ἀγρῷ σου, καί λησμονήσῃς χειρόβολόν τι ἐν τῷ ἀγρῷ, δέν θέλεις ἐπιστρέψῃς διά νά λάβῃς αὐτό· διά τόν ξένον θέλει εἶσθαι, διά τόν ὄρφανόν καί διά τήν χήραν· διά νά σέ εὐλογῇ Κύριος ὁ Θεός σου εἰς πάντα τά ἔργα τῶν χειρῶν σου» (Δευτερονόμιον, ΚΔ΄: 19). Ἐδῶ, ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες περικοπές τῆς Πεντατεύχου καί τῶν προφητῶν ἐκτίθεται ἡ κύρια ἀρχή τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης: προστασία ἐκείνων πού δέν ἔχουν δύναμη (τῆς χήρας, τοῦ ὄρφανοῦ, τοῦ φτωχοῦ καί τοῦ ξένου) ἐναντία σέ κείνους πού ἔχουν δύναμη.

Ἡ βιβλική ἠθική δέν ἐνδιαφέρεται κατά κύριο λόγο γιά τόν πλοῦτο καί τή φτώχεια αὐτά καθαυτά, ἀλλά γιά τίς κοινωνικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ κείνους πού εἶναι ἰσχυροί καί κείνους πού εἶναι ἀνίσχυροι. Ὁ ξένος, ὄντας σύμβολο τοῦ προσώπου χωρίς δύναμη, χρειάζεται γιά τό λόγο αὐτό εἰδική προστασία ἀπό τήν ἀποψη τοῦ νόμου, καθῶς καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἠθικῆς.

Ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ στή βιβλική καί τήν κατοπινή ἐβραϊκή σκέψη εἶναι ἀδιαχώριστες. Ἐάν ὁ ἀνθρώπος πρόκειται νά εἶναι ὁμοῖος μέ τό Θεό, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρέπει νά ἀποτελεῖ παράδειγμα γιά τόν ἀνθρώπο. Ὁ Θεός παρουσιάζεται στή Βίβλο σάν ὁ

* Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ ἐννοια τοῦ ξένου θρῖσκει τήν πιό προοδευτική τῆς ἔκφραση στίς προφητικές ἰδέες πού ἀφοροῦν τήν ἐνόητα ὄλων τῶν ἐθνῶν στή μεσσιανική ἐποχή, στήν ἐννοια τῶν Νωεϊτῶν καί στούς «εὐσεβεῖς ἀνάμεσα στούς Ἐθνικούς», στήν κατοπινή ἐβραϊκή παράδοση.

Θεός τῆς δικαιοσύνης καί ὁ Θεός τῆς εὐσπλαχνίας. Ἐνώ σέ μερικά μέρη τῆς Βίβλου τονίζεται περισσότερο ὁ Θεός τῆς δικαιοσύνης ἀπό τό Θεό τῆς εὐσπλαχνίας, τήν προφητική φιλολογία πλημμυρίζει ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης καί τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ. Τίποτα δέν μπορεῖ νά ἐκφράσει καλύτερα τό πνεῦμα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ἀπό τίς σύντομες προτάσεις τοῦ Ἡσαΐα: «Ἐζητήθην παρά τῶν μή ἐρωτῶντων περί ἐμοῦ· εὐρέθην παρά τῶν μή ζητούντων με· εἶπα, Ἰδού, ἐγώ, ἰδού, ἐγώ, πρὸς ἔθνος μή καλούμενον μέ τό ὄνομά μου.» (Ἡσαΐας, ΞΕ': 1)· ἢ «Σέ ἐγκατέλιπον διά ὀλίγον καιρόν· πλήν μέ ἔλεος μέγα θέλω σέ περισυνάξει.» (ΝΔ': 7).

Ἀπό τίς τόσες περιγραφές πού ὑπάρχουν στούς προφήτες σχετικά μέ τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, θά ἀναφέρω ἀκόμη μιά μόνο: τήν παρομοίωση πού κάνει ὁ Ὄση ἀνάμεσα στό Ἰσραήλ καί σέ μιά σύζυγο πού ἔχει γίνει πόρνη. Παρόλα αὐτά ὁ σύζυγος δέν παύει νά ἀγαπᾷ τή γυναίκα του, καί «ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ... θέλω σέ μνηστευθῆ εἰς ἑμαυτόν εἰς τόν αἰῶνα· καί θέλω σέ μνηστευθῆ εἰς ἑμαυτόν ἐν δικαιοσύνῃ καί ἐν κρίσει καί ἐν ἐλέει καί ἐν οἰκτιρμοῖς· καί θέλω σέ μνηστευθῆ εἰς ἑμαυτόν ἐν πίστει· καί θέλεις γνωρίσει τόν Κύριον.» (Ὄση, Β': 19-20).

Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἄνθρωπο ἐκφράζεται πολύτροπα στήν ταλμουδική φιλολογία. Τό πνεῦμα αὐτό ἐκφράζει χαρακτηριστικά μιά ταλμουδική ἀφήγηση: «Ὁ ραβίνος Ἰσμαήλ μπέν Ἐλισά λέει: κάποτε μπήκα στά ἄδυτα (τοῦ ἱεροῦ) γιά νά προσφέρω λιθάνι, καί εἶδα τόν Ἀκατριέλ Γιά (κατά λέξη, τό στέμμα τοῦ Θεοῦ), τόν Κύριο τῶν Οὐρανῶν, νά κάθεται πάνω σέ ἓνα πανύψηλο θρόνο. Μοῦ εἶπε: Ἰσμαήλ, παιδί μου, εὐλόγησέ με! Ἀπάντησα, ἄς εἶναι θέλημά σου τό ἔλεός σου νά καταπνίξει τό θυμό σου καί τό ἔλεός σου νά ἐπικρατήσῃ πάνω σ' ὄλες τίς ἄλλες σου ιδιότητες, ἔτσι πού νά μπορεῖς νά μεταχειρίζεσαι τά παιδιά σου σύμφωνα μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἐλέους καί γιά τό καλό τους νά μήν εἶσαι αὐστηρός στήν κρίση σου. Καί μοῦ κούνησε καταφατικά τό κεφάλι του. Ἐδῶ μαθαίνουμε δι

τήν εὐλογία ἑνός συνηθισμένου ἀνθρώπου δέν πρέπει νά τή βλέπουμε σάν κάτι τό μηδαμινό» (Μπερακότ 7α).

Τόσο στήν Παλαιά Διαθήκη ὅσο καί στήν κατοπινή ἐβραϊκή παράδοση ἡ ἀγάπη συνδέεται ἀδιαχώριστα μέ τήν ἀξία τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνεξαρτησίας. Εἶδαμε ὅτι γιά νά γεννηθεῖ ὀλόπλευρα ὁ ἀνθρώπος, δηλαδή, γιά νά γίνει ὀλοκληρωτικά ἀνθρώπινος, πρέπει νά κόψει τόν ὀμφάλιο λώρο – δηλαδή αὐτό πού τόν συνδέει μέ τή μητέρα του, καθώς καί αὐτό πού τόν συνδέει μέ τήν οἰκογένειά του καί μέ τό ἔδαφός του. Ἄλλά ἡ ἀποκοπή αὐτῶν τῶν αἰμομικτικῶν δεσμῶν* δέν ἀρκεῖ. Ὁ ἀνθρώπος δέν μπορεῖ νά γίνει ὀλόπλευρα ἀνθρώπινος ἂν δέν ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τόν ἀνθρώπο. Ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τήν Αἴγυπτο ἀποτελεῖ τό κεντρικό γεγονός τῆς ἐβραϊκῆς παράδοσης, ἀκριβῶς γιά τό λόγο ὅτι ἡ ἐλευθερία παίζει κεντρικό ρόλο στό σύστημα ἀξιών τῆς Βίβλου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ θρησκευτικός καταστατικός χάρτης τοῦ Ἰσραήλ, ὁ νόμος πού δόθηκε στό Σινά, δόθηκε ὕστερα ἀπό τήν κοινωνική ἐπανάσταση, γιατί μονάχα ἐλεύθεροι ἀνθρώποι, καί ὄχι δούλοι, δέχονται τό Τορά. Ὁ θεός μποροῦσε νά ἀποκαλυφθεῖ στόν Ἀβραάμ καί τόν Μωυσή σάν ἄτομα, ἀλλά τό Ἰσραήλ μπορεῖ νά γίνει «ἱερός» λαός μόνο σάν ἀποτελεσματῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τήν Αἴγυπτο. Τό Πάσχα, πού εἶναι ἡ γιορτή τῆς ἀφύπνισης τῆς φύσης σέ πολλές θρησκείες, μεταμορφώθηκε ἀπό τή Βίβλο σέ ἡμέρα ἐπανάστασης.

Στήν κατοπινή ἐβραϊκή παράδοση ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἐκφράζεται μέ πολλούς τρόπους. Τό Μισνά λέει, σχετικά μέ τή βιβλική πρόταση, ὅτι ἡ γραφή τοῦ Θεοῦ ἦταν «χαραγμένη» πάνω στίς πλάκες τοῦ νόμου: «Καί αἱ πλάκες ἦσαν ἔργον Θεοῦ καί ἡ γραφή ἦτο γραφή Θεοῦ ἐγκεχαρῆμένη ἐπί τὰς πλάκας». (Ἐξοδος, ΛΒ΄: 16). Διάβαζε ὄχι χαρούτ (χαραγμένη) ἀλλά χερούτ (ἐλευθερία), γιατί κανένας ἀνθρώπος δέν εἶναι ἐλεύθερος γιά σένα ἐκτός ἀπό κεί-

* Βλ. τή συζήτηση τοῦ αἰμομικτικοῦ δεσμοῦ πού ἀναφέρεται ὄχι στό σεξουαλικό, ἀλλά στό συναισθηματικό τομέα, βλ. Ε. Φρόμ: «Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου».

νον πού ασχολείται με τή μελέτη τοῦ Τορά» (Ἄβοτ VI).

Δηλώνοντας ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμός δέν ἔχει σάν ἐπίκεντρο τοῦ τή σωστή πίστη ἀλλά τή σωστή δράση, δέ σημαίνει ὅτι ἡ Βίβλος καί ἡ κατοπινή παράδοση δέ συνδέονται μέ τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Σημαίνει ὁμοίως ὅτι στήν ἑβραϊκή παράδοση ἡ ὑπαρξη τοῦ ἑνός Θεοῦ ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τό χαλακά. Κατήκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά ζεῖ καί νά ἐνεργεῖ μέ τό σωστό τρόπο, γιά νά γίνει ἔτσι σάν τό Θεό. Αὐτό πού ἔχει σημασία ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἑβραϊκῆς παράδοσης εἶναι ἄν ἕνας ἀνθρώπος τηρεῖ τό νόμο καί ὄχι οἱ ἀπόψεις του σχετικά μέ τό Θεό.

Ἡ φύση τοῦ ἑβραϊκοῦ νόμου εἶναι καταφανής στό νόημα τῆς λέξης *Τορά*, πού σημαίνει «διεύθυνση», «διδασκαλία» καί «νόμος». *Τό Τορά εἶναι ὁ νόμος πού κατευθύνει τόν ἀνθρώπο νά μιμηθεῖ τό Θεό διδάσκοντάς τον νά ἐνεργεῖ σωστά.*

Ἡ πιό θεμελιακή βιβλική διατύπωση τοῦ νόμου βρῖσκεται στίς Δέκα Ἐντολές, πού ἔχουν γραφτεῖ σέ δυό ἐκδοχές (Ἐξοδος, Κ': 2-17 καί Δευτερονόμιον, Ε': 6-21). Καί οἱ δυό αὐτές περικοπές εἶναι ὁμοίως μέ μόνη διαφορά στήν ἐντολή πού πραγματεύεται τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου, πού στήν Ἐξοδο δίνεται ἀναφορικά μέ τήν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ μετά τή δημιουργία τοῦ κόσμου καί στό Δευτερονόμιο ἀναφορικά μέ τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τήν αἰγυπτιακή δουλεία.

Νά τό κείμενο ἀπό τήν Ἐξοδο:

«Ἐγώ εἶμαι Κύριος ὁ Θεός σου, ὁ ἐξαγαγών σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας.

Μή ἔχῃς ἄλλους θεούς πλὴν ἐμοῦ.

Μή κάμῃς εἰς σεαυτόν εἰδῶλον, μηδέ ὁμοίωμά τινος, ὅσα εἶναι ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, ἢ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, ἢ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς· μή προσκυνήσῃς αὐτά μηδέ λατρεύσῃς αὐτά· διότι ἐγώ Κύριος ὁ Θεός σου εἶμαι Θεός ζηλότυπος, ἀνταποδίδων τὰς ἀμαρτίας τῶν πατέρων ἐπὶ τὰ τέκνα, ἕως τρίτης καί

τετάρτης γενεᾶς τῶν μισούντων με· καὶ κάμνων ἔλεος εἰς χιλιάδας γενεῶν τῶν ἀγαπώντων με καὶ φυλαττόντων τὰ προστάγματά μου.

Μὴ λάβῃς τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ· διότι δὲν θέλει ἀθώωσει ὁ Κύριος τὸν λαμβάνοντα ἐπὶ ματαίῳ τὸ ὄνομα αὐτοῦ.

Ἐνθυμοῦ τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου διὰ νὰ ἀγιαζῆς αὐτήν· ἕξ ἡμέρας ἐργάζου καὶ κάμνε πάντα τὰ ἔργα σου· ἡ ἡμέρα ὅμως ἡ ἑβδόμη εἶναι σάββατον Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου· μὴ κάμῃς ἐν ταύτῃ οὐδὲν ἔργον, μῆτε σύ, μῆτε ὁ υἱός σου, μῆτε ἡ θυγάτηρ σου, μῆτε ὁ δοῦλός σου, μῆτε ἡ δούλη σου, μῆτε τὸ κτήνός σου, μῆτε ὁ ξένος σου, ὁ ἐντός τῶν πυλῶν σου· διότι εἰς ἕξ ἡμέρας ἐποίησεν ὁ Κύριος τὸν οὐρανόν καὶ τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς· ἐν δὲ τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ κατέπαυσε· διὰ τοῦτο εὐλόγησε Κύριος τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου καὶ ἡγίασεν αὐτήν. Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, διὰ νὰ γείνης μακροχρόνιος ἐπὶ τῆς γῆς, τὴν ὁποῖαν σοὶ δίδει Κύριος ὁ Θεός σου.

Μὴ φονεύσης.

Μὴ μοιχεύσης.

Μὴ κλέψῃς.

Μὴ ψευδομαρτυρήσης κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ.

Μὴ ἐπιθυμήσης τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου· μὴ ἐπιθυμήσης τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου· μηδὲ τὸν δοῦλον αὐτοῦ, μηδὲ τὴν δούλην αὐτοῦ, μηδὲ τὸν βοῦν αὐτοῦ, μηδὲ τὸ ὄνον αὐτοῦ, μηδὲ πᾶν ὄ,τι εἶναι τοῦ πλησίον σου».

Οἱ Δέκα Ἐντολές εὐκολα μποροῦν νὰ καταταγοῦν στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες:

1) Σχετικὰ μὲ τὸ Θεό: ἐδῶ διαπιστώνουμε τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Θεοῦ σὲ Θεό τῆς ἀπελευθέρωσης, τὴν ἀπαγόρευση τῆς εἰδωλολατρίας καὶ τῆς ἄσκοπης χρήσης τοῦ

ὀνόματος τοῦ Θεοῦ. Δέν ὑπάρχει ἐντολή νά ἀγαπᾶμε τό Θεό καί νά πιστεύουμε σ' αὐτόν, ἀλλά μόνο ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει καί ὅτι εἶναι ὁ ἐλευθερωτής τοῦ λαοῦ.

2) Ἡ ἐντολή πού ἀφορᾶ τό Σάββατο.

3) Ἡ ἐντολή νά τιμᾶμε τούς γονεῖς μας: νά τιμᾶμε, ὄχι νά τούς φοβόμαστε ἢ νά τούς ἀγαπᾶμε.

4) Ἡ ἀπαγόρευση σχετικά μέ τό φόνο, τή μοιχεία, τήν κλεψιά,* τήν ψευδομαρτυρία καί τοῦ νά ἐποφθαλμιούμε τά ὑπάρχοντα τοῦ γείτονά μας. Ὅλες οἱ ἀπαγορεύσεις στό τέταρτο τοῦτο μέρος καταφέρονται οὐσιαστικά ἐναντία στήν πλεονεξία, στό φθόνο καί στό μίσος γιά τό συνάνθρωπό μας.

Δέν ὑπάρχει ἐντολή ἢ ἀπαγορεύσεις πού ἀναφέρονται στό τυπικό, στίς Δέκα Ἐντολές. Ἐκτός ἀπό ἐκεῖνες πού ἡ φύση τους εἶναι κοινωνική (ὅπως τό νά τιμᾶμε τούς γονεῖς μας καί ἡ ἀπαγόρευση ἐπίθεσης ἐναντία στό γείτονά μας) ὑπάρχουν οἱ θρησκευτικές ἐντολές νά μὴ λατρεύουμε εἰδωλα καί ἡ ἐντολή μας γιά τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου.*

Ἡ μεταβιβλική παράδοση πλάτυνε καί ἀνάπτυξε παραπέρα τό βιβλικό νόμο. Δημιούργησε ἕνα σύστημα χαλαρά, πού καλύπτει ὄλες τίς πλευρές τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Σύμφωνα μέ τόν Μαϊμονίδη, πού συστηματοποίησε στό σύνολό του τό μεταβιβλικό νόμο στό κλασικό ἔργο του Μισνά Τορά, τό χαλαρά μπορεῖ νά διαιρεθεῖ στίς ἀκόλουθες κατηγορίες: *

* Μιά ταλμουδική γνώμη δίνει τήν ἐρμηνεία πώς ἡ κλεψιά πού ἀναφέρεται ἐδῶ ἀφορᾶ μόνο τήν κλεψιά ἀνθρώπων καί ὄχι τήν κλεψιά πραγμάτων.

☆ Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, οὐσιαστικά, οἱ Δέκα Ἐντολές δέ διαφέρουν καί πολύ ἀπό τίς ἑπτὰ νωεϊτικές ἐντολές. Ἄν δέν ὑπολογίσουμε τήν πρώτη πρόταση σάν ἐντολή (σύμφωνα μέ μιά σχολή σκέψης στό Ταλμούδ), παραμένει οὐσιαστικά ἡ ἀπαγόρευση τῆς εἰδωλολατρίας καί οἱ ἐντολές πού ἀπαγορεύουν τήν ἐπίθεση ἐναντία στό γείτονα. Ἡ ἐντολή νά τιμᾶμε τούς γονεῖς μας δέν εἶναι τόσο διαφορετική ἀπό τήν κοινωνική ἐντολή πού βρισκόμαστε στίς νωεϊτικές ἐντολές, γιατί κάθε κοινωνική ἐντολή βασίζεται σέ ἕναν ὀρισμένο σεβασμό γιά τήν παράδοση. Ἡ μόνη νέα ἐντολή εἶναι ἡ ἐντολή πού ἀναφέρεται στό Σάββατο.

★ Βλ. Μαϊμονίδη: «Ὁδηγός γιά τούς Ἀμφιβάλλοντες».

1) Νόμοι πού διατυπώνουν θεμελιακές ἀρχές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ἡ μετάνοια καί ἡ νηστεία.

2) Νόμοι πού πραγματεύονται τήν ἀπαγόρευση τῆς εἰδωλολατρίας.

3) Νόμοι πού συνδέονται μέ τή βελτίωση τῶν ἠθικῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρωπότητας.

4) Νόμοι σχετικοί μέ τήν ἐλεημοσύνη, τά δάνεια, τά δῶρα κτλ.

5) Νόμοι σχετικοί μέ τήν ἀποτροπή τοῦ ἀδικου καί τῆς βίας.

6) Νόμοι γιά τήν κλεψιά, τή ληστεία, τήν ψευδομαρτυρία καί τά παρόμοια.

7) Νόμοι πού ρυθμίζουν τίς ἐμπορικές συναλλαγές τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους.

8) Νόμοι πού ἀφοροῦν τό Σάββατο καί τίς γιορτές.

9) Νόμοι πού ἀφοροῦν τίς θρησκευτικές τελετές.

10) Νόμοι σχετικοί μέ τό Ἱερό (τό Ναό), τά σκεύη του καί τούς λειτουργούς του.

11) Νόμοι σχετικοί μέ τίς θυσίες.

12) Νόμοι σχετικοί μέ πράγματα καθαρὰ καί βρώμικα.

13) Νόμοι σχετικοί μέ τήν ἀπαγορευμένη τροφή καί τά παρόμοια.

14) Νόμοι σχετικοί μέ τήν ἀπαγορευμένη σεξουαλική ἐπικοινωνία.

Ἡ κατάταξη τοῦ Μαϊμονίδη δείχνει ὅτι τό χαλαρά καλύπτει κάθε σφαῖρα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Ἡ ἀντίληψη αὐτή γιά τό νόμο εἶναι ὀλοκληρωτικά διαφορετική ἀπό τή δυτική ἀντίληψη ὅπου ὁ νόμος ἀναφέρεται εἴτε σέ ἐγκλήματα εἴτε σέ διαπροσωπικές συναλλαγές ὅπως συμβόλαια, πού μπορεῖ νά γίνουν ἀντικείμενα ἀμφισβήτησης. Τό χαλαρά προσπαθεῖ νά πληρώσει ὅλη τήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα μέ ἕνα ὀρισμένο πνεῦμα – τό πνεῦμα τῆς μίμησης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐφαρμογή τοῦ νόμου εἶναι ἀληθινή θρησκευτικότητα, καί ἡ γνώση τοῦ νόμου τό ὑποκείμενο τῆς θεολογίας. Μιά ραβινική πηγὴ ἔχει καταγράψει τούς πιό σημαντικούς κατά τήν ἀποψή τῆς νόμου, καί

ή άπαρίθμηση αυτή δίνει μιά εικόνα του παράδοξου άμαλγάματος τών διάφορων σφαιρών δραστηριότητας στις όποιες αναφέρονται αυτοί οί νόμοι: «Αυτά είναι τά πράγματα πού τούς καρπούς τους δρέπει ό άνθρωπος σ' αυτόν τόν κόσμο, ένώ τό σπουδαιότερο πρόκειται νά τό βρει στόν κόσμο του μέλλοντος: νά τιμᾶ τόν πατέρα του καί τή μητέρα του, νά δίνει έλεημοσύνη, νά πηγαίνει στόν οίκο τής μάθησης νωρίς τό πρωί καί τό βράδυ, νά δίνει φιλοξενία στόν ξένο, νά φροντίζει τούς άρρωστους, νά βρει νύφη, νά θάβει τούς νεκρούς, νά συμπιλιώνει τούς άντρες. 'Αλλά ή μελέτη του νόμου είναι τό πιό σημαντικό άπ' όλα.» (Πεά Ι,1).

Κάθε νόμος όνομάζεται *μιτζβά*, πού σημαίνει καί καθήκον, καί έντολή. Ένώ τό Ταλμούδ αναφέρει συχνά ότι ό άνθρωπος πρέπει νά παραδέχεται τό «ζυγό» του *μιτζβότ*, από τήν ίδια τή φύση του νόμου δέ θά πρέπει νά θεωρείται, καί πραγματικά πιστεύω ότι δέ θεωρείται, σάν δάρος, αλλά σάν ένας γεμάτος νόημα τρόπος ζωής. Είναι όλοφάνερο ότι πολλά σημεία του νόμου, όπως οί θυσίες, τά ταμπού στά τρόφιμα, οί νόμοι για τίς τελετές κάθαρσης, δέν έχουν λογική ή παιδαγωγική άποστολή.* 'Αλλά πολλοί άλλοι νόμοι κατευθύνουν τόν άνθρωπο νά ενεργεί σωστά, στοργικά, καί έτσι τείνουν νά τόν διαπαιδαγωγήσουν καί νά τόν αλλάξουν. Ένα παράδειγμα τής εξέλιξης από τό διδλικό στό μεταβιβλικό νόμο προς τήν κατεύθυνση τής όλοένα μεγαλύτερης ήθικης τελείωσης είναι τό ακόλουθο: ό διδλικός νόμος «μή θάλεις έμπόδια μπροστά στόν τυφλό» έρμηνεύεται μέ μιά πλατιά καί ήθική έννοια πώς έννοεί ότι δέν πρέπει κανείς νά έπωφελείται από τήν αδυναμία ενός προσώπου, τήν άγναιά του κτλ. Είναι αυτόνοητο ότι ένας τέτιος νόμος έχει μεγάλη ήθική σημασία για τίς σχέσεις ανάμεσα σέ άνθρωπο καί άνθρωπο. Μέ τό ίδιο

* Στή ραβινική φιλολογία θεωρούνται συχνά πώς δικαιολογούνται μόνο χάρη στό ότι είναι έντολές του Θεού. Ότι συνέβαλαν σημαντικά στην έξασφάλιση τής ένότητας καί επίβιωσης τών Έβραίων σάν έθνος, θεωρείται άναμφισβήτητο.

πνεῦμα ἢ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου ἐπεκτείνεται στήν ἀπαγόρευση τῆς ταπεινώσεως ἑνός ἄλλου προσώπου. Τό Ταλμούδ λέει: «Ἐκεῖνος πού κάνει τό γείτονά του νά ντρέπεται μπροστά στούς ἄλλους εἶναι σάν νά χύνει τό αἷμα του». (Ἡ διατύπωση βασίζεται πάνω σ' ἕνα λογοπαίγνιο: ἡ ἑβραϊκή λέξη γιά τό ντροπιάζω εἶναι *μαλμπίμ* – πού σημαίνει κατά λέξη «πανιάζω» – καί ἐρμηνεύεται ἐδῶ χύνω αἷμα. Τό αἷμα φεύγει ἀπό τό πρόσωπο καί τό κάνει νά πανιάζει).

Ἄσ βιβλικός νόμος σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἕνας ἄνθρωπος ἐκτελεῖται γιά ἕνα ἐγκλημα μόνο στήν περίπτωση πού δυό μάρτυρες τόν εἶδαν νά τό ἐκτελεῖ, εἶχε γίνει τόσο αὐστηρός μέ τήν προφορική παράδοση, πού πρακτικά ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν κατάργηση τῆς θανατικῆς ποινῆς. Σύμφωνα μέ τό Ταλμούδ, ἕνα δικαστήριο πού σέ περίοδο ἑβδομήντα χρόνων εἶχε καταδικάσει ἄνθρωπο σέ θάνατο λεγόταν «ματοθαμμένο δικαστήριο». Πολλοί ραβῖνοι πρόσθεταν στό *μιτζβότ* τοῦ Ταλμούδ τούς δικούς τους προσωπικούς κανόνες. Ὑπῆρχαν, λόγου χάρη, πολλοί πού ἀρνιόταν νά καταγγείλουν ἕνα κλέφτη καί νά τόν παραδώσουν στίς ἀρχές γιά νά τιμωρηθεῖ, ἤ πού τοῦ ἔδιναν σάν δῶρο ὄ,τι εἶχε κλέψει, γιά νά μήν τόν βαρύνουν μέ τήν (ἠθική ἢ νομική) κατηγορία ἑνός ἐγκλήματος. Ὅλοι αὐτοί οἱ κανόνες καί οἱ ἀρχές ἦταν ἐξελιξίσεις πού ὀφείλονταν στό βασικό νόμο πού ἔλεγε, ἀγάπα τόν πλησίον σου.

Τό πνεῦμα τοῦ νόμου, ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀπό τούς ραββίνους στή διάρκεια τῶν αἰώνων, ἦταν πνεῦμα δικαιοσύνης, ἀδελφικῆς ἀγάπης, σεβασμοῦ γιά τό ἄτομο καί ἀφιέρωσης στό σκοπό τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης. Οἱ ραβῖνοι δέν ἀφοσιώνονταν στή λιτότητα καί τή φτώχεια, ἀλλά τήν ἀφιέρωση τοῦ ἀτόμου στή μάθηση τῆ θεωροῦσαν πάντα σάν τό ὑπέρτατο καθῆκον, πού στήν ἐκτέλεσή του δέν ἔπρεπε νά παρεμβαίνουν τά ἐγκόσμια ἐνδιαφέροντα.

Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς βιβλικούς καί ραββινικούς νόμους γίνονται κατανοητοί μέ τό ἠθικό καί τό ἀνθρώπινο περιεχόμενό τους (ξέχωρα ἀπό ἐκείνους πού ἔχουν καθαρά

τυπολογική και συνήθως αρχαϊκή σημασία). Ὡστόσο, ἕνας νόμος πού κατέχει κεντρική θέση μέσα σ' ὀλόκληρο τό σύστημα, σέ πολλές περιπτώσεις δέν ἔγινε ἀντιληπτός μέ τή σωστή του σημασία, καί γι' αὐτό χρειάζεται πιό λεπτομερειακή ἐρμηνεία: πρόκειται γιά τό νόμο πού ἀφορᾶ τό Σάββατο.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό Σάββατο εἶναι ἕνας – ἂν ὄχι ὁ κεντρικός θεσμός τῆς βιβλικῆς καί ραβινικῆς θρησκείας. Ἐντέλλεται στό Δεκάλογο. Εἶναι ἕνας ἀπό τούς λίγους θρησκευτικούς νόμους πού τονίζονται ἀπό τούς μεγάλους μεταρρυθμιστές προφήτες. Κατέχει κεντρική θέση στή ραβινική σκέψη, καί σ' ὄλη τήν ὕπαρξη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μέ τά παραδοσιακά του ἔθιμα, ἦταν καί θά εἶναι τό πιό ἐξαιρετικό φαινόμενο τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκευτικῆς πρακτικῆς. Δέν εἶναι ὑπερβολή ἂν ποῦμε ὅτι ἡ πνευματική καί ἠθική ἐπίδωση τῶν Ἑβραίων στή διάρκεια τῶν δύο χιλιάδων χρόνων τῶν διωγμῶν καί τῆς ταπείνωσης δέ θά ἦταν ἴσως δυνατή χωρίς τή μιά μέρα τῆς βδομάδας πού μποροῦσε καί ὁ πιό φτωχός καί κακομοιριασμένος Ἑβραῖος νά μετατραπῆ σέ ἄνθρωπο ἀξιόπρεπο καί περήφανο, πού μποροῦσε ὁ ζητιάνος νά μετατραπῆ σέ βασιλιά. Γιά νά μή θεωρηθεῖ ὁμως ὅτι ἡ διατύπωση αὐτή εἶναι μιά χονδροειδῆς ὑπερβολή, πρέπει νά ἔχει δεῖ κανεῖς τήν παραδοσιακή πρακτική τοῦ Σαββάτου στήν αὐθεντική της μορφή. Ὅποιος νομίζει ὅτι ξέρεי τί εἶναι τό Σάββατο ἐπειδή εἶδε ἀναμμένα τά κεριά, ἔχει μικρή ἀντίληψη τῆς ἀτμόσφαιρας πού δημιουργεῖ τό Σάββατο.

Ὁ λόγος πού τό Σάββατο κατέχει μιά τόσο κεντρική θέση στόν ἑβραϊκό νόμο βρῖσκεται στό ὅτι τό Σάββατο εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς κεντρικῆς ἰδέας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ: τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰδέας τῆς ἀπόλυτης ἁρμονίας ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση, ἀνάμεσα σέ ἄνθρωπο καί ἄνθρωπο, τῆς ἰδέας τῆς προσμονῆς τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς καί τῆς ἤττας τοῦ χρόνου, τῆς λύπης καί τοῦ θανάτου τοῦ ἀνθρώπου.*

* Στίς ἀκόλουθες σελίδες διατυπώνω τίς ἰδέες καί τό ὕλικό ἐνός ἀρ-

Γιά τό σύγχρονο πνεῦμα δέν ἀποτελεῖ καί τόσο πολύ πρόβλημα ὁ θεσμός τοῦ Σαββάτου. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἀναπαύεται ἀπό τήν ἐργασία του μιά μέρα τῆ ἑβδομάδα μᾶς φαίνεται σάν αὐτονόητο κοινωνικοῦγεινὸ μέτρο πού ἀποβλέπει στό νά δώσει στόν ἄνθρωπο τή φυσική καί πνευματική ἀνάπαυση καί χαλάρωση πού χρειάζεται γιά νά μὴν τόν τσακίσει ἡ καθημερινή ἐργασία του. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐξήγηση αὐτῆ ἀληθεύει ὡς ἓνα σημεῖο, ἀλλά δέ δίνει ἀπάντηση σέ μερικά ἐρωτήματα πού ἀνακύπτουν ἂν δώσουμε περισσότερη προσοχή στό νόμο τοῦ Σαββάτου τῆς Βίβλου καί ἰδιαίτερα στό τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου ὅπως ἐξελίχθηκε στή μεταβιβλική παράδοση.

Γιατί αὐτός ὁ κοινωνικοῦγεινὸς νόμος εἶναι τόσο σημαντικός, ὥστε τοποθετεῖται ἀνάμεσα στίς Δέκα Ἐντολές πού κατὰ τά λοιπὰ ἀναφέρονται μόνο στίς θεμελιώδεις θρησκευτικές καί ἠθικές ἀρχές; Γιατί ἐξηγεῖ μέ τήν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ τήν ἑβδομῆ μέρα καί τί σημαίνει αὐτή ἡ «ἀνάπαυση»; Παρουσιάζεται ὁ Θεός μέ τέτιο ἀνθρωπομορφικό σχῆμα ὥστε νά χρειάζεται ἀνάπαυση ὕστερα ἀπό ἑπτὰ μέρες σκληρῆς ἐργασίας; Γιατί στή δεύτερη ἐκδοση τῶν Δέκα Ἐντολῶν τό Σάββατο ἐξηγεῖται περισσότερο μέ δάση τήν ἐλευθερία παρά μέ τήν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ; Ποιός εἶναι ὁ κοινός παρονομαστής τῶν δυό ἐξηγήσεων; Ἀκόμα – καί αὐτό εἶναι ἴσως τό πιό σημαντικό ἐρώτημα – πῶς μπορούμε νά νοήσουμε τίς περιπλοκές τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου κάτω ἀπό τό φῶς τῆς σύγχρονης κοινωνικοῦγεινῆς ἐρμηνείας τῆς ἀνάπαυσης; Στήν Παλαιά Διαθήκη ἓνας ἄνθρωπος πού «συλλέγει πασσάλους» (Ἄριθμ. Δ': 32 κ.ἐ.) θεωρεῖται ὅτι παραβιάζει τό νόμο τοῦ Σαββάτου καί τιμωρεῖται μέ θάνατο. Σέ μιά κατοπινὴ ἐξε-

θρου γιά «Τό τυπολογικὸ τοῦ Σαββάτου», πού ὑπάρχει στό ἔργο μου «Ἡ Ξεχασμένη Γλώσσα» (Ἑλληνικὴ μετάφραση, ἐκδόσεις Μπουκουμάνη). Τό 1951 εἶδε τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἓνα βιβλίο μέ τίτλο «Τό Σάββατο», ἐκδοση τοῦ Ἀβραάμ Τζ. Χέσελ, πού περιέχει μιά θαυμαστή καί βαθιά ἀνάλυση τοῦ Σαββάτου (Νέα Ὑόρκη: Farrar, Straus & Giroux).

λιξη απαγορεύεται όχι μόνο ή εργασία με τή σύγχρονη σέ μᾶς ἔννοια, ἀλλά καί δραστηριότητες ὅπως οἱ ἀκόλουθες: τό ἀναμμα ὁποιασδήποτε φωτιᾶς ἔστω κι ἂν δέ χρειάζεται καμιά φυσική προσπάθεια. Τό τράδηγμα ἔστω καί ἑνός φύλλου χόρτου ἢ λουλουδιοῦ ἀπό τό ἔδαφος. Τό νά μεταφέρει κανεῖς ὀτιδήποτε, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἑλαφρό σάν μαντῆλι. Τά παραπάνω δέν εἶναι ἐργασία με τήν ἔννοια τῆς φυσικῆς προσπάθειας. Τό νά τά ἀποφεύγει κανεῖς, προκαλεῖ συνήθως περισσότερες δυσχέρειες καί μᾶς δυσκολεύει πιό πολύ παρά νά κάνουμε αὐτές τίς δουλιές. Ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ με παράλογες καί ὑποχρεωτικές ὑπερβολές ἑνός ἀρχικά «λογικοῦ» τυπολογικοῦ, ἢ μήπως ἔχουμε πάρει λαθεμένα τό τυπολογικό αὐτό καί πρέπει νά τό διορθώσουμε;

Μιά πιό λεπτομερειακή ἀνάλυση τῆς συμβολικῆς σημασίας τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου θά δείξει ὅτι δέν πραγματευόμαστε μιά αὐστηρή ἐφαρμογή κανονισμῶν, ἀλλά μιά ἀντίληψη ἐργασίας καί ἀνάπαυσης πού εἶναι διαφορετική ἀπό τή σημερινή σύγχρονη ἀντίληψη.

Ἀρχίζοντας ἀπό ἕνα οὐσιαστικό σημεῖο, πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀντίληψη ἐργασίας πού βρῖσκουμε στή Βίβλο καί στό Ταλμούδ δέν εἶναι ἀπλοῦστατα ἡ ἀντίληψη μιᾶς φυσικῆς προσπάθειας, ἀλλά μπορούμε νά τήν ὀρίσουμε ἔτσι: «Ἐργασία» εἶναι ὁποιαδήποτε παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε δημιουργικῆς εἴτε καταστροφικῆς φύσης, στό φυσικό κόσμο. «Ἀνάπαυση» εἶναι μιά κατάσταση εἰρήνης ἀνάμεσα στόν ἀνθρώπο καί τή φύση. Ὁ ἀνθρώπος πρέπει νά ἀφήσει τή φύση ἄθικτη, νά μήν ἀλλάξει τίποτα σ' αὐτήν, οὔτε νά οἰκοδομήσει οὔτε νά καταστρέψει κατιτί. Ἀκόμα καί ἡ μικρότερη ἀλλαγῆ πού κάνει ὁ ἀνθρώπος στό φυσικό προτσές ἀποτελεῖ παραβίαση τῆς ἀνάπαυσης. Τό Σάββατο εἶναι ἡμέρα ἀπόλυτης ἁρμονίας ἀνάμεσα στόν ἀνθρώπο καί τή φύση. Ἡ «ἐργασία» ὁποιοῦδήποτε εἴδους διαταράσσει τήν ἰσορροπία ἀνθρώπου – φύσης. Πάνω στή βάση αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ ὀρισμοῦ μπορούμε νά κατανοήσουμε τό τυπολογικό τοῦ Σαββάτου.

Πραγματικά, οποιαδήποτε βαριά εργασία όπως τό σκάψιμο ή τό χτίσιμο είναι εργασία μέ τήν έννοια αὐτή ἀλλά καί μέ τή σύγχρονη. Τό ν' ἀνάψουμε ἕνα σπίρτο ή νά κρατήσουμε ἕνα φύλλο χορτάρι, μολονότι δέν ἀπαιτοῦν προσπάθεια, εἶναι σύμβολα ἀνθρώπινης παρέμβασης στό φυσικό προτσές, καί ἀποτελοῦν διακοπή τῆς εἰρήνης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Πάνω στή βάση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ἀντιλαμβανόμαστε ἐπίσης τήν ταλμουδική ἀπαγόρευση τοῦ νά μεταφέρουμε ὀτιδήποτε, ἀκόμα καί τό παρμικρό βάρος. Στήν πραγματικότητα ή μεταφορά ἑνός πράγματος σάν μεταφορά δέν ἀπαγορεύεται. Μπορῶ νά μεταφέρω ἕνα μεγάλο βάρος μέσα στό σπίτι μου ή μέσα στό κτῆμα μου χωρίς νά παραδιάσω τό τυπολογικό τοῦ Σαββάτου. Δέν μπορῶ ὅμως νά μεταφέρω ἔστω καί ἕνα μαντίλι ἀπό τόν ἕνα τομέα στόν ἄλλο – λόγου χάρη ἀπό τόν ἰδιωτικό τομέα τοῦ σπιτιοῦ στό δημόσιο τομέα τοῦ δρόμου. Ὁ νόμος αὐτός ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς ἰδέας τῆς εἰρήνης ἀπό τό φυσικό στόν κοινωνικό τομέα. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νά ἐπεμβαίνει ή νά ἀλλάζει τή φυσική ἰσορροπία, κατά τόν ἴδιο τρόπο πρέπει νά ἀπέχει ἀπό τό νά ἀλλάζει τήν κοινωνική τάξη. Αὐτό σημαίνει ὄχι μόνο νά μὴν ἐκτελεῖ εργασία, ἀλλά ἐπίσης νά ἀποφύγει καί τήν πιό πρωτόγονη μορφή μεταφορᾶς ἰδιοκτησίας, δηλαδή τήν τοπική τῆς μεταφορά ἀπό τόν ἕνα τομέα στόν ἄλλο.

Τό Σάββατο συμβολίζει μιά κατάσταση ἀπόλυτης ἁρμονίας ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση καί ἀνάμεσα σέ ἄνθρωπο καί ἄνθρωπο. Μέ τή μὴ εργασία – δηλαδή μέ τή μὴ συμμετοχή στό προτσές τοῦ φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ – ὁ ἄνθρωπος ἀπελευθερώνεται ἀπό τίς ἀλυσίδες τῆς φύσης καί ἀπό τίς ἀλυσίδες τοῦ χρόνου, ἔστω καί μόνο γιά μιά μέρα τῆ βδομάδα.

Ἡ πλήρης σημασία αὐτῆς τῆς ἰδέας μπορεῖ νά γίνει κατανοητή μόνο μέσα στό πλαίσιο τῆς βιβλικῆς φιλοσοφίας τῆς σχέσης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση, καί τῆς ἑννοιας τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς, πού μερικές φορές

ἀποκαλείται «ἡ ἐποχή τοῦ συνεχοῦς Σαββάτου». Ἄλλὰ δέν εἶναι καθαρά ἡ *συμβολική* πρόδλεψη τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς – εἶναι τό πραγματικό πρόδρομό τῆς. Ὅπως ἀναφέρει τό Ταλμούδ, «ἀν ὄλοι οἱ Ἰσραηλίτες τηροῦσαν χωρίς καμιά παραβίαση μόνο μιά φορά δυό Σάββατα (διαδοχικά), τότε ὁ μεσσίας θά εἶχε ἔρθει» (Σαμπάτ 118α). Τό Σάββατο εἶναι ἡ πρόδλεψη τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς, ὄχι μέ κάποια μαγική τελετή, ἀλλά μέ μιά μορφή πρακτικῆς πού θέτει τόν ἄνθρωπο σέ πραγματική κατάσταση ἀρμονίας καί εἰρήνης. Ἡ διαφορετική πρακτική τῆς ζωῆς μεταμορφώνει τόν ἄνθρωπο. Ἡ μεταμόρφωση αὐτή ἐκφράστηκε στό Ταλμούδ μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «Ὁ ραβῖνος Συμεών μπέν Λακίς, εἶπε: “Τήν παραμονή τοῦ Σαββάτου, ὁ Πανάγαθος δίνει στόν ἄνθρωπο μιά ἀκόμα ψυχή καί μέ τό τέλος τοῦ Σαββάτου τήν παίρνει πίσω”» (Μπεϊτζάθ 16α).

Ἡ «ἀνάπαυση» μέ τήν ἔννοια τῆς παραδοσιακῆς ἀντίληψης τοῦ Σαββάτου εἶναι ὀλότελα διαφορετική ἀπό τήν «ἀνάπαυση» πού ὀρίζεται σάν τή μῆ ἐργασία, ἡ τό νά μὴ κάνεις καμιά προσπάθεια (ὄπως ἀκριδῶς ἡ «εἰρήνη» – *σαλόμ* – στήν προφητική παράδοση εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἀπλή ἀπουσία πολέμου, καί ἐκφράζει ἀρμονία, πληρότητα).* Τό Σάββατο, ὁ ἄνθρωπος παύει ἐντελῶς νά εἶναι ζῶο πού κύρια ἀπασχόλησή του εἶναι νά πολεμαίει γιά τήν ἐπιβίωσή του καί γιά νά διατηρήσει τή βιολογική ζωή του. Τό Σάββατο, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὀλόπλευρα ἄνθρωπος, μέ μόνο καθῆκον νά εἶναι ἄνθρωπος. Στήν ἔβραϊκή παράδοση δέν εἶναι ἡ ἐργασία πού θεωρεῖται σάν ὑπέρτατη ἀξία, ἀλλά ἡ ἀνάπαυση, ἡ κατάσταση πού δέν ἔχει ἄλλο σκοπό ἀπό τό σκοπό νά εἶναι ὁ ἄνθρωπος πραγματικά ἄνθρωπος.

Ἐπάρχει μιά ἄλλη ἀποψη τοῦ τυπολογικοῦ τοῦ Σαββάτου πού εἶναι σχετική μέ τήν ὀλόπλευρη κατανόησή του.

Τό Σάββατο φαίνεται πῶς ἦταν μιά παλιά βαβυλωνιακή γιορτή, πού γιορταζόταν κάθε ἑφτά μέρες (Σαπατού) ἐνός

* Βλ. Ε. Φρόμ: «Ἡ προφητική ἔννοια τῆς εἰρήνης», στό ἔργο του «Τό Δόγμα τοῦ Χριστοῦ». (Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη).

σεληνιακού μήνα. Ἄλλὰ τό νόημά της εἶναι ὀλότελα διαφορετικό ἀπό τό νόημα πού ἔχει τό διβλικό Σάββατο. Τό βαβυλωνιακό Σαπατού ἦταν μέρα πένθους καί αὐτοτιμωρίας. Ἦταν σκοτεινή μέρα, ἀφιερωμένη στόν πλανήτη Κρόνο (τό Saturday τῶν Ἀγγλοσαξόνων ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μιά μέρα ἀφιερωμένη στόν Κρόνο καί μεταφράζεται ὡς μέρα τοῦ Κρόνου), πού ἐπιδίωκαν νάπρατύνουν τήν ὀργή του μέ τήν αὐτοταπείνωση καί τήν αὐτοτιμωρία. Ἄλλὰ στήν Παλαιά Διαθήκη, ἡ γιορτή αὐτή ἔχει χάσει τό χαρακτήρα της αὐτοταπείνωσης καί τοῦ πένθους. Δέν εἶναι πιά μέρα «κακή», ἀλλά μιά καλή μέρα ἀφιερωμένη στήν καλοπέραση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ τήν παραπέρα ἐξέλιξη τό Σάββατο γίνεται ὀλοένα καί περισσότερο ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τοῦ κακοῦ Σαπατού. Τό Σάββατο γίνεται ἡμέρα τῆς χαρᾶς καί τῆς εὐχαρίστησης. Φαί, πιοτό, τραγούδι, σεξουαλική ἐπαφή, καθῶς καί ἡ μελέτη τῶν Γραφῶν καί ἀργότερα τῶν θρησκευτικῶν κειμένων, χαρακτηρίζαν τόν ἐβραϊκό γιορτασμό τοῦ Σαββάτου στή διάρκεια τῶν δύο τελευταίων χιλιάδων χρόνων. Ἄπό μιά μέρα ὑποταγῆς στίς κακές δυνάμεις τοῦ Κρόνου, τό Σάββατο ἔγινε μέρα ἐλευθερίας καί χαρᾶς. Αὐτή ἡ ἀλλαγή διάθεσης καί νοήματος μπορεῖ νά γίνει ἀπόλυτα κατανοητή μόνο ἂν θεωρήσουμε ποιά εἶναι ἡ σημασία τοῦ Κρόνου. Ὁ Κρόνος (στήν παλιά ἀστρολογική καί μεταφυσική παράδοση) συμβολίζει τό χρόνο. Εἶναι ὁ θεός τοῦ χρόνου καί ἀπό αὐτό ὁ θεός τοῦ θανάτου. Ἐφόσο ὁ ἀνθρώπος εἶναι ὀμοιος μέ τό Θεό, προικισμένος μέ ψυχή, μέ λογική, μέ ἀγάπη καί ἐλευθερία, δέν ὑπόκειται στό χρόνο ἢ τό θάνατο. Ἐφόσο σάν ἀνθρώπος εἶναι ζῶο μέ σῶμα πού ὑπόκειται στούς φυσικούς νόμους, εἶναι σκλάβος τοῦ χρόνου καί τοῦ θανάτου. Οἱ Βαβυλώνιοι ἐπιδίωκαν νάπρατύνουν τόν κύριο τοῦ χρόνου μέ τήν αὐτοταπείνωση. Ἡ Βίβλος, στήν ἀντίληψή της γιά τό Σάββατο, κάνει μιά ὀλότελα νέα προσπάθεια νά λύσει τό πρόβλημα: διακόπτοντας τήν παρέμβαση μέ τή φύση γιά μιά μέρα, ἐξαλείφει τό χρόνο. Ὅπου δέν ὑπάρχει ἀλλαγή οὔτε ἐργασία οὔτε ἀνθρώπινη παρεμβολή, δέν ὑπάρχει

χρόνος. Ἐντὶ ἐνός Σαββάτου στό ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ὑποκύπτει μπροστά στόν ἄρχοντα τοῦ χρόνου, τό διβλικό Σάββατο συμβολίζει τή νίκη τοῦ ἀνθρώπου πάνω στό χρόνο. Ὁ χρόνος ἀναστέλλεται, ὁ Κρόνος ἐκθρονίζεται τή μέρα τοῦ γιορτασμοῦ του, τή μέρα τοῦ Κρόνου, δηλαδή τό Σάββατο. Ὁ θάνατος ἀναστέλλεται καί ἡ ζωὴ κυβερνᾷ τή μέρα τοῦ Σαββάτου.*

* Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον νά μελετήσουμε κατά πόσο ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἑβραϊκοῦ Σαββάτου θά μπορούσε νά μὴν ἐφαρμόζεται σέ μιά μέρα ἀνάπαυσης (Σάββατο) πού θά ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μέρα τῆς ψυχαγωγίας πού ἀντιπροσωπεύει ἡ σημερινὴ μας Κυριακὴ, ἡ ὁποία εἶναι ἀφιερωμένη στό σπόρ, στίς ἐκδρομές κτλ. Λαβαίνοντας ὑπόψη τὴν ἐπεκτεινόμενη συνήθεια νά ἔχουμε δύο ἐλεύθερες ἡμέρες, μιά τέτια ἰδέα δὲ φαίνεται νά μὴν εἶναι ἐφαρμόσιμη στίς βιομηχανικὲς κοινωνίες. Ὅταν μιλάω γιὰ ἀρχὴ τοῦ ἑβραϊκοῦ Σαββάτου, δὲν ἀναφέρομαι σέ ὅλες τίς λεπτομέρειες τοῦ νόμου τοῦ ἑβραϊκοῦ Σαββάτου, ὅπως ἡ ἀπαγόρευση νά μὴν κρουθαῖς οὔτε καί ἓνα διβλίο ἢ ἓνα μαντήλι ἢ νά μὴν ἀνάβεις φωτιά. Μολονότι πιστεύω πῶς ἀκόμα κι αὐτές οἱ λεπτομέρειες ἔχουν σημασία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ὁλόκληρης ἀτμόσφαιρας ἀνάπαυσης, δὲν πιστεύω ὅτι πρέπει νά περιμένουμε πῶς εἶναι δυνατό οἱ ἄνθρωποι – ἂν ἐξαιρέσουμε μιά μικρὴ μειοψηφία – νά συμμορφώνονται μὲ μιά τόσο ἐνοχλητικὴ πρακτικὴ. Πιστεύω ὅμως πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπαυσης τοῦ Σαββάτου μπορεῖ νά υἱοθετηθεῖ ἀπὸ πολὺ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων – χριστιανούς, Ἑβραίους καί ἀνθρώπους ἔξω ἀπὸ κάθε θρησκεία. Γι' αὐτούς ἡ μέρα τοῦ Σαββάτου θά μπορούσε νά εἶναι μέρα περισπλογῆς, ἀνάγνωσης, γεμάτης νόημα συζήτησης, μέρα ἀνάπαυσης καί χαρᾶς, ὁλόπλευρα ἐλεύθερη ἀπὸ ὅλα τὰ πρακτικὰ καί ἐγκόσμια ἐνδιαφέροντα.

VII Οἱ Ψαλμοί

Ἄν λογαριάσουμε ὅτι ὀλα τὰ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τούτου πραγματεύονται ἔννοιες πού βρίσκουμε σ' ὀλόκληρη τήν Παλαιά Διαθήκη, καθώς καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν στήν κατοπινή ἑβραϊκή παράδοση, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ παράξενο ὅτι τοῦτο τό τελευταῖο κεφάλαιο πραγματεύεται ἕνα μόνο βιβλίο τῆς Βίβλου πού δημιουργήθηκε γύρω στό 400-200 π.Χ. Ἄπό τυπική ἀποψη ἡ ἐνέργεια αὐτή ἀλλάζει τήν ἀρχή τῆς ὀργάνωσης πού ἀκολούθησα ὤς τώρα. Ὑπάρχουν ὀμως πολλοί λόγοι πού μέ ἕκαμαν νά περιλάβω τήν ἐξέταση τοῦ Βιβλίου τῶν Ψαλμῶν. Ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτούς τούς λόγους εἶναι ὀ ιδιαίτερος ὀόλος πού ἔπαιξαν οἱ ψαλμοί στή θρησκευτική ζωή τῶν Ἑβραίων, ἰδιαίτερα στή διάρκεια τῶν δυό χιλιετηρίδων πού ἀκολούθησαν τήν καταστροφή τοῦ Ναοῦ.

Τούς Ψαλμούς (*Σεφέρ Τεχιλλίμ*), πού ἀποκαλοῦνται στό Ταλμούδ «Στίχοι Δοξολογίας» τούς ἔψαλλε στό Ναό ἕνας χορός Λευιτῶν μέ τή συνοδεία ἐγγόρδων καί πνευστῶν ὀργάνων. Μολοντί δέ χρησιμοποιοῦσαν ὀλους τούς ψαλμούς μ' αὐτό τόν τρόπο, τό βιβλίο σάν σύνολο δίκαια μποροῦμε νά τό ὀνομάσουμε «ὑμνολόγιο τοῦ Ναοῦ».*

* «The Psalms», ἐπιμέλεια Α. Κοέν (Χίντχεντ, Σάρρεϋ: The Soncino Press, 1945), σελ. Χ.

Μετά τήν καταστροφή τοῦ Ναοῦ, οἱ Ψαλμοί ἔγιναν τό πιό δημοφιλέσ βιβλίον προσευχῶν τῶν Ἑβραίων. Οἱ ψαλμοί ἔπαψαν νά ἀποτελοῦν μέρος τοῦ τελετουργικοῦ τοῦ Ναοῦ καί προσέλαβαν μιά νέα ἀποστολή: ἔγιναν ἀνθρώπινο ντοκουμέντο, ἡ ἔκφραση τῆς ἐλπίδας καί τοῦ φόβου, τῆς χαρᾶς καί τῆς λύπης τοῦ ἀνθρώπου. Ξεπέρασαν τίς ἰδιαιτέρες συνθήκες τοῦ χρόνου καί τοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος καί ἔγιναν ὁ στενός φίλος καί σύντροφος Ἑβραίων καί χριστιανῶν γιά πολλές γενιές.

Ὁ λόγος, ὁμῶς, πού κλείνω τό βιβλίον τοῦτο μέ ἕνα κεφάλαιο γιά τούς ψαλμούς δέν ὀφείλεται μόνο στό ὅσα ἀνέφερα παραπάνω. Ἐπιθυμῶ νά ἐπισύρω τήν προσοχή σέ διάφορους τύπους θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ἀναλύοντας διάφορα εἶδη *ψυχικῶν στάσεων* πού βρῖσκουν τήν ἔκφρασή τους στό Ψαλτήρι. Ἡ στάση αὐτή εἶναι ὀλότελα διαφορετική ἀπό τήν στάση πού συνήθως παίρνει ἡ κριτική φιλολογία ὅταν πραγματεύεται τούς ψαλμούς. Ἀρχικά ἡ φιλολογία αὐτή καταπιανόταν μέ τό πρόβλημα τοῦ συγγραφέα καί τοῦ χρόνου δημιουργίας. Ἡ νεότερη κριτική στάση ἀπέναντι στούς ψαλμούς ἐνδιαφέρεται λιγότερο γιά τό θέμα τῆς συγγραφῆς καί περισσότερο γιά τήν ἰδιαίτερη ἀποστολή πού εἶχαν στή ζωή τοῦ Ἰσραήλ, ὅπως ἐκφράζεται στό περιεχόμενό τους.* Ὁ Χέρμαν Γκοῦνκελ, ἕνας ἀπό τούς πιό ἐξέχοντες ἐκπροσώπους αὐτῆς τῆς φιλολογίας πού πραγματεύεται τούς ψαλμούς, διαπιστώνει τούς ἀκόλουθους τύπους, ἡ κατηγορίες» (*Gattungen*).

1) Ὑμνοί ἢ ἄσματα δοξολογίας. Μιά ἰδιαίτερη κατηγορία σχηματίζουν οἱ «ψαλμοί ἐνθρόνισης».

2) Θρηνοί τῆς κοινότητος.

3) Βασιλικοί ψαλμοί.

4) Θρηνοί τοῦ ἀτόμου.

5) Εὐχαριστίες τοῦ ἀτόμου.

Ὁ Ὅεστερλν προσθέτει μερικές μικρότερες κατηγορίες:

6) Εὐλογίες καί κατάρες.

* W.O.E. Ὅεστερλν: «The Psalms» (Λονδῖνο, S.P.C.K., 1953).

- 7) Ψαλμοί προσκυνητών.
- 8) Εύχαριστίες του Ισραηλίτικου έθνους.
- 9) Θρύλοι.
- 10) Ψαλμοί άναφερόμενοι στο νόμο.
- 11) Προφητικοί ψαλμοί.
- 12) Ψαλμοί σοφίας.*

Ύπάρχουν και άλλες παραπλήσιες ταξινομήσεις του περιεχομένου των ψαλμών, και είναι αυτόνομη οτι συχνά είναι συζητήσιμο ποιά είναι ή πιό κατάλληλη κατηγορία στην όποία πρέπει νά κατατάξουμε τόν κάθε ψαλμό. Προσωπικά εκτιμώ τήν αξία μιās τέτιας καθαρά περιγραφικής ταξινόμησης. Στο κεφάλαιο αυτό, όμως, προσπαθώ νά παρουσιάσω έναν άλλο τύπο ταξινόμησης, πού καταπιάνεται κατά κύριο λόγο μέ τήν ύποκειμενική κατάσταση τνεύματος, τή «διάθεση», μέ τήν όποία γράφτηκε κάθε ψαλμός. Οί δυό κύριες κατηγορίες ψαλμών, σέ ό,τι άφορά τό ύποκειμενικό αυτό στοιχείο, είναι:

1) Οί ψαλμοί πού εκφράζουν μία διάθεση (ύπάρχουν εξήντα εξή τέτιοι ψαλμοί).

2) Οί δυναμικοί ψαλμοί (ύπάρχουν σαράντα έφτά). Στίς δυό αυτές κατηγορίες μπορούν νά προστεθούν δυό άκόμα ταξινομήσεις:

3) Οί ύμνικοί ψαλμοί (ύπάρχουν δεκατρείς).

4) Οί μεσσιανικοί ψαλμοί (ύπάρχουν είκοσι τέσσερις).*

Ποιά είναι τό χαρακτηριστικό των ψαλμών πού εκφράζουν μία διάθεση; Έχουν γραφτεί μέ μία διάθεση ανεξάρτητα από τό ποιά είναι ή διάθεση αυτή. Στην κατηγορία αυτή θρίσκουμε ψαλμούς έλπίδας, μίσους, φόβου, ειρήνης, αυταρέσκειας, ίκανοποίησης. Τό κοινό πού έχουν οί ψαλμοί αυτοί είναι οτι ό ποιητής παραμένει στην ίδια διάθεση από τήν αρχή ως τό τέλος του ψαλμού. Τά λόγια εκφρά-

* W.O.E. Όεστερλυ, στο ίδιο σελ. 6.

☆ Οί αριθμοί δίνονται εδώ κατά προσέγγιση. Άρκετοί ψαλμοί θά μπορούσαν νά περιληφθούν σέ κατηγορία άλλη από κείνη πού έχουν ταξινομηθεί εδώ. Πάντως, ή ταξινόμηση πού γίνεται εδώ δίνει μά χοντρική εικόνα του αριθμού των ψαλμών σέ κάθε ομάδα.

ζουν τή διάθεσή του, τήν εκφράζουν πολύπλευρα, αὐτός ὁμως μένει ἴδιος. Εἶναι ἕνας ἄνθρωπος γεμάτος ἐλπίδα, μίσος, φόβο, ἱκανοποίηση ἢ αὐταρέσκεια, καί στή διάρκεια τῆς ἀπαγγελίας τοῦ ψαλμοῦ δέν ὑπάρχει κίνηση μέσα του, καμιά ἀλλαγὴ ἀπό τό «κλειδί» ποῦ ξεκίνησε.

Παρακάτω θά δώσω μερικά παραδείγματα ψαλμῶν μιᾶς διαθέσεως. Πρῶτο παράδειγμα εἶναι ὁ Ψαλμός Α΄ :

- 1 Μακάριος ὁ ἄνθρωπος, ὅστις δέν περιεπάτησεν ἐν βουλῇ ἀσεβῶν,
Καί ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν δέν ἐστάθη,
Καί ἐπὶ καθέδρας γλευαστῶν δέν ἐκάθησεν·
- 2 Ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Κυρίου εἶναι τό θέλημα αὐτοῦ,
Καί ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετᾷ ἡμέραν καί νύκτα.
- 3 Καί θέλει εἶσθαι ὡς δένδρον πεφυτευμένον παρά τούς ρύακας τῶν ὑδάτων,
Τό ὁποῖον δίδει τόν καρπὸν αὐτοῦ ἐν τῷ καιρῷ αὐτοῦ,
Καί τό φύλλον αὐτοῦ δέν μαραίνεται·
Καί πάντα, ὅσα ἂν πράττη, θέλουσιν εὐδοωθῆ.
- 4 Δέν θέλουσιν εἶσθαι οὕτως οἱ ἀσεβεῖς·
Ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Κυρίου εἶναι τό θέλημα αὐτοῦ,
Καί ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετᾷ ἡμέραν καί νύκτα.
- 5 Διὰ τοῦτο δέν θέλουσιν ἐγερθῆ οἱ ἀσεβεῖς ἐν τῇ κρίσει,
Οὐδέ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐν τῇ συνάξει τῶν δικαίων.
- 6 Διότι γνωρίζει ὁ Κύριος τήν ὁδόν τῶν δικαίων·
Ἡ δέ ὁδός τῶν ἀσεβῶν θέλει ἀπολεσθῆ.

Αὐτό εἶναι ἕνα καλό παράδειγμα διαθέσεως αὐταρέσκειας. Ὁ ποιητής γνωρίζει ὅτι εἶναι καλός, ὅτι ὁ Θεός θά τόν ἀνταμείψει καί ὅτι οἱ ἀσεβεῖς θά χαθοῦν. Δέ φοβᾶται καί δέν ἔχει ἀμφιβολίες. Ὁ κόσμος εἶναι ὅπως ἔπρεπε νά εἶναι καί αὐτός βρισκεται «στή σωστή πλευρά».

‘Ο Ψαλμός ΚΓ’ είναι κι αυτός ψαλμός μιᾶς διάθεσης, ἀλλά τό περιεχόμενο τῆς διάθεσης εἶναι ἔντονα διαφορετικό. Ἀπουσιάζουν τά στοιχεῖα τῆς ἔπαρσης, τῆς αὐταρέσκειας καί τῆς ἀγανάκτησης καί στή θέση τους βρίσκουμε μιὰ διάθεση ἡρεμῆς ἐμπιστοσύνης καί ἐσωτερικῆς γαλήνης:

- 1 ‘Ο Κύριος εἶναι ὁ ποιμήν μου· δέν θέλω στερηθῆ οὐδενός.
- 2 Εἰς βοσκάς γλοεράς μέ ἀνέπαυσεν·
Εἰς ὕδατα ἀναπαύσεως μέ ὠδήγησεν.
- 3 Ἦνώρθωσε τήν ψυχὴν μου·
Μέ ὠδήγησε διά τριῶν δικαιοσύνης ἕνεκεν τοῦ ὄνοματος αὐτοῦ.
- 4 Καί ἐν κοιλάδι σκιᾶς θανάτου ἐάν περιπατήσω,
Δέν θέλω φοβηθῆ κακόν· διότι σύ εἶσαι μετ’ ἐμοῦ·
Ἡ ράβδος σου καί ἡ βακτηρία σου, αὐταί μέ παρηγοροῦσιν.
- 5 Ἦτοίμασας ἐμπροσθέν μου τράπεζαν ἀπέναντι τῶν ἐχθρῶν μου·
Ἦλειψας ἐν ἐλαίῳ τήν κεφαλὴν μου· τό ποτήριόν μου ὑπερχειλλίξει.
- 6 Βεβαίως χάρις καί ἔλεος θέλουσι μέ ἀκολουθεῖ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου·
Καί θέλω κατοικεῖ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Κυρίου εἰς μακρότητα ἡμερῶν.

Τήν ἴδια διάθεση ἐκφράζει ὁ Ψαλμός ΡΚΑ’ :

- 1 Ὑψόνω τούς ὀφθαλμούς μου πρὸς τά ὄρη·
Πόθεν θέλει ἔλθεῖ ἡ βοήθειά μου;
- 2 Ἡ βοήθειά μου ἔρχεται ἀπό τοῦ Κυρίου,
Τοῦ ποιήσαντος τόν οὐρανόν καί τήν γῆν.
- 3 Δέν θέλει ἀφήσει νά κλονισθῆ ὁ πούς σου·

- Οὐδέ θέλει νυστάξει ὁ φυλάττων σε.
 4 Ἴδου, δέν θέλει νυστάξει οὐδέ θέλει ἀποκοιμηθῆ
 Ὁ φυλάττων τόν Ἰσραήλ.
- 5 Ὁ Κύριος εἶναι ὁ φύλαξ σου·
 Ὁ Κύριος εἶναι ἡ σκέπη σου ἐκ δεξιῶν σου.
- 6 Τήν ἡμέραν ὁ ἥλιος δέν θέλει σέ βλάψει,
 Οὐδέ ἡ σελήνη τήν νύκτα.
- 7 Ὁ Κύριος θέλει σέ φυλάττει ἀπό παντός κακοῦ·
 Θέλει φυλάττει τήν ψυχὴν σου.
- 8 Ὁ Κύριος θέλει φυλάττει τήν ἔξοδόν σου καί τήν
 εἰσοδόν σου,
 Ἀπό τοῦ νῦν καί ἕως τοῦ αἰῶνος.

Οἱ δύο αὐτοὶ ψαλμοὶ συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στίς πιό
 ἁπλοῦς ἐκφράσεις τῆς διάθεσης τῆς ἐλπίδας καί τῆς πί-
 στης, καί δέν εἶναι παράδοξο τό ὅτι εἶναι δύο ἀπό τά πιό
 γνωστά καί πιό ἀγαπητά ποιήματα τοῦ Βιβλίου τῶν Ψαλ-
 μῶν.

Ὁ Ψαλμὸς ΡΛΖ' ἀνήκει σέ διαφοροτικό τύπο τῆς κατη-
 γορίας αὐτῆς. Ἡ διάθεση στόν ψαλμό αὐτό δέν εἶναι ἐσω-
 τερική γαλήνη καί αὐταρέσκεια, ἀλλά τό ἀνελέητο μῖσος:

- 1 Ἐπί τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος,
 Ἐκεῖ ἐκαθίσασμεν καί ἐκλαύσαμεν,
 Ὅτε ἐνεθυμήθημεν τήν Σιών.
- 2 Ἐπί τὰς ἰτέας ἐν μέσῳ αὐτῆς
 Ἐκρεμάσαμεν τὰς κιθάρας ἡμῶν.
- 3 Διότι οἱ αἰχμαλωτισάντες ἡμᾶς ἐκεῖ ἐζήτησαν παρ'
 ἡμῶν λόγους ἄσμάτων·
 Καί οἱ ἐρημώσαντες ἡμᾶς ὕμνον, λέγοντες,
 Ψάλατε εἰς ἡμᾶς ἐκ τῶν ᾠδῶν τῆς Σιών!
- 4 Πῶς νά ψάλωμεν τήν ᾠδὴν τοῦ Κυρίου
 Ἐπί ξένης γῆς;

- 5 Ἐάν σέ λησμονήσω, Ἱερουσαλήμ,
Ἄς λησμονήσῃ ἡ δεξιὰ μου!
- 6 Ἄς κολληθῆ ἡ γλῶσσά μου εἰς τόν οὐρανίσκον μου.
Ἐάν δέν σέ ἐνθυμῶμαι·
Ἐάν δέν προτάξω τήν Ἱερουσαλήμ
Εἰς τήν ἀρχήν τῆς εὐφροσύνης μου!
- 7 Μνήθητι, Κύριε, τῶν υἰῶν Ἐδώμ,
Οἵτινες τήν ἡμέραν τῆς Ἱερουσαλήμ
Ἐλεγον, Κατεδαφίσατε, κατεδαφίσατε αὐτήν
Ἐως τῶν θεμελίων αὐτῆς.
- 8 Θυγάτηρ Βαβυλώνας, ἡ μέλλουσα νά ἐρημωθῆς,
Μακάριος ὅστις σοί ἀνταποδώσῃ τήν ἀνταμοιβήν
Τῶν ὄσα ἐπραξας εἰς ἡμᾶς!
- 9 Μακάριος ὅστις πιάσῃ καί ρίψῃ τά νήπιά σου
Ἐπί τήν πέτραν!

Τά λίγα αὐτά παραδείγματα νομίζω πῶς ἀρκοῦν γιά νά μεταδώσουν τό νόημα τῆς ἔννοιας τοῦ ψαλμοῦ μιᾶς διάθεσης. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ ἔννοια αὐτή θά ξεκαθαριστεῖ περισσότερο μέ τήν κατανόηση τῆς φύσης τῶν δυναμικῶν ψαλμῶν.

Τό οὐσιαστικό χαρακτηριστικό τοῦ δυναμικοῦ ψαλμοῦ βρῖσκεται στό ὅτι μέσα στόν ποιητή συντελεῖται μιᾶ ἀλλαγῆ, ἀλλαγῆ πού ἀντανακλᾶται στόν ψαλμό. Αὐτό πού συμβαίνει εἶναι ὅτι ὁ ποιητής ἀρχίζει τόν ψαλμό μέ διάθεση λύπης, κατάθλιψης, ἀπελπισίας ἢ φόβου. Συνήθως εἶναι στήν πραγματικότητα ἕνα ἀμάλαγμα ὄλων αὐτῶν τῶν διαφορῶν διαθέσεων. Στό τέλος τοῦ ψαλμοῦ ἡ διάθεση τοῦ ψαλμωδοῦ ἀλλάζει. Γίνεται διάθεση ἐλπίδας, πίστεως, ἐμπιστοσύνης. Συχνά φαίνεται σάν νά ἦταν ἄλλος ὁ ποιητής πού σύνθεσε τό τέλος τοῦ ψαλμοῦ ἀπό τόν ποιητή πού σύνθεσε τήν ἀρχή του. Στήν πραγματικότητα ὑπάρχει διαφορά, ἀλλά πρόκειται γιά τό ἴδιο πρόσωπο. Αὐτό πού συνέβη εἶναι ὅτι μέσα στόν ψαλμωδό ἐγινε μιᾶ ἀλλαγῆ στή διάρκεια τῆς σύνθεσης τοῦ ψαλμοῦ. Ὁ ψαλμωδός μετα-

μορφώθηκε. Ή καλύτερα μετέβαλε τόν έαυτό του από τό βουτηγμένο στην άπελπισία και τό άγχος άτομο σέ άνθρωπο πού τόν πλημμυρίζει ή έλπίδα και ή πίστη.

Ή δυναμικός ψαλμός δείχνει τήν έσωτερική πάλη πού γίνεται μέσα στον ποιητή για νά απαλλαγεί από τήν άπελπισία και νά φτάσει στην έλπίδα. Έτσι διαπιστώνουμε πώς ή κίνηση αυτή παίρνει τούτη τή μορφή: ξεκινάει μέ κάποια άπελπισία, μεταβάλλεται σέ κάποια έλπίδα και ύστερα μετατρέπεται σέ βαθύτερη άπελπισία και άντιδρά μέ περισσότερη έλπίδα. Πολλές φορές φτάνει ως τήν έσχατη απόγνωση και μόνο στο σημείο αυτό ξεπερνιέται πραγματικά ή άπελπισία. Ή διάθεση έχει αλλάξει όριστικά και στους παρακάτω στίχους του ψαλμού δέν υπάρχει έμπειρία άπελπισίας, εκτός από μιá άνάμνηση πού σβήνει. Ή ψαλμός είναι ή έκφραση ενός άγώνα, μιās κίνησης, μιās ένεργητικής διαδικασίας (προτσές) πού γίνεται μέσα σ' ένα πρόσωπο. Ένώ στον ψαλμό μιās διάθεσης ό ποιητής θέλει νά επιβεβαιώσει ένα αίσθημα πού υπάρχει, στο δυναμικό ψαλμό σκοπός του είναι νά μεταμορφωθεί στη διάρκεια τής διαδικασίας πού λέει τόν ψαλμό. Ή ψαλμός είναι ένα ντοκουμέντο τής νίκης τής έλπίδας πάνω στην άπελπισία. Ντοκουμεντάρει επίσης ένα σημαντικό γεγονός: ότι μόνο όταν ένα φοβισμένο, άπελπισμένο πρόσωπο φτάνει στην πιο βαθιά άπελπισία μπορεί νά «επανεέλθει», μπορεί νά άπελευθερωθεί από τήν άπελπισία και νά φτάσει στην έλπίδα. Όσο δέν έχει φτάσει στην πιο βαθιά άπελπισία, δέν μπορεί νά τήν ξεπεράσει. Μπορεί νά τήν ξεπερνάει για έλάχιστο χρόνο, αλλά μόνο για νά ξαναπέσει σ' αυτήν μετά από λίγο. Ή θεραπεία τής άπελπισίας δέν εξασφαλίζεται μέ ένθαρρυντικές σκέψεις, ούτε μέ τό νά νιώθει κανείς μέρος τής άπελπισίας. Έξασφαλίζεται μέ τό φαινομενικά παράδοξο ότι ή άπελπισία μπορεί νά ξεπεραστεί μόνο όταν τή νιώσει κανείς στο μεγαλύτερο βάθος τής.*

* Ή άρχή αυτή πού είναι τόσο καταφανής στους δυναμικούς ψαλμούς,

Στά ακόλουθα θά δώσω μερικά παραδείγματα δυναμικών ψαλμών. Ὁ Ψαλμός Στ' εἶναι ἕνας ἀπό τούς πῶ ἀπλούς αὐτῆς τῆς κατηγορίας, καί γιά τό λόγο αὐτό εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμος σάν εἰσαγωγή σ' αὐτό τόν τύπο τῶν ψαλμών:

- 1 Κύριε, μή μέ ἐλέγξης ἐν τῷ θυμῷ σου,
Μηδέ ἐν τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης με.
- 2 Ἐλέησόν με, Κύριε, διότι εἶμαι ἀδύνατος·
Ἰάτρευσόν με, Κύριε, διότι ἐταράχθησαν τά
ὄσῳ μου.
- 3 Καί ἡ ψυχῇ μου ἐταράχθη σφόδρα·
Ἄλλά σύ, Κύριε, ἕως πότε;
- 4 Ἐπίστρεψον, Κύριε· λύτρωσον τήν ψυχῇ
μου·
Σῶσόν με διά τό ἔλεός σου.
- 5 Διότι ἐν τῷ θανάτῳ δέν ὑπάρχει ἐνθύμησις
περὶ σοῦ·
Ἐν τῷ ἄδη τίς θέλει σέ δοξολογήσει;
- 6 Ἀπέκαμον ἐν τῷ στεναγμῷ μου·
Ὅλην τήν νύκτα λούω τήν κλίνην μου·
Μέ τά δάκρυά μου καταδρέχω τήν στρωμνήν
μου.
- 7 Ὁ ὀφθαλμός μου ἐμαράνθη ἐκ τῆς θλίψεως·
Ἐγήρασεν ἐξ αἰτίας πάντων τῶν ἐχθρῶν μου.
- 8 Ἀπομακρύνθητε ἀπ' ἐμοῦ, πάντες οἱ ἐργάται
τῆς ἀνομίας,

εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἴδια πού ἀκολουθεῖται στήν ψυχαναλυτική μέθοδο. Μόνο κάνοντας τό ὀδυνηρό ἀσυνείδητο συνειδητό (εἴτε πρόκειται γιά ἀπελπισία, εἴτε γιά φόβο ἢ γιά μῖσος), πράγμα πού σημαίνει ἀπόκτηση ἀπό τό ἀτομο ἐπίγνωσης αὐτοῦ πού δέν ἔχει τήν ἐπίγνωση του, μπορεῖ νά λευτερωθεῖ κανεῖς ἀπό αὐτό πού ἀπόκτησε τήν ἐπίγνωση του. Ἡ ἀρχή αὐτή ἰσχύει στήν περίπτωση τῆς ἀπελπισίας καθώς καί στήν περίπτωση ἄλλων συναισθηματικῶν καταθλίψεων.

Διότι ἤκουσεν ὁ Κύριος τὴν φωνὴν τοῦ κλαυθμοῦ μου.

9 Ἦκουσεν ὁ Κύριος τὴν δέησίν μου·

Ὁ Κύριος ἐδέχθη τὴν προσευχήν μου.

10 Ἄς αἰσχυνθῶσι καὶ ἄς ταραχθῶσι σφόδρα πάντες οἱ ἐχθροί μου·

Ἄς στραφῶσιν εἰς τὰ ὀπίσω· ἄς καταισχυνηθῶσιν αἰφνιδίως.

Ἀναλύοντας τὴ δυναμικὴ αὐτοῦ τοῦ ψαλμοῦ διαπιστώνουμε τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ πρώτη στροφή (α) ἐκφράζει φόβο, ἀλλὰ ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο ἐλπίδας, μιὰ ἐπίκληση στό Θεό γιά βοήθεια. Στή δεύτερη στροφή (β) ὑπάρχει κάποια ἐλπίδα καί ἐκκλήση πρὸς τό Θεό. Ἡ τρίτη στροφή (γ) περιέχει τὴν πλήρη ἐκφραση τῆς ἀπελπισίας. Δέν ὑπάρχει ἐλπίδα, οὔτε καί ἐπίκληση στό Θεό. Ὁ ποιητής ἔχει φτάσει στήν πιό βαθιά ἀπελπισία καί τὴν ἐκφράζει ὀλοκληρωτικά, χωρίς νά προσπαθεῖ νά τὴν ἀπαλύνει κάνοντας ἐκκλήση στό Θεό.

Στό σημεῖο αὐτό παρατηρεῖται ἡ ἀποφασιστικὴ μεταστροφή. Χωρὶς καμιά μεταβατικὴ κατάσταση ἡ μεταστροφή συντελεῖται στήν ἐπόμενη στροφή (δ) τοῦ ψαλμοῦ. Ξαφνικά καί ἀπροσδόκητα ὁ ποιητής φαίνεται νά ξεπέρασε κάθε φόβο καί ἀπελπισία καί λέει: «Ἀπομακρύνθητε ἀπ' ἐμοῦ, πάντες οἱ ἐργάται τῆς ἀνομίας, Διότι ἤκουσεν ὁ Κύριος τὴν φωνὴν τοῦ κλαυθμοῦ μου». Τό κρίσιμο σημεῖο αὐτῆς τῆς πρότασης εἶναι ὁ παρωχημένος χρόνος στό «ὁ Κύριος ἤκουσεν (σαμά)». Δέν ὑπάρχει πιά ἰκεσία ἢ προσευχή. Ὑπάρχει βεβαιότητα. Ὁ ποιητής μεταπήδησε, σέ μιὰ στιγμή, ἀπὸ τὴ διάθεση τῆς ἀπελπισίας στὴ διάθεση τῆς βεβαιότητος. Τό θαῦμα ἔγινε. Ὅχι ἓνα πού ἦρθε ἀπὸ τὰ ἔξω, ἀλλὰ ἓνα θαῦμα πού ἔγινε μέσα στόν ἄνθρωπο. Ἡ ἀπελπισία μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Ἡ μετάβαση ἔγινε ξαφνικά, γιατί μονάχα μιὰ ξαφνικὴ μετάβαση μπορεῖ νά γίνει. Ἡ μεταμόρφωση ἀπὸ τὴ μιὰ διάθεση στήν ἄλλη δέν εἶναι μιὰ ἀργή ἀλλαγὴ. Δέν πείθεις τόν ἑαυτό

σου πώς θά νιώθεις δλο καί καλύτερα. Είναι μιά ξαφνική επαναστατική μορφή εμπειρία, πού έχει σάν προϋπόθεση πώς βουτήχτηκε στήν πιό μαύρη άπελπισία. 'Ο ψαλμός τελιώνει μέ ένα στίχο πού εκφράζει τήν πεποίθηση «'Ας αίσχυνθώσι καί ἄς ταραχθῶσι σφόδρα πάντες οἱ ἐχθροί μου». 'Ο τελευταῖος αὐτός στίχος ἐξηγεῖ δι τι τό πρώτο μέρος τοῦ ψαλμοῦ πραγματεύεται μιά άπελπισία πού προκαλοῦν παντοδύναμοι ἐχθροί. Λογικά, ὅταν κατανικηθεῖ ἡ άπελπισία, παύει καί ὁ φόβος τῶν ἐχθρῶν. 'Αλλά δέν έχει ιδιαίτερη σημασία κατά πόσο ὁ φόβος τῶν ἐχθρῶν άποτελεῖ μέρος τῆς εἰκόνας. Αὐτό πού έχει σημασία εἶναι ἡ ἀλλαγῆ πού γίνεται μέσα στήν καρδιά τοῦ ποιητῆ.

'Ο Ψαλμός Η' εἶναι δυναμικός ψαλμός πολύ διαφορετικής φύσης. 'Ενώ στόν Ψαλμό Στ' ἡ διάθεση κινεῖται ἀπό τή φανερή καί έντονη άπελπισία στήν ἐλπίδα καί τήν ἐμπιστοσύνη, ὁ Ψαλμός Η' δέν εκφράζει τέτια άπελπισία ἢ φόβο. Πρόκειται γιά φιλοσοφικό ψαλμό, πού θέμα του εἶναι ἡ άδυναμία τοῦ ἀνθρώπου – καί ὡστόσο ἡ εμπειρία τοῦ μεγαλείου του.

- 1 Κύριε ὁ Κύριος ἡμῶν,
Πόσον εἶναι θαυμαστόν τό ὄνομά σου ἐν
πάσῃ τῇ γῆ·
'Ὅστις ἔθεσας τήν δόξαν σου ὑπεράνω τῶν
οὐρανῶν.
- 2 'Εκ τοῦ στόματος νηπίων καί θηλαζόντων
ἠτοίμασας αἴνεσιν
'Ενεκα τῶν ἐχθρῶν σου,
Διά νά καταργήσης τόν ἐχθρόν καί τόν ἐδι-
κητήν.
- 3 'Ὅταν θεωρῶ τούς οὐρανοῦς σου, τό ἔργον
τῶν δακτύλων σου,
Τήν σελήνην καί τούς ἀστέρας, τά ὁποῖα σύ
ἔθεμελλώσας,
- 4 Τί εἶναι ὁ ἀνθρώπος, ὥστε νά ἐνθυμῆσαι αὐ-
τόν;

Ἦ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ἐπισκέπτη-
σαι αὐτόν;

- 5 Σὺ δέ ἔκαμες αὐτόν ὀλίγον τι κατώτερον τῶν
ἀγγέλων,
Καί μέ δόξαν καί τιμὴν ἑστεφάνωσας αὐτόν.
- 6 Κατέστησας αὐτόν κύριον ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν
χειρῶν σου·
Πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ·
- 7 Πάντα τὰ πρόβατα καὶ τοὺς βόας,
Ἔτι δέ καὶ τὰ ζῶα τοῦ ἀγροῦ·
- 8 Τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τοὺς ἰχθύας τῆς
θαλάσσης,
Πάντα τὰ διαπορευόμενα τὰς ὁδοὺς τῶν θα-
λασσῶν.
- 9 Κύριε ὁ Κύριος ἡμῶν,
Πόσον εἶναι θαυμαστόν τό ὄνομά σου ἐν
πάσῃ τῇ γῆ.

Ἡ πρώτη στροφή (α) ἀρχίζει: «Κύριε ὁ Κύριος ἡμῶν, Πό-
σον εἶναι θαυμαστόν τό ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῆ· Ὅστις
ἔθεσας τήν δόξαν σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν». Ὁ δεύτε-
ρος στίχος ἐπιβεβαιώνει τήν πίστη τοῦ ψαλμωδοῦ: τὰ
βρέφη καί τὰ παιδιά δηλώνουν τή δύναμη τοῦ Θεοῦ.
Ἄλλά στή στροφή (β) ἡ διάθεση ἐλπίδας καί ἐμπιστοσύνης
διακόπτεται. Στή στροφή αὕτη δέν ὑπάρχει ἐκδηλος φόβος
ἢ ἀπελπισία, ἀλλά μιά βαθιά ἀμφιβολία, ἡ ἐμπειρία τῆς
μικρότητας καί τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου σέ σύγκριση
μέ τή φύση καί τό Θεό. Καί πάλι, ξαφνικά, στό δεύτερο
μέρος τοῦ ψαλμοῦ, ἡ διάθεση ἀμφιβολίας ξεπερνιέται. Ἡ
στροφή (γ) ἐκφράζει ἐνθουσιαστική ἐμπιστοσύνη στή δύ-
ναμη καί τήν ἰσχύ τοῦ ἀνθρώπου.* Στό ἐρώτημα: «Τί εἶναι
ὁ ἀνθρωπος;», ἡ ἀπάντηση ἐδῶ εἶναι: «Σὺ δέ ἔκαμες αὐ-

* Εἶναι μιά διάθεση πού θά μπορούσε νά εἶχε ἐκφραστεῖ ἀπό τόν Πίκο
ντελλά Μιράντολα καί τοὺς ἄλλους φιλόσοφους τῆς Ἀναγέννησης.

τόν ὀλίγον τι κατώτερον τῶν ἀγγέλων». Ἡ στροφή συνεχίζει παρουσιάζοντας τόν ἄνθρωπο σάν τόν κυρίαρχο ὀλης τῆς φύσης. Ὁ τελευταῖος στίχος ἐπαναλαμβάνει τόν πρῶτο, ἀλλά μέ μιά σημαντική διαφορά: ὁ τελευταῖος στίχος παραλείπει τό «Ὅστις ἔθεσας τήν δόξαν σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν». Στήν ἀρχή ὁ ποιητής νιώθει ὅτι ἐνώ ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ βρίσκεται καί στή γῆ, κατά κύριο λόγο βρίσκεται στούς οὐρανοῦς. Ὁ ψαλμός τελειώνει μέ τήν ἐπιβεβαίωση τούτης τῆς ζωῆς καί τῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου πάνω σέ τούτη τή γῆ. Τό δεύτερο μέρος τοῦ στίχου ἐξαφανίζεται ἀπό τήν εἰκόνα. Ἡ σκέψη τῶν οὐρανῶν σβῆνει, γιά νά τονιστεῖ πέρα γιά πέρα ὅτι τούτη ἡ γῆ, καί ὁ ἄνθρωπος πού τήν κατοικεῖ, εἶναι γεμάτη ἀπό τή δόξα τοῦ Θεοῦ. Σέ μερικές ἀπόψεις, ὁ Ψαλμός ἑμοιάζει μέ τόν ψαλμό Η'.

- 1 Κύριε, σὺ ἔγεινες εἰς ἡμᾶς καταφυγή εἰς γενεάν καί γενεάν.
- 2 Πρὶν γεννηθῶσι τὰ ὄρη
καί πλάσης τήν γῆν καί τήν οἰκουμένην
καί ἀπό τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος, σὺ εἶσαι ὁ Θεός.
- 3 Ἐπαναφέρεις τόν ἄνθρωπον εἰς τόν χοῦν·
καί λέγεις, Ἐπιστρέψατε, υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων
- 4 Διότι χίλια ἔτη ἐνώπιόν σου εἶναι
ὥς ἡμέρα ἡ χθές, ἥτις παρήλθε,
καί ὡς φυλακὴ νυκτός.
- 5 Κατακλύζεις αὐτούς· εἶναι ὡς ὄνειρον τῆς αὐγῆς,
ὥς χόρτος ὅστις παρέρχεται·
- 6 Τό πρωὶ ἀνθεῖ καί παρακμάζει·
τό ἑσπέρας κόπτεται καί ξηραίνεται.
- 7 Διότι ἐκλείπομεν ἐν τῇ ὀργῇ σου
καί ἐν τῷ θυμῷ σου ταραττόμεθα.
- 8 Ἐθεσας τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἐνώπιόν σου,
τὰ κρύφια ἡμῶν εἰς τό φῶς τοῦ προσώπου σου.

- 9 Ἐπειδὴ πάσαι αἱ ἡμέραι ἡμῶν παρέρχονται
ἐν τῇ ὀργῇ σου·
Διατρέχομεν τὰ ἔτη ἡμῶν ὡς διανόημα.
- 10 Αἱ ἡμέραι τῆς ζωῆς ἡμῶν εἶναι καθ' ἑαυτάς
ἑβδομήκοντα ἔτη,
Καὶ ἕαν ἐν εὐρωστίᾳ, ὀγδοήκοντα ἔτη·
Πλὴν καὶ τὸ καλῆτερον μέρος αὐτῶν εἶναι
κόπος καὶ πόνος,
Διότι ταχέως παρέρχεται καὶ ἡμεῖς πετῶμεν,
- 11 Τίς γνωρίζει τὴν δύναμιν τῆς ὀργῆς σου
Καὶ τοῦ θυμοῦ σου ἀναλόγως τοῦ φόβου σου;
- 12 Δίδαξον ἡμᾶς νὰ μετρώμεν οὕτω τὰς ἡμέρας
ἡμῶν,
Ὅσπερ νὰ προσκολλώμεν τὰς καρδίας ἡμῶν εἰς
τὴν σοφίαν.
- 13 Ἐπίστρεψον, Κύριε· ἕως πότε;
Καὶ γενοῦ ἴλεως εἰς τοὺς δούλους σου.
- 14 Χόρτασον ἡμᾶς τοῦ ἐλέους σου ἀπὸ πρωΐας,
Καὶ θέλομεν ἀγάλλεσθαι καὶ εὐφραίνεσθαι
κατὰ πάσας τὰς ἡμέρας ἡμῶν.
- 15 Εὐφρανον ἡμᾶς ἀντὶ τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς
ἔθλιψας ἡμᾶς,
Τῶν ἐτῶν καθ' ἃ εἶδομεν κακά.
- 16 Ὅς γείνη τὸ ἔργον σου φανερόν εἰς τοὺς δού-
λους σου
Καὶ ἡ δόξα σου εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτῶν·
- 17 Καὶ ἃς ἦναι ἡ λαμπρότης Κυρίου τοῦ Θεοῦ
ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς·
Καὶ τὸ ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν στερέονε ἐφ'
ἡμᾶς·
Ναί, τὸ ἔργον τῶν χειρῶν ἡμῶν, στερέονε αὐ-
τό.

Ἡ στροφή (α) ἀρχίζει μὲ ἕνα τόνο ἐμπιστοσύνης καὶ ἐλπί-
δας. Ἄλλὰ μὲ τὴ στροφή (β) ἡ διάθεση ἀλλάζει ριζικᾶ. Οἱ

στίχοι αυτοί (δπως στον Ψαλμό Η΄) δέν είναι έκφράσεις προσωπικού τρόμου και άπελπισίας, αλλά μιās πιό άπρόσωπης, φιλοσοφικής, καταθλιπτικής διάθεσης, πού πηγάζει από τήν επίγνωση τής άδυναμίας του άνθρώπου και τής ματαιότητας κάθε επίγειας προσδοκίας. Μέ τή στροφή (γ) ή διάθεση αλλάζει. Όπως και σε μερικούς άλλους ψαλμούς ή άλλαγή εισάγεται μέ τήν άμεση επίκληση προς τό Θεό: «Έπιστρεψον, Κύριε. Έως πότε;» Ό στίχος αυτός έκφράζει μεγάλη οικειότητα και έμπιστοσύνη. Οι λέξεις αυτές θά μπορούσαν νά είχαν λεχθει από έναν έραστή στο άγαπημένο πρόσωπο, πού σε μιá έκρηξη θυμού τον άφησε και έφυγε, αλλά πού είναι βέβαιος για τήν επιστροφή του. Ό ίδιος στίχος συνεχίζει: «Και γενου Όλεως εις τούς δούλους σου» και προχωρεί από τό στίχο 14 στο στίχο 17 μέ μιá διάθεση έμπιστοσύνης πού έχει ύμνητικό σχεδόν χαρακτήρα. Η θλίψη για τήν άδυναμία του άνθρώπου και τή ματαιότητα τής ζωής παραχώρησε τή θέση της σε μιá χαρούμενη έκφραση έμπιστοσύνης στη δύναμη του άνθρώπου, στα έργα των χειρών του: «Και τό έργον των χειρών ήμών στερέονε έφ' ήμās· Ναί, τό έργον των χειρών ήμών, στερέονε αυτό».

Τό πιό θαυμάσιο παράδειγμα τής δυναμικής ομάδας είναι ίσως ό Ψαλμός ΚΒ΄:

- 1 Θεέ μου, Θεέ μου, διά τί μέ έγκατέλιπες;
Διά τί ίστασαι μακράν από τής σωτηρίας μου
και από των λόγων των στεναγμών μου;
- 2 Θεέ μου, κράζω τήν ήμέραν, και δέν άποκρι-
νειςαι·
Και τήν νύκτα, και δέν σιωπώ.
- 3 Σύ δέ ό Άγιος
Κατοικείς μεταξύ των ερεικών του Ίσραήλ.
- 4 Έπί σε ήλπισαν οι πατέρες ήμών·
Ήλπισαν και ήλευθέρωσας αυτούς.
- 5 Πρός σε έκραξαν και έσώθησαν·

Ἐπί σέ ἤλπισαν καί δέν κατησχύνθησαν.

- 6 Ἐγώ δέ εἶμαι σκώληξ καί οὐχί ἄνθρωπος·
Ὀνειδος ἀνθρώπων καί ἔξουθένημα τοῦ λαοῦ.
- 7 Μέ ἐμυκτήρισαν πάντες οἱ βλέποντές με·
Ἄνοιγουσι τά χεῖλη, κινοῦσι τήν κεφαλήν, λέγοντες,
- 8 Ἦλπισεν ἐπί τόν Κύριον· ἄς ἐλευθερώσῃ αὐτόν·
Ἄς σώσῃ αὐτόν, ἐπειδή θέλει αὐτόν.
- 9 Ἄλλά σύ εἶσαι ὁ ἐκσπάσας με ἐκ τῆς κοιλίας·
Ἡ ἐλπίς μου ἀπό τῶν μαστῶν τῆς μητρός μου.
- 10 Ἐπί σέ ἐρρίφθην ἐκ μήτρας·
Ἐκ κοιλίας τῆς μητρός μου σύ εἶσαι ὁ Θεός μου.
- 11 Μή ἀπομακρυνθῆς ἀπ' ἐμοῦ· διότι ἡ θλίψις εἶναι πλησίον·
Διότι οὐδεὶς ὁ βοηθῶν.
- 12 Ταῦροι πολλοί μέ περιεκύκλωσαν·
Ταῦροι δυνατοί ἐκ Βασάν μέ περιεστοίχισαν.
- 13 Ἦνοιξαν ἐπ' ἐμέ τό στόμα αὐτῶν,
Ὡς λέων ἀρπάζων καί βρυχόμενος.
- 14 Ἐξεχύθην ὡς ὕδωρ,
Καί ἐξηρθρώθησαν πάντα τά ὀστέα μου·
Ἡ καρδία μου ἐγεινεν ὡς κηρίον,
Κατατήκεται ἐν μέσῳ τῶν ἐντοσθίων μου.
- 15 Ἡ δύναμις μου ἐξηράνθη ὡς ὄστρακον,
Καί ἡ γλώσσά μου ἐκολλήθη εἰς τόν λάρυγγά μου·
Καί σύ μέ κατεβίβασας εἰς τό χῶμα τοῦ θανάτου.
- 16 Διότι κύνες μέ περιεκύκλωσαν·
Σύναξις πονηρευομένων μέ περιέκλεισεν·

- Ἐτρώπησαν τὰς χεῖράς μου καὶ τοὺς πόδας μου·
- 17 Δύναμαι νὰ ἀριθμήσω πάντα τὰ ὄσα μου·
Οὗτοι μὲ ἐνατενίζουσι καὶ μὲ παρατηροῦσι.
- 18 Διεμερίσθησαν τὰ ἱμάτιά μου εἰς ἑαυτοὺς·
Καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν μου ἔβαλον κληρὸν.
- 19 Ἄλλὰ σύ, Κύριε, μὴ ἀπομακρυνθῆς·
Σύ, ἡ δύναμίς μου, σπεῦσον εἰς βοήθειάν μου.
- 20 Ἐλευθέρωσον ἀπὸ ρομφαίας τὴν ψυχὴν μου,
τὴν μεμονωμένην μου ἀπὸ δυνάμεως κυνός.
- 21 Σῶσόν με ἐκ στόματος λέοντος καὶ εἰσάκου-
σόν μου,
Ἐλευθερόνων με ἀπὸ κεράτων μονοκερώτων.
- 22 Θέλω διηγείσθαι τὸ ὄνομά σου πρὸς τοὺς
ἀδελφούς μου·
Ἐν μέσῳ συνάξεως θέλω σέ ἐπαινεῖ.
- 23 Οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον, αἰνεῖτε αὐτόν·
Ἄπαν τὸ σπέρμα Ἰακώβ, δοξάσατε αὐτόν·
Καὶ φοβήθητε αὐτόν, ἅπαν τὸ σπέρμα Ἰσρα-
ήλ.
- 24 Διότι δὲν ἐξουθένωσε καὶ δὲν ἀπεστράφη τὴν
θλίψιν τοῦ τεθλιμμένου,
Καὶ δὲν ἔκρυψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀπ' αὐ-
τοῦ·
Καὶ ὅτε ἐβόησε πρὸς αὐτόν, εἰσήκουσεν.
- 25 Ἄπο σοῦ θέλει ἀρχίζει ἡ αἰνεσίς μου ἐν ἐκ-
κλησίᾳ μεγάλη·
Θέλω ἀποδώσει τὰς εὐχὰς μου ἐνώπιον τῶν
φοβουμένων αὐτόν.
- 26 Οἱ τεθλιμμένοι θέλουσι φάγει καὶ θέλουσι
χορτασθῆ·

Θέλουσιν αινέσει τόν Κύριον οἱ ἐκζητοῦντες
αὐτόν·

Ἦ καρδία σας θέλει ζῆ εἰς τόν αἰῶνα.

27 Θέλουσιν ἐνθυμηθῆ καί ἐπιστραφή πρὸς τόν
Κύριον πάντα τὰ πέρατα τῆς γῆς·
Καί θέλουσι προσκυνῆσει ἐνώπιόν σου πᾶσαι
αἱ φυλαὶ τῶν ἔθνων.

28 Διότι τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ βασιλεία,
Καί αὐτός ἐξουσιάζει τὰ ἔθνη.

29 Θέλουσι φάγει καί θέλουσι προσκυνῆσει πάν-
τες οἱ παχεῖς τῆς γῆς·
Ἐνώπιον αὐτοῦ θέλουσι κλίνει πάντες οἱ
καταβαίνοντες εἰς τό χῶμα·
Καί οὐδεὶς τὴν ζωὴν αὐτοῦ θέλει δυνηθῆ νά
φυλάξῃ.

30 Οἱ μεταγενέστεροι θέλουσι δουλεύσει αὐτόν·
Θέλουσιν ἀναγραφῆ εἰς τόν Κύριον ὡς γενεὰ
αὐτοῦ.

31 Θέλουσιν ἔλθει καὶ ἀναγγεῖλει τὴν δικαιοσύ-
νην αὐτοῦ.
Πρὸς λαόν, ὅστις μέλλει νά γεννηθῆ· διότι
αὐτός ἔκαμε τοῦτο.

Ἦ στροφή (α) ἐκφράζει βαθιὰ ἀπελπισία. Ὁ ποιητὴς φω-
νάζει στό Θεό, ἀλλά ὁ Θεός δέν τόν ἀκούει. Ἦ ἐπόμενη
στροφή (β) ἐκφράζει ἐλπίδα. Ἀρχίζει μέ τίς λέξεις «Σύ δέ
ὁ Ἅγιος» καὶ κατόπιν ἀναζητᾷ παρηγοριά στή σκέψη πῶς
ὁ Θεός βοήθησε τοὺς προγόνους τοῦ ποιητῆ: «Ἐπὶ σέ ἠλ-
πισαν καὶ δέν κατησχύνθησαν».

Ἄλλὰ ἡ ἀνάμνηση τῆς βοήθειας τοῦ Θεοῦ στοὺς προγο-
νους τοῦ ποιητῆ δέν ἀρκεῖ γιά νά κάμει τόν ποιητὴ νά
ἀποτινάξῃ τὴν ἀπελπισία του. Ξαναπέφτει πάλι στήν
ἀπελπισία καὶ μάλιστα πιό βαθιά. Αὐτὴ ἡ νέα κίνηση πρὸς
τὴν ἀπελπισία ἐκφράζεται στή στροφή (γ). Τὴν ἀπελπισία
τὴν ἀκολουθεῖ καὶ πάλι καινούργια ἐλπίδα καὶ πίστη στή
στροφή (δ), μὰ πίστη πού φαίνεται βαθύτερη ἀπὸ τὴν

πίστη πού εκφράζεται στή στροφή (δ). Αὐτή τή φορά ὁ ποιητής δέ θυμᾶται τούς προγόνους του ἀλλά τή μητέρα του. Τό κείμενο ἀναφέρει: «Ἄλλά σύ εἶσαι ὁ ἐκσπᾶσας με ἐκ τῆς κοιλάς· Ἡ ἐλπίς μου ἀπό τῶν μαστῶν τῆς μητρὸς μου». Ἡ φράση αὐτή εἶναι μιά θαυμαστή ἐκφραση τῆς ἀρχικῆς ἐμπιστοσύνης, τῆς «ἀρχικῆς πίστεως», μέ τὴν ὁποία εἶναι προικισμένο τό παιδί. Πρόκειται γιὰ τὴν πίστη στή δίχως δρους ἀγάπη τῆς μάνας. Ἡ πίστη πῶς θά τό ταῖσει ὅταν πεινάει, θά τό σκεπάσει ὅταν κρυώνει, θά τό ἀνακουφίσει, ὅταν πονάει. Τὴν ἀγάπη τῆς μητέρας τὴ νιώθουμε σέ στάδιο πιο πρῶιμο ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ πατέρα. Ἐκφράζεται μέ τὴν ἀλάθητη γλώσσα τοῦ σώματος καὶ δέν ἐξαρτιέται ἀπὸ κανέναν δρο. Ἔτσι ἡ ἀνάμνηση τῆς ἀγάπης τῆς μάνας εἶναι ἡ πιο παρήγορη ἀνάμνηση γιὰ κείνον πού νιώθει χαμένος καὶ ἐγκαταλειμμένος.

Ἄλλὰ ἀκόμη κι αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση δέ βοηθαίει τὸν ποιητὴ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀπελπισία του. Τὸν κυριαρχεῖ καὶ πάλι μέ νέα ἔνταση ὁ φόβος καὶ ἡ μοναξιά, καὶ αὐτὴ ἡ τρίτη ἐπίθεση ἀπελπισίας ἐκφράζεται στή στροφή (ε) πού εἶναι διπλὴ σέ ἔκταση ἀπὸ τίς προηγούμενες. Μιά νέα στροφή ξεκινάει μέ τό στίχο 19. Ἀρχίζει μέ τίς λέξεις «Ἄλλά σύ» καὶ ὁ ποιητής στρέφεται καὶ πάλι πρὸς τό Θεό. Δέν εἶναι πιά χαμένος, ὅπως στὴν προηγούμενη στροφή, μέσα στὴν ἐκφραση τῆς ἀπελπισίας, ἀλλά στρέφεται στό Θεό καὶ ζητᾶ τὴ σωτηρία. Λέει:

«Ἄλλά σύ, Κύριε, μὴ ἀπομακρυνθῆς·
Σύ, ἡ δύναμίς μου, σπεῦσον εἰς βοήθειάν μου.
Ἐλευθέρωσον ἀπὸ ῥομφαίας τὴν ψυχὴν μου,
Τὴν μεμονωμένην μου ἀπὸ δυνάμεως κυνός.
Σῶσόν με ἐκ στόματος λέοντος καὶ εἰσάκουσόν μου,
Ἐλευθερόνων με ἀπὸ κερᾶτων μονοκερῶτων».

Στὴν ἐπόμενη στροφή (ζ), ἀντὶ τῆς διάθεσης ἀπελπισίας καὶ θλίψης, τὴν καρδιά τοῦ ποιητῆ γεμίζει μιά διάθεση ἐλπίδας καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Ἄν δέν ὑποθέσουμε ὅτι πρό-

κειται για διαφορετικό ψαλμό – και οι περισσότεροι κριτικοί κάθε άλλο παρά υποθέτουν κάτι τέτιο – τότε είναι σαφές ότι η αποφασιστική στροφή έχει επέλθει. Έγινε νέος άνθρωπος, ένας άνθρωπος που μπορεί τώρα να ψάλλει έναν ύμνο δόξας και ένθουσιασμού. Ή απελπισία του έχει μεταμορφωθεί τώρα σε θύμηση για κάτι που κάποτε συνέβη (στροφή η). Ακολουθεί καινούργιο δοξολόγημα (θ) και τό ακολουθεί πάλι η θύμηση από τά περασμένα δάσανα (ι). Ή τελευταία στροφή (κ) αποτελείται από πέντε στίχους που δέν περιέχουν καμιά ανάμνηση απελπισίας. Έκφράζει ακατάβλητη έλπίδα, πίστη και ένθουσιασμό, και καταλήγει μέ έναν «παρωχημένο χρόνο» – «αυτός έκαμε τούτο». Οι τελευταίοι στίχοι λέγονται μέ μιά διάθεση ένθουσιασμού και μεσσιανικής έλπίδας για τήν άπελευθέρωση όλης τής ανθρωπότητας.

Ή κίνηση από τή λύπη στή χαρά είναι κατά ένα μέρος όρατή και στους ψαλμούς σάν σύνολο. Ένώ τό Ψαλτήρι δέν ξεκινάει μέ απελπισία στους πρώτους ψαλμούς, καταλήγει μέ ψαλμούς που εκφράζουν άπροσμέτρητη χαρά.

Ή κίνηση των δυναμικών ψαλμών συνεχίστηκε στήν κατοπινή έβραϊκή παράδοση και βρήκε τήν πιό μεγάλη και θαυμαστή έκφρασή της δυό χιλιάδες χρόνια άργότερα στα άσματα του Χασιδισμού. Πολλά από αυτά τά άσματα, που συνήθως τά τραγουδούσαν οι χασιδικοί δάσκαλοι μαζί μέ τους μαθητές τους στον έσπερινό του Σαββάτου, έχουν τήν ίδια άκριβώς έσωτερική κίνηση όπως και οι δυναμικοί ψαλμοί τής Βίβλου. Αρχίζουν μέ μιά διάθεση θλίψης και καταλήγουν σε ένθουσιαστική χαρά. Ή κίνηση αυτή επαναλαμβάνεται στήν πραγματικότητα, συχνά μέ τόν άκόλουθο τρόπο:* πρώτο, τό ίδιο τό άσμα έχει μιά κίνηση που οδηγεί από τή θλίψη στή χαρά. Δεύτερο, τό άσμα επαναλαμβάνεται πολλές φορές και κάθε επανάληψη είναι πιό

* Ύπάρχει μεγάλος πλούτος χασιδικών άσμάτων. Στο μεγαλύτερο μέρος τους άνήκουν στήν προφορική παράδοση. Μιά πλούσια συλλογή άσμάτων ύπάρχει στο έργο του Κ. Βίναβερ: «Άνθολογία έβραϊκής μουσικής» («Anthology of Jewish Music», Νέα Ύόρκη: Edward B. Marks, 1955).

χαρούμενη από τήν προηγούμενη. Στο τέλος *ολόκληρο* τό δῆγμα ἔχει γίνει ὕμνος χαρᾶς.

Οἱ δύο ἄλλες κατηγορίες ψαλμῶν πού ἀνέφερα, οἱ μεσσιανικοί καί οἱ ὕμνικοί ψαλμοί, εἶναι κι αὐτοί ψαλμοί μιᾶς διάθεσης. Τούς ἔχω κατατάξει χωριστά, ἐπειδή ἡ διάθεση μέ τήν ὁποία ἔχουν γραφεῖ ἔχει διαφορετική ποιότητα ἀπό τήν ποιότητα τῶν ψαλμῶν μιᾶς διάθεσης. Δέν πρόκειται γιά διάθεση ἰκανοποίησης, ἀνταρέσκειας ἢ ἀπελπισίας, ἀλλά στούς μεσσιανικούς ψαλμούς ἡ διάθεση εἶναι μιᾶ πίστη γιά τή σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας, καί στούς ὕμνικούς ψαλμούς πρόκειται γιά καθαρό ἐνθουσιασμό.

Ἐνα παράδειγμα μεσσιανικοῦ ψαλμοῦ δίνει ὁ Ψαλμός
↳ Στ'.

- 1 Ψάλατε εἰς τόν Κύριον ἄσμα νέον·
Ψάλατε εἰς τόν Κύριον, πᾶσα ἡ γῆ.
- 2 Ψάλατε εἰς τόν Κύριον· εὐλογεῖτε τό ὄνομα αὐτοῦ·
Κηρύττετε ἀπό ἡμέρας εἰς ἡμέραν τήν σωτηρίαν αὐτοῦ.
- 3 Ἐναγγεῖλατε ἐν τοῖς ἔθνεσι τήν δόξαν αὐτοῦ,
Ἐν πᾶσι τοῖς λαοῖς τά θαυμάσια αὐτοῦ.
- 4 Διότι μέγας ὁ Κύριος καί ἀξιώμνητος σφόδρα·
Εἶναι φοβερός ὑπέρ πάντας τούς θεούς.
- 5 Διότι πάντες οἱ θεοί τῶν ἐθνῶν εἶναι εἰδῶλα·
Ὁ δέ Κύριος τούς οὐρανοὺς ἐποίησε.
- 6 Δόξα καί μεγαλοπρέπεια εἶναι ἐνώπιον αὐτοῦ.
Ἰσχύς καί ὠραιότης ἐν τῷ ἁγιαστηρίῳ αὐτοῦ.
- 7 Ἐπόδοτε εἰς τόν Κύριον, πατριαί τῶν λαῶν,
Ἐπόδοτε εἰς τόν Κύριον δόξαν καί ἰσχύν
- 8 Ἐπόδοτε εἰς τόν Κύριον τήν δόξαν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ·
Λάβετε προσφοράς καί εἰσέλθετε εἰς τās αὐλάς αὐτοῦ.
- 9 Προσκυνήσατε τόν Κύριον ἐν τῷ μεγαλοπρεπεῖ ἁγιαστηρίῳ αὐτοῦ·
Φοβεῖσθε ἀπό προσώπου αὐτοῦ, πᾶσα ἡ γῆ.

- 10 Είπατε ἐν τοῖς ἔθνεσιν, Ὁ Κύριος βασιλεύει·
 Ἡ οἰκουμένη θέλει βεβαίως εἶσθαι ἐστερεωμένη· δὲν
 θέλει σαλευθῆ·
 Αὐτός θέλει κρίνει τοὺς λαοὺς ἐν εὐθύτητι.
- 11 Ἐὐφραίνωνται οἱ οὐρανοὶ καὶ ἅς ἀγάλλεται ἡ γῆ·
 Ἐὐφραίνῃ ἡ θάλασσα καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.
- 12 Ἐὐφραίνουσιν αἱ πεδιάδες καὶ πάντα τὰ ἐν αὐταῖς·
 Τότε θέλουσιν ἀγάλλεσθαι πάντα τὰ δένδρα τοῦ δά-
 σους
- 13 Ἐνώπιον τοῦ Κυρίου· διότι ἔρχεται,
 Διότι ἔρχεται διὰ νὰ κρίνῃ τὴν γῆν·
 Θέλει κρίνει τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ
 Καὶ τοὺς λαοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ.

Εἶναι νομίζω ἀρκετὸ νὰ παραθέσω ἐδῶ ἓνα μόνο χτυπητὸ
 παράδειγμα τῆς κατηγορίας τῶν ὕμνικῶν ψαλμῶν, τὸν τε-
 λευταῖο ψαλμὸ τοῦ Ψαλτηρίου, τὸν Ψαλμὸ PN':

- 1 Αἰνεῖτε τὸν Κύριον.
 Αἰνεῖτε τὸν Θεὸν ἐν τῷ ἁγιαστηρίῳ αὐτοῦ.
 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τῷ στερεώματι τῆς δυνάμεως
 αὐτοῦ·
- 2 Αἰνεῖτε αὐτὸν διὰ τὰ μεγαλεῖα αὐτοῦ·
 Αἰνεῖτε αὐτὸν κατὰ τὸ πλῆθος τῆς μεγαλωσύ-
 νης αὐτοῦ.
- 3 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ἤχῳ σάλπιγγος·
 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν ψαλτηρίῳ καὶ κιθάρᾳ.
- 4 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τυμπάνῳ καὶ χοροσασίᾳ·
 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν χορδαῖς καὶ ὄργάνῳ.
- 5 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν κυμβάλοις εὐήχοις·
 Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν κυμβάλοις ἀλαλαγμοῦ.
- 6 Πᾶσα πνοὴ ἅς αἰνῇ τὸν Κύριον.
 Ἐὐφραίνουσα.

Στὸν ψαλμὸ αὐτὸ τὸ περιεχόμενον εἶναι λιγοστό. Στὴν

πρώτη στροφή (στίχοι 1-2) ύμνούνται οί πράξεις τοῦ Θεοῦ. Στή δεύτερη (3-6) ὑπάρχει μόνο ἕνας ρυθμός χαρᾶς, πού ἐκφράζεται μέ ὄλα τά ὄργανα πού ὑμνοῦν τό Θεό. Ἄλλά πάνω ἀπό τό ὄργανο ὑπάρχει ἡ ἴδια ἡ ζωή. Καί ἔτσι, αὐτή ἡ ὠδή στή χαρά τελειώνει μέ τά λόγια: «Πᾶσα πνοή ἄς αἰνῇ τόν Κύριον. Ἄλληλούϊα».

VIII Ἐπίλογος

Προσπάθησα νά δείξω τήν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου στήν Παλαιά Διαθήκη καί στή μεταβιβλική ἑβραϊκή παράδοση. Εἶδαμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτή ἀρχίζει μέ ἕναν αὐταρχικό Θεό καί ἕναν ὑπάκουο ἀνθρώπο, ἀλλά ἀκόμη καί σ' αὐτή τήν αὐταρχική δομή βρῖσκονται κιόλας τά σπέρματα τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐπίσης ἀρχή κιόλας πρέπει ὁ ἀνθρώπος νά ὑπακούει στό Θεό γιά νά μήν ἔχει τήν εὐκαιρία νά ὑπακούσει σέ εἰδωλα. Ἡ λατρεία τοῦ ἑνός Θεοῦ εἶναι ἡ ἀρνηση τῆς λατρείας τῶν ἀνθρώπων καί τῶν πραγμάτων.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν βιβλικῶν καί μεταβιβλικῶν ἰδεῶν παρουσιάζει τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ σπέρματος. Ὁ Θεός, ὁ αὐταρχικός ἡγεμόνας, γίνεται ὁ Θεός συνταγματικός μονάρχης, πού δεσμεύεται προσωπικά μέ τίς ἀρχές πού ἔχει ἐξαγγεῖλει. Ὁ ἀνθρωπομορφικά παρουσιαζόμενος Θεός γίνεται ἀνώνυμος Θεός, καί ἀργότερα ἕνας Θεός πού δέν μποροῦν νά τοῦ ἀποδοθοῦν οὐσιαστικές ιδιότητες. Ὁ ἀνθρώπος, ὁ ὑπάκουος ὑπηρέτης, γίνεται ἐλεύθερος ἀνθρώπος, πού δημιουργεῖ ὁ ἴδιος τήν ἱστορία του, ἀπαλλαγμένος ἀπό τίς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ καί καθοδηγούμενος μόνο ἀπό τό προφητικό μήνυμα, πού μπορεῖ εἴτε νά τό δεχτεῖ εἴτε νά τό ἀπορρίψει.*

* Ὁ λόγος πού οἱ παλιότερες ἐννοιολογίσεις ἐξακολουθοῦν νά ἐπι-

Ἐπῆρασαν ὥστόσο, ὅπως ἔχω τονίσει, ὄρια μέσα στά ὁποῖα μπορούσε νά συλληφθεῖ ὡς ἔννοια ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό Θεό: τά ἴδια ὄρια ὑπάρχουν καί ὡς πρὸς τή δυνατότητα νά παραμεριστεῖ (ἐγκαταλειφθεῖ) ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Τά ὄρια αὐτά εἶναι φυσικό νά ὑπάρχουν σέ μιά θρησκεία πού θέλει νά δώσει τή διατύπωση μιᾶς ἐνοποιητικῆς ἀρχῆς καί ἐνός συμβόλου μέ τά ὁποῖα νά στεριώσει τή δομή της καί νά συγκρατήσῃ τούς πιστούς της. Ἔτσι, ἡ ἐβραϊκὴ θρησκεία δέν μπορούσε νά κάμῃ τό τελευταῖο λογικό βῆμα, νά ἐγκαταλείψῃ τό «Θεό» καί νά ἐπιβάλλῃ μιά ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου σάν ἓνα ὄν πού ὑπάρχει μόνο του σ' αὐτό τόν κόσμο, ἀλλά πού μπορεῖ νά νιώθῃ σάν στό σπῆτι του στόν κόσμο αὐτό, μόνο στήν περίπτωση πού θά πετύχει τήν ἔνωση μέ τό συνάνθρωπό του καί μέ τή φύση.

Προσπάθησα νά ἀποδείξω ὅτι ἡ ἔννοια-Θεός εἶναι μόνο «τό δάκτυλο πού δείχνει στό φεγγάρι». Τό φεγγάρι αὐτό δέ βρῖσκεται ἔξω ἀπό μᾶς, ἀλλά εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πραγματικότητα πίσω ἀπό τίς λέξεις: αὐτό πού ὀνομάζουμε *θρησκευτικὴ στάση* εἶναι ἓνα χ πού ἐκφράζεται μόνο μέ ποιητικά καί εἰκαστικά σύμβολα. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία χ ἐκφράστηκε μέ διάφορες ἔννοιες πού ἐποικίλλαν ἀνάλογα μέ τήν κοινωνικὴ ὄργάνωση μιᾶς ἰδιαίτερης πολιτιστικῆς περιόδου. Στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή τό χ ἐκφράστηκε μέ τήν ἔννοια ἐνός πατριαρχικοῦ ἀρχηγοῦ ἢ βασιλιᾶ, καί ἔτσι ὁ «Θεός» ἔγινε ἡ ἀνώτερη ἔννοια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, πού εἶχαν τίς ρίζες τους στίς κοινωνικὲς δομὲς τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Στὴν Ἰνδία, ὁ

ζοῦν, μολονότι ἡ οὐσία πού ἐνυπάρχει πίσω ἀπὸ τὴ σκέψη ἔχει ἀλλάξῃ, ἐκφράζεται μέ θαυμαστό τρόπο ἀπὸ τὸν Μάξ Μύλλερ στό ἔργο του «Vedanta Philosophy» [Λονδῖνο: Sugil Gupta (Ἰνδικὴ Ε. Π. Ε.), 1894]: «Ὅλοι μᾶς ξέρουμε ἀπὸ τὴν πείρα μᾶς ὅτι, ὅσα μᾶς παραδόθηκαν σάν πολὺ παλιὰ καί ὅσα διδασκόμαστε στὴν παιδικὴ μᾶς ἡλικία νά θεωροῦμε σάν ἱερά, διατηροῦν σ' ὁλόκληρη τὴ ζωὴ μᾶς μιά γοητεία πού εἶναι δύσκολο νά τὴν ἀποτινάξουμε ὀλωδιόλου. Κάθε προσπάθεια νά ἀνακαλύψουμε λογικὴ σέ καθεὶ παράλογο θεωρεῖται σάν δικαιολογημένη, ἐφόσον μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νά διατηρήσουμε αὐτό πού δέ θέλουμε νά ἀποχριστούμε» (σελ. 62).

Βουδισμός μπόρεσε νά εκφράσει τό χ μέ διαφορετικές μορφές, έτσι πού δέ χρειαζόταν ή έννοια του Θεού σάν υπέρτατου άρχοντα.

Ώστόσο, καθώς τόσο οί πιστοί όσο καί οί άπιστοι επιδιώκουν τόν Ιδιο σκοπό – τήν άπελευθέρωση καί τήν άφύπνιση του ανθρώπου – μπορούν καί οί δυό νά εκτιμήσουν, ή κάθε πλευρά μέ τό δικό της τρόπο, ότι ή άγάπη μās οδηγεί στό νά καταλαβαίνουμε τόν άλλο καλύτερα από όσο αυτός τόν έαυτό του. Έτσι, εκείνοι πού πιστεύουν στό Θεό θά νομίζουν ότι ό ούμανιστής πού δέν πιστεύει βρίσκεται σέ πλάνη σέ ό,τι άφορά τίς έννοιες πού έχει στό μυαλό του, καί αντίστροφα. Άλλά καί οί δυό θά ξέρουν ότι είναι ένωμένοι στόν κοινό τους σκοπό, πού μπορεί νά άποκαλυφτεί περισσότερο από τίς πράξεις τους παρά από τίς αντιλήψεις τους. Πάνω άπ' όλα, θά ένωθούν από τήν κοινή πάλη τους ένάντια στην είδωλολατρία.

Είδωλολάτρες βρίσκουμε επίσης ανάμεσα καί στους πιστούς, καί στους άπιστους. Οί πιστοί πού είναι είδωλολάτρες έχουν μετατρέψει τό Θεό σέ είδωλο, μιά πανταχού παρούσα, πανίσχυρη δύναμη πού έχει συμμαχήσει μέ κείνους πού έχουν δύναμη πάνω στή γή. Κατά τόν Ιδιο τρόπο υπάρχουν άπιστοι πού δέν παραδέχονται τό Θεό, αλλά λατρεύουν άλλα είδωλα (πού είναι επίσης είδωλα πολλών πιστών): τό κυρίαρχο κράτος, τή σημαία, τή φυλή, τήν ύλική παραγωγή καί άποδοτικότητα, τούς πολιτικούς ήγέτες, ή τούς ίδιους τούς έαυτούς τους.

Ώστόσο, εκείνοι πού λατρεύουν τό Θεό μέ ένα άναλλοτρώτο τρόπο, καί εκείνοι πού άγωνίζονται για τόν Ιδιο σκοπό μέ καθαρά ανθρώπινους όρους, αναγνωρίζουν ότι οί νοητικές έννοιες βρίσκονται σέ δευτερότερη θέση σχετικά μέ τήν ανθρώπινη πραγματικότητα πού βρίσκεται πίσω από τή νόηση. Καί οί δυό καταλαβαίνουν τό νόημα μās χασιδικής ιστορίας σχετικά μέ έναν όπαδό ενός χασιδικού δασκάλου πού ρωτήθηκε αν ό λόγος τής επίσκεψης στό δάσκαλό του ήταν για νά άκούσει τά σοφά λόγια του. «Όχι», άπάντησε, «ήθελα νά δώ πώς δένει τά κορδόνια των παπουτσιών του».

Ὁ καθέννας, πιστός ἢ ὄχι, πού ἔχει νιώσει τήν ἀξία χ σάν τήν ὑπέριστα ἀξία καί προσπαθεῖ νά τήν πραγματοποιήσει στή ζωή του, δέν μπορεῖ παρά νά ἀναγνωρίσει ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι στή βιομηχανική κοινωνία, παρά τίς διαμαρτυρίες τους, δέν ἀγωνίζονται γι' αὐτή τήν ἀξία. Πρόκειται γιά κενούς, γεμάτους ἀγχος καί ἀπομονωμένους καταναλωτές, πού νιώθουν πλήξη καί ἐξουδετερώνουν τή χρόνια κατάθλιψη τους μέ τήν ὑποχρεωτική κατανάλωση. Νιώθοντας περισσότερη ἔλξη πρὸς τὰ πράγματα παρά πρὸς τή ζωή καί τήν πρόοδο, πρόκειται γιά ἀνθρώπους πού ἐπιθυμοῦν νά ἔχουν πολλά καί νά χρησιμοποιοῦν πολλά καί ὄχι νά εἶναι πολλά.

Τό βιβλίο τοῦτο στό σύνολό του θίγει ἕνα ἐρώτημα στό ὁποῖο δίνεται ὀλοένα καί περισσότερη προσοχή σά τελευταῖα χρόνια: Πέθανε ὁ Θεός; Τό ἐρώτημα θά πρέπει νά χωριστεῖ σέ δύο ὄψεις: Ἐχει πεθάνει ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἢ ἔχει πεθάνει ἡ ἐμπειρία, τό βίωμα, πού ὀρίζει ἡ ἔννοια, καθώς καί ἡ ὑπέριστα ἀξία πού ἐκφράζει;

Στήν πρώτη περίπτωση θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τό ἐρώτημα ρωτώντας: Ἐχει πεθάνει ὁ Ἄριστοτέλης; Τό ἐρώτημα αὐτό προβάλλει ἐπειδή χάρη στήν ἐπιρροή τοῦ Ἄριστοτέλη ὁ Θεός ἀπόκτησε τόσο μεγάλη σπουδαιότητα σάν ἔννοια καί ἐμφανίστηκε ἡ «θεολογία». Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἔννοια-Θεός, θά πρέπει νά ρωτήσουμε ἀκόμα κατά πόσο μπορούμε νά συνεχίσουμε νά χρησιμοποιοῦμε μιά ἔννοια πού μπορεῖ νά γίνει νοητή μόνο μέ βάση τίς κοινωνικοπολιτιστικές καταβολές της: τούς πολιτισμούς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, μέ τούς ἀπολυταρχικούς πατριαρχικούς ἀρχηγούς τους καί τούς πανίσχυρους βασιλιάδες τους. Καί ἀργότερα τό μεσαιωνικό φεουδαλισμό καί τίς ἀπόλυτες μοναρχίες. Γιά τό σύγχρονο κόσμο πού δέν καθοδηγεῖται πιά ἀπό τή συστηματική σκέψη τοῦ Ἄριστοτέλη καί ἀπό τήν ἰδέα τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ἡ ἔννοια-Θεός ἔχει χάσει τή φιλοσοφική καί τήν κοινωνική βάση της.*

* Ἡ ἱεραϊκή θέση πού ἐπικρατοῦσε στό 19ο αἰώνα πάσχει ἀπό τήν

Ἐκ τὸ ἄλλο μέρος, ἂν αὐτὸ πού θέλουμε νὰ ρωτήσουμε εἶναι κατὰ πόσο ἡ ἐμπειρία, τὸ βίωμα ἔχει πεθάνει, τότε, ἀντὶ νὰ ρωτήσουμε ἂν πέθανε ὁ Θεός, καλύτερα θὰ ἦταν νὰ ρωτούσαμε ἂν πέθανε ὁ ἄνθρωπος.

Αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει τὸν κίνδυνον νὰ γίνῃ πράγμα, νὰ ἀλλοτριωθεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο, νὰ πάσῃ νὰ διακρίνῃ τὰ πραγματικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται πιά γιὰ τίς ἀπαντήσεις σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος συνεχίσει νὰ βαδίζει σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, θὰ ἀπονεκρωθεῖ, καὶ τότε τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ, εἴτε σὰν ἐννοια εἴτε σὰν ποιητικὸ σύμβολο τῆς ὑψηλότερης ἀξίας, θὰ πάσῃ πιά νὰ εἶναι πρόβλημα.

Τὸ κεντρικὸ θέμα σήμερα εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε αὐτὸ τὸν κίνδυνον καὶ νὰ παλέψουμε γιὰ τὴ δημιουργία τῶν συνθηκῶν πού θὰ συμβάλουν στὸ νὰ ξαναγυρίσει στὴ ζωὴ ὁ ἄνθρωπος. Οἱ συνθήκες αὐτὲς βρῖσκονται στὸν τομέα τῶν θεμελιακῶν ἀλλαγῶν στὴν κοινωνικοοικονομικὴ δομὴ τῆς βιομηχανοποιημένης κοινωνίας (καὶ τῆς καπιταλιστικῆς καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς) καὶ μᾶς ἀναγέννησης τοῦ οὐμανισμοῦ πού ἔχει σὰν ἐπίκεντρό του ὄχι τόσο τὴν πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα τῶν ἀξιῶν πού καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Στὴ Δύση, ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ τοῦ οὐμανισμοῦ γίνεται σήμερα ἀνάμεσα σὲ ὀπαδοὺς τοῦ Καθολικισμοῦ, τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καθὼς καὶ τοῦ Μαρξιστικοῦ Σοσιαλισμοῦ. Εἶναι μιὰ ἀντίδραση στὴ διπλὴ ἀπειλὴ πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἀνθρωπότητα σήμερα: τὴν ἀπειλὴ τοῦ πυρηνικοῦ ἀφανισμοῦ καὶ τὴν ἀπειλὴ τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς. Ἐὰν προ-

ἴδια προκατάληψη πού πάσχει καὶ ἡ θεϊστικὴ θέση, ἀπὸ τὸ ὅτι δηλαδὴ κάνει κύριον θέμα τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τίς ἀξίες πού συμβολίζει. Ὁ ἀθεϊσμός ἦταν οὐσιαστικὰ περισσότερο μᾶς διακήρυξη ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸν ὑπέροχον ἀρχοντα παρὰ μᾶς ἀπάντηση στὸ πνευματικὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου.

κειται νά επικρατήσουν τό πνεῦμα καί οί ἐλπίδες τῶν προφητῶν, αὐτό θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή δύναμη καί τή ζωτικότητα αὐτοῦ τοῦ νέου οὐμανισμοῦ. Γιά τούς μή θεϊστές οὐμανιστές προβάλλει ἕνα ἀκόμα ἐρώτημα: Τί θά πάρει τή θέση τῆς θρησκείας σέ ἕναν κόσμο ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ θά ἔχει πεθάνει, ἀλλά ὅπου ἡ ἐμπειρική πραγματικότητα πίσω ἀπό τήν ἔννοια αὐτή πρέπει νά εἶναι ζωντανή;

ΙΧ Παράρτημα:

Ο ΨΑΛΜΟΣ ΚΒ΄ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΙΟ ΠΑΘΟΣ

Ὁ ψαλμός ΚΒ΄ ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἀφήγηση τῆς σταύρωσης τοῦ Ἰησοῦ. Στό Κατά Ματθαῖον ΚΖ΄: 46 ἀναφέρεται: «περί δέ τήν ἐννάτην ὥραν ἀνεβόησεν ὁ Ἰησοῦς μετά φωνῆς μεγάλης, λέγων· «Ἥλί, Ἥλί, λαμά σαδαχθανί; τουτέστι, Θεέ μου, Θεέ μου, διά τί μέ ἐγκατέλιπες;» (Τό Εὐαγγέλιο ἐπιβεβαιώνει τήν ἀραμαϊκή ἐκδοχή τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, πού ἀναφέρει: «Ἥλί, Ἥλί λαμάχα άζαβτανί»).

Μοῦ φαίνεται σχεδόν ἀπίστευτο ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν δυνατό νά πεθάνει λέγοντας λόγια βαθιάς ἀπελπισίας. Φυσικά αὐτό τό παρατήρησαν πολλοί ἐρμηνευτές τοῦ Εὐαγγελίου, πού ἐξηγοῦν τό ὀλοφάνερο αὐτό παράλογο τονίζοντας τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν Θεός καί ἄνθρωπος, καί σάν ἄνθρωπος πέθανε μέσα σέ ἀπελπισία. Ἡ ἐξήγηση αὐτή δέν εἶναι καί τόσο ἱκανοποιητική. Ὑπῆρξαν πολλοί ἄνθρωποι μάρτυρες, πρὶν καί μετὰ τόν Ἰησοῦ, πού πέθαναν ἐκδηλώνοντας ἀκλόνητη τήν πίστη τους χωρίς νά φανερώσουν κανένα ἴχνος ἀπόγνωσης. Ἐτσι, λόγου χάρι, τό Ταλμούδ ἀναφέρει ὅτι ὁ ραββῖνος Ἀκίμπα, τήν ὥρα πού βασανιζόταν, χαμογελοῦσε, καί ὅταν τόν ρώτησε ὁ Ρωμαῖος στρατηγός γιατί χαμογελάει, ἀπάντησε: «Σ΄ ὀλη μου

τή ζωή προσευχόμενοι: Θά ἀγαπᾶς τόν Κύριο, τό Θεό σου, μέ δλη σου τήν καρδιά, μέ δλη σου τήν ψυχή (έννοεῖ ζωή), μέ δλη σου τή δύναμη. Ποτέ δέν μπόρεσα νά τόν ἀγαπήσω “μέ δλη μου τή ζωή”, ὅπως τώρα. Νά γιατί εἶμαι εὐτυχι-σμένος.* Γιατί λοιπόν ὁ Ἰησοῦς νά πεθάνει μέσα σέ ἀπελπισία ἐπειδή ἦταν καί ἄνθρωπος;

Ἡ ἀπάντηση στό αἰνιγματικό αὐτό ἐρώτημα μού φαίνε-ται ἀπλή. Στήν ἐβραϊκή παράδοση μέχρι σήμερα, τά βιβλία τῆς Πεντατεύχου, ἢ τά ἐβδομαδιαία κομμάτια τους, ἢ με-ρικές προσευχές ἀναφέρονται μέ τήν πρώτη κύρια λέξη ἢ πρόταση, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ ὀρισμένους ψαλμούς. Φαίνεται λοιπόν ὅτι τήν ἐποχή τῶν πρώτων Εὐαγγελίων, ὁ Ψαλμός ΚΒ΄ ἀναφερόταν, σύμφωνα μέ τή συνήθεια αὐτή, μέ τήν πρώτη κύρια πρότασή του. Μέ ἄλλα λόγια, τό Εὐ-αγγέλιο μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀπήγγειλε, ὅταν πέθαινε, τόν Ψαλμό ΚΒ΄. “Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε δέν ὑπάρχει πρόβλη-μα. Ὅπως εἶδαμε, ὁ ψαλμός ἀρχίζει μέ ἀπελπισία, ἀλλά τελειώνει μέ ἐνθουσιαστική διάθεση πίστεως καί ἐλπίδας. Στήν πραγματικότητα, δύσκολα μπορεῖ νά βρεθεῖ ἄλλος ψαλμός πού νά ταιριάζει τόσο μέ τήν ἐνθουσιαστική καί οὐνιβεραλιστική διάθεση τῶν πρώτων χριστιανῶν ὅσο ταιριάζει τό τέλος αὐτοῦ τοῦ ψαλμοῦ. «Οἱ μεταγενέστεροι θέλουσι δουλεύσει αὐτόν· θέλουσιν ἀναγραφῆ εἰς τόν Κύ-ριον ὡς γενεά αὐτοῦ. Θέλουσιν ἔλθει καί ἀναγγεῖλει τήν δικαιοσύνην αὐτοῦ πρὸς λαόν, ὅστις μέλλει νά γεννηθῆ· διότι αὐτός ἔκαμε τοῦτο».

Τό κείμενο πού ἀφηγεῖται τή σταύρωση δείχνει πολύ καθαρά ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο παλιότερων βιβλίων τοῦ Εὐαγγελίου (Ματθαῖος καί Μάρκος) πρέπει νά εἶχαν ὑπόψη τους ὀλόκληρο τόν ψαλμό. Ἐτσι, ὁ Ματθαῖος (ΚΖ΄: 29) κάνει λόγο γιά τούς Ρωμαίους στρατιῶτες πού «ἐν-έπαιζαν αὐτόν» («τόν κοροΐδευαν»). Ὁ Ψαλμός ΚΒ΄: 7 ἀναφέρει: «Μέ ἐμυκτήρισαν πάντες οἱ βλέποντές με».

Ἁ Ματθαῖος ἀναφέρει: (ΚΖ΄: 43) «Ἄς σώσῃ τώρα αὐ-

* Βλ. Ταλμούδ Ἱερουσαλήμ, Μπερακότ ΙΧ, 7, 146. Ἐπίσης Βαβυλωνι-ακό, Μπερακότ 616.

τόν (ὁ Θεός) ἔάν θέλῃ αὐτόν». Ὁ Ψαλμός ΚΒ': 8 ἀναφέρει: «Ἄς ἐλευθερώσῃ αὐτόν· Ἄς σώσῃ αὐτόν ἐπειδὴ θέλει αὐτόν». Ὁ Ματθαῖος ΚΖ': 35 ἀναφέρει: «Διμερίσθησαν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, δάλλοντες κλῆρον». Ὁ Ψαλμός ΚΒ': 18 ἀναφέρει: «Διμερίσθησαν τὰ ἱμάτιά μου εἰς ἑαυτούς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν μου ἔβαλον κλῆρον». Καὶ παραπάνω ὁ Ψαλμός ἀναφέρει: «Ἐτρύπησαν τὰς χεῖράς μου καὶ τοὺς πόδας μου». Πῶς μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ὅτι οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ θεολόγοι ἀποδέχονται τὴν ἰδέα ὅτι ὁ Ἰησοῦς πέθανε λέγοντας λόγια ἀπελπισίας, ἀντὶ νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι πέθανε ἀπαγγέλλοντας τὸν Ψαλμὸ ΚΒ'; Μοῦ φαίνεται ἀπλούστατα ὅτι ὁ λόγος βρῖσκεται στὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ λόγιοι δὲν παίρνουν ὑπόψη τοὺς αὐτὸ τὸ ταπεινὸ καὶ κάπως ἀσήμαντο ἑβραϊκὸ ἔθιμο ἀναφορᾶς ἐνὸς διδύλου ἢ κεφαλαίου μὲ τὴν πρώτη του πρόταση.

Ὡστόσο, εἶναι πέρα γιὰ πέρα φανερό ὅτι λίγο καιρὸ μετὰ τὴ σύνταξη τῶν Εὐαγγελίων τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου (ὁ δεῦτερος ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶπε τὰ ἴδια λόγια), ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι τὰ τελευταῖα αὐτὰ λόγια πού εἶπε ὁ Ἰησοῦς μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν ἀκριβῶς στὴν παρεξήγηση ὅτι ὁ Ἰησοῦς πέθανε λέγοντας λόγια ἀπελπισίας. Αὐτὸ τουλάχιστο φαίνεται πῶς συνέβη ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ κείμενο τῆς σταύρωσης ἄλλαξε.*

Πραγματικά, ὁ Λουκᾶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶπε: «Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραδίδω τὸ πνεῦμά μου». Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι πρόθεση αὐτῆς τῆς περικοπῆς εἶναι νὰ δείξει ὅτι ὁ Ἰησοῦς πέθανε μὲ πνεῦμα ἀντίθετο ἀπὸ κεῖνο πού ἐκφράζει ὁ πρῶτος στίχος τοῦ Ψαλμοῦ ΚΒ'.

Στὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο τὰ γεγονότα ἀναφέρονται ἀκόμα πιὸ διαφορετικά: «Ὅτε λοιπὸν ἔλαβε τὸ ὄξος ὁ

* Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ μὰ δήλωση τοῦ Α. Ε. Ράινσον «Τὸ Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιο» «The Gospel According to St Mark», Λονδίνο: Methuen & Co., 1925, ἀνατύπωση 1960), σελ. 236, ὅπου γράφει: Εἶναι δυνατό ἐπειδὴ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἔτσι (δηλαδὴ ὡς ἐκφραση ἀπελπισίας) νὰ παραλειφθῆκε ἀπὸ τὸν Λουκᾶ καὶ νὰ παρουσιάστῃ μὲ ἡμιότερη μορφή στὰ κείμενα πού κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἰταλία, Γαλατία καὶ Καρχηδόνα.

Ἰησοῦς εἶπε, *τετέλεσται*· καὶ κλῖνας τὴν κεφαλὴν παρέδωκε τὸ πνεῦμα. (ΙΘ΄: 30). Δὲ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τόσο παρατραθηγμένο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης γιὰ νὰ ἀποφυγεῖ τὴν παρεξήγηση πῶς ὁ Ἰησοῦς πέθανε μέσα σὲ ἀπελπισία, διάλεξε τοὺς *τελευταίους* στίχους τοῦ ψαλμοῦ σὰν ὑποκατάστατο τοῦ πρώτου στίχου. Τὸ ἑλληνικὸ Εὐαγγέλιο ἀναφέρει τὴ λέξη *τετέλεσται*, πού σημαίνει «ὄλα τελείωσαν» (Ἡ Βουλγατὰ τὸ μεταφράζει αὐτὸ *consummatum est*, πού ἔχει τὴν ἴδια σημασία. Ἐδῶ δημιουργεῖται τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ Ἰωάννην δὲ διάλεξε τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδίδει ἡ μετάφραση τῶν Ἑβδομήντα τὸ *κί-ἀσάχ* τοῦ ψαλμοῦ: *ἐποίησεν*, πού εἶναι ἡ κυριολεκτικὴ μετάφραση τοῦ *ἀσάχ*. Ἡ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρισκεται στοῦ ὅτι ἡ μετάφραση *τετέλεσται* χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ *ἀσάχ* στὸν Ἡσαία ΝΕ΄: 11 μὲ τὴ λέξη «ἐκτελέσει», πού σημαίνει ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχε ἓνα προηγούμενο γιὰ τὴ μετάφραση αὐτῆ.*

Ἐνῶ οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ θεολόγοι ἀποδέχονται τὴν ἰδέα σχετικὰ μὲ τὴν ἀπελπισία τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἐξηγοῦν ποικιλότροπα, ὑπάρχουν ἐλάχιστοι πού ἐξηγοῦν τὸ «Ἠλί, ἡλί» πρὸς τὴν κατεύθυνση πού ὑποδείξαμε ἐδῶ. Ἄπ' ὅσα μπόρεσα νὰ διαπιστώσω ἀπὸ κατατοπισμένους θεολόγους, μόνον ὁ Κ. Χ. Ντόντ τονίζει καθαρά στοῦ ἔργου του «*Σύμφωνα μὲ τὶς Γραφές*» (*According to the Scriptures*, 1952) ὅτι ὁ πρῶτος στίχος εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ ὁλόκληρου τοῦ ψαλμοῦ. Ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετοὶ συγγραφεῖς πού μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο προσπαθοῦν νὰ συνδέσουν τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Ψαλμὸ ΚΒ΄ σὰν σύνολο. Ὁ πρῶτος πού τὸ ἔκαμε αὐτὸ εἶναι ὁ Ἰουῆτος ὁ Μάρτυρας τὸ δεύτερο αἶωνα. «Στὸ διάλογό του μὲ τὸν Τρύφωνα (κεφ. 88-106) ἀναφέρει, ὅπως λέει, “ὁλόκληρο τὸν ψαλμὸ” (ἀλλὰ οὐσιαστικὰ μόνον μὲ τὸ στίχο 23)». Εἶναι ὅμως ὀλοφάνερο στὸν Ἰουῆτο ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶπε μόνον τὸν πρῶτο στίχο καὶ ὅτι ὁ ὑπόλοιπος ψαλμὸς εἰσάγεται σὰν προφη-

* Τὴν ὑπόδειξη αὐτὴ τὴν ὀφείλω στὸν πάτερ Ζάν Λεφέμπρ.

τεια πού φαίνεται νά εφαρμόζεται στό Χριστό, ἀφοῦ ταύτισε τόν ἑαυτό του μέ τό «ἐγώ» τοῦ ψαλμοῦ.*

Μερικοί κατοπινοί λόγιοι κάνουν κάποια σύνδεση ἀνάμεσα στό στίχο «Ἥλι, ἡλί» καί δλόκληρο τόν ψαλμό. Ὁ Λόιζυ, λόγου χάρη, ἀναφέρει: «Ἔτσι ὁ Ψαλμός ΚΒ' (ΚΑ' τῆς Μετάφρασης τῶν Ἑβδομήντα) κυριαρχεῖ πάνω σέ δλες τίς ἀφηγήσεις τοῦ Θείου Πάθους. Τίποτα δέν εἶναι πιό φυσικό ἀπό τό νά τεθοῦν οἱ πρῶτες του λέξεις στό στόμα τοῦ ἐτοιμοθάνατου Χριστοῦ». Κατά τόν ἴδιο τρόπο ὁ Μπ. Βάις ἀναφέρει: «Ὁ Εὐαγγελιστής δέν ἐνδιαφέρθηκε γιά τό βαθύτερο νόημα τῶν λέξεων. Τίς θεώρησε ἀπλούστατα σάν τήν ἐκπλήρωση μᾶς προφητείας πού πήγαζε ἀπό ἓνα μεσσιανικό ψαλμό».* Ὁ Ρώλινσον σχολιάζει: «Φυσικά, πολύ συχνά προβλήθηκε ὁ ἰσχυρισμός διτι ὁ Κύριός μας στή διάρκεια τῆς ἀγωνίας τοῦ Πάθους συγκρατοῦσε τήν ψυχή του ἀπαγγέλλοντας περικοπές ἀπό τούς ψαλμούς καί διτι ὁ Ψαλμός ΚΒ' μπορεῖ νά γύριζε στή σκέψη του. Ὁ ψαλμός αὐτός σάν σύνολο δέν ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ψαλμῶν ἀπελπισίας. Εἶναι ὁ ψαλμός ἑνός ἐνάρετου πού ὑποφέρει, ἀλλά πού ὥστόσο εἶναι θέβαιος γιά τήν ἀγάπη καί τήν προστασία τοῦ Θεοῦ, ἀκόμα καί ὡς τό θάνατο». Ὡστόσο, ὁ Ρώλινσον καταλήγει στό συμπέρασμα διτι «μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ κατά πόσο ὁ Μπ. Βάις δέν ἔχει δίκιο πῶς μιά τέτια ἐρμηνεῖα εἰσάγει “ἓνα τεχνητό στοιχεῖο ἀναπόλησης” σέ “μιά στιγμή ἄμεσου αἰσθήματος”. Καί σχετικά μέ τήν ὑπόθεση διτι ὁ Κύριός μας πρόφερε πραγματικά τά λόγια αὐτά εἶναι προτιμότερο νά ποῦμε εἰλικρινά διτι δέν ξέρουμε τί ἀκριβῶς εἶχε στό νοῦ Του τήν ὥρα ἐκείνη, διτι βρισκόμαστε ἐδῶ κατά πρόσωπο μέ τό ὑπέρτατο μυστήριο τοῦ Θείου Πάθους τοῦ Σωτήρα».*

* Τήν ὑπόδειξη αὐτή τήν ὀφείλω σέ προσωπική ἐπικοινωνία τοῦ καθηγητῆ Κρίστερ Σταντάλ, μέ τόν καθηγητή Τζαίμς Λούθερ Ἄνταμς, γιά νά τόν ρωτήσῃ σχετικά, κατόπιν δικῆς μου παράκλησης. Παραθέτω στό κείμενο τίς παρατηρήσεις τοῦ καθηγητῆ Σταντάλ μέ ἀναφορά στόν Ἰούστο.

★ Καί οἱ δύο ἀναφορές, τοῦ Λόιζυ καί τοῦ Βάις, ἔχουν ληφθεῖ ἀπό τό παραπάνω ἔργο τοῦ Ρώλινσον, σελ. 236.

★ Ρώλινσον, στό ἴδιο.

Γιά νά ἀνακεφαλαιώσουμε: Θεωρώντας (α) τή δυσκολία τῆς ιδέας πώς ἡ ἀφήγηση τῆς σταύρωσης πρέπει νά δίνει μιὰ εἰκόνα ἑνός ἀπελπισμένου Χριστοῦ. (β) Τό ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου Εὐαγγελίου εἶχε ὑπόψη του ὁλόκληρο τόν Ψαλμό ΚΒ' σάν εἰσαγωγή γιά τήν ἀφήγηση τοῦ Θείου Πάθους. (γ) Ὅτι στά κατοπινά Εὐαγγέλια τά λόγια ἀπελπισίας ἀντικαταστάθηκαν μέ λόγια ἐμπιστοσύνης. (δ) Ὅτι πιθανότερο εἶναι πώς ὁ Ἰωάννης χρησιμοποίησε ἀντί γιά τήν ἀρχή τό τέλος τοῦ ψαλμοῦ. Καί τέλος, τό ἑβραϊκό ἔθιμο τῆς ἀναφορᾶς ἑνός βιβλίου, προσευχῆς ἢ ψαλμοῦ μέ τήν πρώτη του λέξη ἢ πρόταση, μᾶς ὀδηγεῖ περισσότερο στό νά ὑποθέσουμε πώς στήν περιγραφή τοῦ Ματθαίου καί τοῦ Μάρκου ὁ Ἰησοῦς ἀπήγγειλε τόν Ψαλμό ΚΒ', παρά στό νά ἐπιδοθοῦμε σέ σκέψεις προσπαθώντας νά δείξουμε εἴτε γιατί ὁ Ἰησοῦς θρυσκόταν σέ ἀπελπισία εἴτε νά ὑποθέσουμε ὅτι τά λόγια αὐτά ἀποτελοῦν ἕνα ἀνεξήγητο μυστήριον. Πραγματικά, φαίνεται πιθανότερο ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν πρώτων Εὐαγγελίων γνῶριζαν καί συμμερίζονταν τό ἰδιαιτέρο εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας πού ἐκφράζεται στούς δυναμικούς ψαλμούς.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

- Ἄαρών, 107-108, 113, 114, 116, 119, 122-123
 Ἀββακούμ, 137-138
 Ἀβραάμ, 25, 28, 33-35, 43, 54, 59, 81, 94, 99-100, 103-104, 124, 201
 Ἀβραάμ Ἀμτουλαφία τῆς Τουντέλα, 159
 Ἀβραβανέλ Ἰσαάκ μπέν Ἰούδας, 160
 Ἀγγαίος, 137, 138
 ἀγάπη ἀρχή, 10, 34, 61-62, 69-70, 75-76, 77, 127, 146, 196-199, 241. *Βλ. ἐπίσης:* Θεός, ἀγάπη του γιὰ τόν ἄνθρωπο
 Ἅγια Χώματα, 12. *Βλ. ἐπίσης:* Ἑβραῖοι
 Ἀδάμ, 35, 43, 74, 80, 94, 95, 97, 128, 173, 175. *Βλ. ἐπίσης:* Παράδεισος
 Ἀκίμπα, ραββίνος, 79, 89, 163, 167, 196, 245
 Ἀλιτζερ Θωμάς, 65
 ἁμαρτία, 29, 134-135, 152, 154, 173, 176, 180-181, 182-185, 189, 190. *Βλ. ἐπίσης:* κακό, διδλική ἀποψή του
 Ἀμοράμ, 150-151
 Ἀμός, 20, 45, 75, 131, 137, 138, 142, 183
 ἀνάστασης δόγμα, 45-47, 138, 149-150
 ἄνθρωπος
 ἀλλοτριώση τοῦ, 51, 56-57, 80-81, 97, 98, 139, 243
 ἐλευθερία τοῦ, 14, 15, 20-21, 29-30, 32, 54, 70-71, 80-82, 85-92, 97-100, 102, 108-112, 120-121, 125-126, 127-129, 200-201. *Βλ. ἐπίσης:* Βούληση ἐλευθερη
 ἠθική φύση τοῦ, 173-192. *Βλ. ἐπίσης:* ἁμαρτία, κακό, διδλική ἀποψή του
 λύτρωση τοῦ, 137-143, 148, 156, 176, 181-182. *Βλ. ἐπίσης:* ὁ Θεός ὡς σωτήρας, μεσσίας, μεσσιανισμός
 πτώση τοῦ, 97, 134-136, 173
 σάν δημιουργός τῆς ἱστορίας, 128-133, 135-136
 σάν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, 14, 73-74, 80, 92, 213
 σάν Ἰσος μέ τό Θεό, 78-80, 92, 136
 καί φύση, 80-81, 97, 134, 136-143, 210-212
 ἀποκάλυψη, 147-150, 154
 Ἀπόκρυφα. *Βλ.* Βίβλος, Ἀπόκρυφα
 Ἀριστοτέλης, 11, 242
 Αὐγουστίνος, ἄγιος, 135

 Βαβέλ, Πύργος τῆς, 31
 Βίβλος
 ἀνθρωπομορφισμός στή, 14-15, 35-36
 ἀντιφάσεις στή, 13-14, 16-18
 Ἀπόκρυφα, 9, 150-151
 Ἑβραϊκή, 9-18, 19, 21, 49, 82
 Καينὴ Διαθήκη, 10, 15
 Παλαιά Διαθήκη, 9, 10, 11-16, 18, 19, 28, 45, 49, 84, 126, 192, 209, 239
 Προφητικά κείμενα, 80, 94
 Ψαλμοί, 215-237, 245-250
 Βίβλα Γκαόν, 16, 155
 Βουδισμός, 54, 70, 130, 241. *Βλ. ἐπίσης:* Ζέν Βουδισμός
 βούληση ἐλευθερη, 176-182, 183-184, 186-187, 194-195

Γεμάρα, 11, 15, 16
Γιάσπερ Κάριλ, 27
Γιοχανάν μπέν Ζακκάι 21, 84-85
Γκαίτε Γιοχάνες Βόλφγκανγκ φόν
20
Γκεονίμ, 150

Δανιήλ, 137, 138, 147-148
Δαβίδ, 101, 137, 147, 175
δεινά 102-105, 117-118, 125, 156.
Δέκα Έντολές 38-39, 49, 121-122,
202-204, 209. *Βλ. επίσης:* νό-
μος θρησκευτικός
Διαφωτισμός, 20, 135
δικαιοσύνης αρχή, 10, 22, 34, 61-
62, 70, 75-76, 127, 146, 186,
200
δουλεία, 81, 100, 102, 120

Έβραίοι, 12, 16, 32, 94, 99
 ἀπελευθέρωση από τήν Αίγυπτο,
 35-36, 81-83, 100-127, 197-
 198, 201
 διωγμοί, 93, 96, 157, 161-163,
 167-168
έθνικισμός έβραϊκός, 17, 92-93, 96,
126, 150-152
Έθνικοί, 59, 64
ειδωλολατρία, 12, 15, 35-39, 49-
60, 64, 69-70, 106, 120, 124-
127, 128-129, 177, 241
ειρήνη, στή μεσαιανική εποχή,
138-141. *Βλ. επίσης:* μεσσι-
ανισμός
Έλληνισμός, 16
έλιδα, 167-171, 220-234, 246
Ένγκελς Φρειδερίκος, 170
έννοιοποίηση, 23-25, 240, *Βλ. επί-
σης:* Θεός, έννοια του
Ένώχ, βιβλία του, 149
Έξιλέωση, Έορτή τής, 182, 188,
190-191
έξουσία, ύπακοή στήν, 82-86. *Βλ.
έπίσης:* Θεός, ύπακοή στον
επανάσταση, δυνατότητα τής, 97-
127
έργασία, 210-212
Έσδρας, Τέταρτο βιβλίο του,
149-150

Εύα, 35, 74, 80, 94, 128, 173. *Βλ.
έπίσης:* Άδάμ, Παράδεισος
Έχαρτ, μάγιστρος, 25, 37, 70,

Ζαχαρίας, 137, 138
Ζέν Βουδισμός, 25, 64. *Βλ. επίσης:*
Βουδισμός, μυστικισμός
Ζοχάρ, 159

ήθική. *βλ.* νόμος ήθικός
Ήλιού, 164
Ήσαϊας, 25, 28, 49, 52-53, 137,
138, 139-141, 142, 143-145,
200
Ήσαΰ, 175

Θεολογία
 έβραϊκή, 43-49, 54-55, 57, 77-
 78,
 χριστιανική, 134-135
Θεός

 ἀγάπη του γιά τόν άνθρωπο,
 185-188, 199-200. *Βλ. επίσης:*
 ἀγάτης αρχή
 ἀγιότητα του, 75
 βασιλεία του, 152. *Βλ. επίσης*
 μεσσιανισμός
 γνώση του ανθρώπου γιά τόν,
 39-45, 47, 58, 60, 77, 127,
 133, 193
 έννοια του, 24-29, 43-44, 48-49,
 57, 60, 61, 69-70, 239-244
 έξέλιξη τής ιδέας του, 28-39,
 43-44
 έξωπραγματικότητα του, 24-25
 «θάνατος του», 242-244
 θέλημα του, 111-112
 ιδιότητες του, 40-44, 47, 70,
 74-75,
 λατρεία του, 50, 53-60, 69-70.
 Βλ. επίσης: φύση καί ἀποκά-
 λυψη του Θεού
 μίμηση από τόν άνθρωπο, 74-77,
 193, 199, 201-202, 205-206.
 Βλ. επίσης: χαλακά
 ονομα του, 15, 35-39, 54-55,
 57-58, 105-106, 107. *Βλ. επί-
σης:* ειδωλολατρία
 πράξεις του, 44-45, 47, 60-61,

- 76-77, 102, 106-107. *Βλ. επίσης:* ιστορία, αποκαλύψεις του Θεού
- σάν απόλυτος έξουσιαστής, 28-32, 54-55, 74, 88, 239
- σάν δημιουργός, 12, 73-74
- σάν κριτής 34. *Βλ. επίσης:* δικαιοσύνης άρχή
- σάν σωτήρας, 137. *Βλ. επίσης:* άνθρωπος, σωτηρία του σεβασμός του για τή ζωή, 31-32, 105-106, 193-195
- ύπακοή στον, 83-85, 87-88, 90
- ύπαρξη του, 15, 44-45, 47, 49, 60
- Ίακώβ, 175
- ιδεολογία 25-29
- Ίεζεκιήλ, 137, 138, 184
- Ίερεμίας, 137, 138, 145-146, 183
- Ιερωσύνη, 107-108, 120-122, 123, 146-147
- Ίησούς Ναζωραίος, 79, 135, 158, 168, 171, 245-250
- Ίησούς του Ναυή, 126
- Ίμνν Έζρα Άβραάμ, 33, 112
- Ίουδαϊσμός, 10, 17, 132-133
- δέκατο δογδου αίωνα, 12
- μεσαιωνικός, 11-12, 38-40, 42-43. *Βλ. επίσης:* Ίμνν Έζρα Άβραάμ, Μαϊμονίδης, Ναχμανίδης, Σααδία μπέν Ζόζεφ, Σαμουέλ μπέν Μέιφ.
- κοσμικά βασίλεια του, 20-22, 127-128, 132-133, 137-138. *Βλ. επίσης:* έθνικισμός έβραϊκός
- μυστικισμός, *βλ.* μυστικισμός, προφορική έβραϊκή παράδοση, *βλ.* Μισνά, Ταλμούδ.
- ραβινικός, 151-157, 167-168, 186-187, 206-207. *Βλ. επίσης:* Άκίμπα, ραβίνος
- σύγχρονος, 10
- χρησιμοποίηση της Βίβλου στον, 10-12. *Βλ. επίσης:* Βίβλος Έβραϊκή.
- Βλ. επίσης:* Έβραίοι, Ούμανι-σμός έβραϊκός, Έβραίων διώξεις, Μονοθεϊσμός έβραϊκός, Μυστικισμός έβραϊκός, Θεολογία έβραϊκή, Ούνιβερσαλισμός έβραϊκός
- Ίουτος, μάστυρας, 248
- Ίσαάκ, 99-100
- Ίσλάμ, 10, 240
- Ίσραήλ, λαός, *βλέπε* Έβραίοι
- ιστορία
- αποκάλυψη του Θεού στην, 35, 37-38, 60-61, 103-104, 106-107, 129-131, 133-134
- δύναμη στην, 142-143 *Βλ. επίσης:* Άνθρωπος, σάν δημιουργός τής ιστορίας
- Ίωήλ, 137
- Ίωνάς, 132
- Ίώσηπος Φλάδιος, 85
- Ίωσήφ, 175
- καθβάλα, 16, 160
- Καινή Διαθήκη, *βλ.* Βίβλος, Καινή Διαθήκη
- Κάιν, 175
- Καθολικισμός, 10, 135. *Βλ. επίσης:* Χριστιανισμός
- κακό, διδλική άποψη, 173-178, 193-195. *Βλ. επίσης* άμαρτία
- Καλβίνος Ίωάννης, 54, 135
- Κάντ, 5, 20
- Καραίτες, 46-47
- Καρντόζο Μιχαήλ, 161
- Κέντο Ίακώβ, 161
- Κοέν Χέρμαν, 11, 19, 58, 60, 76, 77, 196, 197
- κομμουνισμός, 155-156. *Βλ. επίσης:* Μάρξ
- «κόσμος μελλοντικός», 148-150
- Κράουζε Λούντβιχ, 19-20
- Κρίσεως Ήμέρα, 138, 149-150. *Βλ. επίσης:* αποκάλυψη
- Λάο-τσέ, 130. *Βλ. επίσης:* Τάο
- Λεμλάιν Άσερ, 160
- Λένιν Νικολάι, 170
- Λέσσινγκ Γκότχολντ Έφραϊμ, 14
- λογική, 69

- Λούθηρος Μαρτίνος, 135
- Μαϊμονίδης (Μωυσής μπέν Μαϊμόν), 11, 16, 25, 39-44, 47-48, 49, 59, 69, 75, 129-130, 178, 180-182, 196, 204-205
- Μαλαχίας, 137-138
- Μάρξ Κάρλ, 20, 51, 154, 170
- μεσσιανισμός, 57, 59-60, 98-99, 127-128, 134-167, 168, 211-212, 235.
- μεσσίας, 48, 79, 137, 147-150, 152-157, 164-167
- ψευδομεσσίας, 48, 79, 137, 147-150, 152-157, 164-167
- Βλ. επίσης:* μεσσιανισμός
- μετάνοια, 182-192
- Μιδράς, 128-129
- Μιονά, 11, 15, 16, 46, 85, 95, 150, 171, 201
- Μιτναγκντίμ, 48
- Μιχαίας, 75, 137, 138, 141-142
- μονοθεϊσμός εβραϊκός, 54
- Μορδεκαί του Άιζενσταντ, 161
- Μπάρ Κοχεδά, 153, 157, 161, 163
- Μπαρούχ, Άποκάλυψη του, 149
- Μπονχόεφφερ Νήττριχ, 65
- μυστικισμός 65-71, 239-242
- εβραϊκός, 12, 159, *Βλ. επίσης:* Χασιδισμός
- Μωυσής, 25, 35-36, 37, 39, 54, 74, 101, 104-126, 127, 128, 129, 177-179, 183, 201
- Μωυσής ντέ Λεόν, 159
- Ναούμ, 137, 138
- Ναχμανίδης (Μωυσής μπέν Ναχμάν), 33, 38, 57, 103, 112, 158-159, 177
- Νισοίμ μπέν Άβραάμ από τά Άδילה, 159
- Νιρβάνα, 27
- νόμος
- ήθικός 57-59, 61-64, 190-192, 199, 207-208
- θρησκευτικός 11, 47, 49, 76-78, 88, 122, 129-130, 195-199, 202-204. *Βλ. επίσης:* Δέκα Άντολές, Τορά
- Νόμπελ Ναχμίας, 19
- Ντιντερό, 169-170
- Νώε, 31, 32, 57, 94, 174, 175
- οί έφτά έντολές 57-59, 204
- Νωεΐτες, 57-60, 94, 204
- Άοδδιού, 137, 138
- Άοδηγός για τούς Άμφιβάλλοντες, (Μαϊμονίδη), 40-42
- ούμανισμός
- Άναγέννησης, 20, 106, 135
- εβραϊκός, 19-20, 75, 96, 190
- προοδευτικός 18-22, 241, 243
- ούνιβερσαλισμός εβραϊκός, 93-96, 99, 101, 142-143
- Παλαιά Διαθήκη, *βλ.* Βίβλος, Παλαιά Διαθήκη
- Παράδεισος, 28-32, 74, 81, 98-99, 134, 136
- Παπίας τής Άεράπολης, 149
- Πάσχα, 82-83, 116
- Παύλος τής Ταρσού, 134
- Πεντάτευχος, *βλ.* Τορά
- Πίκο ντελλά Μιράντολα, 159, 226
- Πίρες Ντιέγκο, 160
- πίστη, 171, 220, 221, 232-234, 235, 245-246,
- Πλάτωνας, 11
- πολιτική, 130, 133-134, 152
- Ποστέλ Γουίλιαμ, 159
- προορισμός, 54-55
- προσήλωση συναισθηματική, 82-84, 100
- Προτεσταντισμός, 10
- προφήτες, 10, 21-22, 45, 47, 60-61, 75-76, 77, 105, 107, 125-126, 127, 129-133, 135, 137-147, 152, 179-180, 200. *Βλ. επίσης:* Βίβλος, προφητικά κείμενα
- Ραμπίνκωφ Σαλά, 19
- Ρασί, *βλ.* Σολομόν μπέν Άσαάκ
- Ρασμιάμ, *βλ.* Σαμουήλ μπέν Μέιρ
- Ροδεσπιέρος Μαξιμιλιανός ντέ, 169-170
- Ρόμπινσον Τζών Α. Τ., 65
- Ρούθ, 101

- Σααδία μπέν Γιόζεφ (Ίωσήφ) (ά-
 Γκαόν), 47
 Σάββατο, 10, 81-82, 121, 154,
 208-214
 Σαδδουκαίοι, 44-47
 Σαμμάι, 17
 Σαμουήλ, 84, 132-133
 Σαμουήλ μπέν Μέιφ (Ρασμπάμ), 33
 Σβάιτσερ Άλμπερτ, 20, 32
 Σολομών μπέν Άντρέτ, 48
 Σολομών μπέν Ίσαάκ (Ρασί), 11,
 12, 33, 73-74, 81, 106, 112
 Σολομών του Μονπελιέ, 48
 σοσιαλισμός, 127
 Σουκώθ, 82
 Σοφονίας, 137-138
 Σπινόζα Μπαρούχ, 25, 65-66
 Στάλιν Ίωσήφ, 170, 171
 Συμεών μπέν Γιοχάι, 159
 συνείδηση, 62-64, 66, 97
 συμφωνία-διαθήκη, 30-33, 94, 124,
 125, 239-240
 Σφόρνο Όμπαντιάχ μπέν Ίακώβ,
 106
 Σωκράτης, 20
 σωτηρία, 129-130, 168, 171
 κοσμική 168-171
 βλ. επίσης: Θεός ως σωτήρας
 ανθρώπου, σωτηρία, μεσαι-
 ανισμός
- Ταλμούδ, 10, 11, 16, 18, 33, 45-47,
 56, 57, 58, 59, 75, 77-79, 84,
 88-90, 94-96, 152-157, 167-
 168, 175, 180-181, 184-186,
 187-189, 190, 195-196, 200,
 204-208, 210, 212,
 Τανναίμ, 150-151
 Τάο, 27. *βλ. επίσης:* Λάο-τσέ
- Τέιλαρ ντέ Σαρντέν Πιέρ, 147-148
 Τίλλιτς Πώλ, 65
 Τορά, 10-11, 45, 46, 47, 58, 59, 80,
 173-174, 176, 196, 201, 246
 Τρότσκι, 170
 Τσεβί Σαβδαταί, 160-161, 163-
 164, 167
- Φαρισαίοι, 45-46, 48, 94, 162
 Φίλων της Άλεξάνδρειας, 11
 Φράνκ Ίακώβ, 161
 Φρόνιτ Σίγκμουντ, 62, 69, 101
 φύση
 άποκάλυψη του Θεού στή, 35-
 36, 133-134. *βλ. επίσης:* άν-
 θρωπος και φύση
- χαλακά, 62, 88-89. *βλ. επίσης:* Θε-
 ός, μίμηση από τον άνθρωπο
 Χανινά μπέν Χανινάι, 78
 χάρη, 128-129, 136
 Χαιδισμός, 16, 48, 56, 90-92,
 106-107, 159, 162-167, 188-
 189, 194, 234
- Χέγκελ Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ,
 51
 Χέρντερ Γιόχαν Γκότφρεντ φόν, 20
 Χιλλέλ, 17, 196
 Χριστιανισμός, 10, 48, 65, 92,
 127-128, 147, 152, 157, 168-
 169, 171, 241.
 βλ. επίσης: Καθολικισμός, Ίη-
 σούς Ναζωραίος, Παύλος της
 Ταρσοῦ, θεολογία χριστιανι-
 κή
 Χριστός, *βλ.* Ίησούς Ναζωραίος
- ψυχανάλυση, 68-69
- Ώσηέ, 137, 138, 141, 143, 183, 200

